

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије

1–2/2008.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia

ИНИС

Београд 2008.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача

Др Момчило Митровић

**Главни и одговорни уредник –
Editor-in-chief**

Др Радмила Радић

Редакција – Editorial board

Др Драган Богетић

Др Дубравка Стојановић

Др Вера Гудац-Додић

Мр Владан Јовановић

Проф. др Стеван Павловић
(Саутемптон)

Др Јан Пеликан (Праг)

Др Јелена Гускова (Москва)

Др Диана Мишкова (Софија)

Др Владимир Гајгер (Загреб)

Др Светозар Рајак (Лондон)

**Секретар редакције –
Editorial secretary**

Мр Владимир Цветковић

Лектура

Биљана Рацковић

Преводи на енглески

Др Зоран Јањетовић

Техничка обрада текста

Мирјана Вујашевић

УДК 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа финансира

Министарство за науку и

технолошки развој Републике Србије

АУТОРИ

Др Войн БОЖИНОВ – научен сьтрудник
Института по история при БАН

Др доц. В. А. ТЕСЕМНИКОВ –
Историјски факултет, Московски универзитет
„Ломоносов“

Проф. др Милан РИСТОВИЋ – редовни професор
Филозофски факултет, Београд

Др Латинка ПЕРОВИЋ – научни саветник

Др Мирослав ЈОВАНОВИЋ – ванредни професор
Филозофски факултет, Београд

Lilla MOROZ-GRZELAK
Instytut Slawistyki PAN, Warszawa

Pieter TROCH
Department of East European Languages and Cultures,
University of Ghent, Belgium

Мр Александар РАКОВИЋ – истраживач сарадник
Министарство вера Републике Србије, Београд

Мр Драган ШУЋУР – војни свештеник
Бања Лука

Мр Небојша ЂОКИЋ

Мр Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ – истраживач сарадник
Институт за савремену историју, Београд

Срђан МИЛОШЕВИЋ

Др Вера ГУДАЦ-ДОДИЋ – виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Владан ЈОВАНОВИЋ – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Јован ЧАВОШКИ – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ –
истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Весна ЂИКАНОВИЋ – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Милан СОВИЉ – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

На основу мишљења Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије,
часопис *Токови историје* ослобођен је плаћања општег пореза на промет

САДРЖАЈ / CONTENTS
1–2/2008.

ЧЛАНЦИ
Articles

Lilla MOROZ-GRZELAK

OBRAZ SERBÓW I BULGARÓW Z ODLEGŁEJ POLSKIEJ
PERSPEKTYWY ALBO NARODZINY STEREOTYPÓW
ETNICZNYCH

Слика Срба и Бугара из удаљене пољске перспективе
или рађање етничких стереотипа 9

Pieter TROCH

THE DIVERGENCE OF ELITE NATIONAL THOUGHT IN
MONTENEGRO DURING THE INTERWAR PERIOD

Различита схватања нације код црногорске елите
у међуратном периоду 21

Др ВОЈН БОЖИНОВ

ПАКТЪТ ЗА „ВЕЧНО ПРИЈАТЕЛСТВО“, ИЛИ ОСЪЩЕСТВИЛИ
СЕ БЪЛГАРО-ЈУГОСЛАВСКОТО СБЛИЖЕНИЕ

Пакт за вечно пријатељство у контексту бугарског
националног питања 38

Mr Vladan JOVANOVIĆ

IN SEARCH OF HOMELAND? MUSLIM MIGRATION FROM
YUGOSLAVIA TO TURKEY 1918–1941

У потрази за домовином? Миграције муслимана из Југославије
у Турску 1918–1941. 56

Др доц. В. А. ТЕСЕМНИКОВ

ПРЕВРАТНОСТИ СУДЬБЫ ГЕНЕРАЛА Ф. Е. МАХИНА

Променљива судбина генерала Ф. Е. Махина 68

Проф. др Милан РИСТОВИЋ

ТРУМАНОВА ДОКТРИНА, ГРЧКА И ЈУГОСЛОВЕНСКЕ
РЕАКЦИЈЕ (1947–1949)

The Truman Doctrine, Greece and Yugoslav Reactions
(1947–1949) 84

Mr Jovan ČAVOŠKI
MAO CEDUNG, INTELEKTUALCI I POTRESI
U KOMUNISTIČKOM SVETU 1956–1957.
Mao Zedong, Intellectuals and the Turmoil inside the
Communist World 1956–1957 113

Dr Vera GUDAC-DODIĆ
DIVORCE IN SERBIA
Развод у Србији 137

ИСТРАЖИВАЊА **Researches**

Срђан МИЛОШЕВИЋ
АГРАРНО ПИТАЊЕ – „СВЕТО ПИТАЊЕ“:
ИДЕОЛОШКИ ОКВИР МЕЂУРАТНЕ АГРАРНЕ РЕФОРМЕ
У ЈУГОСЛАВИЈИ
Agrarian Issue – „Sacred Issue“:
The General Ideological Scope of Interwar Agrarian Reform
in Yugoslavia 149

Mr Небојша ЂОКИЋ
ВОЈНО-ТЕХНИЧКА САРАДЊА РЕПУБЛИКЕ ПОЉСКЕ
И КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ
Military-technical Cooperation between the Polish Republic
and the Kingdom of Yugoslavia 172

Mr Милан СОВИЉ
ПРОСЛАВА 600-ГОДИШЊИЦЕ КАРЛОВОГ
УНИВЕРЗИТЕТА У ПРАГУ УОЧИ НАРУШАВАЊА
ЈУГОСЛОВЕНСКО-ЧЕХОСЛОВАЧКИХ ОДНОСА 1948.
The Celebration of the 600 Years of Charles's University
in Prague on the Eve of the Spoiling of the
Yugoslav-Czechoslovak Relations in 1948..... 196

Mr Драган ШУЋУР
БАЊОЛУЧКА ЕПАРХИЈА И НОВА ВЛАСТ 1945–1947. ГОДИНЕ
The Banjaluka Eparchy and the New Authorities 1945–1947 215

Mr Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ
КУЛТУРА ЖИВЉЕЊА У ЈУГОСЛАВИЈИ (1945–1955)
The Culture of Living in Yugoslavia (1945–1955) 236

ИСТОРИОГРАФИЈА

Historiography

Mr Алексеј ТИМОФЕЈЕВ

ШТА СЕ ДОГАЂА КАДА СЕ ИСТОРИЧАРИ ЗАПИТАЈУ „ШТА АКО...?“

Методологија „контрачињеничне“ или „виртуелне“ историје

Do Historians Have a Right to Ask Themselves „What if...?“

Methodology of counterfactual or virtual history 249

Mr Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

ПРОДОР У ИСТОРИЈСКО

(упоредо читање Томаса Мана и Андреја Митровића)

An Incursion into Historic

(Parallel Reading of Thomas Mann and Andrej Mitrović) 258

ПОГЛЕДИ

Views

Др Латинка ПЕРОВИЋ

НИКОЛА КРСТИЋ: СРБИН ИЗ АУСТРО-УГАРСКЕ

И ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ У СРБИЈИ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Прилог проучавању српске елите 267

Др Мирослав ЈОВАНОВИЋ

ПРЕСЛИКАНА ИЛИ САМОБИТНА ДРУШТВЕНА ИЗГРАДЊА:

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА УСТАВА ФНРЈ (1946)

И „СТАЉИНСКОГ“ УСТАВА СССР-а (1936) 280

ПРИЛОЗИ

Supplements

Mr Александар РАКОВИЋ

ПРИЛОГ ЗА БИОГРАФИЈУ СРПСКОГ ПАТРИЈАРХА ПАВЛА:

ГОЈКО СТОЈЧЕВИЋ, СЕКРЕТАР ХОРА СТУДЕНАТА

ПРАВОСЛАВНОГ БОГОСЛОВСКОГ ФАКУЛТЕТА

A Contribution to the Biography of the Serbian Patriarch Paul:

Gojko Stojčević, Secretary of the Choir of the Students

of the Faculty of Orthodox Theology 291

Др Драган АЛЕКСИЋ ФРАНЦ НОЈХАУЗЕН И ПРИВРЕДНА ПОЛИТИКА НАЦИСТИЧКЕ НЕМАЧКЕ У СРБИЈИ Franz Neuhausen and the Economic Policy of Nazi Germany in Serbia	301
--	-----

ГРАЂА Sources

Мр Весна ЂИКАНОВИЋ ИСЕЉЕНИШТВО ИЗ КРАЉЕВИНЕ СХС	319
--	-----

ПРИКАЗИ Reviews and Critiques

Анатолий Вишнеvский, <i>Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР</i> , ОГИ, Москва, 1998; Anatoli Vichnevski, <i>La faucille et le rouble. La modernisation conservatrice en U.R.S.S.</i> , Gallimard, Paris, 2000. (Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ)	325
Данијел Џ. Борстин, <i>Американци. Државотворно искуство</i> , Геопоетика, Београд, 2005. (Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ)	327
Данијел Џ. Борстин, <i>Американци. Демократско искуство</i> , Геопоетика, Београд, 2005. (Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ)	329
Geoffrey Best, <i>Churchill i rat</i> , Naklada Ljevak d.o.o., Zagreb, 2006. (Џељко КАРАУЛА)	331
Стака Марковић Којчић, <i>Две хиљаде снова о слободи. Сећање на рат и страдање 1941–1950</i> , Београд, 2006. (Мр Наташа МИЛИЋЕВИЋ)	334
Биљана Шимуновић-Бешлин, <i>Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941)</i> , Нови Сад, 2007. (Др Софија БОЖИЋ)	337
Мира Радојевић, <i>Научник и политика: политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)</i> , Филозофски факултет, Београд, 2007. (Др Радмила РАДИЋ)	339

Миле С. Бјелајац, <i>Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења</i> , Институт за новију историју Србије и Алтера, Београд, 2007. (Мр Александар ЖИВОТИЋ)	340
Момчило Митровић, <i>Српска национална част пред законом 1945. године</i> , Београд, 2007. (Мр Слободан СЕЛИНИЋ)	342
Petar Dragišić, <i>Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949</i> , Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2007. (Мр Владимир ЦВЕТКОВИЋ)	346
Милош Московљевић, <i>У великој руској револуцији. Дневничке белешке</i> , приредио др Момчило Исић, ИНИС, Београд, 2007. (Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ)	349
Бојан Симић, <i>Пропаганда Милана Стојадиновића</i> , ИНИС, Београд, 2007. (Срђан МИЛОШЕВИЋ)	352
<i>Срби и Југославија. Држава, друштво, политика</i> , зборник радова, ур. др Момчило Исић, Институт за новију историју Србије, Београд, 2007. (Мр Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ)	356
Станиша Бркић, <i>„Име и број: Крагујевачка трагедија 1941“</i> , Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, Крагујевац, 2007. (Ненад АНТОНИЈЕВИЋ)	361
Дубравка Стојановић, <i>КАЛДРМА И АСФАЛТ: урбанизација и европеизација Београда 1890–1914</i> , УДИ, Београд, 2008. (Др Радмила РАДИЋ)	363
Олга Поповић-Обрадовић, <i>Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године</i> , Логистика, Београд, 2008. (Срђан МИЛОШЕВИЋ)	364
Sanja Petrović Todosijević, <i>Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947–1954</i> , INIS, Beograd, 2008. (Мр Ivana DOBRIVOJEVIĆ)	369

НАУЧНИ ЖИВОТ / Scientific events

**ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА,
 КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА /
 Information on conferences, workshops and symposia**

<i>Mr Јован ЧАВОШКИ</i> , Округли сто „Хладни рат и односи унутар социјалистичког блока“ (Leng zhan yu shehui zhuyi zhenying neibu guojia guanxi), Шангај, 21–23. новембра 2007.	371
<i>Mr Јован ЧАВОШКИ</i> , Међународна конференција „From Helsinki to Belgrade: The First CSCE Follow-up Meeting in Belgrade 1977/78“, Сава центар, Београд, 8–10. марта 2008.	373
<i>Mr Јован ЧАВОШКИ</i> , Међународна конференција „Sixth Annual GWU-UCSB-LSE International Graduate Student Conference on the Cold War“, Санта Барбара, 4–5. априла 2008.	375
<i>Ненад АНТОНИЈЕВИЋ</i> , International Seminar for Educators „Teaching about the Shoah and Antisemitism“, The International School for Holocaust Studies, Јад Вашем, Јерусалим, Израел, 6–24. јануара 2008.	376
<i>Милан ПИЉАК</i> , Боравак на истраживачком раду у Софији од 13. марта до 12. априла 2008.	378
ИСПРАВКЕ ИЗ ПРОШЛОГ БРОЈА	379

УДК 32.019.5:159.922.4(=163.41)(478)“18/19“
32.019.5:159.922.4(=163.2)(478)“18/19“

ЧЛАНЦИ
Articles

OBRAZ SERBÓW I BUŁGARÓW Z ODLEGŁEJ POLSKIEJ PERSPEKTYWY ALBO NARODZINY STEREOTYPÓW ETNICZNYCH

Lilla MOROZ-GRZELAK
Instytut Sławistyki PAN
Warszawa

APSTRAKT: Na podstawie analizy materiałów publikowanych przede wszystkim w prasie, przedstawione zostaje rosnące zainteresowania polskich autorów Półwyspem Bałkańskim. Relacje z podróży po Bałanach, korespondencje czy doniesienia agencyjne, datowane od kongresu berlińskiego aż po lata I wojny światowej, wskazują na stan polskiej wiedzy o Serbach i Bułgarach na przełomie wieków XIX i XX. W tych właśnie tekstach zamieszczanych w prasie daje się zauważyć kreowanie wizji dwóch odrębnych południowosłowiańskich narodów.

Słowa kluczowe: *Bałkany, bracia Słowianie, Bułgarzy, etniczna Europa, kocioł bałkański, perspektywa polska, Półwysep Bałkański, Serbowie, Słowianie, stereotypy etniczne*

Współczesne opinie o narodach południowej Słowiańszczyzny wskazują na ich związek z wypowiedziami, jakie odnaleźć można w prasie polskiej przełomu wieku XIX i XX. U progu nowego tysiąclecia socjolog, Edmund Lewandowski w swojej pracy, *Pejzaż etniczny Europy*, pisał na przykład, że „Serbowie są spontaniczni, odważni i wojowniczy, lecz dość łatwowierni. Lubią mundury, dystynkcje, karabiny. Wolą walczyć za ojczyznę niż dla niej pracować“.¹ Już te kilka zdań z obszernej charakterystyki poświęconej Serbom w tejże analizie

---

¹ E. Lewandowski, *Pejzaż etniczny Europy*, Warszawa, 2004, str. 376.

stawia ich w opozycji do Bułgarów. Ich opis bowiem ogranicza się jedynie do kilku zadań, w których autor pisze o ich indywidualizmie a także egalitaryzmie. Można z nich wynosić, że Bułgarzy to naród pracowity, oszczędny, skromny, cierpliwy, spokojny, posłuszny, a przy tym... skory do tańca (str. 384).

Sądy te przytaczane obecnie dowodzą ich zakorzenienia w polskiej publicystyce.² Prasa końca wieku XIX i początków wieku XX, informując o zachodzących na Bałkanach wydarzeniach, dostarczała bogatego materiału, poświęconego i Serbom, i Bułgarom oraz wzajemnym relacjom między tymi narodami. Publikowane teksty tworzyły obraz dwóch różnych ludów słowiańskich, obraz, który odbiegał znacząco od modelu wspólnoty etnicznej, jaka miała jednoczyć wszystkich Słowian. Co więcej, dowodziły raczej ich wrogiego nastawienia względem siebie, a wynikało to z różnic interesów państwowych. Potwierdza to opinia współczesnego filozofa serbskiego, Mihajlo Markovicia,³ ukazującego z bałkańskiej perspektywy stosunki między tymi nacjami. W jego podziale bałkańskiej przestrzeni terytorialnej, jako miejsca istnienia czterech cywilizacji, jedna z nich, określona jako cywilizacja południowosłowiańska, miałyby skupiać Serbów, Czarnogórców, Macedończyków i Bułgarów. Wymienione narody, w przekonaniu filozofa, łączyło duże podobieństwo języków, religia prawosławna, a także zbieżność średniowiecznej tradycji kulturowej. Marković zaznaczał przy tym, że dwa z wymienionych narodów – Bułgarów i Serbów – cechowała zwykle postawa wzajemnej niechęci, której źródło leżało w aspiracjach terytorialnych dwóch równych prawie, co do wielkości, państw sąsiadujących ze sobą i ich odmiennych orientacji w polityce zagranicznej. Prowadziło to między nimi do konfliktów, które miały miejsce jeszcze w wieku XIX, a swoje apogeum osiągnęły w okresie wojen bałkańskich.⁴

Polskie publikacje prasowe poświęcone Serbom i Bułgarom dokumentują, że właśnie uwarunkowania polityczne między nimi wpłynęły na kształt ich stereotypowego postrzegania z zewnątrz. Obecna analiza tych materiałów pozwala też na ukazanie przyczyn zmieniającego się sposobu ich widzenia w publicystyce. Zaznaczyć należy, że polski czytelnik II połowy wieku XIX miał jeszcze niewielkie pojęcie o ludach zajmujących Półwysep Bałkański. Do kongresu berlińskiego na przestrzeń zamieszkiwaną przez te narody spoglądał przez pryzmat tajemniczego i egzotycznego Orientu, odciętego od europejskich nurtów intelektualnych. Dopiero teksty publikowane po 1878 roku zaczęły rzucać coraz więcej światła na ten region Europy.

² Kwestią wykraczającą poza ramy tej wypowiedzi pozostaje wartość sądów podawana przez autorów. Istotny jest sam fakt pojawienia się tekstu w prasie i kształtowania opinii polskiego odbiorcy o narodach południowej Słowiańszczyzny.

³ M. Marković, „Stosunki wzajemne między różnymi cywilizacjami na Bałkanach“, *ΣΟΦΙΑ. Pismo Filozofów Krajów Słowiańskich*, 3/2003, Rzeszów, 2003, str. 69–75.

⁴ Także po II wojnie światowej, w roku 1948 państwa te znalazły się w pozycjach przeciwstawnych względem siebie. Zob.: E. Znamierowska-Rakk, *Federacja Słowian południowych w polityce Bułgarii*, Warszawa, 2005.

Tutaj wykorzystano niewielką tylko, ale jak się wydaje znaczącą część materiałów, jakie pojawiały się w prasie polskiej od tegoż kongresu po lata I wojny światowej, kiedy to nastąpiły wydarzenia, które w dużej mierze narzuciły wizję tych dwóch narodów południowej Słowiańszczyzny i przyczyniły się do zakorzenienia w naszym języku pojęcia *kocioł bałkański*. Polskie doniesienia prasowe ukazywały nam dwie zupełnie odrębne nacje, które mimo bliskiego sąsiedztwa, a także wspólnoty losów, jaką niewątpliwie była wielowiekowa niewola turecka, odbiegały od modelu *braci Słowian*. Dowodziły one, że Serbowie i Bułgarzy mają ze sobą niewiele wspólnego i mogliby stanowić jednie „wspólnotę wyobrażoną”.⁵

W prasie polskiej od kongresu berlińskiego wzrastało zainteresowanie problematyką ludów Półwyspu Bałkańskiego. Korespondenci i komentatorzy wydarzeń z tej części Europy informowali coraz częściej o zachodzących tam wydarzeniach, natomiast specjaliści od kultury Słowian południowych na łamach prasy zamieszczali analizy etnograficzne, w których opisywali także mieszkanców Serbii i Bułgarii.⁶ Gdy w roku 1888 badacz kultury Słowian, Bronisław Grabowski, rozpoczął w piśmie „Niwa” cykl publikacji o Bułgarach, zastrzegł się, że nie rości sobie praw, co do swej nieomyślności.⁷ Pisał wówczas: „postaramy się (...) stać, o ile możności, z dala od uprzedzeń stroniczych, aby dać przybliżone pojęcie o narodzie budzącym tyle zajęcia, i tyle sprzecznych pomiędzy sobą wywołującym sądów” (str. 7).

Jak się okaże, próby obiektywnego spojrzenia na poszczególne narody południowej Słowiańszczyzny, w tym przypadku na Serbów i na Bułgarów, przysparzać będą autorom nieco kłopotu, szczególnie wtedy, gdy ci zaczną się kierować sympatią, bądź niechęcią względem któregoś z nich. Na ile wynikało to z uprzedzenia polskich autorów do Rosji, jako zaborcy, a tym samym negatywnie kształtowało obraz wszystkich innych narodów słowiańskich, które były z nią w bliskich kontaktach, czy też z poszukiwania sojusznika w staraniach o poparcie polskich dążeń do niepodległości, pozostaje kwestią dalszych badań, w tym tekście nie podejmowaną.

Jak informował w pierwszych opisach Grabowski, elementem łączącym oba narody była wiara. „Prawosławie, które wyznaje większość narodu – pisał

⁵ B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, tłum. S. Amsterdamski, Kraków, 1997.

⁶ Spis takich publikacji opracował E. Kołodziejczyk, *Bibliografia słowianoznawstwa polskiego*, Kraków, 1911.

⁷ Prezentowane tu cytaty zachowują pisownię oryginału. Zob.: B. Grabowski, „Bulgaria i Bułgarowie. Etnografia – Urządzenie społeczne ludu bułgarskiego”, *Niwa*, z. 325/1888, Warszawa, 1888, str. 7–16. Kolejne artykuły Grabowskiego poświęcone Bułgarom ukazały się na łamach tegoż pisma. Zob.: „Bulgaria i bułgarowie. Geografia fizyczna bułgarii”, *Niwa*, 314/1888, str. 88–99; *Niwa*, 326/1888, str. 95–103; *Niwa*, 327/1888, str. 161–172; *Niwa*, 335/1888, Warszawa, 1888, str. 817–832.

– zowie lud bułgarski ‚wiarą bułgarską, bratnią’, podobnie jak u Serbów nazywa się ono ‚wiarą serbską’ kto zaś nie jest prawosławny, jest ‚innej wiary’. Odplacając pięknem za nadobne, Bułgarzy czują wzgardę dla mahometanów, mówią nawet, że ‚turecka wiara, to psia wiara’. Zresztą, według zdania wielu swoich i obcych, nie są oni pozbawieni ducha tolerancji, i są mniej wyłączeni, aniżeli ich sąsiedzi – Serbowie⁸. Początkowo więc te dwa sąsiadujące ze sobą ludy półwyspu jednoczyło wspólne wyznanie i wspólny wróg, którym było imperium tureckie. W tej niechęci do obcego większą zawziętość, jak wzmiankował Grabowski, przejawiali Serbowie, gdyż Bułgarzy potrafili wykazać się tolerancją. Dopiero później zrodziły się antagonizmy między ludami przynależnymi do tego samego etnosu i wyznającymi tę samą wiarę, a w kształtowaniu relacji między nimi rolę decydującą odgrywać zaczęło dążenie do realizacji własnych, sprzecznych z interesami drugiej strony, planów.

W wypowiedziach polskich autorów prasowych II połowy wieku XIX, Serbia stawiana była na wyższym poziomie rozwoju kulturowego ze względu na swoją bliskość terytorialną z „cywilizowaną” Europą. Jak wyjaśniał historyk i etnograf, Aleksander Jabłonowski, Serbowie mieli po prostu lepsze położenie geograficzne, a to zapewniało im bliższe sąsiedztwo chrześcijańskiej Europy.⁹ Poza tym, jak zaznaczał, choć serbscy możnowładcy przyjęli islam, to nadal używali swego języka i tworzyli „po słowiańsku”. Tak więc u podstaw zróżnicowania Bułgarów i Serbów początkowo leżeć miały uwarunkowania geograficzne, które pociągały za sobą zależności polityczne. Jak dowodził dalej, w takiej sytuacji nie dziwił fakt, że idee jugosławizmu serbskiego nie znalazły uznania wśród Bułgarów, których kształtowały pełne tragizmu dzieje i bliskość Sztambułu, który sam w sobie stanowił zagrożenie (str. 236). Dlatego też Jabłonowski Turków obarczał odpowiedzialnością za to, że doprowadzili do wytrzebienia bułgarskiej arystokracji i wyższego duchowieństwa, które zastąpiono greckim, a język cerkiewny został wyparty z religii. Pozostał jedynie „lud ciemny”, który poddawany przemocy tureckiej, skoncentrował się na życiu rodzinnym (str. 225, 227). Zdaniem autora, to właśnie przyczyniło się to do zróżnicowania pomiędzy tak bliskimi, słowiańskimi narodami. W porównawczym opisie ludów południowej słowiańszczyzny pisał on: „Kto zna zbrojną rzutkość Serba i krewką moc oporu Chorwata, ani się domyśli, że siedzący tuż za nimi o miedzę Bułgar może istotnie stanowić z nimi tak uderzające przeciwieństwo we wszystkim. Zdawałoby się, że Bułgarowie to lud innego szczepu, innej krwi, innej sfery dziejowej (...) Obecnie, ze wszystkich słowiańskich, jest to naród najbardziej cichy, potulny, ostrożny, najbardziej podejrzliwy, nieufny i zwarty w

⁸ B. Grabowski, „Bulgaria i Bułgarowie“, *Niwa*, 328/1888, Warszawa, 1888, str. 281.

⁹ A. Jabłonowski, „Bułgarowie. Charakterystyczne cechy ich narodowego odrodzenia“, [w:] *Słowiańszczyzna południowa oraz Wołoska i Albania*, t. 5, Warszawa, 1911, str. 223–237. Pierwodruk *Gazeta Polska* 166/1875, Warszawa, 1877.

sobie, na koniec najmniej wojenny. Kilkuwiekowa sroga niewola do tego stopnia pierwotną swobodną naturę sławiańską przetworzyła“ (str. 224). Jak uzasadniał dalej Jabłonowski, brak zapachu do walki wynikał ze złego traktowania Bułgarów przez Turków i doprowadził do tego, że nawet pobratymczy Serbowie, uznawali ich za tchórzy, znajdując na to we własnym języku słowo „kukavica“ (str. 228), które autor tłumaczył jako potulny, gdy jego słownikowe znaczenie wyraźnie rozumiało pod nim tchórza i nicponia.

Z perspektywy ponad jednego stulecia trudno wyrokować, na ile podawane przez Jabłonowskiego informacje opierały się na osobistych obserwacjach, na ile zaś były wynikiem rozmów, jakie prowadził z Serbami, przedstawiając raczej ich punkt widzenia. W jednej ze swoich relacji po Bałkanach, podziwiając uroki serbskiej ludowej pieśni bohaterkiej, w przekonaniu, że pochodzi ona z okresu przedhelleńskiego, dzielił się z czytelnikiem wiedzą, z której wynikało, że pieśń tę tworzyć miała „niespożyta oryginalność natury serbskiej, wieczne młodej – „junackiej”, samorzutnej we wszystkim“ (str. 193–194). Chwaląc serbską waleczność, wskazywał na nieodłączny atrybut dzielnego członka tego narodu. Był to pas, za którym umieszczano pistolety, jatagan, lub inne elementy uzbrojenia, służące obronie przed Turkami.¹⁰ Nieskrywany podziw dla serbskiej dzielności wyrażany przez Jabłonowskiego, nie oznaczał jednak potępienia dla Bułgara, który w jego opinii nie był, jak Serb, walecznym rycerzem. Dostrzegając przy tym Jabłonowski inne walory Bułgara, gdyż w jego przekonaniu ten „cichy ogrodnik przechowywał nienaruszone pamiątki duchowej przeszłości pogańskiej“ (str. 191–192).

Zdaniem niektórych autorów do różnicowania obu narodów przyczyniły się ich dzieje w przeszłości. Dla jednych więc, jak dla Jabłonowskiego, tak głębokie różnice etniczne między Serbami i Bułgarami sięgały „przedwiecznych czasów“ (str. 191), dla innych zaś, u podstaw wzajemnie wrogich i przesyconych niechęcią relacji, leżały starania obu państw o przyłączenie do swoich organizmów Macedonii, która pozostawała nadal prowincją turecką. Wrogość tę utrwały wydarzenia wojny serbsko-bułgarskiej i klęska Serbów pod Slivnicą w 1885 roku.¹¹ Cytowany wcześniej B. Grabowski, zauważał skutki tych wojennych wydarzeń, pisząc o antagonizmie panującym między nimi. W kolejnej części rozpraw etnograficznych informował wprost: „Bułgarzy mają silne pragnienie zachowania swej odrębności narodowej, i zawsze gotowi są bronić jej do upadłego. Wzajemne pretensje, zaostrzone jeszcze wypadkami wojny serbsko-bułgarskiej, wyrobiły pomiędzy sąsiedzkimi ludami taką nienawiść i obopólną wzgardę, że

¹⁰ W tym samym czasie na identyczny atrybut Serba zwracał uwagę autor pochodzący z terenów Macedonii, Gorgio Pulevski, wzmiankując, że serbskim przywilejem pozostawionym im przez Turków był właśnie ów zbrojny pas. Zob.: Г. М. Пулевски, *Славјанско-македонска општа историја*, подг. Б. Ристовски, Б. Ристовска-Јосифовска, Скопје, 2003, str. 862.

¹¹ Zob.: J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Słowianie południowi i zachodni VI–XX wiek*, Warszawa, 2005.

dla Bułgara Serb jest najgorszym, najbardziej wiarołomnym człowiekiem na świecie i...nawzajem¹².

Bezpośrednia obserwacja przebiegu wydarzeń na Bałkanach prowadziła niekiedy autorów do szerszych refleksji na temat cech, które miałyby być właściwe Słowianom. Dla nieznanego bliżej dziennikarza krakowskiego „Czasu“ ujawniały je związki polityczne pomiędzy poszczególnymi krajami, jak na przykład rozczarowanie Serbii polityką Rosji. Miało ono odsłonić typową rzekomo dla wszystkich Słowian pamiętliwość i łączącą ich niezwykłą pamięć historyczną. Pozwalało przy tym pisać, że „Słowianie należą do szczepów, które bardzo głęboko chowają w sercu i pamięci, wyrządzone im dobrodziejstwa, ale na swe szczęście umieją już dziś rozróżnić prawdziwych od fałszywych przyjaciół¹³”.

Już na początku wieku XX, bliższych informacji o Serbach i Bułgarach dostarczał polskiemu czytelnikowi wieloletni sprawozdawca z Turcji dla pisma „Tygodnik Ilustrowany“, Jan Fruziński, którego można uznać za specjalistę w kwestii stosunków etnicznych na Bałkanach.¹⁴ Znał on doskonale zależności międzykulturowe panujące wśród ludów imperium. Jego wypowiedź, poświęcona spornemu terytorium, które od kongresu berlińskiego tworzyło tzw. kwestię macedońską, z jednej strony potwierdzała informacje o etnicznym pokrewieństwie rywalizujących ze sobą sąsiednich ludów, z drugiej zaś wskazywała na różnice cywilizacyjne, które przyczyniły się do ich ukształtowania. Dla Fruzińskiego narody te stanowiły przede wszystkim wspólnotę językową. Pisał on: „weźmy na przykład Serbów i Bułgarów. Jeżeli nie pochodzenie, to przynajmniej język upoważnia nas do uznawania ich za braci“. Dokonał przy tym Fruziński analizy dziejów obu państw, mówiąc polskiemu czytelnikowi o przyczynach serbsko-bułgarskiej rywalizacji. Tłumaczył mu: „Serbia państwo słowiańskie, założone o wiele wcześniej od Bułgarii, przez bardzo długi czas uważana za Piemont Słowian południowych. Pod jej hegemonią i berłem monarchy serbskiej wcześniej czy później powinni byli połączyć się Słowianie. Serbia jednak zawiodła te oczekiwania. Dzisiaj rola ta przypadła królestwu bułgarskiemu, które okazało większą energię i siłę żywotną. Lecz Serbia nigdy nie zgodzi się dobrowolnie na ustąpienie miejsca Bułgarii, ani też nie wyzna swej niemocy i swej niższości. Dla niej Bułgaria pozostanie uzurpatorką, rywalką, którą będzie musiała zwalczać. Stąd też nieporozumienia, nienawiść, które się potem przerodzą w zatargi otwarte. Trzeba tu nadmienić, że naród serbski, jako całość jest więcej postępowy, więcej cywilizowany, aniżeli bułgarski. Prócz tego liczebnie jest on daleko silniejszy“ (str. 291).

¹² B. Grabowski, „Bulgaria i bułgarowie“, *Niwa*, 325/1888, Warszawa, 1888, str. 9.

¹³ „Niewdzięczność Serbów“, *Czas*, 170/1885, Kraków, 1885, str. 2.

¹⁴ J. Fruziński-Bej, „Zagadnienie macedońskie“, *Tygodnik Ilustrowany*, 15/1913, Warszawa, 1913, str. 290–291.

Przytoczona powyżej wypowiedź Fruzińskiego rzucała też światło na charakter przedstawicieli obu narodów, jaki miałby być typowy dla każdego z nich. Ukształtowana, zdaniem Fruzińskiego, przez sytuację polityczną natura Bułgarów i Serbów, doprowadziła do antagonizmów między nimi, pozwalając mówić o panowaniu „przepaści nienawiści“ i pragnieniu zemsty, której zlikwidowanie stało się niemożliwe. Przypominając wojnę serbsko-bułgarską i klęskę Serbów pod Slivnicą, zastanawiał się, w jaki sposób po tych krwawych wydarzeniach, można by było doprowadzić do zgody te dwa etnosy. Stawiał więc Fruziński pytania, na które u progu XX wieku nikt nie znajdował odpowiedzi. A pisząc o Słowianach bałkańskich, podobnie, jak coraz częściej także inni autorzy, odnosił się do sytuacji polskiej czy do narodowych cech Polaków: „Jak można pogodzić Serba, który jest idealistą, szczerym, bon vivantem, salonowcem, z wielką trudnością poddającym się porządkowi i dyscyplinie, pogardzającym jak Polak rzeczywistością, – z Bułgarem, który jest wcieleniem umysłu trzeźwego, umiarkowanym, zdyscyplinowanym i praktycznym? Serbowie żyją przeszłością, Bułgarzy zaś mają zwrócony wzrok w przyszłość“.¹⁵

Bliskość geograficzna Serbów i Bułgarów oraz ich ambicje terytorialne, nie pozwalały im na pokojowe współistnienie. Każde z nich próbowało zająć dogodną dla siebie pozycję na Bałkanach, rozszerzając obszar własnego państwa. Po wydarzeniach roku 1908, gdy po zmianie władzy w Bułgarii i po rewolucji młodotureckiej, doszło do aneksji Bośni i Hercegowiny, której zdecydowanie sprzeciwiła się Serbia, polscy autorzy prasowi zaczęli dostrzegać w państwach bałkańskich zagrożenie dla pokoju w Europie. Anonimowy dziennikarz pisma „Świat“, co prawda poetycko jeszcze porównywał krajobraz Bałkanów z krajobrazem polskim, nawiązując do powszechnych na tych terenach upraw. Informował wtedy czytelnika: „Raz jeszcze zatrzęsła się ziemia bałkańska, na której nieporządek muzułmański przez wieki gromadził materiały wybuchowe w postaci praw deptanych i narodów krzywdzonych. Raz jeszcze nad uroczemi dolinami, gdzie wino dojrzewa, a róże hodowane są, jak u nas kartofle, zgromadziły się czarne chmury, brzemienne piorunami“.¹⁶

Z kolei dla innego obserwatora bałkańskiej sceny politycznej, Jana Apfelbauma-Jabłonowskiego, sytuacja panująca na półwyspie tak bardzo wpływała na charakter ludów bałkańskich, że „narody półwyspu nie byłyby zdolne do choćby chwilowego, związku i dyscypliny etnicznej, gdyby nie konieczność walki z przemocą turecką“.¹⁷ Tak więc jedynie odmienni kulturowo Turcy, jako wspólny wróg i Bułgarów, i Serbów byłiby w stanie połączyć ich we wspólnym działaniu. Jak pisał dalej to „pięciowiekowe jarzmo pozostawiło w ich duszach i psycholo-

¹⁵ J. Fruziński-Bej, „Zagadnienie macedońskie“, *op. cit.*, str. 291.

¹⁶ „Wypadki na Bałkanach. W przededniu wojny?“, *Świat*, 41/ 1908, Warszawa, 1908, str. 17.

¹⁷ J. Apfelbaum-Jabłonowski, „Nastroje Bałkańskie“, *Świat*, 34/1913, Warszawa, 1913, str. 11.

gii zupełnie odrębny charakter pojmowania, syntezy i analizy¹⁸. Polscy znawcy problematyki bałkańskiej wypowiadając się o wydarzeniach na półwyspie, coraz częściej też dostrzegali wojowniczość „państweczek bałkańskich”.¹⁹ Co więcej, twierdzili wręcz, że walka stała się ich „namiętnością bojową”,¹⁹ którą powstrzymać mogłaby jedynie dyplomacja europejska. W takim kontekście pojawiło się nawet określenie „bałkańscy pigmeje”,²⁰ zaczerpnięte z obcej prasy, które przytoczono cytując pełne oburzenia opinie, że aspiracje terytorialne małych państw burzą ustalony porządek w Europie. Publicysta Konstanty Srokowski znajdował własne określenie dla walczących państw słowiańskich, które dążyły jedynie do rozbicia Turcji. Lokując swe sympatie po ich stronie, a przyczyn zła w tej części Europy upatrując przede wszystkim w polityce prowadzonej przez mocarstwa, nazywał je po prostu „malcy bałkańscy”.²¹

Jeszcze w czasie trwania wojen bałkańskich Bułgarzy i Serbowie za swą waleczność i dążenie do pokonania Turcji cieszyli się szacunkiem polskich autorów.²² Dziennikarze i korespondenci prasowi relacjonując przebieg bitew, jakie miały miejsce w latach 1912–1913, przypominali ponownie czytelnikowi polskiemu warunki, w jakich kształtował się charakter mieszkańców półwyspu, który sojusznikom, jakimi byli Serbowie i Bułgarzy w I wojnie bałkańskiej, pozwolił na krwawe wzajemne rzezie w czasie II wojny bałkańskiej. Publicystyka polska nie zmieniła jednak obrazu Bułgarów nawet w przy okazji zajęć w okresie jej trwania. Relacje między walczącymi teraz przeciwko sobie narodami trafnie podsumowywał w wierszowanym, satyrycznym komentarzu prasowym Antoni Orłowski:

„...na Bałkanach słowiańska brać
Ma zamiar wziąć się za czuby.
Już serb i bułgar zły robią gest,
Jeden i drugi się wścieka,
Bo zgoda wtedy wśród słowian jest,
Gdy są od siebie zdaleka”.²³

Odnoszono się jeszcze do nich z sympatią, współczując nawet Bułgarom, którzy w wojnie bałkańskiej ponieśli klęskę, choć to oni, jak przypominano, byli

¹⁸ K. Srokowski, „Austria na rozdrożu”, *Tygodnik Ilustrowany*, 6/1913, Warszawa, 1913, str. 102.

¹⁹ „Wojna”, *Tygodnik Ilustrowany*, 7/1913, Warszawa, 1913, str. 133.

²⁰ S. Szczutowski (jun.), „Węzeł bałkański”, *Tygodnik Ilustrowany*, 4/1913, Warszawa, 1913, str. 54–65.

²¹ K. Srokowski, *Upadek imperyalizmu Austrii w związku z ewolucją systemu europejskiego przed wojną bałkańską i po niej*, Lwów, 1913, str. 132–133.

²² Pomijam tu znamieny tekst Jana Baudouina de Courtenay, „Bracia Słowianie”, w którym autor krytycznie odnosił się do poczynań Słowian bałkańskich. Zob.: *Krytyka*, 9/1913, str. 94–103; oraz *Krytyka*, 10/1913, Kraków, 1913, str. 147–160.

²³ Zob.: Krogulec [A. Orłowski], „Z ubiegłego miesiąca”, *Świat*, 27/1913, Warszawa, 1913, str. 21.

inicjatorami walk antytyreckich.²⁴ W takim kontekście anonimowy autor „Przeglądu Powszechnego“ twierdził wręcz, że Bułgaria została ukarana za te wojny, a pozbawienie jej ziem macedońskich stawało się jawną niesprawiedliwością.²⁵ Polscy autorzy w pozytywnym świetle nadal pisali o Bułgarach. Jeden z nich, przedstawiany jako literat i pracownik służby dyplomatycznej na Bałkanach, Edward Zorian Sedlaček, w szczegółowej analizie podawał informacje o podstawowych bułgarskich cechach. Miały nimi być pragmatyzm i patriotyzm, oraz kształtujący ich „egoizm polityczny“: „Bułgar zrozumiał, iż *on sam o sobie myśleć musi* (...) Wyrabiał sobie *egoizm* wynikający z jasnego zrozumienia doli i położenia. (...) Nie gadatliwy, nie zdradzający ni myśli, ni celów, zazdrosny o nie, lękający się zdrady, niedowierzający nikomu (...). Czynić ofiarę choćby z życia i mienia – to Bułgar umie, ale tylko dla własnej sprawy narodowej. Dla wzmocnienia narodowego wszystko! Dla zdobycia wolności wszystko! Dla zjednoczenia całego narodu wszystko! Jak szeroka jest ziemia bułgarska, nie usłyszysz westchnienia marzycielskiego. Dorabiać się, wzmacniać, bogacić, aby gotowym być, gdy zabrzmi bojowy róg! (...) Oto dusza narodu bułgarskiego. W ciężkiej niewoli długich wieków zahartowana, jak stal, żyła i żyje jednym tylko pragnieniem, ku jednemu tylko celowi dąży – ku wielkości ojczyzny, ku wolności, ku wywyższeniu“.²⁶

Odwołania do antytyreckiej walki Bułgarów i ich dzielności pozwalały Zorianowi przywoływać również bohaterów polskich, którzy jak Sobieski zatrzymali nawałę turecką w Europie, czy jak Władysław IV, polegli w walce z imperium osmańskim. Pean na cześć Bułgarów, gdy Turcja ostatecznie ponosiła klęskę, stał się pretekstem do patriotycznego nawoływania do walki o wolność i niepodległość Polski, a Bułgarzy byli stawiani za wzór umiłowania ojczyzny i determinacji w dążeniu do celu.

Do roku 1914 polscy autorzy prasowi roku nie opowiadali się zdecydowanie za żadną ze stron, a pozostających ze sobą w konflikcie Serbów i Bułgarów, sławili przede wszystkim za ich stanowczość w walce z Turcją, zwracając przy tym uwagę na nikłą w gruncie rzeczy wiedzę Polaków o południowej Słowiańszczyźnie.²⁷ Dopiero zamach w Sarajewie na arcyksięcia Ferdynanda sprawił, że sympatie do obu narodów zostały zdecydowanie rozdzielone. Serbów zaczęto obarczać winą za wybuch wojny światowej, przyczyniając się do stworzenia negatywnie nacechowanej opinii o Serbach, jako przedstawicielach innej

²⁴ M. Jełowicki, „Pomiędzy aktami dramatu“, *Świat*, 1/ 1914, Warszawa, 1914, str. 13–14.

²⁵ „Sprawozdanie z ruchu religijnego, naukowego i społecznego. Ruch ku unii w Bułgarii“, *Przegląd Powszechny*, 358/1913, Kraków, 1913, str. 140.

²⁶ E. Zorian, „Bułgarzy“, *Świat*, 48/1912, Warszawa, 1912, str. 1–2.

²⁷ Opinie takie głosił Tadeusz Miciński, który był wysłannikiem pisma *Świat* do krajów południowej Słowiańszczyzny. Zob. m. in.: Tegoż, „Przy kotle austriackiej Walpurgij“, *Świat*, 1/ 1913, str. 12–13; „Miasto pod Witoszą“, *Świat*, 3/1913, str. 4–6; „Penczo Sławejkow“, *Świat*, 7/ 1913, Warszawa, 1913, str. 5–7.

cywilizacji i ugruntowania stereotypowego określenia bałkańskiej przestrzeni terytorialnej, jako miejsca konfliktów. Adam Grzymała-Siedlecki²⁸ w artykule *Po zbrodni sarajewskiej*, stawiał nawet Serbów poza kulturą Europy. „Wpływy zachodnio-europejskie, idące do Chorwacji wraz z katolicyzmem, długie współżycie z kulturą włoską, od pół wieku z górą wreszcie praworządność polityczna, której zgruchotać doszczętnie nie potrafili nawet tacy majstrowie niszczenia, jak Madziarzy – wszystko to razem wyrodziło typ Chorwata – Europejczyka, podczas gdy Serb pozostał Bałkańczykiem“ – pisał w pierwszym roku wojny z pozycji „latinitas“ Grzymała-Siedlecki. Ta wypowiedź polskiego autora wskazywała też na inne cechy narodów pozostających przez pięć stuleci pod tureckim panowaniem a przynależnych do odmiennej religii. To też kształtować miało stereotyp prawosławnego Serba, jako Słowianina spoza cywilizacji zachodniej, ze specyficznych Bałkanów, którym przypisywano już stereotypowe cechy różnicowania prowadzącego do konfliktów. Różnice konfesyjne nie miały jednak znaczenia w stosunku autorów polskich do Bułgarów – w ich stronę kierowano bowiem wyrazy sympatii, szukając przy tym poparcia dla polskich interesów niepodległościowych. W relacjach z pół walki podczas wojny światowej nie widziano, co prawda możliwości rychłego rozwiązania złożonej sytuacji na Bałkanach, gdyż jak twierdził jeden z autorów, podsumowując pierwszy rok wojny, „trudność polega tu na tem, że państwa bałkańskie mają głównie rachunki między sobą i dopóki ich nie uregulują, a raczej nie poddadzą umowie, dopóty nie posiadają niezbędnej swobody do akcji wojskowej. Punktem zaś ciężkości rzeczonych warunków wewnętrznych jest sprawa Macedonji, do której słusznie sobie rości pretensje Bułgarja“.²⁹

Gdy po I wojnie światowej doszło do powstania państwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców, nasi autorzy świadomi rywalizacji serbsko-bułgarskiej na półwyspie, informowali, że to niechęć Serbów do Bułgarów nie pozwoliła im na włączenie do tego nowego państwa tych drugich. Pisano wówczas: „Królestwo S.H.S jest może, jak żadne inne, państwem sprzeczności, kontrastów, nieraz niezrozumiałych antynonij. Już sam tytuł: Jugosławia, obejmujący wszystkich południowych Słowian, kłóci się zasadniczym założeniem dominującym w tem królestwie Serbów, że choćby najczystszej krwi Słowian nie można przyjąć do jedności państwowej, jeśli noszą nazwę Bułgarów“.³⁰

Poza opisem mentalności i cech typowych dla poszczególnych narodów, materiały polskie przedstawiały także ich wygląd zewnętrzny, czy to dowodząc

²⁸ A. Grzymała-Siedlecki, „Po zbrodni sarajewskiej“, *Tygodnik Ilustrowany*, 28/1914, Warszawa, 1914.

²⁹ B. K., „Rok wojny“, *Kurier Warszawski*, 210/ 1915, Warszawa, 1915, str. 2.

³⁰ R. Moskala, „Ze sprzeczności Jugosławji“, *Przegląd Powszechny*, 10/1924, Kraków, 1924, str. 89.

słowiańskości Bułgarów,³¹ czy prostoduszności ludu serbskiego.³² Chociaż, uchodzący za znawcę problematyki bałkańskiej ówczesnej epoki Czesław Jankowski, w pierwszym roku wojny³³ kreślił mało pozytywny obraz Bułgara, który w jego opinii „posiada mnóstwo przymiotów wysoce cennych...w walce o byt; ale braknie mu wielu wad wysoce sympatycznych – wad specyficznie słowiańskich. Jak słowianin zdolny jest i ma umysł bystry oraz lotny; przewyższa zaś o całe niebo słowianina pod względem wytrwałości, pracowitości. Jest przytem przebiegły i podstępny, bezwzględny a do okrucieństwa skłonny. Był, jest i pozostął – chamelem“.

I o ile wypowiedzi z tego okresu opisujące inne narody południowej Słowiańszczyzny podkreślały przede wszystkim rozdźwięk między łacińską Chorwacją i bizantyńską Serbią, to przynależność Bułgarii do kręgu *slavia orthodoxa*, wskazywała, jak duże znaczenie w postrzeganiu poszczególnych narodów południowosłowiańskich i relacji między nimi odgrywało nie podobieństwo konfesyjne, czy językowe, ale zwykła zgodność lub niezgodność interesów, gdyż to one rzutowały na ich wzajemne stosunki. Materiały publikowane w polskiej prasie dowiodły, że wizerunek Serbów i Bułgarów ukształtowany został przez wydarzenia polityczne, które doprowadziły do stereotypizacji bałkańskiej przestrzeni terytorialnej, tworząc jednocześnie stereotyp charakteru bałkańskiego, którego podstawowym wyznacznikiem stała się konfliktowość pomiędzy jej mieszkańcami. I na takim właśnie obrazie, stworzonym na przełomie wieków XIX i XX swą wiedzę oparli autorzy współcześni.

³¹ Cytowany wcześniej B. Grabowski, potwierdzając słowiańskość Bułgarów, co, do której wątpliwości miał jeszcze J. Herder, dowodził, że „jakkolwiek więc w ciągu wieków wsiąkło wiele krwi obcej w lud bułgarski, to jednak nawet z powierzchowności swej przedstawia on typ czysto słowiański. Bułgar jest średniego wzrostu, muskularny, twarz ma zazwyczaj owalną, a rysy jej lubo grube, są prawidłowe i wdzięczne. W fizjonomii przebija spokój, dobroduszość, wytrwałość, pewna orientalna powaga, a czasami nawet niepowszednia inteligencja. Oczy ich żywe, mówiące, nieco małe, gęstą brwią osłonięte – kości policzkowe, wystające nieco, zdają się być spuścizną po dawnych przybyszach krwi mongolskiej. Włosy częściej jasnej niż ciemnej barwy, brunetów wszelako nie brak, a raczej ciemnych szatynów. Oblicze, ogorzałe na skwarne słońcu, nie dochodzi jednak do takiej śniadości jak u Turków i Greków, których nadto włos czarny znamionuje“. Zob.: tegoż, *op. cit.* str. 9.

³² Zob.: R. Wacek, „Z życia ludu serbskiego“, *Świat*, 3/1913, Warszawa, 1913, str. 22–24.

³³ Cz. Jankowski, *Na gruzach Turcji*, Warszawa, 1915, str. 162–163.

Резиме

Слика Срба и Бугара из удаљене пољске перспективе или рађање етничких стереотипа

Кључне речи: Балкан, буре барута (балкански катао), браћа Словени, Бугари, етничка Европа, етнички стереотипи, пољска перспектива, Срби

У чланку је извршена анализа објављених пољских извора који се односе на два народа са Балканског полуострва – Србе и Бугаре. Текстови пољских публициста и песника доносили су нова сазнања о тој територији за период од краја 19. века до избијања Првог светског рата и утицали су на јавно мњење Пољака.

Анализа текстова, пре свега из пољских часописа, сведочи о томе како се рађало пољско знање о другим словенским народима и шта је за њих било интересантно. У почетку, после Берлинског конгреса, та два народа пољски аутори су посматрали пре свега као словенску, хришћанску браћу која су морала да живе под муслиманским ропством у оквиру турске империје. Касније се став према њима променио. Публицисти, новинари, путници, примећивали су све више разлика између њих.

У савременој пољској литератури можемо наћи информације и податке о томе да су Срби храбри и да воле све оно што има везе са борбом за своју домовину више од обичног, свакодневног рада. Од велике симпатије пољских аутора према Србима дошло се до оптуживања Срба, као кривца за избијање Првог светског рата. Став према Бугарима кретао се од њиховог представљања као простих, мирних сељака, до слике људи који пре свега воле мир и могу подржати пољске тежње ка независности. У чланку се поставља питање колико су ове спознаје о Србима и Бугарима представљене у новинама утицале на рађање народних стереотипа о тим народима из удаљене пољске перспективе и колико је слика о тим народима из прве половине 20. века остала присутна у свести Пољака и данас, тако да многи још увек говоре о борбености Срба и мирољубивости Бугара.

УДК 323.1(=1.497.16)(497.1)“1918/1941“
316.7:323.1(=1.497.16)(497.1)“1918/1941“

THE DIVERGENCE OF ELITE NATIONAL THOUGHT IN MONTENEGRO DURING THE INTERWAR PERIOD

Pieter TROCH

*Department of East European Languages and Cultures,
University of Ghent, Belgium*

APSTRAKT: This article analyses elite national thought in Montenegro during the interwar period. Against the background of politic and economic instability, the elite gradually reformulated competing national ideas in Montenegro, elaborating two dominant proto-nationalist traditions. Whereas at the beginning of the interwar period differences in national thought only consisted of different grades of importance ascribed to proto-nationalist Montenegrin elements within the Serbian national idea, by the end of the interwar period the two proto-nationalist traditions were crystallized into two sharply opposing national ideas: a Serbian and a Montenegrin national idea.

Key words: *elite, national thought, Montenegro, national identity, Kingdom of SCS/Yugoslavia*

1. Introduction

The central aim of this article is to examine the development of elite national thought in Montenegro during the interwar period. I claim that by the end of that period, for the first time, the Montenegrin elite formulated clearly opposing ideas on the national identity of the Montenegrin population. Hence, in my opinion, the interwar period is of decisive importance to understand present-day discussions about Montenegrin national identity. In the literature dealing with the topic of our concern, one comes across a whole range of different viewpoints. Firstly, there is the nationalist viewpoint, both Serbian and Montenegrin, which

claims that the vast majority of the Montenegrin population ‘always’, and thus also in the interwar period, was conscious of its century-long belonging to the Montenegrin or Serbian nation. If these authors go through the trouble of explaining the presence of other national ideas in Montenegro, these are reduced to marginal phenomena and mostly linked to a perverse, extern influence.¹ Recent political developments in Montenegro, however, have led to a growing number of publications that deal with the national question in Montenegro from a more objective approach, namely that no form of national thought in Montenegro is more ‘natural’ than another. Most of these publications, however, only vaguely describe the ‘green’ and ‘white’ national idea in Montenegro during the interwar period as a sort of forerunners to present-day opposing Montenegrin and Serbian national ideas. In doing so, these publications tend to interpret the history of national thought in Montenegro from the framework that is biased by the recent, sharp division between Montenegrin and Serbian national ideas in Montenegro, as if this division has been present ever since the first formulations of Montenegrin national thought. The point of this article is that only by studying the historical development of national thought in Montenegro, one can understand the present „huge areas of ambiguity surrounding Montenegrin identity, especially concerning the thorny question of the relationship between Montenegrin and Serb“ (Allcock 2000b: 340).

In this article, I want to come to a more attenuated view on the development of national thought in Montenegro during the interwar period. The hypothesis that will be elaborated in this article states that the Montenegrin political elite, against the background of ever-growing political and economical instability during the interwar period, gradually reformulated several competing forms of national thought. Whereas in the pre-world-war-I period differences in elite national thought in Montenegro were minimal, by the end of the interwar period the political elite for the first time formulated two clearly opposing national ideas: a Serbian and a Montenegrin national idea. As such, my article strongly opposes to what an eminent scholar as John Allcock has written on the subject. Allcock claims that „[s]o far as the development of Montenegrin national identity was concerned, the interwar years should [...] be regarded as a period of latency“ (Allcock 2000a: 181). It must be stressed in advance that I am not intending on dealing with nationalism as a mass political movement here, nor with the national consciousness of the Montenegrin people as a whole during this period, but with developments in national ideas of the small group of Montenegrin political elite. I am, thus, not claiming that the whole Montenegrin population became sharply divided on the Montenegrin national question. My claims only count for the political elite.

¹ One need only browse the internet to find rigid examples of such approaches to the topic: www.montenegro.org or www.montenet.org for a Montenegrin nationalist approach, www.njegos.org for a Serb nationalist approach.

In order to come to a comprehensive view on the development of national thought in Montenegro, we want to introduce the notion *proto-nationalism*, a term coined by Eric Hobsbawm in his classical study on nationalism. A proto-nationalist community shares a certain communal identity, mostly based on religious, cultural or political factors. In the pre-modern period these proto-national communities overlap and do not exclude one another. It is only in the modern period that political and cultural elite proclaims one proto-national community to be *the* nation, in their views clearly distinguished by a national identity, thereby reducing, reinterpreting or completely denying other proto-national traditions (Hobsbawm 1990: 46). In order to come to a fruitful observation of interwar elite national thought, I want to start this elaboration by pointing, with Ivo Banac, at two proto-nationalist traditions that were firmly established when the Montenegrin principality formally gained independence in 1878,² namely a proto-national Serbian and Montenegrin tradition (Banac 1984: 274–275). Essential in this examination is that these proto-national traditions did not exclude one another, but rather came to be stressed in different circumstances. The proto-national Serbian tradition in Montenegro, mostly based on undeniable linguistic, religious and other cultural similarities, stressed and gained strength in the mutual battle against the Ottoman enemy. The proto-national Montenegrin tradition involved a specific feeling of proto-national community based on the political and religious unity of Montenegro, which during the Ottoman period had its own political and religious leaders and structure, and as such gained official independency during the 19th century (Rastoder 2003: 112–123). It should be noted here that the proto-national Montenegrin tradition, since it was almost exclusively linked to the Montenegrin tradition of autonomy, only obtained in so-called Old Montenegro, the core of the Montenegrin state around Cetinje. In the territories Montenegro gained during the reign of Nikola, this tradition did not stand strong. In the course of the 19th century, the de facto independent Montenegrin state very slowly entered a process of modernisation. It was, however, not until the beginning of the 20th century, with the installation of the constitution and the parliament in 1905, and thus a first form of modern political life, that we can distinguish modern national thought in Montenegro (Rastoder 2003: 125; Pavlović 2003: 88–89; Škerović 1964: 85). It is in this period that very small political elite started to formulate a Montenegrin national idea.

However, my point in this article is that present-day sharp divisions on the national question were not present ever since those earliest formulations of national thought in Montenegro. Rather, only as a consequence of and reaction to political and economic instability in the interwar period, the political elite formulated diverging national ideas, based on the above-mentioned dominant proto-national traditions in Montenegro. Only by the end of the interwar period, for

---

² For a comprehensive Montenegrin history, see Rastoder 2003.

the first time, it came to a crystallisation of proto-nationalist traditions into two opposing elite national ideas, a Montenegrin and a Serbian national idea. From then on these opposing forms of national identity became available as practical categories to be induced by different political fields, could suddenly happen, to use Brubaker's terminology (Brubaker 1996: 13–22).

2. Early formulations of national thought

In this subchapter I briefly want to sketch the developments in national thought in Montenegro in the pre-World-War-I period and during the First World War, since then were formed the fundamentals on which interwar national ideas were built. Examining the discussions held by the political elite in the Montenegrin parliament from 1905 on, it is undeniable that it was the Serbian proto-national idea that was proclaimed to be the only, 'natural' national idea in Montenegro. All representatives in the Montenegrin parliament stressed that the Montenegrin people were part of the Serbian nation as a whole and demanded the unification of all Serbian lands.³ This is not to say that the Serbian proto-national idea was more natural, more real than the Montenegrin. It was only as a result of specific historical factors that the Serbian proto-national idea was proclaimed to be *the* national idea in Montenegro. However, two variants of Serbian national thought emerged before World War I. One variant claimed that the Serbian people in Montenegro should be united under the leading role of the Serbian Kingdom and its dynasty. The spokesmen of this variant in Montenegro claimed that Montenegrins were in no way different from other Serbs and thus had to join the core of the Serbian nation-state, which was considered to be Serbia. Here, there was no place for stressing proto-national Montenegrin elements. The formulation of this variant of national thought was stimulated by various external factors, most noticeably the prestige the Serbian Kingdom enjoyed in educated and progressive circles in Montenegro, as a state that was economically and politically relatively well developed, juxtaposed to the 'dictatorial', 'backward' and 'separatist' regime of Prince (from 1910 on King) Nikola I Petrović. The most ardent representatives of this national idea were, not surprisingly, a group of Montenegrin students who had studied in Belgrade and actively took part in discussions concerning the Montenegrin future.⁴

„The correct interpretation of the national interests in the new life of Montenegro, will make that all separatist strivings, antagonism and provincial interests, to the extent that they would collide with the real needs of the Serbian

³ For detailed surveys on political life in Montenegro during this period, see Đonović 1939 and Škerović 1964.

⁴ For a tendentious look on the political situation in pre-war Montenegro by one of the students in question and thus for a good account on the ideas of the students, see Đonović 1939.

people, must succumb to the idea of freedom and unification of the Serbdom“ (cited from a declaration of the students on the occasion of the installation of the constitution in 1905 in Škerović 1964: 91)!⁵

Other supporters of the ‘pure’ Serbian national idea in Montenegro are to be found in the ranks of the National Party (*Narodna stranka*) the only real political party in Montenegro before World War I, opposing the politics of Prince/King Nikola. Its members are commonly known as *klubaši* (Rastoder 2003: 125; Pavlović 2003: 88–89).

The political elite that stood close to Prince, later King Nikola, supported the other variant of Serbian national thought in Montenegro. This group too accepted that the Montenegrin people were part of the Serbian nation, but they claimed that the Montenegrin state, headed by the dynasty of Petrović-Njegoš, should take the lead in the Serbian unification process. By stressing the importance of the Montenegrin state-tradition and its dynasty, the most important proto-national Montenegrin aspects were integrated in this variant of Serbian national thought. Because of economical and political factors during the first decennium of the 20th century, because of which it became more and more clear that the Montenegrin state could not justify its claims as the ‘Serbian Piedmont’, the group close to King Nikola took on a more defensive stance, which was of great importance for its national thought. Defending the Montenegrin state to ‘the imperialism of the Serbian Kingdom’, King Nikola and his supporters more and more stressed the historical rights of the ‘century-old’ Montenegrin state, its people and its dynasty, thus stressing clearly proto-national Montenegrin elements.⁶

„The royal dignity belongs to Montenegro according to its *historical right* and its own merits [...]. All great powers will greet, besides the Serbian kingdom by the Serbian Danube, this second in the Serbian coastland with blessing, as one more pledge for the cultural progress and peace on this border between East and West, the Slavs and all Serbs as one more guarantee for the survival and better future of the Serbian tribe“ (cited from the declaration of King Nikola at the proclamation of the Kingdom of Montenegro on the 5th of August 1910 in Škerović 1964: 555, my stress).⁷

⁵ „Zdravo shvaćanje nacionalnih interesa u novom životu Crne Gore, učiniće da sve separatističke težnje, antagonizam i provincijalni interesi, u koliko bi se kosili sa stvarnim potrebama Srpskoga naroda, moraju ustuknuti pred idejom slobode i ujedinjenja Srpstva.“

⁶ See for example Tomanović 1910, a work written by the Montenegrin prime minister on the occasion of the proclamation of the Montenegrin Kingdom, glorifying Montenegrin history and especially the reign of King Nikola.

⁷ „Kraljevsko dostojanstvo pripada Crnoj Gori po istorijskom pravu i po njenim sopstvenim zaslugama [...]. Sve velike sile sa blagoslavom će pozdraviti pored jedne kraljevine u srpskom Podunavlju ovu drugu u srpskom Primorju, kao jedna zaloga više za kulturni napredak i mir na ovoj granici između Istoka i Zapada, a Slovenstvo i svi Srbi kao još više jemstvo za opstanak i bolju budućnost srpskoga plemena.“

During World War I, the two above-sketched variants in Montenegrin national thought further diverged. Following the capitulation of the Montenegrin state on the 25th of January 1916,⁸ two emigration centres strived to become the legitimate spokesman of the Montenegrin state and its people. Both centres legitimized their political aspirations with national ideas. Firstly, there was the ‘Montenegrin Committee for National Unification’ (*Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje*), headed by Andrija Radović, a former *klubaš*. This Committee demanded the unconditional unification of Serbia and Montenegro under the dynasty of Karađorđević (Brković 1974: 190–197; Čulinović 1961, I: 131–133; Vujović 1962: 206–229). These demands were justified by a national reasoning, which stressed the national unity of the people in Serbia and Montenegro and the leading role of the Serbian Kingdom. The committee strongly criticized King Nikola, in their views an authoritarian despot who denied the century-old Serbian national consciousness of the Montenegrin people out of personal interests (Radovitch 1918). At the other side, there was the Montenegrin government in exile, seated in Neuilly near Paris. The Montenegrin government, headed by King Nikola, demanded that the Montenegrin state and its dynasty would be restored after the war, with a noticeable enlargement of the Montenegrin territory. These claims were justified by stressing the ‘century-old’ existence of the Montenegrin state and its dynasty, by stressing a certain Montenegrin entity within the Serbian nation (Brković 1974: 190–192; Čulinović 1961, I: 133; Vujović 1962: 157–174).

3. The unification of Serbia and Montenegro or the Serbian annexation of Montenegro (1918–1919)

It was obvious, however, that Montenegrin Committee, supported by the Serbian government (Banac 1984: 283–285; Živojinović 2002: 13–33) outmanoeuvred the Montenegrin government in exile. After the liberation of Montenegro by Serbian troops in October and November 1918, the Montenegrin Committee called for elections for a National Assembly, which were to decide on the future of the Montenegrin state.⁹ Elections were held on the 19th of November 1918 and the National Assembly gathered in Podgorica from the 24th to the 26th of November 1918. The Assembly decided that Montenegro should be united with Serbia under the dynasty of Karađorđević. During the campaigns for the Assembly and in its direct aftermath, the two visions on Montenegrin future we have sketched above were propagated, each formulating a distinct, though in essence still Serbian, national idea. Firstly, the *bjelaši* (the ‘Whites’, called so because they presented their candidates on white lists) propagated the unconditional

⁸ For a detailed overview of Montenegro during WW I see Vujović 1962.

⁹ We have based our examination of the unification of Serbia and Montenegro on the following historical studies: Čulinović 1961, I: 134–137, Vujović 1962: 307–330).

unification of Serbia and Montenegro under the dynasty of Karadžorđević. Since ‘Whites’ exclusively dominated by the National Assembly, the final decision of the Assembly is a good example of what came to be called the ‘white’ national idea in Montenegro:

„The Serbian people in Montenegro shares the same blood, the same language, the same aspirations, the same belief and habits with the people that lives in Serbia and other regions; shared is their glorious history [...] shared ideals, shared national heroes, shared suffering, shared is everything that makes a nation into a nation“ (cited in Čulinović 1961, vol. 1: 135).¹⁰

It is clear that this national idea goes back solely to the proto-national Serbian idea in Montenegro and interprets proto-national Montenegrin elements from a Serbian national viewpoint. It perceives the Montenegrin history and culture as an indivisible element of Serbian national identity.

At the other side, the *zelenashi* (‘Greens’, who presented their candidates on green lists) demanded that the Montenegrin Kingdom entered Yugoslavia as an equal partner, and not just as a Serbian province. The ‘Greens’ did not state that the Montenegrins formed a distinct nation, they accepted that Montenegrins were part of the Serbian nation, but they claimed that the Montenegrin Serbs had a distinct political and historical tradition which should be preserved. Thus, the ‘green’ national idea was, from a nationalistic point of view, a bizarre mixture of a Serbian national idea, in which some proto-national Montenegrin elements – mainly based on the Montenegrin state tradition – were preserved. After the decisions of the National Assembly and the proclamation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes on the 1st of December 1918, the Greens revolted against the way Serbia and Montenegro were unified. From the 2nd to the 7th of January 1919 – in the so-called Christmas insurrection (*božićna pobuna*) – a few cities in Old Montenegro (Virpazar, Rijeka Crnojevića, Nikšić and most notably Cetinje) came momentarily under control of green rebels (Banac 1984: 286; Rastoder 2003: 130–131; Vujović 1962: 331–370). A proclamation of the leader of the Greens in Cetinje, Krsto Popović, forms a good example of such ‘green’ national thought. Popović states that „the Assembly, gathered in Podgorica on the 11th of November [according to the old calendar], is held against the regulations of the constitution of our country, and most of all against the will of the absolute majority of the Montenegrin people“ (cited in Zeković 1990: 187).¹¹ The Greens demanded that „Montenegro entered one big Yugoslav state, equal to the other regions“ (cited in Zeković 1990: 187).¹² After the 7th of January the Serbian army,

¹⁰ „Srpski narod u Crnoj Gori jedne je krvi, jednoga jezika i jednih težnji, jedne vjere i običaja s narodom koji živi u Srbiji i drugim krajevima; zajednička im je slavna prošlost, [...] zajednički ideali, zajednički narodni junaci, zajednička patnja, zajedničko sve što jedan narod čini narodom.“

¹¹ „Skupština sazvana u Podgorici 11. novembra 1918. godine sazvana je protivno odredbama ustava naše zemlje a najviše protiv volje apsolutne većine crnogorskog naroda.“

¹² „Crna Gora uđe punopravno sa ostalim pokrajinama u jednu veliku Jugoslovensku državu.“

with the help of the Whites, managed to regain control over Old Montenegro, although green armed resistance did not completely end until 1924 (Rastoder 2003: 131; Vujović 1962: 469–520). This, however, does not mean that the green national thought vanished in Montenegro. To the contrary, the national question became an important issue in the political life of the interwar years.

The Montenegrin government in exile did not stop its activities after the decision of the National Assembly and the proclamation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Under the impulse of Jovan Plamenac, one of the leaders of the Christmas insurrection, who was nominated as prime minister on the 17th of February 1919, the Montenegrin government remained very active until the death of King Nikola on the 1st of March 1921 (Rastoder 2003: 132–133; Vujović 1962: 406–438; Živojinović 2002). In an attempt to restore the Montenegrin Kingdom and its dynasty, the Montenegrin government formulated a national idea, in which, for this period, we find the most attention paid to Montenegrin proto-national elements. Several studies on the Montenegrin question, presented by the Montenegrin government, claimed the existence of a clearly confined Montenegrin people within the Serbian nation as a whole. A good example of such – from a nationalist viewpoint – ambiguous ideas can be found in a study written by Jovo Popović in 1919:

„The Montenegrin people have a history that is four centuries older than the Serbian [Serbian addresses to the Serbian Kingdom]; those four centuries, full of self-sacrifices and tortures for the general national case, covered the Montenegrin name with a legendary glory and decorated it with the wreath of a national martyr, not only for the whole nation, but also for the whole, big Slavonic race“ (Popović 1990 [1919]: 266).¹³

In the end, Popović claimed that the Montenegrin people wanted to enter a Yugoslav state where „everyone could maintain his customs and *historical individuality*“ (Popović 1990 [1919]: 266, my stress).¹⁴ Popović did not deny the existence of a Serbian nation in Montenegro, he revised its inner structure. The Serbian (*srpski*) nation as a whole consisted of a Montenegrin and a Serbian (*srbijanski*) part, each with its own historical state tradition and consequently a specific identity. The Montenegrin people had always suffered for the case of the whole nation, whilst the Serbian part only wanted to impose its will on the nation, as became obvious from the way Montenegro had been ‘annexed’ by the Serbian Kingdom. The political solution for the Montenegrin people lay in a federalist structure of Yugoslavia, wherein the Montenegrins could preserve their historical individuality. Thus, the political elite, gathered around the Montenegrin

¹³ „Crnogorski narod ima istorijsku prošlost stariju za četiri veka od srbijanske; a ta četiri stoljeća, puna samopožrtvovanja i muka za opštu nacionalnu stvar, pokriše legendarnom slavom ime crnogorsko i ukrašiše ga ne samo u čitavoj naciji, nego i u vaskolikoj velikoj slovenskoj rasi, vijencem nacionalnog mučenika.“

¹⁴ „svaki bi u njoj zadržao svoje običaje i svoju istorijsku individualnost“.

government in exile, formulated a national thought where the Montenegrin people formed a distinct, historical and political unity within the Serbian nation, an idea that was very similar to the ideas later formulated by the federalists, as we shall see further on. With the death of King Nikola the Montenegrin government in exile gradually fell apart, but this was not the end of national ideas where proto-national Montenegrin elements gained more and more importance.

Concluding our examination of the national thought in the period of the unification, we agree with Rastoder: „In general, nobody challenged the ethnical kinship of the people in Montenegro and Serbia, or the limited economic possibilities of the independent Montenegrin state in the period before the unification“ (Rastoder 1996: 109).¹⁵ The way the unification was conducted, however, resulted in a further divergence of national thought in Montenegro. One part of the Montenegrin political elite supported the unification and legitimized it by formulating a Serbian national idea with no place for specific Montenegrin elements. The white, ‘pure’ Serbian national idea in Montenegro thus did not significantly change compared to pre-war formulations of this idea in Montenegro. Another part of the Montenegrin elite did not support the way the unification brushed away all Montenegrin historical traditions and consecutively formulated a national idea of a distinct Montenegro historical and political unity within the Serbian nation, with its own political rights. Proto-Montenegrin elements became thus more and more stressed within their interpretation of the Serbian national idea.

4. Montenegro in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918–1929)

Political and economic circumstances during the first decennium of the existence of the Yugoslav state did not stabilize this divergence of national thought in Montenegro. On the contrary, political life in Montenegro became, to a certain extent, structured on different conceptions of the national identity in Montenegro. At the elections for a constitutional assembly, held on the 28th of November 1920, we can for the first time observe the development of a network of political parties in Montenegro. Six different parties took part in the elections, none of which was Montenegrin by origin (Banac 1984: 387–392; Rastoder 1996: 30–40; Vujović 1969). All of these parties favoured a centralist structure of the new state and formulated a national idea that viewed the Montenegrin people as an integral part of the Serbian nation, although it is noted by Vujović that the Radical Party appealed to a certain form of ‘green’ patriotism during its election campaign in Old Montenegro (Vujović 1969: 201). Banac too has noticed that the impressive success of the Communists and the Republicans, although they too

¹⁵ „Etničku srodnost naroda u Crnoj Gori i Srbiji i ograničenu ekonomsku sposobnost samostalne crnogorske države u periodu pred ujedinjenje, uglavnom nije niko osporavao“.

supported a centralist state structure and the Serbian national idea in Montenegro, must partly be explained by the fact that these revolutionary parties were the only possible outlet against Serbian hegemonism (Banac 1984: 330).

After the elections of 1920 two parties gradually adopted a national idea that didn't see the Montenegrin people as an integral part of the Serbian nation. In doing so, they firmly opposed to other political parties in Montenegro. The first such party was the Montenegrin Party (CS, *Crnogorska Stranka*). Sekula Drljević and Mihailo Ivanović, two leaders of the later CS, had tried to found a Montenegrin federalist party before the elections of 1920, but due to a lack of time and resistance from the authorities, they did not succeed in doing so until the elections of 1923 (Rastoder 1996: 39–40; Vujović 1981: 63–70). In the years before those elections, the party's main ideologist, Sekula Drljević, had already expressed his national thought in a few journals. He claimed that Serbians and Montenegrins belonged to the same nation, but that both had developed a different identity, due to separate historical evolutions (Vujović 1981: 76–81). At the elections of the 18th of March 1923 the CS gained the impressive result of 24.3% of the votes and became the second largest party in Montenegro, just behind the Radicals, who gained 25% of the votes (Rastoder 1996: 57; Vujović 1981: 108–109). The party program stressed that only a federal structure of the state could improve the economic and political situation in Montenegro. Montenegro, with its long historical tradition, should be a federal unit in Yugoslavia (Rastoder 1996: 53–54; Vujović 1981: 99–100). In 1924 the party founded its own journal, *The Montenegrin (Crnogorac)*, in December of the same year the party adopted its official name and in October 1925 the party was officially founded with its first congress (Rastoder 1996: 80–81; Vujović 1981: 150–152, 167–173). At the elections of the 8th of February 1925, the party obtained an even better result, becoming the biggest party in Montenegro with 25.7% of the votes (Rastoder 1996: 74; Vujović 1981: 162–163). It was during this period that party deputies clearly formulated their national idea in parliament:

„We, Montenegrins, are a *political people* that have formed its state by its own force and have preserved it in the most painful moments in the history of our race. We do not have the ambition of becoming a Serbian district, or whoever's province. Montenegro was Serbian and must always stay Serbian but with all rights [...] it demands only equality and that in the interest of the unity with Serbia and other provinces of the former Austrian-Hungarian monarchy“ (Mihailo Ivanović in the parliament on the 9th of February 1924, cited in Jovanović 1986: 309, our stress).¹⁶

¹⁶ „Mi smo Crnogorci politički narod koji je svoju državu stvorio sopstvenom snagom i očuvao je u najmučnije doba istorije naše rase. Nemamo ambicije da budemo srbijanski okrug, ili ma čija provincija. Crna Gora je bila vazda srpska i mora ostati srpska, ali sa najviše prava [...] traži samo ravnopravnost i to u interesu jedinstva sa Srbijom i ostalim provincijama bivše Austrougarske monarhije.“

The most complete formulation of the national idea of the Montenegrin federalists is to be found in the works of Sekula Drljević, most notably in his 'Centralism or federalism' (*Centralizam ili federalizam*), a collection of his parliament speeches. Drljević stated that the unification of Yugoslavia was economically and nationally desirable, but that there was no such thing as a Yugoslav nation. Yugoslavia consisted of three equal and related nations, the Serbian, the Croatian and the Slovenian nation. Within the Serbian nation, he distinguished several political-historical entities, among which the Montenegrins. Because of its specific historical and political evolution, the Montenegrin community formed a specific entity within the Serbian nation and on those grounds, it could state its federalist claims (Drljević 1926). Thus, the Montenegrin federalists still accepted a Serbian national idea, but proto-national Montenegrin elements gained more and more importance and justified the existence of a specific Montenegrin *historical-political* entity within the Serbian nation. At the elections on the 11th of September 1927, the Montenegrin Party gained only 14.9% of the votes, largely due to internal disagreements, a less clearly formulated federalist program and a close cooperation with the Croatian Agrarian Party, which apparently could not appeal to Montenegrins (Rastoder 1996: 81, 91, 97; Vujović 1981: 283–300, 334–342, 354–355). After the elections the party entered the Agrarian Democratic Coalition of Radić and Pribičević and became notably less active (Vujović 1981: 360–373). When the party was banned with the proclamation of the royal dictatorship on the 6th of January 1929, it was clearly no longer the properly organized party of 1923–1926.

The second party that proclaimed a separate Montenegrin entity was the Communist Party of Yugoslavia (*Komunistička partija Jugoslavije*). In the first years of the unified Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the Montenegrin communists were ardent favourites of a centralised Yugoslavia. In Montenegro, they seated in the National Assembly and actively fought the greens (Banac 1984: 332–339; Brković 1974: 217–220; Rastoder 1996: 36). After the ban on the Communist Party in 1921, the party gradually adopted a different viewpoint on the national question in Yugoslavia. In Montenegro too, the communists started striving for „a free (federative) union of all nations on the Balkans, Montenegro included, as historically separately developed units, in a political, economical and cultural sense“ (cited from the communist journal *The Battle (Borba)* of the 13th of March 1926 in Vujović 1962: 537).¹⁷ Thus, the Montenegrin communists were the first who clearly proclaim the existence of a separate Montenegrin *nation* with a specific national identity and political rights. However, they did not go through great trouble to define the Montenegrin national identity in order to legitimize the existence of the proclaimed Montenegrin nation, nor its relation to the Serbian nation.

So far I have only focussed on political elites that proclaimed a specific Montenegrin entity within the Serbian nation. One must, however, not forget

¹⁷ „slobod[ni] (federativ[ni]) [savez] svih nacija na Balkanu pa i Crne Gore kao istorijski zasebno postale jedinice u političkom, ekonomskom i kulturnom smislu“.

that the majority of Montenegrin political parties were very clear supporters of the Serbian national idea in Montenegro. Whatever differences separated these parties, they all attacked the Montenegrin federalists as separatists that longed for the old authoritarian regime of King Nikola, who were agents for the Italian government et cetera (Vujović 1981: 102–107). These parties, most notably the National Radical Party (*Narodna radikalna stranka*), the Democratic Party (*Demokratska stranka*), the Union of Agrarians (*Savez zemljoradnika*) and the Yugoslav Republican Party (*Jugoslovenska republikanska stranka*) – all accepted the ‘white’ national idea, of which the content remained fixed compared to previously sketched periods. Concluding, we must remark that the political life in Montenegro in this period was not solely divided on the national question. It certainly was not so that voters voted for or against a Montenegrin nation. The national question formed a growing point of discussion and divergence among parties, but it was not the dominant issue in Montenegrin politics.

5. National thought in Montenegro during the royal dictatorship and the royal regency (1929–1941)

With the proclamation of the royal dictatorship, King Aleksandar I Karađorđević forbade all political parties. After the resurrection of the parliamentary system and the new constitution in 1931, only parties that were firmly organized on the whole territory of Yugoslavia and that accepted the state ideology of integral Yugoslavism, were allowed to take part in the political life (Čulinović, II: 5–37). As a result, it is very hard to examine various forms of national thought of the Montenegrin political elite during this period. The few dissident national ideas that the Montenegrin political elite formulated in this period, show that the divergence of the national thought further developed, with at the one side of the continuum of Montenegrin national ideas a Montenegrin ethnic-nationalism, as formulated by Savić Marković Štedimlija, and at the other hand persistent ‘white’ national ideas. It is in this period thus, that the green national thought evolved to a ‘pure’ Montenegrin national idea. After 1929, Sekula Drljević further developed his national ideas to a point where he rejected earlier theses that the Montenegrin people formed a historical and political unit within the Serbian nation. He now stated that the Montenegrins formed a separate nation, descendant of the Illyrians that only had its language in common with other South Slav nations (Banać 1984: 290). Similar ideas were formulated by Štedimlija, in a few works dating from the second half of the decennium.¹⁸ I do not intend to give a detailed

¹⁸ Today, Štedimlija is a very controversial figure. Opponents of the existence of a Montenegrin nation see him as the fascist and racist inventor of Montenegrin separatism (see for example Glomazić 1988; Terzić 2003). Proponents of Montenegrin independence and the existence of a

description of Štedimlija's ideas here. I will suffice by mentioning that he defined the Montenegrin nation as an ethnic entity that was formed as a mixture of a separate Slav tribe, very close to the Croat tribes, and the autochthonous Illyrian and Vlach population. The Montenegrin nation that emerged out of this mixture saved all characteristics of the autochthonous population, except for the language and the name of the Slav immigrants (Glomazić 1988: 89–90; Štedimlija 1936: 128; Terzić 2003). The Montenegrin nation further developed independently and was „with its united and separated community of destiny and its specific community of character the best example of an already formed nation“ (Štedimlija 1936: 128).¹⁹ Thus, Štedimlija stressed proto-national Montenegrin elements of a long independent Montenegrin state tradition and reinterpreted Montenegrin history and culture from this viewpoint in order to legitimize the existence of a Montenegrin nation that had very little in common with the Serbian nation.

Another group that proclaimed the existence of a Montenegrin nation, though not in an ethnic nationalist way like Štedimlija, were the communists. The communists very clearly stated that the Montenegrin people formed a nation with a specific national identity, that rightfully claimed the restoration of the national freedom it had lost in 1918: „the *Montenegrin people* [...] is conscious of the its *Montenegritude* and the battle it must do, together with all democratic elements, to regain its lost freedom“ (cited from a communist manifest from 1939 in Vujović 1962: 547, my stress).²⁰ The communists, however, remained favourites of a form of Yugoslav solidarity and cooperation in a Yugoslav federation and thus, unlike Štedimlija, did not stress differences between the Serb and the Montenegrin nation:

„Only in the mutual battle of the Montenegrin people and the other peoples of Yugoslavia is it possible to achieve that Montenegro, as our other regions, becomes a free and equal unit and that it lives a free and national life in the frame of the state community of Yugoslavia“ (excerpt from a party manifest of 1939, cited in Vujović 1962: 547).²¹

It was only during and after World War II that the Montenegrin communists would come to a detailed formulation of the Montenegrin national identity and popularised this national idea.²²

Montenegrin nation rather don't mention him. By mentioning Štedimlija we do not intend to discredit every national idea that proclaims a certain Montenegrin nation, we rather want to point at the most extreme formulation of an ethnically Montenegrin national idea in the interwar period, clearly influenced by the racial theories of that period.

¹⁹ „sa svojom jedinstvenom i izdvojenom zajednicom sudbine i sa svojom specijalnom zajednicom karaktera, najbolji primjer jedne već formirane nacije“.

²⁰ „*crnogorski narod* [...] je svijestan svog *crnogorstva* i borbe koju mora da vodi zajedno sa svim demokratskim elementima, da bi došao do svoje izgubljene slobode“.

²¹ „Samo u zajedničkoj borbi crnogorskog naroda i ostalih naroda Jugoslavije jedino je moguće izvojevati da Crna Gora, kao i ostale naše pokrajine, bude slobodna i ravnopravna jedinica i da živi slobodnim, nacionalnim životom u okviru državne zajednice Jugoslavije.“

²² For an early theoretical presentation of the communist view on Montenegrin national identity, see Đilas 1945. Another classical example is Brković 1974.

Advocates of white national thought remained very active, especially in the second half of the thirties, when debates on the national question in Yugoslavia became increasingly heavy and more intense. As a reaction to the elaboration of green national ideas, several advocates of the Serbian national idea in Montenegro had to ‘prove’ that, their national idea was the only correct one, which meant that, for the first time, they formulated their national idea in detail. Through several journals and publications, they attacked Montenegrin separatists and proclaimed the ‘right’ national Montenegrin identity. The following quote clearly shows that the essence of their national idea did not go through great differences in the interwar period:

„They [the Montenegrins] have always lived and died for the Serbian name, for the Serbian faith and freedom, to fulfil the Serbian oath and thought that consists of the liberation and unification of the whole Serbian nation. That was the cult and the device of the Montenegrins, their national gospel from Kosovo until today. That all that is the truth, the Montenegrins proved with their Serbian blood and strengthened it through five painful centuries. They confirmed it with their historical Decision in Podgorica [...], with the unification of Montenegro with Serbia“ (excerpt from the journal *The Free Thought (Slobodna misao)* of 8 November 1936, cited in Jovanović 1986: 289).²³

The Whites continued to interpret the Montenegrin history and culture as a Serbian national history, stressing proto-national Serbian elements and denying specific proto-national Montenegrin elements.

Thus, in the period under the royal dictatorship and the royal regency, the range of national ideas formulated by the Montenegrin political elite clearly diverged. At one side, we sketched the white national thought that persistently proclaimed the Serbian national idea in Montenegro, stressing proto-national Serbian traditions and interpreting Montenegrin history and culture – in the broadest meaning of the word – from a Serbian national viewpoint. At the other side, we noticed the development of national ideas that proclaimed the existence of a Montenegrin nation, based exclusively on proto-national Montenegrin traditions, and interpreting Montenegrin culture from this viewpoint. Thus, by the end of the interwar period the Montenegrin elite proclaimed two competing national ideas, based on the aforementioned two dominant proto-national traditions in Montenegro.

²³ „Oni su svagda živjeli i umirali za srpsko ime, za srpsku vjeru i slobodu, i za ispunjenje srpskog zavjeta i misli koja se sastoji u oslobođenju i ujedinjenju svega srpskoga naroda. To je bio kult i deviza Crnogoraca, i njihovo nacionalno evanđelje od Kosova do današnjih dana. Da je sve ovo istina Crnogorci su to svojom srpskom krvlju dokazivali i utvrđivali za pet mučeničkih vjekova. Oni su to potvrdili i svojom istorijskom Odlukom, u Podgorici [...], ujedinjenjem Crne Gore sa Srbijom.“

6. Conclusions

In this article, I have examined the divergence of elite national thought in Montenegro during the interwar period. I have pointed out that during that period, a wide range of political views on the Montenegrin future was formulated and reformulated as solutions for the dissatisfying political and economical situation in Montenegro. These political views were legitimated by national ideas that were based on one of the two dominant proto-national traditions in pre-modern Montenegro, or on a mixture of both. At the beginning of the interwar period, differences in national thought only consisted of different grades of importance ascribed to proto-national Montenegrin elements within the Serbian national identity. The Whites rejected any proto-national Montenegrin elements in their national idea, whereas the Greens pointed at proto-national Montenegrin elements – mainly the Montenegrin state tradition – to claim the existence of a separate Montenegrin *historical entity* within the Serbian nation, with specific political rights. In the course of the interwar period, because of growing dissatisfaction with the political and economical situation of Montenegro in Yugoslavia, the Greens more and more stressed proto-national Montenegrin elements in their national thought to legitimize their political demands. By the end of the interwar period, some groups of political elite proclaimed the existence of a Montenegrin nation, with an identity solely based on proto-national Montenegrin elements. From that viewpoint, they reinterpreted Serbian proto-national elements in Montenegrin history and culture. As a reaction to this proclamation of a strictly Montenegrin national idea, the Whites were forced to formulate their Serbian national idea more in detail and to interpret proto-national Montenegrin elements from their national point of view.

Thus, during the interwar period the political elite formulated the whole range of national identities that could potentially be proclaimed, given the existence of the two dominant proto-national traditions in pre-modern Montenegro. I want to stress that I have only examined the divergent national ideas of the political elite in Montenegro. By no means, I have included the whole Montenegrin population in my examination. Thus, I have not claimed that the whole Montenegrin population became fractured along the national question in this period. Rather, given the very slow, even negligible, popularisation of the modernisation process in Montenegro during the interwar period (Dimić 1996–1997, I: 23–79), the mainly agrarian population of Montenegro remained faithful to both proto-national Serbian and Montenegrin collective ideas. It was only after World War II that different conceptions of the national identity in Montenegro, and thus the discussion about Montenegrin national identity, were popularised. Only in the second half of the 20th century, the broad Montenegrin society became part of „a world in which nation is widely, if unevenly, available and resonant as a category of social vision and division [...], a world in which nation ness may

suddenly, and powerfully, 'happen' (Brubaker 1996: 21). It was in the interwar period, however, that the Montenegrin elite lay the foundations on which later crystallisations of Montenegrin nationness and the discussions it involved, were built. During the interwar period, the political elite in Montenegro for the first time formulated the different opposing national ideas, which from that time on are 'available', although their content naturally was adapted to ever-changing backgrounds. From then on, different competing nations, and thus the discussion on the national identity in Montenegro, could, and did, suddenly 'happen'.

7. Literature cited

- John Allcock, „Montenegro“, *The States of Eastern Europe. South-Eastern Europe*, II (ed. David Turnock & Francis W. Carter), Aldershot, 2000a: 167–193.
- John Allcock, *Explaining Yugoslavia*. New York, 2000b.
- Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaca, 1984.
- Savo Brković, *O postanku i razvoju crnogorskog naroda*, Titograd, 1974.
- Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge, 1996.
- Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I–III, Zagreb, 1961.
- Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, I–III, Beograd, 1996–1997.
- Sekula Drljević, *Centralizam ili federalizam*, Zemun, 1926.
- Milovan Đilas, „O crnogorskom nacionalnom pitanju“, *Borba*, 1945.
- Jovan Đonović, *Ustavne i političke borbe u Crnoj Gore, 1905–1910*, Beograd, 1939.
- Milislav Glomazić, *Etničko i nacionalno biće Crnogoraca*, Beograd, 1988.
- Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge, 1990.
- Batrić Jovanović, *Crnogorci o sebi (od vladike Danila do 1941). Prilog istoriji crnogorske nacije*, Beograd, 1986.
- Srđa Pavlović, „Who are Montenegrins? Statehood, Identity and Civic Society“, *Montenegro in Transition, Problems of Identity and Statehood*, (ed. Florian Bieber), Baden-Baden, 2003: 83–106.
- Jovo Popović, „Pogled na crnogorsko pitanje: memorandum podnesen konferenciju mira u Parizu“, *Elementa Montegrina 1/90. Hrestomatija. Crnogorski narod i srpska politika genocida nad njim*, (ed. Sreten Zeković), Zagreb, 1990 [1919]: 266–277.
- Andriya Radovitch, *Le Monténégro et ses tendances nationales*, Paris, 1918.
- Šerbo Rastoder, *Političke borbe u Crnoj Gori 1918.–1929*, Beograd, 1996.
- Šerbo Rastoder, „A Short Review of the History of Montenegro“, *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*, (ed. Florian Bieber), Baden-Baden, 2003: 107–137.
- Nikola Škerović, *Crna Gora na osvitku XX vijeka*, Beograd, 1964.
- Savić Marković Štedimlija, *Crna Gora u Jugoslaviji*, Zagreb, 1936.
- Slavenko Terzić, „Ideološki koreni crnogorske nacije i crnogorskog separatizma“, *Srpski list*, 3/2003: 47–56.
- Lazar Tomanović, *Pedeset godina na prestolu Crne Gore: 1860–1910*, Cetinje, 1910.

- Dimitrije-Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd, 1962.
- Dimitrije-Dimo Vujović, „Građanske političke stranke u Crnoj Gori u periodu formiranja KPJ“, *Istorijski zapisi*, 2–3/1969: 189–222.
- Dimitrije-Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti, 1919–1929*, Titograd, 1981.
- Sreten Zeković (ed.), *Elementa Montenegrina 1/90. Hrestomatija. Crnogorski narod i srpska politika genocida nad njim*, Zagreb, 1990.
- Dragoljub Živojinović, *Kraj kraljevine Crne Gore. Mirovna konferencija i posle, 1918–1921*, Beograd, 2002.

Резиме

Различита схватања нације код црногорске елите у међуратном периоду

Кључне речи: елита, национална мисао, Црна Гора, национални идентитет, Краљевина СХС/Југославија

Разлике у схватању црногорске нације код политичке елите у Црној Гори у периоду пре Првог светског рата састојале су се у приписивању различитих ступњева важности прото-националним црногорским елементима у српском националном идентитету. Као последица растућег незадовољства политичком и економском ситуацијом у Црној Гори, елитне националне мисли су се разишле у међуратном периоду. У том периоду, *бјелаши* су се истрајно заузимали за „чисту“ српску националну мисао, тврдећи да су Црногорци интегрални део српства, да су њихова историја и култура нераздвојни делови српског националног наслеђа. Према томе, Црногорци треба да се уједине са свим Србима у једној држави. *Зеленаши* су постепено адаптирали своје националне мисли. У двадесетим годинама црногорски федералисти су тврдили да Црногорци припадају српској нацији, али по својој дугој државној традицији чине посебну историјску јединицу унутар српске нације. У тридесетим годинама Дрљевић, главни идеолог федералиста, и његов присталица Штедимлија су држали да су Црногорци једна етничка нација са сопственим националним идентитетом. У међуратном периоду и комунисти су постепено прихватили националну идеју која проглашава постојање црногорске нације, свесни њиховог црногорства. Стога су пре Првог светског рата разлике у схватању црногорске нације код политичке елите у Црној Гори биле минималне, а на крају међуратног периода она први пут формулише две супротстављене идеје: српско и црногорско национално схватање. Од тада разне политичке струје та схватања користе као практичне категорије.

ПАКТЪТ ЗА „ВЕЧНО ПРИЯТЕЛСТВО“, ИЛИ ОСЪЩЕСТВИЛИ СЕ БЪЛГАРО-ЮГОСЛАВСКОТО СБЛИЖЕНИЕ

Др Войн БОЖИНОВ

Научен сътрудник в Института по история при БАН

Докато по-рано всякакъв намек за добри отношения с Югославия се смяташе като посегателство на суверенитета на България и предизвикваше жестоки репресии от страна на неотговорните фактори, сега всички среди одобряваха протягането на ръка на югославското правителство. (Из спомените на Константин Муравиев)¹

Нашата политика е да не предизвикваме никого, най-малко Югославия, но да обезпечим националната независимост на България. (Из мемоарите на проф. Александър Цанков)²

АБСТРАКТ: *В статията се разглежда Пактът за вечно приятелство (1937), подписан от Георги Кьосеиванов и Милан Стоядинович. Анализират се причините и предпоставките, довели до появата на този документ, както и последствията, които има той върху отношенията между Царство България и Кралство Югославия, съдбата на Македония и цялостното политическо развитие на Балканите.*

Ключови думи: *България, Югославия, Македония, цар Борис III, Кьосеиванов, Стоядинович, ВМРО, пакт*

¹ Муравиев К., *Събития и хора*, София, 1992, стр. 225.

² Цанков А., *Моето време*, б. м. и д., стр. 463.

На връх новата 1937 г. в обръщение по радио „София“ министър-председателят и министър на външните работи Георги Кьоосеиванов оповестява, че между България и Югославия ще бъде сключен пакт, даващ израз на желанието на Царството „да живее в мир с всички свои съседи, особено с братска Югославия“. Той става факт на 24. I. 1937 г., когато в Белград шефът на българското правителство и неговия югославски колега Стоядинович слагат подписите си под „Договор за приятелство между България и Югославия“, състоящ се от само два члена. Макар и пестелив откъм текстове българо-югославският пакт повдига неизбежни въпроси – по какъв път тръгва българската външна политика?

Пактът е различният път, по който България тръгва, за да реши проблемите, натрапени ѝ с договора от Ньой. Той е рожба на мирната ревизия, на която залага българската дипломация. Без него не би бил възможен пробива в международната изолация на страната, а оттук и осъществяването на Солунското споразумение. За съжаление потенциалът на пакта не може да бъде реализиран докрай. Принцът-регент Павел и външният му министър Цинцар-Маркович не желаят тясно сътрудничество с България и отхвърлят протегнатата ръка на София, защото се опасяват от засилване на българските позиции в региона.

Събитията след април 1941 г. дават тласък на радикалните решения и на едно доста крехко българско национално обединение, постоянно контролирано от Третия райх. С поражението на Германия на Балканите става ясно колко ефимерно е било то.

* * *

Подписването на договора от Ньой сюр Сен дава юридическа санкция на загубата на България в Първата световна война. С помощта на френските и английските си съюзници, съседните на Царството държави, поделят помежду си изконни български земи. В тях те въвеждат режим, поставил българите в непоносимо положение. По този начин българският национален въпрос навлиза в нова, още по-сложна фаза.

Тежкият мир не е единственото отрицателно последствие от българското поражение. След 1919 г. София изпада във външнополитическа изолация, както на Балканите, така и в Европа. Възможностите на българската дипломация, да защитава държавните интереси на голямата европейска сцена, са силно ограничени. С това българите, оказали се извън политическите граници на Царството, са оставени на благоволение на победителите (малки и големи), които бързо забравят за спогодбите, гарантиращи малцинствените им права. Така България се озовава в слаба и деликатна позиция. Тя е принудена да усвои мирната ревизия, като метод на действие в борбата за премахване на несправедливостите от Ньой. За нещо повече Царството

няма сили. Това води до болезнени компромиси, които то трябва прави, когато в Европа предстоят радикални промени.

През втората половина на 30-те години на миналия век политическите пластове на европейския континент осезаемо се раздвижват. Външната политика на Третия райх поставя на карта съществуването на Версайската система от мирни договори. Започва разпадът на status quo-то, установено в Европа, след края на Първата световна война.

Случващото се в центъра на Стария континент оказва силно влияние на политическата ситуация в Югоизточна Европа. Малката антанта и Балканското съглашение, гарантиращи версайските граници на Балканите, стават обект на ожесточена борба между набиращите скорост Германия и Италия и западноевропейските демокрации. В сблъсъка по-между им отслабена България вижда шанс за възстановяване на международния си престиж и за пробив в договора от Ньой. Разковничето за осъществяване на българските намерения се оказва в отношенията с Югославия.³ С началото на безпартийния режим в България всички пречки за още по-тясно разбирателство между София и Белград са премахнати.⁴

През 1936 г. идеята за споразумение между двете държави става реално осъществима. По българска инициатива, след няколкомесечни сон-

³ Югославия е член на Малката антанта и на Балканското съглашение. И в двете коалиции тя играе централна роля. Вж. Campus E., *The Little Entente and the Balkan Alliance*, București, 1978; Avramovski Ž., *Balkanska antanta 1934–1940*, Beograd, 1986. Опитният български дипломат Дечко Караджов констатира: „Югославия е оста, около която гравитират партньорите на двете съглашения“. Вж. ЦДА, 176 к, оп. 6, а. е. 2037, л. 35. Едновременно с това, в началото на 30-те години, Белград започва да провежда линия на сближение със София, за да си подсигури тила, поради трудните си отношения с Рим и Будапеща. Вж. Манчев Кр., В. Бистрички, *България и нейните съседи 1931–1939*, София, 1978, стр. 63–83.

⁴ На 19. V. 1934 г. Военният съюз извършва преврат и започва да управлява съвместно с „надпартийната организация“ „Звено“. Едно от първите мероприятия на новите власти-мащи в София е да забранят Вътрешната македонска революционна организация. По този начин се дава силен аргумент на българския цар и на българското правителство пред Белград, за подкрепа на външнополитическите планове на Царството и за конкретни действия по облекчаване на съдбата на българите в Югославия. Не е случайно Ал. Цанков, в разговор с югославския министър-председател Милан Стоядинович (за него ще стане дума по-долу), случил се през ноември 1936 г., стига до извода: „Македонската организация ползва най-много вас (белградските политици – б. м.). Със своята работа в Македония тя ви дава повода да унищожавате всички ония, в които българското съзнание не е окончателно угаснало“. Вж. Цанков Ал., *Моето време...*, стр. 463. Лишени от главния довод за обструкция на българските искания югославските управляващи тръгват на някои компромиси. Те, обаче, по никакъв начин не засягат жизнено важните интереси на Кралството, които никой в Белград не мисли да поставя на риск. С убийството на крал Александър Караджорджевич и тези малки отстъпки остават само на хартия. България успява да разсее подозренията спрямо нея, появили се след атентата в Марсилия. Българо-югославските отношения, макар да изпадат в застои, остават приоритет. Чака се удобно време те да бъдат реактивирани. Вж. Божинов В., „Деветнадесетомайците, ВМРО и българо-югославските отношения“, в: *Сборник в чест на чл. кор. Георги Марков* (под печат).

дажи тя се реализира.⁵ На връх новата 1937 г. в обръщение по радио „София“ министър-председателят и министър на външните работи Георги Кьосеиванов оповестява, че между България и Югославия ще бъде сключен пакт, даващ израз на желанието на Царството „да живее в мир с всички свои съседи, особено с братска Югославия“.⁶ Той става факт на 24. I. 1937 г., когато в Белград шефът на българското правителство и неговия югославски колега Стоядинович слагат подписите си под „Договор за приятелство между България и Югославия“, състоящ се от само два члена.⁷ Макар и пестелив откъм текстове българо-югославският пакт повдига неизбежни въпроси – по какъв път тръгва българската външна политика? Как България ще защитава националните си интереси на Балканите, отгук нататък? Каква ще е съдбата на българите от Македония и Западните покрайнини?

Българското общество започва да си задава подобни въпроси още преди подписването на договора, но като цяло посреща вестта за него одобрително.⁸ Родният политически елит, също изказва задоволството си

⁵ ЦДА, ф. 3 к, оп. 1, а. е. 1193, л. 14. Предисторията на пакта е обект на редица изследвания. Ето защо не е необходимо тя да бъде преповтаряна. Вж. Арсов П., „Българо-югославският пакт от 1937 г. – балкански Мюнхен“, *ТрВШИИКМ*, 1961, № 1, стр. 331–345; Волков Вл., *Германо-югославските отношения и развал Малой Антанты 1933–1938*, Москва, 1966, стр. 148–161; Avramovski Ž., „Uticaj jugoslovensko-bugarskog pakta od 24. januara 1937. godine na odnose između članica Balkanskog sporazuma“, *ЛС*, 1965, № 2, стр. 3–20; същият, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937*, Beograd, 1968, стр. 237–243; същият, *Balkanska antanta...*, стр. 250–256; Манчев Кр., В. Бистрички, *България и нейните...*, стр. 205–225; Манчев Кр., *Югославия и международните отношения на Балканите 1933–1939*, София, 1989, стр. 137–152; Спасов Л., Цв. Спасова, „Българо-югославският пакт от 24 януари 1937 г. за Нерушим мир и вечно приятелство“, *ИИВИБА*, том 61, 1997, стр. 146–157; *История на българите*, том IV, София, 2003, стр. 425–426 (параграфът, засягащ темата, е написан от Л. Спасов).

⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп. 7, а. е. 221, л. 1; ф. 370 к, оп. 3, а. е. 98, л. 21–22; „Министър-председателят оповестява пакта за вечно приятелство с Югославия“, *Днес*, бр. 278, 2. I. 1937 г.; „Пакт за вечно приятелство между България и Югославия“, *Дневник*, бр. 11113, 2. I. 1937 г.; „Хубавата вест“, *Мир*, бр. 10937, 2. I. 1937 г.; „Нова доба на Балкану“, *Политика*, бр. 10278, 1. I. 1937 г.

⁷ „Г. г. Стоядинович и Кьосеиванов подписаха пакта“, *Днес*, бр. 294, 24. I. 1937 г.; „После подписа, извршеног у неделу“, *Политика*, бр. 10300, 26. I. 1937 г. Находчиво българо-югославският пакт е определен като „своеобразен рекорд в историята на дипломатията“. Вж. Волков Вл., *Германо-югославските отношения...*, стр. 161. Единственият пасаж в него, имащ значение гласи: „Ще съществува нерушим мир и искрено и вечно приятелство между Царство България и Кралство Югославия“. Вж. ЦДА, ф. 176 к, оп. 7, а. е. 221, л. 11; „Договор за приятелство между България и Югославия“, *ДВ*, бр. 16, 25. I. 1937 г. Не бива да се подценява фактът, че българо-югославският договор, донякъде, е плод на добрите лични взаимоотношения между Кьосеиванов (преди да поеме министър-председателския пост той е пълномощен министър в Белград) и Стоядинович. Политическото приятелство между тях ще трае през целия период на управлението им, почти съвпадащо по време.

⁸ Генев Г. П., „Пактът за вечно приятелство с Югославия“, *Дъга*, бр. 175, 2. I. 1937 г.; същият, „Българо-югославският пакт“, *Отец Паисий*, 1937, № 1, стр. 31–32. В тези две статии проф. Георги П. Генев (член на ръководството на Всебългарския съюз „Отец Паисий“) категорично отхвърля мнението, че българо-югославското споразумение е част от пактоманията обхванала Европа по онова време.

от споразумението.⁹ Дори Българската православна църква приветства разбирателството между София и Белград.¹⁰ Единственото неодобрение пакта среща в средите на разтурената ВМРО, която се обявява в категорична негова опозиция, считайки че цената за българо-югославското сближение ще бъде платена от македонските българи.

Как и защо остатъците от Вътрешната организация се обявяват против българо-югославския договор?

Още с подготовката на пакта софийският кабинет бърза да блокира всякакви прояви, застрашаващи преговорите между България и Югославия.¹¹ Подобни действия са ясен сигнал към останалите активни дейци на Организацията, че властта ще бъде непоколебима към всяка по-остра тяхна изява. Но мерките на кабинета не стряскат привържениците на ВМРО. В навечерието на споразумението до чуждестранните кореспонденти в София е изпратен позив от „средите на бившата ВМРО, в който се апелира към

⁹ М. М-ов (вероятно Михаил Маджаров), „Българо-югославският пакт“; *Мир*, бр. 10937, 6. I. 1937 г.; „Проф. Ал. Цанков, К. Георгиев, Гр. Василев, Ал. Малинов, Мих. Маджаров и Сл. Василев за българо-югославския пакт“, *Дневник*, бр. 11122, 15. I. 1937 г.; „Положението“, *Възход*, бр. 24, 2. II. 1937 г.; „Българската външна политика“, *Млада воля*, бр. 19, 30. I. 1937 г.; „Българо-югославският пакт за приятелство“, *Българска мисъл* (Буенос Айрес), бр. 135, 25. II. 1937 г.; „Значението на сключения пакт“, *Бразда*, 1937, № 1. Месец след подписването на договора дори Андрей Тошев (изявен привърженик на македонската кауза) се изказва одобрително за него. Вж. „Г-н Андрей Тошев за българо-югославския пакт“, *Днес*, бр. 320, 24. II. 1937 г. Вероятно българският политик си е спомнил, че в качеството си на министър-председател (април–ноември 1935 г.) е водил разговор Херман Гьоринг (председател на германския Райстаг и главнокомандващ на Луфтвафе), който настоява за задълбочаване на отношенията между България и Югославия. Бъдещият райх-маршал прави това, въпреки че много добре знае настроението на Тошев „спрямо Белград по македонския въпрос“. Вж. Николаев Н. П., *Фрагменти от мемоари*. София, 1994, стр. 212. В една великолепна монографията за буржоазните партии след 1934 г. се казва: „По този пункт (българо-югославския пакт – б. м.) от външната политика на България застанаха на едни и същи позиции (одобряване на договора – б. м.) всички политически партии и групи, всички политически фактори на буржоазна България“. Вж.: Георгиев В., *Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934–1939*, София, 1971, стр. 416. Вж. още: Димитров Ил., *Българската демократична общественост фашизмът и войната 1934–1939*, София, 2000, стр. 224.

¹⁰ Стефан Софийски, „Велик ден за българския и югославски народи“, *Днес*, бр. 298, 28. I. 1937 г., Пактът се оказва литературно и музикално вдъхновение. Ангел Неделев пише стихотворението „Вечно приятелство“:

„В мир благодатен – приятелство вечно,
О, радост за всички било би това!
След кървави разпри – сближение сърдечно,
С почит взаимна и равни права!“

Вж.: *Народен страж*, № 3, 1937, стр. 11. В Кралството композиторът Алфред Пордес-Средкович написва: „Цар Борис III. Бугарско-югословенски марш“. Вж. ЦДА, ф. 3 к, оп. 1, а. е. 1193, л. 17–28.

¹¹ Българското правителство забранява всякакви публични прояви около датата 27. XI. 1936 г., когато се навършват 17 години от Ньойския договор. Въпреки това демонстрации има, но по нареждане от Министерския съвет никой централен ежедневник не ги отразява. Вж.: Волков Вл., *Германо-югославские отношения...*, стр. 159–160.

българската общественост да се обяви против пакта с Югославия, против правителството и да запази традициите на българщината“.¹² Непосредствено преди договора хората на Вътрешната организация демонстрират потвърдата си позиция. Те директно предупреждават шефа на правителството Кьосеиванов, софийския митрополит Стефан и Димо Казасов (председател на Българо-югославското дружество), че ще бъдат убити. Едновременно с това, посредством позиви, Организацията призовава българския народ да се противопостави на управлението и заявява, че в деня на посещението на българския министър-председател в Белград ще бъдат извършени атентати на югославска територия.

Какви са били възможностите на ВМРО да осъществи заканите си е трудно да се прецени. Все пак, не трябва да се забравя, че към това време Вътрешната организация е в летаргия и възможностите ѝ за активни действия са силно ограничени. Българската власт, обаче, обръща сериозно внимание на подобни заплахи. Нейният отговор е бърз и адекватен. Седмица преди пакта полицията блокира западните квартали на София, населени предимно с българи, бежанци от Македония. Задържани са около 30 души, а по-видни дейци на македонското движение са привикани в Дирекцията на полицията, където са накарани да подпишат декларации, че няма да пропагандират против договора.¹³

Опасенията, че подписването на пакта ще бъде съпроводено от протестни акции и насилия, идващи от ВМРО, не се сбъдват. Нито Организацията е толкова силна, нито властта ѝ позволява активни мероприятия. След 24. I. 1937 г. дейците от националноосвободителното движение на българите от Македония, залагат на пропагандата в стремежа си да компрометират българо-югославския договор. И понеже македонските функционери в Царството се следят зорко от полицията тонът за борба срещу пакта идва от далечните Съединени щати. Вестник *Македонска трибуна* (орган на Македонската патриотична организация, близък до Ив. Михайлов), започва масирана агитация против договора. „Народът от села и градове – пише в органа на МПО – се изказва много зле за ‚вечното‘ приятелство между Кьосеиванов и Стоядинович“. Изданието публикува и самия текст на споразумението, което е определено като „позорен документ“.¹⁴ Поместват се

¹² ЦДА, ф. 370 к, оп. 3, а. е. 98, л. 1.

¹³ *Пак там*, л. 73. В деня на подписването на пакта в Дирекцията на полицията е привикан Кирил Дрангов (близък съратник на Иван Михайлов – водачът на Вътрешната организация). Видният деец на ВМРО е предупреден, че „всяка проява от подобен характер (демонстрации насочени срещу договора и терористични действия – б. м.) ще бъде наказана по най-строг начин“. На Дрангов също е поднесена декларация, задължаваша го да не агитира против споразумението, която той отказва да подпише. Вж.: АМВР, об. 23659, том II, л. 1–2.

¹⁴ *Македонска трибуна* информира и за задържанятия от българската полиция на македонски деятели. Даден е пример с Димитър Ачков (депутат от Демократическия сговор в XXII

кореспонденции от различни събрания на българо-македонската емиграция в САЩ и Канада, които категорично осъждат пакта.¹⁵ Дава се място и на реакцията на хърватската диаспора към българо-югославския договор.¹⁶

За да илюстрира по-добре „предателството на Кьосеиванов“, *Македонска трибуна*, поднася на читателите си изказване на Стоядинович, в което той отбелязва, че с пакта „на нашата (югославската – б. м.) източна граница ние вече със страх и безпокойство не ще гледаме“.¹⁷ Кампанията, водена от „Македонска трибуна“, добива завършен вид с нарочна декларация на МПО. Написана на английски и разпространявана основно в Съединените щати, тя заклеймява българо-югославското споразумение, тъй като то няма да спомогне за разбирателството на Балканите.¹⁸

ОНС и симпатизант на ВМРО). На страниците на вестника е публикувано негово писмо до цар Борис III, в което бившият народен представител се жалва: „Днес бях възпрепятстван да присъствам на молебна по случай рождения ден на Височайшата ви дъщеря, принцеса Мария-Луиза (първото дете на българския монарх е родено на 13. I. 1933 г. – б. м.). Точно по това време бях извикан в Дирекцията [на полицията], където ми бе предложено да подпиша една срамна декларация, с която ме предупреждават да не говоря с висок глас против сатанинския пакт (подч. от мен – б. м.)“. Оплакването си Ачков продължава: „Не знам по чий антибългарски и антидържавни внушения полицията прави всичко възможно за угода на враговете – да събира писмени доказателства, че в България съществува брожение против пакта“. Вж.: ЦДА, ф. 85 к, оп. 3, а. е. 90, л. 8; „Кьосеиванов губи равновесие“, *Македонска трибуна*, бр. 521, 11. II. 1937 г. Като човек занимаващ се с политика Ачков би трябвало да осъзнава, че не бива да очаква отговор от царската канцелария, в който държавния глава ще вземе неговата страна. Причината е много проста – именно монархът стои в дъното на провежданата от Кьосеиванов външна политика. Ето защо Ив. Михайлов ще напише, че пактът е „уговорен между Стоядинович и цар Борис“. Вж.: Михайлов Ив., *Спомени*, том III, София, 1997, стр. 621.

¹⁵ На подобна сбирка Петър Ацев (от 1932 г. той е начело на МПО) заявява: „Нам днес предстои да водим борба срещу един съюз – съюзът между сръбските шовинисти и софийските предатели“. На тези събрания се приемат и декларации срещу пакта. Ето какво гласи една от тях: „Изказва (събранието – б. м.) безграничното си отвращение от противонародната външна и вътрешна политика на сегашния български премиер Кьосеиванов. Напълно отрича пакта за ‚вечно приятелство‘, сключен между тираните от Белград и умопомрачените ‚сближенци‘ от София, тъй като този договор не съдържа нито една гаранция за защита на поробените македонски и хърватски народи, страдащи от сръбско робство“. Вж.: ЦДА, ф. 85 к, оп. 3, а. е. 90, л. 9; „Внушителни протести срещу мизерните ‚сближенци‘“, *Македонска трибуна*, бр. 521, 11. II. 1937 г.,.

¹⁶ Лидерите на хърватската емиграция декларират пред *Македонска трибуна*, че пактът „ни най-малко може да ангажира хърватския народ“. *Пак там*.

¹⁷ Вж.: ЦДА, ф. 85 к, оп. 3, а. е. 90, л. 10; „Нови доказателства за предателството на Кьосеиванова“, *Македонска трибуна*, бр. 523, 25. II. 1937 г.

¹⁸ МПО оповестява три точки, с които отхвърля пакта: 1. Той не гарантира елементарни човешки права на македонското население; 2. Въпреки пакта правителството на Стоядинович продължава асимилаторската политика спрямо българо-македонците под югославско робство; 3. Защото сближението, прокламирано от Кьосеиванов и Стоядинович, с нищо няма да облекчи неописуемите страдания на изтормозените македонци. Вж. ЦДА, ф. 176 к, оп. 7, а. е. 355, л. 1–2; *Македония, Сборник от документи и материали*, София, 1978, стр. 767. Посрещнат на нож от МПО, българо-югославският пакт получава подкрепа от емигрански организации на македонски българи, клонящи към комунистическите идеи

Активността на МПО дава кураж на македонските дейци в Царството да заявят публично позицията си относно пакта. В своеобразен техен говорител се превръща инж. Христо Станишев (виден деец на българското националноосвободително движение в Македония, още от неговото създаване през 90-те години на XIX в.). В нарочна статия, разпространявана от ръка на ръка и намерила място отново на страниците на *Македонска трибуна*, той категорично се противопоставя на българо-югославското споразумение. „Ние не можем – пише Станишев – да не бъдем против всеки политически акт, който потвърждава разпокъсването на Македония... Българо-югославският пакт е опорочен в самия си корен. Той е сключен без обществени предпоставки, при една сурова цензора на слово и печат, без каквото и да било разискване. Той е изработен и подписан от едно временно правителство (подч. от Хр. Станишев – б. м.), натрапено с преврат, подобрено чрез шест метаморфози от 19 май 1934 год. до днес... Това правителство, в никой случай, няма качеството да изразява народната съвест и воля“. С ирония стария деец определя договора, като втори Ньой. „Ние – споделя той – виждаме в споразумението Белград–София едно българско отказване от права (подч. от Хр. Станишев – б. м.) и едно косвено ново преподписване на създаденото в Ньой положение“¹⁹ Обвиненията на Хр. Станишев към българското правителство са тежки, но те изразяват силното притеснение на умерените дейатели от националноосвободително движение на македонските българи, че софийските управници са жертвали Македония, в името на други политически цели.

През лятото на 1937 г. позиция към пакта вземат и най-верните сътрудници на Ив. Михайлов – К. Дрангов и Йордан Чкатров. Тяхното мнение е важно, тъй като най-точно предава отношението към българо-югославското сближение на най-силната група във ВМРО.²⁰ В писмо, адресирано до министър-председателя двамата, „с чувство на национален срам“, посрещат всички „падения, във връзка с Македония, които се извършиха и вършат от българските правителства, след 19 май 1934 год“. Писмото продължава така: „Четохме и Вашите изявления пред сръбските вестници, преди подписването на пакта, че „всички въпроси между двата братски

и облъхани от македонизма. Така например Акционният комитет на македонските емигранти в чужбина (със седалище в Швейцария) подкрепя споразумението и счита, че то е правилният път за загърбване на враждата между българи и сърби за Македония. Вж.: ЦДА, ф. 176 к, оп. 7, а. е. 566, л. 8–9; ф. 370 к, оп. 3, а. е. 98, л. 150.

¹⁹ ЦДА, ф. 85 к, оп. 2, а. е. 114, л. 1; оп. 3, а. е. 200, л. 1–3; Станишев Хр., „Македония и Пакта за вечно приятелство“, *Македонска трибуна*, бр. 540, 24. VI. 1937 г.

²⁰ Дрангов забавя реакцията си към споразумението. По информация на полицията през февруари 1937 г. нямал намерение да води активна дейност срещу пакта, „докато не види какви блага ще донесе той за България. След това щял да вземе становище“. Вж.: АМВР, об. 23659, том II, л. 9. Седем месеца след подписването на договора явно у Дрангов изкристализира отношението му към него.

народа (т. е. между българи и сърби) са разрешени', чували сме и конфузните Ви обяснения на 'четири очи', че с пакта 'аз не съм жертвувал Македония, не съм жертвувал българските национални идеали'. Дълбоко вярваме във Вашите думи, защото Вие и Ние, и който и да е смъртен, сме много малки, за да жертваме Македония или общо българските национални идеали... А що се касае частно за Македония, с Вас или без Вас, тя ще продължи да търси начин за отхвърляне на робството на новите ѝ поробители²¹. Действително силни думи, предаващи крайно отрицателната позиция на видните организационни дейци към външнополитическата линия на българското правителство. Но освен становище към пакта, написаното от Дрангов и Чкатров предава отношението им изобщо към безпартийния режим, ограничил до минимум възможностите на Вътрешната организация за действие.

Реакцията на македонските деятели към разбирателството между София и Белград е напълно обяснима. Но дали царят и правителството му извършват родоотстъпничество, както твърди ВМРО?²² Действително ли българският кабинет жертва Македония? Отговаря ли пакта на националните ни интереси?

Още с известието за намерението на София и на Белград да сключат договор в дипломатическите кръгове по света се появява въпроса за съдбата на Македония. От Съединени щати бостънският вестник *Christian Science Monitor* констатира, че пакта означава „ликвидация на македонския въпрос, като международен проблем. Това предполага формалното признаване от страна на България, че една голяма част от Македония, съставлява неразделна част от Югославия и че съдбата на населението, което я обитава представлява един чисто вътрешен югославски въпрос“.²³ Въпроси относно Македония имат и в Москва. Две седмици преди подписването на българо-югославския договор Никола Антонов (български пълномощен министър в съветската столица) е поканен на среща в Наркоминдела от неговия помощник-комисар Борис Стомоняков (българин по произход, впоследствие разстрелян по обвинение в шпионаж в полза на Германия). На българския ди-

²¹ Пак там, л. 21–23; Билярски Ц., *Иван Михайлов в обектива на полиция, дипломация, разузнаване и преса*, София, 2006, стр. 291–292.

²² Думата „родоотстъпничество“ е използвана от македонците българи, живеещи в Тирана, където намират подслон от сръбските гонения. Стига се даже до парадокс. Група около 30–35 души, родом от Македония, организират митинг пред българската легация в албанската столица, пред която пеят „Тирани, чудо ще направим“. И понеже тези „прекомерно екзалтирани родолюбиви македонци“ не правят подобна демонстрация пред гръцката и югославската легация, българският пълномощен министър в Тирана – Янко Пеев, прави следния извод: „Излиза, че тираните сме ние – българите, а не югославяни и гърци, срещу които някога е бил съчинен тоя марш“. Вж. ЦДА, ф. 176 к, оп. 7, а. е. 349, л. 2, 4.

²³ ЦДА, ф. 176 к, оп. 7, а. е. 221, л. 74; Тошкова В., *България в балканската политика на САЩ 1939–1944*, София, 1985, стр. 34.

пломат той задава няколко въпроса, три от които се открояват: „Признава ли България с този пакт сегашните си граници с Югославия?; Значи ли, че вие се отказвате от Македония?“ Третото питане на Стомоняков удря точно в целта – какво ще бъде отражението на пакта „върху развитието на въпроса за българския излаз на Бяло море?“ По отношение на първите два въпроса българският дипломат отговаря, че политиката на неговата страна „спрямо Македония след войната не е била никога политика на териториално владение, а такава на морално съдействие на македонското население“. Отговорът на третия въпрос ясно показва каква ще бъде линията на българското правителство след сключването на пакта. „България – споделя Антонов със Стомоняков – наблюдайки на ‚сигурността‘ (на българския излаз на Бяло море, гарантиран от чл. 48 от Ньойския договор – б. м.), смята, че такава може да се намери само в един териториален излаз [на Беломорието]“.²⁴ Същото българският представител преповтаря и пред първия съветски дипломат – Максим Литвинов.²⁵

Въпроси около пакта имат и дипломатическите среди от Западна Европа. Те живо се интересуват дали в него има точки, пряко отнасящи се до земите в Югославия, населени с българи, както и какъв ще бъде българският външнополитически курс оттук нататък.²⁶

Действително, след подписването на пакта, се забелязва осезаема промяна във външнополитическия курс на България. За първи път от много години Македония престава да бъде приоритет в българската външна политика. Безпартийният режим, в лицето на министър-председателя, при пълната подкрепата на цар Борис III, изважда на преден план нови полити-

²⁴ В коментара си по повод срещата си със Стомоняков, българският пълномощен министър обръща внимание, че „Москва се опасява от българо-югославското сближение, тя ще заработи активно между македонците, за да ги настрои против правителството именно като такова, което продавало Македония. Московските агенти ще се опитат сигурно да проникнат на тая почва в средите от бившата Македонска революционна организация и ако там не успеят, ще засилят групите на македонските федералисти“. Вж.: ЦДА, ф. 176 к, оп. 7, а. е. 221, л. 85, 87, 91.

²⁵ *Пак там*, л. 124.

²⁶ Симеон Радев (български пълномощен министър в Лондон) пише до Кьосеиванов: „В английските кръгове съм чувал и други въпроси: подписаният пакт има ли тайни клаузи? Съдържа ли той някое gentlemen's agreement досежно положението на българите в Македония и Западните покрайнини“. Отговорът от София гласи: „Пактът не съдържа никакви тайни клаузи, нито пък има към него тайни конвенции“. Вж.: ЦДА, ф. 176 к, оп. 7, а. е. 221, л. 24–26; Спасов Л., *България, Великите сили и балканските държави 1933–1939 г.*, София, 1993, стр. 170–171. Договорът среща одобрение от сър Едуард Бойл, за който има слухове, че има посредническа роля при сключването споразумението. Вж.: Волков, Вл., *Германо-югославские отношения...*, стр. 162. Председателят на Балканския комитет, обаче, счита, че пакта ще проработи само тогава, когато Белград признае малцинствени права на българите в Македония и се осигури на България излаз на Беломорието. Вж. ЦДА, ф. 85 к, оп. 3, л. 34, 57; „Сър Едуард Бойл за българо-югославския пакт“, *Днес*, бр. 350, 1. IV. 1937 г.

чески приоритети – приятелство с Югославия, което ще помогне на България да търси ревизия на Ньойския договор на север и на юг. Това ясно личи от един разговор между българския и югославския пълномощни министри във Варшава, проведен се две седмици преди подписването на пакта: „Ние съвместно – казва югославският дипломат Прибислав Гризогоно (хърватин с италианско потекло) на българския си колега Петър Траянов – много леко ще слезем на морето (Егейско – б. м.) и може би сега Гърция по-лесно ще разбере, че ще трябва о време да помисли и да гарантира на България изхода на морето“.²⁷ Горните намерения се потвърждават от самите инициатори на договора – двамата министър-председатели. „Пактът – признава Кьосеиванов в тесен кръг – е сключен със Стоядинович, а не със Сърбия“.²⁸ Оттук идва и устната договорка между двамата – Солун за Югославия, а Дедеагач за България.²⁹

Не след дълго идва време договарът да влезе в действие. На 31 юли 1938 г. между България и Балканската антанта е подписано Солунското споразумение, с което отпадат военните клаузи на Ньойския договор и постановленията на Лозанската конференция, относно демилитаризираната зона в Тракия.³⁰ Договореностите от Солун са в пряко отношение с пакта, тъй като Стоядинович се наема да убеждава партньорите си в Съглашението, да не оказват съпротива в желанието на България да възстанови военната си независимост.³¹ Успехът на българската дипломатия кара София още повече да заложи на добрите отношения с Белград. Те се затвърждават на

²⁷ ЦДА, ф. 176 к, оп. 7, а. е. 221, л. 59.

²⁸ Арсов П., *Българо-югославският пакт...*, стр. 345.

²⁹ Волков Вл., *Германо-югославские отношения...*, стр. 162; Караганев Р., *България и нейната insufficientia ripulpolit или националната кауза за излаз на Бяло море 1919–1941*, София, 2005, стр. 305–307. Югославски представители споделят пред българските си партньори, че „Гърция трябвало да се помири с това неминуемо ампутирание“. Вж. ЦДА, ф. 176 к, оп. 7, а. е. 464, л. 9. Стига се и до откровено спекулативни заявления от югославска страна. „Югославският народ и войска – казва Радое Янкович (пълномощен министър на Кралството в Тирана) на българския си колега Пеев – с готовност, съвместно с българите, ще воюват срещу гърците или турците за български и югославски придобивки към Бяло море“. *Пак там*, л. 9.

³⁰ Спасов, Л. България, *Великите сили...*, стр. 178–179; Петров Л., *Проблеми на военната политика на България 1934–1939*, София, 1990, стр. 89–91. Солунското споразумение има и отрицателна страна. С демилитаризирането на Тракия гръцката и турската страна осезаемо засилват военното си присъствие в региона. Това затруднява България в желанието ѝ да постигне излаз на Беломорието и кара София да насочи усилията си към възвръщането на Южна Добруджа. Вж.: Кузманова Ант., *От Ньой до Крайова*. София, 1989, стр. 185; Салков А. П., „Беломорската“ проблема как фактор на международните отношения XIX–XX,“ *ВИ*, 2006, № 3, стр. 55–56.

³¹ *История на българите...*, стр. 429 и сл. Спогодбата между Балканския пакт и България чувствително повдига външнополитическия авторитет на София. Сполучливо е определението на Foreign Office, че след договора от Солун Царството престава да бъде „парий на Балканите“. Вж.: *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция 1919–1941*, том II, София, 2007, стр. 152.

срещата между двамата министър-председатели от 31 октомври 1938 г., състояла се в Нишка баня.³² След нея ангажиментите от януари 1937 г., не само остават в сила, но се стига и до разширяването им. Югославският министър-председател отново дава подкрепата си за българските претенции към Южна Добруджа и Западна Тракия.³³ Той добавя, че при една евентуална поддръжка от страна на България, за аспирациите на Белград към Солун, Югославия ще отстъпи на Царството Западните покрайнини.³⁴ Обещанията на Стоядинович влизат в употреба от българската страна. Това ясно личи от прословутата директива № 19 (19 април 1939 г.), в която Кьосеиванов ясно формулира българските национални приоритети – излаз на Егейско море, възвръщане на Южна Добруджа и „евентуално“ възвръщане на Царибродско и Босилеградско.³⁵ Веднага прави впечатление, че в документа не се споменава нищо за Македония. София правилно прецени, че повдигането на македонския въпрос, в момент, когато Югославия е в силна международна позиция е неуместно и е обречено на неуспех.

Българската страна желае договорките от 1937 г. да продължават да важат и когато Кьосеиванов и Стоядинович престават да оглавяват правителствата на България и на Югославия.³⁶ След възвръщането на Южна

³² „Срещата между министър-председателите на Югославия и България“, *Днес*, бр. 829, 2. XI. 1938 г.; „Сређивање југословенско-бугарских односа“, *Политика*, бр. 10930, 1. XI. 1938 г.

³³ Специално по отношение на Южна Добруджа Стоядинович прави усилия да убеди румънския външен министър Грегор Гафенко, че ползата за мира на Балканите ще е голяма, ако Букурещ „даде окончателен отговор“ на София по добруджанския проблем. В противен случай „ще размислим (югославската страна – б. м.) дали вече Балканското съглашение оправдава съществуването си“. Вж. Мошанов Ст., *Моята мисия в Кайро*, София, 1991, стр. 64, 70.

³⁴ Петров Л., *Проблеми на военната...*, стр. 122; Генчев Н., *Външната политика на България 1938–1941*, София, 1998, стр. 34–35. След срещата в Нишка баня у принц Павел силно се засилва страха от българо-югославското сближение, което щяло да доведе до влошаване на отношенията в Балканския пакт, от чието съществуване е толкова заинтересована Югославия. Непосредствено след рандевуто Кьосеиванов-Стоядинович, първият регент започва да къса връзките със София, оприличавайки българите на „предателски и коварен народ“, а техният цар на „лисица, като баща си“. Вж.: *Цар Борис III...*, стр. 149.

³⁵ Сирков Д., *Външната политика на България 1938–1941*, София, 1979, стр. 128; Генчев Н., *Външната политика...*, стр. 49; Спасов Л., *България, Великите сили...*, стр. 184.

³⁶ Стоядинович пада от власт през февруари 1939 г. Наред с многото причини за това е и обстоятелството, че към края на 1938 г. той е готов да включи Югославия в проектиран от Рим балкански блок, в който трябва да встъпят още България и Албания. Според италианските планове на Белград се отрежда главна роля в коалицията, но в замяна на това Югославия трябва да отстъпи на България Западните покрайнини и да ѝ съдейства за излаз на Бяло море, в замяна, на което Кралството ще получи компенсации за сметка на Албания. Линията на Стоядинович влиза в пряк конфликт в намеренията на принца-регент Павел, който не иска и да чуе за връщане на Царибродско и Босилеградско на Царството. Вж.: Лалков М., *Югославия 1918–1992*, София, 1999, стр. 134. Към това трябва да се прибави и усещането на югославския министър-председател, че князът иска да го ликвидира физически. Вж.: Михайлов Ив., *Спомени*, том IV, София, 1997, стр. 510–514.

Добруджа, новият български министър на външните работи Иван Попов (преди да поеме този пост той е български пълномощен министър в Белград), прави изявления, че българо-югославските отношения продължават да се развиват в духа на пакта.³⁷ Споделеното от първия български дипломат идва във време, когато добрите връзки между София и Белград са застрашени, поради открития антибългаризъм на новия югославски външен министър Александър Цинцар-Маркович (бивш югославски пълномощен министър в България).³⁸ Въпреки хладния полъх, идващ от Белград, до края на март 1941 г., българската страна запазва надежда за синхрон между двете държави. На 1 март 1941 г. във Виена българският министър-председател Богдан Филов подписва протокол за присъединяването на България към Трестранния пакт, в замяна на което Царството трябва да получи Западна Тракия (след Крайовската спогодба от септември 1940 г., това на практика означава реализация на директива № 19).³⁹ Българската страна има уверението на Берлин, че скоро към Оста ще се присъедини и Югославия. Лично цар

Отстраняването на Стоядинович от управлението се посреща с тревога от цар Борис III. Българският монарх се „вайкал“ пред обкръжението си: „Тъкмо се разбрах с крал Александър – убиха го. Стоядинович имаше проекти, които отваряха благоприятни перспективи – изпъдиха го“. Вж.: Мошанов Ст., *Моята мисия...*, стр. 33. Според доклад на Джордж Рендел (британски пълномощен министър в София) царят „съжалявал за него (Стоядинович – б. м.), „тъй като бил твърд привърженик на политиката за приятелство с България“. Вж.: *Цар Борис III...*, стр. 201. Кьосеиванов подава оставка точно една година по-късно, след като влиза в антигонизъм с държавния глава – не бил „достатъчно удобен“. Вж.: Муравиев К., *Събития и хора...*, стр. 267. Един от доводите, с които е отстранен от министър-председателския пост е, че забранява митингите по националния въпрос. С други думи, Кьосеиванов не допуска уличен натиск, върху решенията му по външната политика на страната. Вж.: *История на българите...*, стр. 457.

³⁷ „Изјава г. Попова о бугарској спољној политици“, *Политика*, бр. 11676, 4. XII. 1940 г. Поemanето на Външното министерство от Попов се счита, като продължение на линията на Кьосеиванов, за сближение с Югославия. Вж.: Николаев Н. П., *Фрагменти от мемоари...*, стр. 196.

³⁸ Цар Борис III направо заявява: „Цинцаринът (Цинцар-Маркович – б. м.) ни мрази“. Вж. Мошанов Ст., *Моята мисия...*, стр. 33, 71. По-късно Кьосеиванов ще сподели, че в лицето на Цинцар-Маркович югославската страна денонсира пакта. Вж.: Танев Ст., *Дневник*, София, 2005, стр. 149.

³⁹ Сирков Д., *Външната политика...*, стр. 277. Ето как един англичанин, свидетел на онези събития, оценява присъединяването на България към Оста, което е възнаградено със Западна Тракия: „Българските лидери, чиито прогнози относно това кой ще победи в Първата световна война, се оказват грешни, което коства много на страната, допускат същата грешка. Повярвали на уверенията на Хитлер, че той вече е спечелил войната и съблазнени от перспективата да получат гръцки територии на юг, те се съгласяват да участват в операция „Марита“ (германския план за превземане на Гърция – б. м.), като позволят на немците да придвижат войските си до българо-гръцката граница“. Същият автор говори за югославските политики с подчертан респект, защото се оказали „далеч по-мъжествени и не толкова сговорчиви“, за разлика от българските си колеги. Вж.: Ширер У., *Взлет и падение Третъего райха*, Москва, 2003, стр. 845–846 (оригинално заглавие: Shirer W., *The rise and the fall of the Thirh Reich*, London, 1960). Оценката на Ширер си струва да бъде анализирана.

Борис III настоява за това.⁴⁰ Наистина на 25 с. м. югославският министър-председател Драгиша Цветкович, заедно с неговия външен министър, слагат подписите си под Тристранния пакт, като преди това се сдобиват с гаранции от Германия, че Райхът не само ще брани югославската териториална цялост, но ще осигури на Белград излаз на Бяло море.⁴¹ Едва след преврата в Белград от 27 март, когато в Берлин решават да се ликвидира Югославия като държава, Адолф Хитлер съобщава лично на българския пълномощен министър в германската столица, че предателството на Белград „е разрешило въпроса за Македония“.⁴² С това българо-югославското приятелство се превръща в овехтяла дреха, никому ненужна.⁴³

⁴⁰ Тошкова В., *България и Третият райх 1941–1944*, София, 1975, стр. 47.

⁴¹ Лалков М., *Югославия 1918–1992...*, стр. 144–145; Йелавич Б., *История на Балканите*, том II, София, 2003, стр. 241. В резултат от студеното отношение на Цинцар-Маркович към България и стагнацията в българо-югославските отношения, София реагира крайно негативно на германското намерение да се даде Солун на Югославия. Българските протести остават без последици, защото Хитлер гледа на Белград, като на стратегически партньор и изобщо не мисли да жертва югославските интереси, а оттук и своите планове. Вж.: Митаков В., *Дневник*, София, 2001, стр. 380. Ето защо българската страна трябва да се задоволи с надеждата, че с влизането на Югославия в Оста, Райхът ще постави пред Белград въпроса за облекчаване на положението на българите в Македония. Вж.: *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944*, том IV, София, 2003, стр. 301. За онази част от българската общественост, която емоционално е свързана с македонския проблем, включването на България и на Югославия в Тристранния пакт, е равносилно на втори Берлински договор по отношение на Македония. В спомените си известният дипломат Стефан Попов дава някои любопитни подробности около присъединяването на двете страни към Оста. Непосредствено след церемонията в двореца Белведере премиерът Филов и българският пълномощен министър в Берлин Първан Драганов водят разговор на четири очи за последствията от току-що извършения акт. Когато Драганов повдига въпроса за Македония, Филов го прекъсва с думите: „За каква Македония говорите, ние не можем още да смелим Тракия“. Вж.: Попов Ст., *Безсънници*, София, 1992, стр. 128–129. Попов добавя и друг интересен момент. На церемонията по присъединяването на Югославия към Тристранния пакт е поканена и българска делегация, водена от Драганов. В деня на събитието той вика при себе си Попов и споделя: „Отиваме да погребем Македония, но за всичко ние сме си виновни“. *Пак там*, стр. 129. На другия полюс са царят и министър-председателят. Борис III изглежда „доволен“ от вестта за включването на Белград в Оста, а Филов посрещнал новината с радост. Вж.: *Съветниците на цар Борис III*, София, 1993, стр. 202; Филов Б., *Дневник*, София, 1990, стр. 293; Николаев Н. П., *Фрагменти от мемоари...*, стр. 235.

⁴² Тошкова В., *България и Третият райх...*, стр. 49; Йелавич Б., *История на Балканите...*, стр. 241. По повод случващото се в Югославия Кита Филова (съпруга на Б. Филов) отбелязва в дневника си: „Македонците тържествуват, защото може би, Югославия ще се разкапе. Може би имат право. Всяко зло за добро“. Вж.: Филова Е., *Дневник*, 1992, стр. 76.

⁴³ С радикалната правителствена промяна в Белград българските управляващи понасят неочакван удар. „Политиката на сътрудничество с Югославия – пише Николай П. Николаев (бивш министър в кабинета на Кьосеиванов) – надеждите да вървим с нея в пълна хармония, през цялото траене на тая война, пропаднаха“. Еуфорията в София около решението на Хитлер да позволи навлизането на български войски в Македония не се споделя от хората, които са добре запознати с цялостната политическа обстановка на Балканите и в Европа. Константин Сарафов (главен секретар в Министерството на външните работи и вероизповеданията и син на Михаил Сарафов, който към края на XIX в. е директор на

И така, Пактът за вечно приятелство дава нова насока в опитите на България да бъдат поправени неправдите от Ньой. Със споразумението българската страна остава на заден план Македония. Тежест в българската политика придобиват Южна Добруджа и Западна Тракия.⁴⁴ Защо се получава така?

1. София прекрасно разбира, че за да бъде пробит обръча около България, затегнат особено след създаването на Балканското съглашение, Царството трябва да си осигури подкрепата на някой от съседите си. Най-подходяща за това е Югославия. Тя е със силни международни позиции и решаващ фактор в Малката антанта и Балканското съглашение. Като допълнителен аргумент идва и идеята за славянско единство, набираща скорост при несигурната ситуация на Стария континент.

2. През втората половина на 30-те години на ХХ в. е почти невъзможно българската страна да повдигне македонския въпрос и той да бъде решен в полза на Царството. Причината за това може да бъде търсена в правилното разбиране на българската дипломация, че позициите на Югославия, в момент, когато войната е неизбежна, са много по-силни от тези на България. Голямата битка между Великите сили на Балканите е за Югославия и никой – нито Западните демокрации, нито Германия и Италия, а даже и Съветския съюз (с него Кралството установява дипломатически връзки през юни 1940 г.) не могат да си позволят лукса да ощетят Белград. Напротив – по това време, всички големи играчи на европейската сцена, отправят съблазнителни оферти към Югославия.⁴⁵ Ето защо София се отказва да постави на зелената маса проблема за Македония.

Солунската мъжка гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ споделя: „Тия, които тържествуват сега у нас, че поради преврата в Белград добиваме Македония, която нямаше шанс да получим, ако Белград беше останал в Тристранния пакт, не са много далновидни“. Той още е силно обезпокоен от трудностите, които предстоят около администрирането на Македония. Вж.: Николаев, Н. П., *Фрагменти от мемоари...*, стр. 239, 242. Факт е, че софийското правителство назначава на редица държавни длъжности във Вардарска Македония хора, които идват от вътрешността на България и не познават сложните процеси, станали в областта през последните 20 г. Това води до неприятни ситуации и идва да подскаже колко прав е бил К. Сарафов. Вж.: Енчев В., *Югославия. Последната балканска империя*, София, 2005, стр. 262–263.

⁴⁴ Българската страна притежава силен аргумент в дипломатическата борба за Южна Добруджа. Въпреки засилената румънска колонизация, областта запазва предимно българския си облик. Не така стоят нещата със Западна Тракия. Съгласно решенията на конференцията от Сан Ремо (1920 г.) тя е предадена на Гърция. Само в периода 1919–1924 г. тя е напусната от близо 70 000 българи. Това става съгласно българо-гръцката спогодба за „доброволно“ изселване на малцинствата. След гръцкия погром в Мала Азия (1922 г.) мястото им е заето от гръцки бежанци от Смирна и региона. С протокола Калфов-Политис (1924 г.) и спогодбата Моллов-Кафандарис (1927 г.) българската страна признава новосъздаденото положение в областта. Вж.: *Алманах на българските национални движения след 1878 г.* София, 2005, стр. 31, 40, 538–539, 544, 546–547.

⁴⁵ Този въпрос е подробно изследван във вече цитираното съчинение на проф. Вл. Волков. Димитър Пешев (подпредседател на XXV ОНС и инициатор на подписката, спасила българските евреи) с право нарича Югославия „галеното дете на западните държави, фа

3. Извършват ли, с подписването на пакта, предателство спрямо националните интереси, българският цар и българското правителство, както твърдят среди от ВМРО? С оглед на гореказаното, като опитни дипломати, Борис III и Г. Кьосеиванов добре разбират какви са възможностите на България, в трудната политическа обстановка в Европа и на Балканите. В този ред на мисли държавният глава и неговият пръв министър са повече прагматици и реалисти, отколкото хора, правещи политика водени от емоциите си.⁴⁶ Трябва да се подчертае, че голямата част от българския политическият елит посрещат пакта с удовлетворение. Двете национални катастрофи, в чиято основа стои Македония, нескончаемите македонски убийства, тежкия режим на живот, наложен от ВМРО в Пиринския край, уморяват българското общество от македонския проблем, който се превръща във вечна Голгота за българския народ.

4. С българо-югославското споразумение, поднася ли българската дипломация Македония в жертва на великосръбския национализъм? Колкото и да са добри личните взаимоотношения между Кьосеиванов и Стоядинович, първият югославски министър подписва пакта с ясна цел – да гарантира източната граница на страната си, като отклони българското желание за ревизия в друга посока.⁴⁷ Само два месеца по-късно (март 1937 г.) Стоядинович ще успее да уреди отношенията на Белград с Рим,⁴⁸ а през декември 1940 г., под зоркия поглед на Берлин, неговите наследници ще постигнат спогодба и с Будапеща.⁴⁹ Така Югославия гарантира собствената си неприкосновеност и си осигурява добри позиции на европейската сцена. При подобна ситуация, при евентуален директен сблъсък (било то военен или дипломатически) с Югославия, за Македония, България трудно би излязла победител. Ето защо София отлага решаването на македонският

воризирана от тях във всички събития от Първата световна война и събитията след нея“. Вж.: Пешев Д., *Спомени*, София, 2004, стр. 195.

⁴⁶ Максималистично настроените български политици не могат да простят външнополитическата линия на Кьосеиванов. „Ето това е политиката на твоя Кьосеиванов – изрича генерал Христо Луков (водач на крайната българска десница) пред Стефан Танев (главен редактор на в-к „Утро“, – Това е политиката, която се насажда от всички ръководни места... Ние отидохме в Белград и се отказахме от Македония! Как можахме да се откажем от нея? Не, никога не бива да се отказваме!“ Вж.: Танев Ст., *Дневник*, София, 2005, стр. 134. По всичко личи, че генералът изобщо не си е взел поуки от събитията, последвали 16. VI. 1913 г.

⁴⁷ Lukač D., *Treći rajh i zemlje Jugoistočne Evrope. Drugi deo 1937–1941*, Beograd, 1982, str. 60; Волков Вл., *Мюнхенский сговор и балканские страны*, Москва, 1978, стр. 73. Пред С. Радев, високопоставен английски дипломат споделя: „Външната политика [на Стоядинович е да] осигури Югославия, че [тя] няма да бъде въввлечена във война“. Вж.: ЦДА, ф. 176 к, оп. 7, а. е. 464, л. 16.

⁴⁸ Milak E., *Italija i Jugoslavia 1931–1937*, Beograd, 1987, str. 132–141; Цветковска Н., „Врските на владата на Милан Стоядинович со Италија и нивниот одраз во Вардарскиот дел на Македонија 1935–1939“, *ГИНИ*, № 2, 1998, стр. 79.

⁴⁹ Лалков М., *Югославия 1918–1992...*, стр. 145.

проблем за бъдещето, като не се отказва от претенциите си да бъде защитник на македонските българи.⁵⁰ Затова българската страна настоява пред Берлин за включването на Белград в Тристранния пакт, като счита, че така по-лесно биха могли да се постигнат договори, облекчаващи положението на българите в Македония.⁵¹

Казано обобщено – пактът е различният път, по който България тръгва, за да реши проблемите, натрапени ѝ с договора от Ньой. Той е рожба на мирната ревизия, на която залага българската дипломация. Без него не би бил възможен пробива в международната изолация на страната, а отгук и осъществяването на Солунското споразумение.⁵² За съжаление потенциалът на пакта не може да бъде реализиран докрай. Принцът-регент Павел и външният му министър Цинцар-Маркович не желаят тясно сътрудничество с България и отхвърлят протегнатата ръка на София, защото се опасават от засилване на българските позиции в региона.⁵³

Събитията след април 1941 г. дават тласък на радикалните решения и на едно доста крехко българско национално обединение, постоянно контролирано от Третия райх. С поражението на Германия на Балканите става ясно колко ефимерно е било то.

⁵⁰ Манчев Кр., *Югославия и международните...*, стр. 160–161, 165; Марков Г., *Българо-германските отношения 1931–1939*, София, 1984, стр. 129.

⁵¹ Ив. Попов великолепно осъзнава каква политика води Райхът на Балканите и какви са реалностите на полуострова. Българският външен министър е пряк: „Илюзии не бива да си правим. Германия се бие за своите големи интереси. Те са на пръв план. Те няма да се бият с Югославия, за да получим ние Македония. Нашата задача и тая на бъдещите поколения трябва да бъде да заздравим взетото. Получихме Добруджа... Ще получим Гръцка Тракия. Имаш ли представа (този разговор Попов води с Ст. Танев – б. м.) какво значи това. В тая област има един милион гърци. Какво ще ги правим?“. Вж.: Танев Ст., *Дневник*, София, стр. 1104–1105. През целия диалог с главния редактор на в-к „Утро“, който е невъзможно да бъде предаден изцяло тук, Попов се показва като човек, познаващ прекрасно ситуацията на Балканите.

⁵² Три години след договора Кьосеиванов ще разкрие мотивите си да инициира българо-югославското споразумение: „Нашите съседни се обвързаха помежду си с Балканския пакт. Тоя пакт не беше насочен срещу никой друг, освен срещу нас. Аз трябваше да го парирам“. Вж.: Танев Ст., *Дневник...*, стр. 149.

⁵³ Пред лорд Лойд (председател на Британския съвет) принцът-регент Павел цинично определя България, като страна, с която „човек единствено може да си губи времето, тъй като на нито една дума казана от цар Борис и неговото правителство не може да се гласува доверие“. Вж.: *Цар Борис III...*, стр. 275. Откритата антибългарска позиция на управляващите край Сава и Дунав, буди огорчение в София. „Белград – доверява Кьосеиванов – излезе некоректен. Некоректни излязоха те към нас, не ние към тях“. *Пак там*, стр. 132.

Резиме

Пакт за вечно пријателство у контексту бугарског националног питања

Кључне речи: Бугарска, Југославија, Македонија, цар Борис III, Косеиванов, Стојадиновић, ВМРО, пакт

Пакт о вечном пријателству, закључен јануара 1937. између Бугарске и Југославије, проистекао је из новог правца у бугарској спољној политици насталог након преврата 19. маја 1934. У настојању да пробије изолацију којом су је окружили суседи, Бугарска је посегла за компромисима у односима са Југославијом. Први пут после много година Македонија престаје да буде приоритет бугарске спољне политике. Режим оличен у председнику владе Г. Косеиванову, уз пуну подршку цара Бориса III, ставља у први план нове политичке приоритете – пријателство са Београдом, које ће помоћи Бугарској да тражи ревизију Нејског уговора на северу и на југу тј. ка Румунији и ка Грчкој. Потенцијали овог пакта нису остварени у потпуности. Негативан став према Бугарској принца Павла Карађорђевића и његовог министра спољних послова А. Цинцар-Марковића био је препрека тешњој сарадњи двеју земаља. Када се томе дода сложена геополитичка ситуација на Балкану у марту–априлу 1941, бугарско-југословенски пакт више никоме није био потребан.

УДК 323.1::28(497.1)“1918/1941“(093.2)
314.15-026.48(560)“1918/1941“(093.2)

IN SEARCH OF HOMELAND? MUSLIM MIGRATION FROM YUGOSLAVIA TO TURKEY 1918–1941

Mr Vladan JOVANOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

ABSTRACT: A dozen of new documents we have found at the Archives of Yugoslavia in Belgrade clarify the Yugoslav interwar migration policy. The primary idea about expulsion of disloyal Albanians by removing 200,000 Muslims to Turkey culminated with official Yugoslav-Turkish agreement in July 1938. This paper reveals circumstances in broader Balkan context, as well as government's motive and device.

Key words: *Muslim Migration, Turkey, Kingdom of Yugoslavia, Macedonia, Kosovo, Vardarska Banovina, Albanians*

The Ottoman Empire decay produced a huge demographic convulsion on the Balkans. Various views and perceptions of resolutions made by the Berlin Congress (1878) emphasize the legalization of ‚official barbarity‘ that new established Balkan states used to practice towards their Muslim population. On the other side, the convention accepted in Berlin was a true experience of liberation for Serbia, Bulgaria and Montenegro. At the same time, Austro-Hungarian occupation of Bosnia caused mass Muslim migration towards the homeland they had never seen before. Considering the smash of the Turkish Empire as a disaster their own, even non-ethnic Turks took part in migration, moved by strong religious sense.¹ After the Austro-Hungarian annexations of Bosnia (1878, 1908) more than 50,000 emigrants moved toward Constantinople via Montenegro, Sanjak of Novi Pazar and Macedonia.²

---

¹ Vladan Jovanović, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine: između stihije i državne akcije“, *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd 2007, str. 79-80; Jovan F. Trifunovski, *Albansko stanovništvo u SR Makedoniji*, Beograd, 1988, str. 100.

² Avdija Avdić, „Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja Jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938)“, *Novopazarški zbornik*, vol. 9, Novi Pazar, 1985, str. 147–152.

Since 1912 Kosovo, Macedonia and Sanjak of Novi Pazar had adjoined the Kingdom of Serbia. After the creation of Yugoslavia (1918) these former Turkish areas were integrated as the province named *South Serbia*. In spite of promises that Balkan states gave to their Muslim population (regarding civil liberty, confessional rights and preservation of native speech), emigration process obtained. Up to spring of 1914 over 130,000 Muslims moved from Serbia, Bulgaria and Greece.³ Prevailing reasons for migration were fear of retaliation for the crimes against Christians committed during 1912-1918 period, rumors about welfare in Turkey, political repression inside the Kingdom of Yugoslavia, social extrusion, cultural neglecting, etc. Speaking in favour of Balkan Turks acceptance by their 'queen-bee', some Turkish newspapers in 1937 emphasized the 'cavalier tolerance' which was evinced to people under Ottoman rule ('Turks cannot suffer slavery and contempt').⁴

Social and political status of the Muslims in the Yugoslav province of *South Serbia* (48% population) was in accordance to the international obligations proclaimed in Saint-Germain. Nevertheless, Yugoslav authorities began to disintegrate large ex-Turkish estates with an excuse that new government was not due to 'conserve Mohammedanism'. The fourth of estates provided for colonization purposes were properties which Muslims have abandoned after 1912.⁵ Almost 60% of Muslim ex-landowners had to become artisans and merchants, hence 32% of provincial shops were on their hands.⁶ The colonization process provided by the Yugoslav government was also sturdily aimed to speed their migration. It was a double-sided connection: Serbian indigent settlers needed free plots of ground that had to be abandoned, or purchased by the government. At the same time, Turks started to sell their properties moving towards Asia Minor.⁷

Political existence of Muslims in Macedonia and Kosovo was accomplished via *Cemivet* (The Company), the political organization operating in Turkish-Albanian regions from 1919 to 1925. Its leadership was connected with eminent Serbian executives from governing Radical party and therefore it betrayed hopes of Muslim population. Even 30% ministerial candidates were loyal Muslims on the Radicals' lists!⁸ Electoral success of that Muslim organization achieved in

³ Bogumil Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje, 1988, str. 97.

⁴ Archives of Yugoslavia (hereafter: AJ), Collection: Yugoslav Embassy in Turkey (370), file 9, unit 42, page 749.

⁵ Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts (ASANU), No. 10081/7; AJ, 96-14-51; 96-13-49.

⁶ Rastko S. Purić, „Analiza sastava radništva i radnog tržišta Južne Srbije“, *Socijalni arhiv*, vol. 5-6, Beograd, 1939, str. 141. Their participation in public service was negligible, indeed.

⁷ Vladan Jovanović, „Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonija, Kosova i Metohije“, *Tokovi istorije*, br. 3/2006, Beograd, 2006, 36-37.

⁸ Gordana Krivokapić-Jović, „Socijalna struktura Narodne radikalne stranke (1918-1929). Skica“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd, 1994, str. 328.

1923 made authorities anxious about their self-contained strength and resulted in widespread repression (threats by expatriation, low redemption prices, etc.).⁹ Turks financed their own journal ‚*Hak*‘ (The Justice) which was soon forbidden in 1924, and *Cemivet* perished after the next year elections. Controversial arrest, trial and release of the party leader were synchronous with the *Cemivet*’s outlawry, too.¹⁰ It was ‚the most painful year‘ for Yugoslav Muslims because the authorities were pushing on migration, lasting day and night. Yet, it is hard to mark out figures, because so-called ‚continental statistics‘ did not include Muslim migration toward Turkey since it was not allegedly inspired by economical reasons, but by political and religious motives!¹¹

In so-called South Serbia there were ninety elementary schools and ten private kindergartens, with 117 Turkish teachers lecturing Turkish language. These schools were bound even for Albanians. It is necessary to mention that almost 80% of Turks and 97% of Albanians in the Province were illiterate. It might be one of the reasons why Muslim pupils couldn’t have exceeded 12% of the entire school population, and why Muslim teachers barely reached 6.4% of whole educational staff. Until 1927 there were 73 religious schools for Muslims (*medresas*) in the Province, but after the reform the number reduced to five. However, only the public medresa in Skopje could give the further improvement and specialization to its scholars.¹²

Confessional conditions in five Muslim districts of Macedonia and Kosovo were seemingly fair. Their religious infrastructure (1,131 mosques) was kept according to the law, i. e. half of expenses were provided by the state, and the other half by the Islamic religious community.¹³ Nevertheless, in practice the Yugoslav administration had demonstrated lack of tolerance through political misuse of Muslim priests and schools, and especially in terms of relation towards Muslim property. Namely, numbered mosques and graveyards were turned into army warehouses, gardens and homesteads. Yugoslav Department of Religions interdicted such usurpation, but their colleagues from the Ministry of agriculture usually evinced dissent.¹⁴

* * *

Two-year war between Russia and the Ottoman Empire, which was concluded in San Stefano in 1878, caused mass Muslim migration from Bulgaria.

⁹ AJ, 398-1, Položaj Turaka u Jugoslaviji, str. 7–8.

¹⁰ AJ, 14-76-257; ASANU, No. 13316/103, Ferad beg Ali Draga, str. 1–3.

¹¹ *Ministarstvo socijalne politike. Iseljenička služba, Izveštaj Narodnoj skupštini za 1926/27. god.*, Beograd, 1928, str. 39–40.

¹² Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd, 2002, str. 370.

¹³ ASANU, No. 14458/I-8, Moslems in Yugoslavia, str. 2–6.

¹⁴ V. Jovanovic, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine...“, str. 84.

Almost 600,000 Turks moved towards Turkish borderland.¹⁵ After the First World War the English, French, Greek and Italian forces occupied Turkish territory, starting the new demographic intricacy. Turkish war for independence also erupted and ended very soon in 1922 when colonel Mustapha Kemal dethroned the last sultan and proclaimed Republic of Turkey in 1923. The Lausanne Peace Treaty reduced Turkish territories to Asia Minor and East Thrace and acknowledged the Turkish-Greek convention on population exchange due to the fact that 1,230,000 Christians and 360,000 Muslims were dispersed.¹⁶ Westermann's *Der grosse Atlas zur Weltgeschichte* (Braunschweig 1990, p. 153) presents figures of 1,082,000 Greeks, 635,000 Turks, 250,000 Bulgarians and 125,000 Armenians subject to the post-War migration.

Yugoslav experts in international affairs were also paying their attention to the Romanian case. Actually, negotiations between Turkey and Romania regarding the five-year displacement of 400,000 Romanian Turks were in their competence. Encouraged by successful 'exchange' with Greece, Turkish government enacted the Colonization Law, in 1934, and signed up the contract with Romanian authorities. Such settlement was motivated by requirements of desolated Kurdish territories in eastern Turkey, after the colonization attempt with native Turks (who were in a vengeance fright) had been broken-down. Turkish government negotiated even with Bulgaria about displacement of 789,000 Bulgarian Muslims into Turkey.¹⁷

Images of reformed Turkey were quite opposite to permanently established notions about the Orient. After the Turkish Republic proclamation (1923) Mustapha Kemal rootedly transformed the country, resolutely disconnecting any link with the church.¹⁸ Unexpected scope of his reforms (1924–1935) contributed to rumours spread among Yugoslav Muslims that Turkey was going to accept Protestantism as a national religion!¹⁹ In 1927 mosques in Skopje were overwhelmed with communists and republicans who adored Kemal. They used to call for reaching down their women's veils, but generally, prevailed power of Islamic tradition was still too obvious.²⁰ During 1930s the Turkish Parliament

¹⁵ Avdić, „Opšti pogled...“, str. 149.

¹⁶ Čedomir Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd, 1995, str. 174–176; Todor Simovski, „Migracionite dviženja od 1912 do 1971 godina i reperкусиite vrz etničkot sostav na naselenieto vo Egejska Makedonija“, *Iseljeništvoto naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom* (hereafter: *INNJ*), Zagreb, 1978, str. 227–230.

¹⁷ AJ, 370-9-42, pp. 622, 623, 629, 681, 682, 718, 853.

¹⁸ Mirjana Teodosijević, *Mustafa Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd, 1998, str. 157–158. Among the rest, he proscribed and abrogated religious schools and appointments from the Constitution, harem, polygamy, Arabic fonts, aristocracy, etc. Instead, M. Kemal adopted and introduced international calendar, Middle European legislation, Latin alphabet, suffrage for women, obligatory surname, civil dressing for priests, etc.

¹⁹ AJ, 370-56-142, p. 487.

²⁰ AJ, 63-136, doc. from March 26th 1927.

was managing settlement on Balkan emigrants. For that purpose, government carried out confiscation of the ex-aristocratic properties and then assigned it to colonists. At the same time, it was ruled out that newcomers to Turkish cities should not exceed 10%.²¹

Turkish press used to write about torrents of emigrants that moved on owing to pressure of ‚Yugoslav jingoism‘. Yugoslav authorities at their official denial were asserting that in 1922/3 they issued only five passports! Some of the most influential newspapers have instigated Turkish government to give immigrants the richest soil in order to wheedle the others. Indeed, some journals resisted the open-armed wellcome, because among the Balkan immigrants there were not Turks ‚in blood‘ enough. Forsooth, in 1924 Turkish Department of Interior forbade entrance to Albanians coming from Yugoslavia. Yugoslav intention to shake off disloyal Albanian citizens through eviction of ‚Turkish culture people‘ was discovered. Therefore, the Turkish Consulate in Skopje started to require fluency in Turkish language from any potential Albanian emigrant! Already in 1925 there were rumours about permissions which Turkish government gave to 30,000 Serbian Muslims looking for the Turkish citizenship. Since it passed off without official denial, publicity was left to conclude that Kemal’s government awaits them to sell their properties in Yugoslavia, and just then move towards Turkey ‚with pocketful‘.²²

In the early 1930’s the Yugoslav Embassy in Istanbul started to send reports to Belgrade about troubles experienced by foreign workers in Turkey. Even hard-hats working on construction of new Turkish capital Ankara had to take Bulgarian citizenship in order to stay in Turkey. Namely, Turkish parliament enacted a law known as *No. 2007* regarding professions prohibited for foreign workers (June 1932). The Yugoslav Embassy qualified that step as the ‚forced Turkization‘ and involuntarily began to prepare itself for the certain repatriation. But, there was the ‚plan two‘ as well: to avert workers out of business to the grounds of Persian railways!²³ Avoiding obligations on repatriates was obviously guided from above. In October 1934 the Yugoslav Foreign Affairs sent a message to the Embassy in Ankara wherewith it was suggested not to license entry of emigrants into Yugoslavia (‚unwelcome return‘).²⁴

²¹ *Vardar* (Skoplje), vol. 263, August 1934, str. 1.

²² AJ, 370-9-42, pp. 496/9, 511/3, 518, 524/5, 532, 534, 544, 549, 551, 559, 564, 575, 578, 590, 748.

²³ AJ, 370-10-43, pp. 109, 133, 135, 174/5, 178/9, 203, 244, 251, 262, 356.

²⁴ AJ, 370-9-42, p. 583.

Return of emigrants into Vardarska Banovina (1931–1933)

YEAR	Turkey	Romania	Albania	Greece	Bulgaria
1931	83	140	17	70	52
1932	175	45	48	116	122
1933	59	140	17	28	27

Statistički godisnjak Kraljevine Jugoslavije 1930–1940, vol. II–X (Beograd, 1931–1933).

Fear of ingoing returnees was variously evinced. During 1928 Turkish passports were layed under restricted visa-system, while outgoings were encouraged by countless bureaucratic benefits. Since January 1930 only head of a Muslim family could get the Yugoslav six-months visa in order to dispose off his property in Macedonia and Kosovo (,controversial subjects'). Dashed Muslims who wanted to go back were resolutely debarred by Yugoslav consulate.²⁵ Thereupon, Yugoslav Muslims in Turkey were exposed to denationalization and soon in 1935 they had to take new surnames, according to the Turkish law.²⁶

* * *

Interstate correlation between Yugoslavia and Turkey had been improving since 1925 to arose by creation of the Balkan League in 1934 (Yugoslavia, Turkey, Greece, and Romania). Moreover, the most intensive economic rapprochement was apparent after the subscription of the *Common Opium Export Convention* in 1931.²⁷

Judicial control on Muslim migration from Yugoslavia was restored in 1928 through the Citizenship Statute referred to non-Slavic inhabitants. They could leave Yugoslavia in next five years, and in return, government would give them guarantees in conscription and other allowance. However, there was no bilateral procedure; so many emigrants had to return from Turkish boundary. Daily correspondence between the Yugoslav Foreign Affairs and the General Consulate in Istanbul was aimed at updating migration process.²⁸ ,We facilitate Muslim migration from South Serbia', said Yugoslav consul in Istanbul emphasizing that Yugoslav authorities joined tacit agreement intended to make emigrants' trip a no-return one. The compliant enforcement of the law in affect became operative in May 1933, i. e. withdrawal from Yugoslav citizenship became possible on the

²⁵ Vladan Jovanović, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine...“, str. 88.

²⁶ Ejup Mušović, „Posleratne migracije i imigracije stanovništva novopazarskog kraja“, *Novopazarski zbornik*, vol. 13, Novi Pazar, 1989, str. 144/5; E. Mušović, „Jugoslovensko iseljništvo u Turskoj“, *Zbornik radova Etnografskog instituta*, vol. 12, Beograd, 1981, str. 72.

²⁷ *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, session X, November 18th 1932, pp. 121/2. Yugoslavia along with Turkey covered almost 80% of annual world market in raw poppy!

²⁸ AJ, 370-9-42, pp. 506, 591, 630.

basis of a simple statement which could be signed by any clerk of the Yugoslav Embassy instead by illiterate emigrants.²⁹

Muslim migration was oft-repeated theme of publicity which used to lead the latter decisions of the Yugoslav government. A lawyer from Skopje announced to the Prime Minister in August 1936 that he was doing dilution of Albanian masses in Yugoslavia. The Director of the Agrarian Cooperative Society of South Serbia was more specific in his letter to the government in March 1936. According to him, removal of Albanians should be prospective continuation of `liberating action`. He criticized agrarian reform and government's oversight wherefore a half of million Albanians grew up in a bomb with a quick-match in Italians' hands. He also concluded that Albanians should not be removed into Albania, but Turkey, owing to their religious fanaticism and so he proposed discreet arrangement with Turkish authorities.³⁰ Exactly the same conclusions we have found in the records of the so-called Inteministerial Conference dealing with emigration problems in September 1935. Actually, there were in session deputies of five Yugoslav ministries. They decided to encourage bilateral arrangements with Albania and Turkey, and defined measures to be taken in order to speed the non-Slavic migration towards Turkey and Albania (shortcuts in red tape regarding emigrant passports, frequently call for Muslim conscripts, economical pressure in tobacco production, depose of potential emigrants from public service, etc.).³¹ These measures at a quick rate came true in terms of `effort on repressuring Albanian irredentism'. In fact, it was a propagandistic mission aimed to attract Albanians into Turkey putting about good life in Asia Minor. Beyond that, measures implied forced labour on Macedonian swamps drainage, prohibition of tobacco planting, nationalization of family names, geographical denomination, etc.³²

Yugoslav endeavor to covenant with Turkey succeeded on July 1938 when the Convention was paraphed in Istanbul. In fact, it was the result of an initiative put forward by Rushdi Aras, the Turkish foreign minister. The Yugoslav-Turkish Emigration Committee was in eight sessions in Istanbul, starting from June 9th, chaired by Hasan Saka, the Turkish delegate.³³ Actual convention joined with Romania was acceptable pattern for new deal between Yugoslavia and Turkey, but question to be solved was furnishment of removal of 200,000 Yugoslav Muslims into Turkey. Hasan Saka exposed official attitude which provided for 20

²⁹ AJ, 370-56-142, pp. 487, 489, 499. Withdrawal-lists were authorized at the Yugoslav consulates in Tirana, Ankara and Istanbul.

³⁰ V. Jovanović, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine“, str. 89–90.

³¹ Vladan Jovanović, „Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenju neslovenskog elementa u Tursku (1935)“, *Prilozi*, vol. 35, Sarajevo, 2006, str. 105–124.

³² AJ, 37-51-315, p. 41.

³³ Avdija Avdić, „Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata“, *NovopazarSKI zbornik*, vol. 15, Novi Pazar, 1991, str. 112–114.

millions Turkish liras of removal expenses to be paid by Yugoslavia (transport via Salonica, purchasing land in Anatolia, etc.).³⁴

Contention was provoked by technical details. Yugoslav delegates considered paying indemnity per capita reasonable, but Turkish side insisted on payment for each emigrated family. As Yugoslav delegates have relented the Convention was signed on July 11th 1938.³⁵ It covered Yugoslav rural Muslims population speaking Turkish and belonging to Turkish culture only, but not Gypsies and `nomadic people`. Both sides' delegates have confined emigration area comprising Macedonia, Kosovo, Metohija and the eastern parts of Montenegro. Bosnia and Sanjak of Novi Pazar were left out of this area, so Muslims living there had to passage through the districts mentioned above. Turkey undertook to receive 40,000 Muslim families within next six years. Final amount on behalf of `indemnity` was 500 Turkish liras per family, i. e. twenty million Turkish liras for all of 40,000 emigrated families that Yugoslavia had to pay in twelve installments. The money could be spent for purchasing of Yugoslav merchandise tax-free. Yugoslav authorities committed to remove all Islamic recruits from military records in prescribed areas. Convention provided shipment of emigrants and their chattel in Salonica (Greece). They were free to carry four heads of cattle at most, one necklace apiece and only 2,000 Dinars in cash!³⁶

* * *

Feeble echoes of the Convention in Yugoslav press were strong confirmations that it was a top-secret operation. In a few official papers we have found recalls for `guaranteed discretion`, although Italian newspapers published all items of the Yugoslav-Turkish Draft on May 1938. Besides, Turkey started to blackmail their Yugoslav partners requiring new time-limits (three years instead of six). In spite of unfavourable terms the Yugoslav side accepted those imposed rules because it was obviously oriented to speeding-up of the migration. In August 1939 the Belgrade authorities ordered the Yugoslav consul to stay resigned and accede with all Turkish conditions. Subsequent rendering of the Convention reveals its back-door sense: removal of Albanians without any compensation for their properties.³⁷

Albanian authorities in Tirana were aware of the plan, so they took up campaign against the Yugoslav-Turkish Convention.³⁸ Many religious magistrates were joined with campaign from inside in order to prevent Muslims to abandon their patrimony.³⁹ Numbered official visitors from Tirana tried to urge the Turkish

³⁴ AJ, 370-9-42, p. 771.

³⁵ Avdić, „Jugoslovensko-turski pregovori...“, 114–117.

³⁶ AJ, 370-9-42, pp. 803–11.

³⁷ V. Jovanović, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine...“, str. 92.

³⁸ Đorđe Borozan, *Velika Albanija: porijeklo-ideje-praksa*, Beograd, 1995, str. 133–139.

³⁹ AJ, 37-25-196, pp. 247/8.

government to exclude Yugoslav ethnic Albanians from the Convention, but Rushdi Aras was ready to carry out the newly adjusted arrangement. According to the official data (Yugoslav Foreign Affairs) there were 21,500 Muslims emigrated to Turkey and 1,350 to Albania until 1935.⁴⁰ Another public source offers cumulative figures of about 19,278 persons who had left Yugoslavia and emigrated to Turkey from 1927 to 1939.⁴¹ Statistics periodicals indicate that Muslim migration from Yugoslavia towards Turkey comprised 13,678 persons during 1930s. Moreover, emigrants from Macedonia and Kosovo made a fifth of all Yugoslavs who emigrated in European countries, which was the consequence of fluid migration towards Turkey.⁴² A half of all Yugoslav Euro-emigrants emigrated from Macedonia and Kosovo, mostly to Turkey, in 1934 only.⁴³

Emigration from Vardarska Banovina and Yugoslavia, 1930–1939

<i>Year</i>	FROM VARDARSKA BANOVINA		FROM YUGOSLAVIA	
	To Europe	To out of Europe	To Europe	To out of Europe
1930	4.121	878	25.409	13.560
1931	2.347	489	10.560	4.808
1932	2.527	155	6.642	2.454
1933	3.420	122	7.508	2.221
1934	5.001	170	11.004	2.907
1935	4.750	218	10.120	3.345
1936	2.493	266	8.625	3.860
1937	2.886	520	14.287	5.378
1938	?	?	14.376	5.686
1939	374	261	23.613	3.789
1930–1939	27.919	3.079	132.144	48.008

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930–1940, vol. II–X (Beograd, 1933–1941)

⁴⁰ AJ, 370-9-42, pp. 657, 812, 831, 889, 630.

⁴¹ Sulejman Smlatić, „Iseljavanje jugoslavenskih muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini“, *INNJ*, str. 251–256.

⁴² *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930–1940*, vol. II–X, Beograd, 1933–1941.

⁴³ *Vardar* (Skoplje), No. 536, 21 July 1935, p. 2.

Emigration from Vardarska Banovina toward several European countries

YEAR	Turkey	Romania	Čzechoslov.	Albania	Greece	Bulgaria
1930	1.581	935	76	329	842	63
1931	725	628	67	138	562	109
1932	1.206	688	41	94	307	132
1933	1.678	605	63	187	303	539
1934	3.639	509	62	75	266	397
1935	2.710	737	272	261	186	509
1936	886	466	223	430	185	250
1937	1.056	607	275	258	151	343
1938	?	?	?	?	?	?
1939	189	31	7	31	39	58
1930-1939	13.678*	5.206*	1.086*	1.803*	2.841*	2.400*

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930–1940, vol. II–X (Beograd, 1933–1941)

* No figures for 1938

Muslim migration from Yugoslavia was the lasting and complex process, confirmed by their frequent moving after the World War Two: from 1953 to 1961 164,400 of Muslims emigrated, and during 1960s even 74% of Macedonian emigrants were Turks. Such migration slacked in 1970s when barely 180 Muslims were leaving Macedonia annually.⁴⁴ Therefore, Turkish newspapers from April 1978 seem to be right in their estimations about 190,000 Yugoslav Muslims emigrated in Turkey after 1945.⁴⁵ S. Smlatić presents the approximate numbers claiming that 350,000 Muslims of Yugoslav origin lived in Turkey in the late 1970s.⁴⁶ The most extreme is controversial H. Hoxha who claims that about a million originally Albanians lived in Turkey at the time!⁴⁷

* * *

Muslim migration to the Balkans was in conformity with the decay and perdition of the Ottoman Empire. Somehow, it was an evacuation of lost territories. On the other hand, emigrant's motives were religious, political, and economic as well. Confessedly, it was an extensive Balkan process whereby

⁴⁴ Elka Dimitrieva, V. Janeska, „Osobenosti na migracionite dviženja od SR Makedonija vo stranstvo“, *Problemi na demografskiot razvoj vo SR Makedonija*, Skopje, 1985, str. 339/40.

⁴⁵ E. Mušović, „Posleratne migracije...“, str. 144.

⁴⁶ S. Smlatić, „Iseljavanje jugoslavenskih muslimana...“, 251–256; M. Spasovski, „Osnovne odlike demografskog razvitka BiH od 1918–1991“, *Bosna i Hercegovina od Srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd, 1995, str. 228–231.

⁴⁷ Hajredin Hodža, „Uzroci, problemi i posledice migracija stanovništva Kosova i pripadnika albanske nacionalnosti u inostranstvo“, *INNJ*, str. 258–261.

Greece, Romania, Bulgaria, Yugoslavia and Turkey found a common ground. Through such Muslim migration Yugoslavia tried to shake off disloyal Albanians, while Turkey acquired applicable settlement for its deserted eastern borderland areas. Yugoslav Muslims rushed to the 'New Turkey' under vigorous influence of propaganda and lavish prospects, but their adaptation became unbearable very soon. On juridical level, uncontrolled migration was legalized after signing of the Yugoslav-Turkish Convention (1938) which passed off in Yugoslavia without any suitable publicity. New migration tides from 1950 to 1970 were not the same, but they pointed out longevity of Muslims' devotion to their native land which abates just whole century after the Berlin Congress.

Резиме

У потрази за домовином? Миграције муслимана из Југославије у Турску 1918–1941.

Кључне речи: миграције муслимана, Турска, Краљевина Југославија, Македонија, Косово, Вардарска бановина, Албанија

Распадање Отоманског царства довело је до великих демографских померања на Балкану, при чему је својим обимом предњачило кретање балканских муслимана ка Малој Азији. Главно транзитно подручје југословенских исељеника био је простор Вардарске бановине, због чега је било нужно указати на локалне прилике и могуће мотиве за исељавање, те расветлити државне механизме и политичке околности под којима се оно одвијало. Друштвени и политички статус муслимана на простору Македоније, Косова и Санџака био је неповољан из више разлога. Ликвидацијом феудалних односа велики број тамошњих муслимана је остао без извора прихода због чега је већина морала да се преоријентише на занате и трговину. Њихова политичка егзистенција је озбиљно уздрмана средином двадесетих година када им је партија стављена ван закона, док је највећи број средњих верских школа био укинут. Политизацијом верских службеника и отвореним мешањем државе у послове Исламске верске заједнице додатно је сужен осећај слободе, што је такође могло посредно утицати на сазревање одлуке о миграцији.

Да је исељавање муслимана у Турску било процес ширих размера у коме се може препознати заједнички интерес балканских држава и Турске потврђују грчки, румунски и бугарски пример. Југословенска краљевина је тиме покушала да се реши нелојалног албанског становништва (које је сматрано дезинтегративним фактором) и добије земљиште за колонизацију,

док је Турска „подесним елементом“ насељавала опустеле крајеве земље из којих су претходно протерани Курди, Јермени и Грци. Низом директних и посредних мера вршено је подстрекивање неодлучних муслимана на миграцију, а за ту сврху су коришћене државне институције Краљевине СХС/Југославије. Муслимани су хрлили у Турску и под утицајем пригодне пропаганде и превеликих очекивања, али је њихова адаптација у реформисаној Турској била готово немогућа. Југословенска државна статистика је регистровала само случајеве у којима је поштована процедура и самим тим губила из вида таласе илегалних исељеника, потцењујући њихов стварни број. Са друге стране, политичка инструментализација других извора података тај број доводи до невероватних вредности. Поред тога што је о коначном броју исељеника тешко говорити на основу непотпуних државних статистика и политички ангажованих анализа, може се закључити да је у питању био процес старији од саме југословенске државе, која је у једном тренутку проценила да га „по балканском моделу“ може убрзати и привести крају.

Припремајући се за склапање тајног аранжмана са Турском југословенске власти су 1935. одржале састанак представника пет министарстава и Генералштаба на коме је састављен пројекат „о исељењу несловенског елемента из Јужне Србије“. Међу његовим закључцима доминира потреба хитног доношења билатералних конвенција са Турском и Албанијом, док је у случају проблема са исељавањем Албанаца било предвиђено њихово пресељење у унутрашњост Југославије. Ослобађање од свих пореза и војне обавезе је било предвиђено за оне који би се добровољно одрекли југословенског држављанства, док су на бесплатан превоз могли рачунати они који би своју непокретну имовину оставили држави. Предлози представника Генералштаба су једногласно прихваћени и усвојени као мере које пројекат предлаже за „успешније и брже исељавање несловенског живља“ у Турску и Албанију. Мере су подразумевале сузбијање пропаганде против исељавања која се водила из Тиране, што чешће позивање несловенских регрута из граничних срезова на војне вежбе и маневре, забрану примања у државну службу „лица која долазе у обзир за исељење“, премештај актуелних несловенских чиновника у друге крајеве земље, „национализовање географских објеката и особних презимена“ итд. Државне активности на исељавању муслимана су кулминирале потписивањем југословенско-турске конвенције у Цариграду јула 1938. године којом је било предвиђено исељавање 40.000 муслиманских породица у Турску (у року од шест година), за које је Југославија требало да плати одштету од двеста милиона турских лира. Њену ратификацију и реализацију омели су финансијски неспоразуми, албанска кампања против исељавања и избијање Другог светског рата.

ПРЕВРАТНОСТИ СУДЬБЫ ГЕНЕРАЛА Ф. Е. МАХИНА

Др доц. В. А. ТЕСЕМНИКОВ
Историјски факултет,
Московски универзитет „Ломоносов“

Анотација: Жизнь полковника императорской российской армии, эсера, члена КПЮ, генерала НОАЮ и агента советской разведки Федора Махина была полна неожиданных поворотов. Его жизнь до приезда в Югославию описана в данной статье, но деятельность в Югославии, в особенности, в годы Второй мировой войны, до сих пор овеяны глубокой пеленой тайны.

Ключевые слова: генерал Ф. Е. Махин, Первой мировой войны, Королевстве СХС, СССР, Другой мировой войны, полковник Дража Михайлович

Вероятно, в далеком от нас XVIII веке название этого очерка звучало бы приблизительно так: „О превратностях жизненного пути Федора Евдокимовича Махина, полковника Российского Генерального штаба, члена партии эсеров, участника Первой мировой войны, командира Красной армии, полковника Народной (белой) армии Учредительного собрания, идейного союзника башкирского национального лидера Валидова, противника и атамана Дутова, и адмирала Колчака, и большевиков, белоэмигранта, представителя Земгора в Королевстве СХС (Югославии), публициста и автора статей об успехах Советской России, члена компартии Югославии, антифашиста, генерала Югославской народной армии, пламенного русского патриота“. Такое многословное название, думается, более точно отразило бы некоторые наиболее важные вехи жизненного пути Федора Евдокимовича.

Жизненный путь, биография любого человека начинаются с его рождения. Заинтересовавшись судьбою Федора Евдокимовича (а это было в

Югославии, в Белграде, в 80-е годы прошлого века) я поразились разночтениям, которые касались как места его рождения, так и перипетий его жизни с 1918 по 1924 г. Местом его рождения назывались и Иркутск, и Николаевск, что в Сибири, однако, согласно официальной анкете, составленной в июле 1917 г. и хранящейся в Российском государственном военно-историческом архиве, Ф. Е. Махин родился в 1882 г. в семье оренбургского казака Евдокима Васильевича Махина, в станице Буранная.¹ Имеющиеся расхождения связаны, вероятно, с судьбой отца будущего полковника Генерального штаба. Дело в том, что Евдоким Васильевич, участник походов в Туркестан, герой Русско-турецкой войны 1877–1878 гг., за проступок (драка с офицером) был сослан в Сибирь. Об этом, предположительно, Ф. Е. Махин мог рассказать своим русским, а позже и югославским друзьям, что и породило путаницу.²

Значительны расхождения в биографии Ф. Е. Махина в советской и югославской литературе. Югославские авторы дают очень скудные, а чаще просто неверные сведения о жизни Ф. Е. Махина до его приезда в Югославию (1924 г.). Редким исключением, верно отражающим основные вехи жизни Ф. Е. Махина, являются всего два справочно-биографических издания, вышедшие одно в Югославии, а другое – в России.³

Вероятно, более всего дезориентировала югославских исследователей информация, изданной в Белграде Военной энциклопедии. В краткой статье, посвященной Ф. Е. Махину, приводятся, в частности, совершенно неверные данные. Там, например, утверждается следующее: „Махин Федор Евдокимович (родился в Николаевске, в Сибири, в апреле 1882 г. – умер в Белграде ЗАЛ 1945), генерал-лейтенант Югославской армии. До Первой мировой войны окончил Военную казачью школу и Академию Генштаба в России. С Румынского фронта был переброшен на Салоникский фронт, участвовал в его прорыве, за что имел награды. В Югославию прибыл в 1923 г., занимался публицистикой, писал о Советском Союзе. Член КПЮ с 1939 г. В Народно-освободительной войне с 1941 г., работал в отделении пропаганды Верховного штаба...“.⁴

Данные из этой энциклопедии использовали в своих трудах лучшие югославские историки, исследовавшие судьбы русских эмигрантов в Югославии в межвоенный период, вольно или невольно повторяя непроверенные факты.

¹ РГВИА, Ф. 409, Оп. 1, Д. 184169, Л. 77 об.

² О судьбе Ф. Е. Махина и его отца чрезвычайно интересно повествуется в очерке В. Кобзова и В. Кузнецова „Зигзаги судьбы казаков Махиных“ (*Гостиный двор (Оренбург)*, № 9, 2000, стр. 97–104).

³ Радојевић Д., *Београд и његове улице*, Београд, 1966, стр. 42; Серков А. И. „Русское ма­сонство 1731–2000“, *Энциклопедический словарь*, Москва, 2001, стр. 530.

⁴ *Vojna enciklopedija*, Beograd, 1962, t. 5, str. 321.

Словом, участие Ф. Е. Махина в Гражданской войне в России, период его жизни с 1918 по 1923 г. совершенно не был исследован югославскими историками, в то время, как югославский период жизни с 1924 по 1945 гг. не был отражен в советской исторической литературе. Попытаемся хотя бы частично восполнить эти пробелы, опираясь на данные источников, доступных автору.

В послужном списке Ф. Е. Махина, документе сугубо официальном и датированном 1917 г., говорится, что он родился 15 апреля 1882 г. в станице Буранной Оренбургского казачьего войска, вероисповедания православного, общее образование – домашнее.⁵ Следует помнить, каким было домашнее образование для Ф. Е. Махина. Его однополчанин и начальник в Первую мировую войну генерал П.С. Махров из фронтовых бесед с Махиным выяснил: „Лишь в 16 лет Ф. Е., желая стать офицером, взялся сам за учебу и в два года подготовился для поступления в Оренбургское юнкерское училище. По окончании его он ни одного дня не упустил даром и тотчас же стал готовиться в Императорскую военную академию“.⁶

И в годы обучения, и позже проявились его талант от Бога, трудолюбие, энергичность и целеустремленность. Правда, как мы далее увидим, бурная жизнь XX в. внесла существенные коррективы и в судьбу, и в мировоззрение Федора Евдокимовича.

Он успешно поступил в Оренбургское казачье юнкерское училище вопреки установленному в то время правилу, – в юнкерские училища принимать в основном юношей, уже закончивших кадетский корпус или реальное училище. В 1904 г. училище также успешно, по первому разряду, было закончено. После этого была служба в частях Оренбургского казачьего войска в Туркестане, куда он как хорунжий был определен в 6-й Оренбургский казачий полк и назначен делопроизводителем полкового суда, затем исполнял должность казначея.⁷

А в 1908 г. 26-летний сотник поступает в Николаевскую академию Генерального штаба. Случай опять-таки неординарный. Офицер из части окраинного Туркестанского военного округа, из рядовой, не гвардейской части, выдержал весьма трудные отборочные и вступительные экзамены в академию. (Так, например, в 1910 г. вступительные экзамены из поступающих в академию выдержало менее 50% претендентов (из 505 человек экзамены выдержали 229)).⁸

⁵ РГВИА, Ф. 409, Оп. 1, Д. 184169, Л. 71 об.

⁶ Махров П., „Памяти Ф. Е. Махина“. *Русские новости*, Париж, 31 августа, 1945.

⁷ РГВИА, Ф. 409, Оп. 1, Д. 184169, Л. 78 об.

⁸ Панин А. В., „Вожди антибольшевистского движения оренбургского казачества в Николаевской академии Генерального штаба. 1901–1914 гг.: опыт историко-психологического исследования“, *Русский сборник: исследования по истории России XIX–XX вв.*, т. 1, Москва, 2004, стр. 155.

Лишь в 1913 г. (перерыв в учебе произошел из-за того, что он не сумел сдать один экзамен в конце второго (старшего) курса в 1910 г., и был отчислен с правом восстановления) подьесаул Ф. Е. Махин завершил второй и дополнительный курсы академии по первому разряду с причислением к Генеральному штабу. Награжденный за успехи в учебе орденом Анны 3-й степени, он получает распределение в престижный Киевский военный округ.⁹

Затем, после непродолжительной службы в 1-м Уральском казачьем полку (для отбытия положенного полугодового ценза в строевых частях), по объявлении мобилизации в июле 1914 г. в связи с началом Первой мировой войны был откомандирован в распоряжение начальника штаба Киевского военного округа, а 2 августа 1914 г. был назначен в штаб 8-й армии генерала А. А. Брусилова и.д. помощника старшего адъютанта Оперативного отдела генерал-квартирмейстера.¹⁰

Судя по скудным данным послужного листа, Ф. Е. Махин принимал самое активное участие в знаменитой Галицийской битве 1914 г. В ходе этой операции он был награжден орденом Св. Станислава 2-й степени с мечами и орденом Св. Анны 2-й степени с мечами. В 1915 г. произведен в есаулы с переименованием в капитаны со старшинством. В феврале того же года приказом по 8-й армии „за отличия в делах против неприятеля и труды, понесенные во время военных действий“, награжден орденом Св. Анны 4-й степени с надписью „За храбрость“, а весной 1915 г. – орденом Св. Анны 2-й степени с мечами. В мае того же года назначен помощником старшего адъютанта отдела генерал – квартирмейстера штаба 8-й армии. В марте 1916 г. последовала новая награда – орден Св. Владимира 4-й степени с мечами и бантом.¹¹

Верным является и тот факт, что Ф. Е. Махин являлся участником знаменитого Брусиловского прорыва (8-я армия Юго-Западного фронта генерала А. М. Каледина добилась значительных успехов, наступая в направлении г. Луцка (май-июль 1916 г.).

В сентябре 1916 г. приказом командующего Юго-Западным фронтом Ф. Е. Махин был назначен на должность штаб-офицера для поручений при штабе 47-го отдельного корпуса. Этот корпус под командованием генерала А. М. Зайончковского действовал совместно с частями югославянского корпуса, сражавшегося в Добрудже.¹² За безупречное выполнение возложенных на него обязанностей Ф. Е. Махин был награжден сербским орденом Белого орла¹³ (тогда он вряд ли мог предположить, что Сербия, в недалеком

⁹ РГВИА, Ф. 409, Оп. 1, Д. 184169, Л. 78–78 об.

¹⁰ РГВИА, Ф. 409, Оп. 1, Д. 184169, Л. 78 об.

¹¹ РГВИА, Ф. 409, Оп. 1, Д. 184169, Л. 78 об.–79.

¹² *Југословенски добровољачки корпус у Русији. 1914–1918*, Београд, 1954, стр. 36.

¹³ Радојевић Д., *Београд и његове улице*, стр. 42.

будущем ставшая центром единого государства Югославии, станет его второй родиной).

В августе 1916 г. Ф. Е. Махин, тогда и.д. штаб-офицера для поручений при управлении генерал-квартирмейстера штаба 6-й армии, был произведен в подполковники со старшинством. В декабре 1916 г., уже будучи на должности штаб-офицера для поручений, он был награжден мечами и бантом к имеющемуся ордену Св. Анны 3-й степени. Это была последняя награда Федора Евдокимовича на ратном поприще Первой мировой войны.¹⁴

Боевые ордена доставались очень нелегко, зачастую с риском для жизни. Вспоминая годы совместной службы в Первую мировую войну, непосредственный начальник Ф. Е. Махина по 8-й армии генерал-лейтенант Петр Семенович Махров писал: „Отличительной чертой этого выдающегося офицера Генерального штаба было то, что он был чужд всяких шаблонов, всякой схоластики, и очень быстро оценивал обстановку и принимал соответствующие решения. Это был неутомимый работник и совсем не штабная белоручка. Всегда, как только нужно было разобраться, что происходит в действительности на передовых линиях, посылали подьесаула, а потом капитана Махина. Для него не было на войне невозможного“.¹⁵

События 1917 г. раскололи все слои русского общества. Далеко не все разделяли программы общественного переустройства большевиков. Не принял их и Махин. Революцию 1917 г. подполковник Махин встретил, находясь в рядах партии эсеров – самой массовой российской партии того времени. Боевой офицер, выходец из казацко-крестьянской среды, он вряд ли мог смириться с провозглашенным советским правительством перемирием (а потом и Брест-Литовским миром) с Германией. Мог ли он одобрить грубый разгон Учредительного собрания, в выборах которого участвовало подавляющее большинство крестьян и казачества? Партия эсеров завоевала большинство депутатских мест этого всероссийского органа, а Махин был активным членом этой партии. Неприятие этих событий, на наш взгляд, лучше всего объясняет мировоззренческую позицию Ф. Е. Махина тех лет и тот факт, что он встал на сторону противников советской власти. Его решение укрепили и повсеместный бандитизм, и наглая бесцеремонность представителей новой власти, молчаливо поддерживающих лозунг „Грабь награбленное“. Видимо, имелось и еще что-то, что не лежало на поверхности и осталось недоступно для нашего понимания, нам, живущим в XXI в. Так или иначе, но Махин решительно занял антибольшевистскую позицию.

Однако в биографии Ф. Е. Махина был и недолгий период пребывания в Красной армии. По свидетельству И. М. Майского (летом 1918 г.

¹⁴ РГВИА, Ф. 409, Оп. 1, Д. 184169, Л. 79–79 об.

¹⁵ Махров П., *Памяти Ф. Е. Махина*.

– министр правительства Комитета членов Учредительного собрания в Самаре (Комуча),

Махин служил в Красной армии, будучи начальником штаба группировки красных в районе Уфы,¹⁶ по заданию ЦК партии эсеров он со всеми штабными документами фактически сдал город частям белочехов под командованием генерала С. Чечека.¹⁷

Вступив в Народную армию правительства Учредительного собрания, Махин за успехи в боях с частями красных вскоре получил звание полковника. Справедливости ради следует отметить, что переход офицеров царской армии „из красных в белые“ носил летом и осенью 1918 г. практически массовый характер. Вот несколько свидетельств этому. В своем монографическом исследовании С. В. Волков пишет: „Часто переход имел массовый характер. Так, летом 1918 г. в Челябинске из 120 служивших у красных офицеров к белым перешло 112, в июле перешел командующий 2-й армией полковник Ф. Е. Махин, весь состав Приволжского военного округа во главе с его руководителем генералом В. В. Нотбеком присоединился к белым в Самаре [...] В декабре 1918 г. под Пермью со своей дивизией перешел капитан Русин“.¹⁸

Еще одно, не менее красноречивое свидетельство: „Внезапный переход подполковника Махина на сторону противника не был из ряда вон выходящим событием. Вскоре аналогичный поступок совершил и преемник Махина на посту 2-й советской армии военспец А. И. Харченко. Вслед за ним, осенью 1918 г. на сторону Комуча перешел и легендарный боевик, член РСДРП(б) с 1903 г., комиссар Петроградского ВРК и уполномоченный ВЦИК по перевозке царской семьи, бывший командующий Урало-Оренбургским фронтом В.В. Яковлев“.¹⁹

Боевой путь полковника Ф. Е. Махина в частях Народной армии Комуча был относительно недолог. Отряд его, не превышавший 3 тысяч человек, сражался в районе городов Хвалынского и Вольска, действуя в направлении Саратова и Царицына. По воспоминаниям участника боев А. Еленевского, части под командованием Ф. Е. Махина „несли потери, а резервов никаких не было. Дрались с большевиками, надеясь больше на Провидение Свыше“.²⁰

¹⁶ Зачастую эту группировку называют 2-й армией, а Махина – командующим этой армией. См.: Ненароков А. П., *Восточный фронт. 1918*, Москва, 1969, стр. 101.

¹⁷ Майский И. М., „Демократическая контрреволюция“, *В огненном кольце*, Москва, 1988, стр. 556.

¹⁸ Волков С. В., *Трагедия русского офицерства*, Москва, 2002, стр. 333.

¹⁹ Кобзов В., „Кузнецов В. Зигзаги судьбы казаков Махиных“, *Гостинный двор (Оренбург)*, № 9, 2000, стр. 103.

²⁰ Еленевский А., „Лето на Волге (1918 год)“, *1918 год на Востоке России*, Москва, 2003, стр. 170.

С ноября 1918 г. Ф. Е. Махин командовал актюбинской группой войск Комуча, находясь в подчинении атамана А. И. Дутова. Командуя так называемым Актюбинским фронтом (точнее группой войск), Ф. Е. Махин близко сошелся с башкирским национальным лидером и главой Башкирского правительства Валидовым. В своих воспоминаниях Валидов пишет о Махине следующее: „Нашим войском командовал полковник Махин, офицер из оренбургских казаков. Это был очень ценный человек и мой личный друг [...] Дважды, 6 и 25 ноября, я инспектировал наши (башкирские – В. Т.) части на Актюбинском фронте. Состояние армейского духа в них было превосходным. Командовал этим фронтом полковник Махин, демократический представитель оренбургских казаков и противник горе-диктатора генерала Дутова“.²¹

Провозглашение в Омске в ноябре 1918 г. адмирала А. В. Колчака Верховным правителем российского государства встретило отпор партии социалистов-революционеров во главе с их лидером В. М. Черновым. Не признали этого, как и разгон остатков правительства Комуча, Ф. Е. Махин и его соратник Валидов. Они втайне начали готовить смещение сторонника Верховного правителя атамана А. И. Дутова.

По-иному оценивал эти события однокашник Ф. Е. Махина по академии Генштаба И. Г. Акулинин, сразу и без оговорок признавший верховенство А. В. Колчака. Он, в частности, отмечает, что Комуч не признал государственный переворот 18 ноября в Омске и разослал телеграммы с призывом не признавать власти Верховного правителя. Это решение поддержало большинство членов партии социалистов-революционеров. Далее И. Г. Акулинин сообщает следующее: „Главарь башкирского правительства Валидов в ночь с первого на второе декабря созвал в Оренбурге, (в помещении Караван-Сарая), тайное совещание, на котором присутствовали: прибывший из Уфы член Учредительного собрания Вадим Чайкин, командующий Актюбинской группой Генерального штаба полковник Махин, атаман Первого круга Каргин, некоторые члены Башкирского правительства и несколько офицеров (не казаков)“.

План Валидова предполагал с помощью находившихся в Оренбурге четырех башкирских полков арестовать атамана Дутова, объявить о непризнании адмирала Колчака и о подчинении его Комучу.²² Однако этим планам не суждено было осуществиться. Махин и Каргин, опасаясь кровопролития и развала фронта, отказались от военного переворота. О совещании Дутову сообщил предатель. В итоге – арест Махина дутовцами и этапирование его в Омск. Правительство Валидова, с его планами автономии Башкирии,

²¹ Заки Валиди Таган (Валидов), *Воспоминания*, Москва, 1997, стр. 174, 187.

²² Акулинин И. Г., *Оренбургское казачье войско в борьбе с большевиками*, Шанхай, 1937, стр. 101–102.

поставлено было вне закона. Был арестован также ряд видных эсеров во главе с В. М. Черновым.²³

На этом злосудном пути Федора Евдокимовича не закончились. Дважды делались попытки с ним расправиться. Первый раз его попытались убить в Омске, поскольку подвергать его суду и следствию было нежелательно ввиду его популярности в войсках. Во второй раз офицеры колчаковской контрразведки решили его „ликвидировать“ по дороге во Владивосток. Кому-то было выгодно распустить слух о его смерти в Харбине.²⁴

С помощью друзей долгим морским путем Махин сумел добраться до Парижа, где некоторое время работал на заводе, а затем сотрудничал в эсеровской газете, издававшейся на французском языке „Pour la Russie“.²⁵ Покинув Париж и перебравшись в Прагу, он входил в состав областного комитета Заграничной партии эсеров. По мнению лидера эсеров В. М. Чернова, Ф. Е. Махин, В. И. Лебедев и др. принадлежали к левому крылу партии социалистов-революционеров; приверженцы его сосредоточились в Праге, в основном, в редакции газеты *Воля России*.²⁶

В начале 20-х гг., несмотря на так называемую „левизну“, Ф. Е. Махин по-прежнему остается на активных антисоветских позициях. Он осведомлен о массовых антисоветских восстаниях крестьян Тамбовщины. В 1921 г. он пытается организовать помощь восставшему Кронштадту. Имя его неоднократно упоминается в Москве на судебном процессе членов партии правых эсеров.²⁷

С первой половины 1920-х гг. начинается югославский этап жизни Федора Евдокимовича. В 1924 г. Ф. Е. Махин из Праги переезжает в Югославию (тогда Королевство СХС) в качестве представителя Земгора.

Земгор, полное название – Главный по снабжению армии Комитет Всероссийского земского и городского союзов, был создан в России во время Первой мировой войны с целью улучшения снабжения русской армии, оказания помощи беженцам и раненым. Был запрещен в России в 1918 г. новой властью. Впоследствии Земгор возродился за рубежом с целью оказания помощи беженцам и эмигрантам из Советской России. Филиалы

²³ Подробнее об этом см.: Плотников И. Ф., *Александр Васильевич Колчак: исследователь, адмирал, Верховный правитель России*, Москва, 2002, стр. 120–122.

²⁴ См.: Гоппер, „Генерал. Начало и конец Колчака“, *Гражданская война в Сибири и Северной области*: Мемуары, Москва–Ленинград, 1927, стр. 53–54.

²⁵ „Н. Р. Ф. Е. Махин в рядах четнической армии“, *Новое русское слово*, Нью-Йорк, 1942, 29 марта.

²⁶ *Партия социалистов-революционеров после Октябрьского переворота: Документы из архива ПС.-Р.*, Амстердам, 1989, стр. 647.

²⁷ *Судебный процесс над социалистами-революционерами (июль–август 1922 г.). Подготовка. Проведение. Итоги: Сборник документов*, Москва, 2002, стр. 352–353.

Земгора находились „почти во всех странах расселения русских зарубежной России“.²⁸

Югославский филиал Земгора начал свою деятельность в 1924 г. с приездом Ф. Е. Махина, ставшего его председателем. Земгор был официально признан Лигой наций, однако имел лишь советодательные права.²⁹

Югославское отделение Земгора, возглавляемое Ф. Е. Махиным, действовало весьма активно. Помимо оказания помощи организациям русских эмигрантов – финансирование русских учебных заведений, создание библиотек и читален, ремесленных мастерских и т.п., – Земгор поддерживал материально особо нуждавшихся беженцев, в основном это касалось людей преклонного возраста, учащихся, оказавшихся на чужбине без средств к существованию.

Кроме того, в 1926 г. Земгором было создано Научное отделение, более известное издававшимся в его рамках журналом *Русский архив*. В статьях *Русского архива*, который издавался в Белграде на сербскохорватском языке и выходил нерегулярно, примерно четыре раза в год, печатались статьи по самой различной тематике – внешней и внутренней политике России, о ее духовной и научной жизни, культуре и экономике, о ее настоящем и прошлом. Особый интерес представляли публикации о русской литературе и об искусстве. В журнале печатали свои произведения известнейшие авторы Русского Зарубежья, такие как М. Цветаева, А. Ремизов, Е. Замятин, Л. Андреев и многие другие.

Анализируя содержание статей первых номеров *Русского архива*, можно сказать, что отношение Махина, как издателя, к событиям в СССР настороженное, критическое. Не умалчивая о многих негативных сторонах жизни Советского государства, тем не менее, в публикациях призывов к уничтожению большевизма и проклятий агитационного и идейного свойства нет и в помине. Политическая тематика если и не преобладала, то занимала ведущее место. В статьях, очерках и статистических обзорах подробно и объективно анализировались события и процессы, происходившие в СССР. Например, в статьях члена ЦК партии эсеров Е. Сталинского ни в коей мере не приукрашивалась советская действительность, давалось суровое, но беспристрастное определение большевизма: „Большевизм, как народное движение – это грозный по своей неумолимости ответ истории на те столетия рабства, несправедности, пренебрежения к человеку и его природе. Это ответ на пророческие предсказания русских гениев – провидцев Салтыкова и Достоевского. А победа большевиков, как партии – судьбоносное следствие трагичных противоречий революции... Ныне

²⁸ Ковалевский П. Е., *Зарубежная Россия*, Париж, 1971, стр. 224–225.

²⁹ Ђурић О., *Руска литерарна Србија. 1920–1941*, Београд, 1990, стр. 30.

большевизм представляет собою деспотическую власть, выросшую из революции, которая больше не опирается ни на какие определенные классы и которая вполне самодостаточна³⁰.

Интересно отметить преобладание пророссийской патриотической направленности политических статей *Русского архива*, наблюдающихся с середины 30-х гг., когда германский нацизм все явственней начал представлять угрозу существованию Советской России. В 1936 г. ряд членов ЦК партии эсеров выступил с откровенно антигерманскими, просоветскими заявлениями. Так, например, видные деятели партии эсеров В. И. Лебедев, Ф. Е. Махин, М. Л. Слоним, Е. А. Сталинский и др., опубликовали в Париже обращение ко всем членам партии эсеров. В нем говорилось о резком росте угрозы миру со стороны Японии и Германии, звучал призыв в случае нападения этих стран на Россию способствовать защите своей Родины.³¹

Можно сказать, что не только для многих эсеровских активистов, но и для многих русских эмигрантов самой различной идейно-политической ориентации, понятия СССР и Россия к этому времени стали синонимами. И именно в 30-е годы для зарубежных россиян все отчетливее вставал вопрос, с кем быть – с Гитлером против большевистской России или с большевиками и с Россией против Гитлера и его планов порабощения славян и в том числе России.

„Пораженцам“, полагавшим, что главный враг России – большевизм, противостояли „оборонцы“. Принципом последних была решительная поддержка России в борьбе с любым агрессором, вне зависимости от того, какой режим находится у власти. Среди „оборонцев“ было немало известных русских эмигрантов, в том числе и хорошо знавший Махина и упоминаемый ранее генерал-лейтенант П. С. Махров, создавший в Париже в 1935 г. „Союз оборонцев“. Оборонческий комитет возник также и в Праге в 1936 г.³²

Опираясь не только на анализ событий, происходивших в Германии и в СССР, но и используя свой богатейший опыт генштабиста, за плечами которого был опыт Первой мировой и Гражданской войн, а также незаурядный талант публициста, Махин неоднократно объяснял в печатных изданиях, выходивших в Югославии, Франции и Чехословакии суть идеологии Гитлера, суть вынашиваемых им планов в отношении России. Особое место в ряду его публикаций, на наш взгляд, занимает аналитическая статья Ф. Е. Махина „Стратегическое положение Германии“.³³

³⁰ Сталинский Е., „Шта је болшевизам“, *Руски архив*, (Београд), 1928, № 2, стр. 36–37.

³¹ *Партия социалистов-революционеров после Октябрьского переворота 1917 г.*, стр. 475.

³² *Между Россией и Сталиным. Российская эмиграция и Вторая мировая война*, Москва, 2004, стр. 12.

³³ Mahin F. E., „Strategijski položaj Nemačke“, *Руски архив*, (Београд), № 36–37, 1936, стр. 148–167.

Со 2-й половины 30-х гг. многие статьи „Русского архива“ носят ярко выраженный антифашистский характер, подчеркивают опасность надвигающейся агрессии, которая грозит СССР со стороны Японии и Германии.³⁴

30-е годы – время интенсивной публицистической деятельности Ф. Е. Махина. Его статьи, очерки и книги издаются в Югославии, Франции, Чехословакии. Этому способствовали не только талант журналиста, но и незаурядное знание иностранных языков. По свидетельству автора статьи, скрывшегося за буквами Н. Р., он хорошо владел французским, немецким, английским, чешским, болгарским и в совершенстве сербскохорватским языками.³⁵

Его произведения свидетельствуют о его глубоких знаниях в военно-стратегических и международно-политических вопросах. В 1935 г. в Париже вышла его книга на французском языке „Красная армия“, в которой объективно оценивался её мощный военный потенциал. В следующем, 1936 г., в Белграде на сербскохорватском языке была издана книга „Китай в огне“. Часто статьи Ф. Е. Махина печатались в одной из самых популярнейших газет Югославии *Политика*.³⁶

Когда Ф. Е. Махин установил контакты с советской разведкой, точно сказать невозможно. Логично предположить, что контакты были налажены, еще в 30-е годы. Косвенным свидетельством этому может служить тот факт, что в 1939 г. он становится членом Компартии Югославии. Официально КПЮ считалась частью (секцией) Коминтерна, что нашло отражение в многочисленной литературе. Коминтерн был тесно связан с советской разведкой; это подтверждается и некоторыми фактами, непосредственно касающимися судьбы Ф. Е. Махина.

1941 г. был трагичен для судеб народов Югославии и Советского Союза. 25 марта 1941 г. югославское правительство вынуждено было присоединиться к так называемому Тройственному пакту, антисоветская и антироссийская направленность которого была очевидна. Советское руководство решило предпринять ряд контрмер по отношению к прогерманской политике правительства Югославии. Вот что пишет об этом легендарный руководитель советской разведки Павел Судоплатов: „План этот предусматривал свержение югославского правительства, подписавшего договор о сотрудничестве с Гитлером. И вот в марте 1941 г. военная разведка и НКВД через свои резидентуры активно поддержали заговор против прогерманского правительства в Белграде“.³⁷

³⁴ Подробнее см.: Јовановић М., „Руски архив“ и фашизам“, *Историја 20 века*, №1–2, Београд, 1999, стр. 169–196.

³⁵ Н. Р., *Ф. Е. Махин в рядах четнической армии*.

³⁶ Ђурић О., *Руска литерарна Србија, 1920–1941*, стр. 31.

³⁷ Судоплатов П. А., *Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 гг.*, Москва, 1997, стр. 178.

О тех же событиях пишет югославский исследователь З. Ненезич: „Предполагается, что русские были хорошо оповещены о подготовке переворота и отчасти могли влиять на события. В свете этого не является неожиданностью, что помощником Йована Джоновича (известного белградского масона) в редакции газеты ‚Торговый вестник‘ был Федор Махин – секретарь Земгора“.³⁸

27 марта 1941 г. в результате военного переворота и массовых антифашистских и антинемецких демонстраций было свергнуто правительство Цветковича-Мачека, ликвидировано наместничество князя Павла и на королевский престол возведен 17-летний король Петр II Каргеоргиевич. Новое правительство возглавил генерал авиации Д. Симович, связанный с английской разведкой. Действия нового правительства были скоропалительны, противоречивы и непоследовательны. С одной стороны, оно заявило о своей верности Тройственному пакту, заверив Германию и Италию в своей благонадежности. С другой, 5 марта 1941 г. в Москве был подписан договор о дружбе и ненападении между Югославией и СССР. А 6 апреля 1941 г. началось вторжение войск государств, присоединившихся к Тройственному пакту, в Югославию.

События, произошедшие за период с 6 по 17 апреля 1941 г. многие югославские историки называют апрельской войной. Эта война закончилась полным разгромом югославской армии, бегством правительства Д. Симовича и короля Петра в Лондон, разделом Югославии между странами-агрессорами.

17 апреля в г. Сараево представители военного и политического руководства Югославии подписали соглашение о перемирии и прекращении военных действий, означавшее практически капитуляцию югославских вооруженных сил. В плену оказались несколько сот тысяч югославских военнослужащих. Маловероятно, что акт капитуляции королевской югославской армии в Сараево, случайно застал там Ф. Е. Махина. Много позже в советской газете *Красная звезда* он писал: „17 апреля. Из городов в сторону гор, в заброшенные деревушки, по надежным, скрытым тропам движутся тысячи и тысячи людей с котомками за плечами. Это – настоящие патриоты, готовые отдать жизнь за родную Югославию. Сообщения с фронта очень, очень тяжелые. Командование югославской армии капитулировало. А ведь прошло только десять дней войны! Теперь даже слепому ясно, что страна и армия возглавлялись жалкими банкротами“.³⁹

Спасаясь от оккупантов, в горы уходили не только мирные жители. Немало солдат и офицеров королевской армии, не признав акта капитуля-

³⁸ Nenezić Z., *Masoni u Jugoslaviji (1764–1930)*, Beograd, 1984, str. 470.

³⁹ „Махин Ф., генерал-лейтенант Народно-освободительной армии Югославии. Югославский дневник“, *Красная звезда*, 1945. 17 января.

ции, группами уходили в горы и леса, решив продолжать борьбу. Среди таких, не признавших капитуляцию была группа военных во главе с Драголюбом (Дражей) Михайловичем.

Полковник Д. Михайлович до 1941 г. занимал ряд высоких офицерских должностей, в том числе и в Разведывательном отделении Генерального штаба. Задолго до войны он начал изучать тактику ведения партизанской войны,⁴⁰ которая имела успех в оккупированной Сербии в 1915–1917 гг. Уже в апреле-мае 1941 г. группа Дражи Михайловича стала оказывать вооруженное сопротивление пособникам оккупантов.⁴¹

Тема участия Ф. Е. Махина в отрядах четников Дражи Михайловича и в самом четническом движении, особенно за период весна-осень 1941 г., является предметом более подробного, специального изучения, хотя движению четников, впрочем как и самому Дражи Михайловичу, посвящено изрядное количество литературы, изданной на Западе, в СФРЮ до и после её распада. Следует отметить, что этот период был периодом совместных выступлений четников и партизан-коммунистов против оккупантов. Но хотя продолжалось это относительно недолго, необходимо особо подчеркнуть, что первое вооруженное сопротивление оккупантам оказали именно четники Дражи Михайловича. Следует также предположить, что боевую активность КПЮ, находившуюся в глубоком подполье на всем протяжении 30-х годов, сдерживали указания Коминтерна, обусловленные советско-германским пактом, заключенным в августе 1939 г. Коммунистическим партиям рекомендовалась временная умеренность в критике политики Третьего Рейха.

1 мая ЦК КПЮ издал воззвание ко всем народам Югославии с призывом подняться на вооруженную борьбу против оккупантов. Обстановка, создавшаяся после 22 июня 1941 г. в результате нападения Германии на СССР, была оценена как благоприятная для восстания. Всего лишь пять дней спустя, 27 июня, в Белграде был создан Главный штаб партизанских отрядов. В июле уже имели место многочисленные бои во всех областях Югославии.

Советская пресса лета-осени 1941 г. призывала к борьбе всех югославских антифашистов, без различия классовой, политической и религиозной принадлежности.

Успехи четников летом 1941 г. были весомы. Вероятно, совсем не случайно советская пресса того времени призывала югославских патриотов сражаться в рядах четников – партизан-четников,⁴² а слова партизан и четник на какое-то время стали синонимами в нашей прессе.

⁴⁰ Јовановић Ж., *Неостварени ратни циљеви Драже Михајловића у Србији 1941–1945*, Београд, 2001. стр. 17, 34.

⁴¹ *Там же*, стр. 21.

⁴² *Красная звезда*, 1941. 31 июля; *Правда*, 1941. 25 июля; *Известия*, 1941. 2 августа; „Махин Ф. Югославский дневник“, *Красная звезда*, 1945. 31 января.

Первые столкновения четников Дражи Михайловича с партизанами-коммунистами отмечены были уже осенью 1941 г. В своем „Югославском дневнике“ Ф. Е. Махин пишет 15 ноября: „Сегодня нам стало известно о предательском поведении четников Дражи Михайловича. Обещав сражаться против оккупантов, они неожиданно напали на партизан. Четники вновь дружат с итальянскими оккупантами. Их поведение становится все более подозрительным“.⁴³

В конце 1941 г. Махин окончательно уходит в партизаны, работает в Верховном штабе Югославской народно-освободительной армии. Он активно сотрудничает в печатных органах Верховного штаба „Военно-политическом обзоре Верховного штаба“, *Борбе, Новой Югославии*.⁴⁴

О пребывании Ф. Е. Махина в рядах четников В. Дедиер написал значительно позже. Вот, что он вспоминал: „Думаю, что Тито знал, что Махин работает на советскую разведку. Во всяком случае, 15 сентября 1942 г. прошло сообщение Коминтерна, адресованное Тито под грифом „совершенно секретно“. В сообщении ни много ни мало говорилось, что Махин должен отправиться в штаб Дражи Михайловича. Сообщение хранится в Архиве ЦК КПЮ и имеет делопроизводственный номер КИ IV 1942204. В нем говорится: „В переговорах с Махиным необходимо выяснить: 1. Может ли он сообщить, что-либо Правдину? 2. Какой пост занимал он у Михайловича и существует ли возможность добиться доверия Михайловича или кого-либо из его близкого окружения? 3. Может ли он вернуться к Михайловичу, оставаясь на оккупированной территории и работать по заданию Соседа, поддерживая при этом связь оттуда?“⁴⁵ По словам В. Дедиера, Тито ответил Москве, что Махин слишком стар и болен, а его перемещение в штаб Дражи Михайловича было бы весьма затруднительно. До конца войны Махин находился в штабе Тито, ему было присвоено звание генерала. К счастью, он не дожил до 1948 г.⁴⁶ Кто знает, как бы сложилась его судьба? К сожалению, сведения В. Дедиера содержат больше вопросов, чем ответов. И, вероятно, значительная часть ответов содержится в архивах Сербии и России и ждет своих исследователей.

Еще одним подтверждением участия Ф. Е. Махина в четническом движении является статья под названием „Ф. Е. Махин в рядах четнической армии“. Приводим начало ее: „Новому русскому слову“ сообщают из официального югославского источника о том, что бывший полковник Генерального штаба русской армии Федор Евдокимович Махин находится в числе героев югославской Отечественной войны, командуя значительным

⁴³ „Махин Ф. Югославский дневник“, *Красная звезда*, 1945. 31 января.

⁴⁴ Dedijer V., *Dnevnik*, Beograd, 1951, str. 142.

⁴⁵ Dedijer V., *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita*, t. 3, Beograd, 1984, str. 154.

⁴⁶ Там же.

отрядом повстанцев в четнической армии генерала Дражи Михайловича.⁴⁷ И хотя газета давала явно устаревшие сведения, т.к. в это время Ф. Е. Махин находился уже в штабе партизан Тито, тем не менее статья является еще одним подтверждением четнического периода советского разведчика Ф. Е. Махина, выполнявшего задание своей Родины.

Но, вероятно, одним из самых ярких моментов его жизни было то, что он стал свидетелем разгрома фашистской Германии, а в дело этого разгрома, в дело Победы была внесена осязаемая доля и его нелегкого труда.

Родину Ф. Е. Махин увидел после многих лет разлуки. В статье, посвященной памяти Ф. Е. Махина говорилось: „В 1944 г. Федор Махин после 26 лет разлуки возвратился в Советский Союз, где был встречен как сын своей Родины, выполнявший свой долг перед Отечеством за рубежом“.⁴⁸ По некоторым данным, в Москве он был награжден орденом Ленина.⁴⁹

Генерал-лейтенант Народно-освободительной армии Югославии Ф. Е. Махин скончался 3 июня 1945 г. Ему, его памяти посвящены статьи ряда югославских газет и, конечно же, газеты *Борба*, органе ЦК КПЮ, в котором он много лет сотрудничал.

В некрологе упомянутой газеты *Борба*, в частности, говорится: „Генерал-лейтенант Махин – сын великого русского народа, несгибаемый борец за свободу нашего Отечества. С самого начала нашей освободительной войны он был в передовых рядах нашей армии, сражаясь против ненавистных оккупантов за независимость наших народов. На протяжении всей Отечественной войны товарищ Махин проявлял огромную энергию в деле победы нашей армии. За выдающиеся заслуги во время Отечественной войны товарищ Махин награжден орденом Партизанской звезды 1-й степени“. Некролог подписан его соратниками – наиболее видными генералами Югославской народной армии, членами ЦК КПЮ. Среди них подписи Арсо Иовановича, Кочи Поповича, Милована Джиласа и ряда других.⁵⁰ Их имена названы среди тех, кто проводил покойного в его последний путь на Белградское кладбище. На траурном митинге присутствовали члены военных миссий СССР, Болгарии, Албании.⁵¹

Долг памяти русскому патриоту-антифашисту отдали и сотрудники парижской эмигрантской газеты *Русские новости*. „Из Белграда получены сведения о смерти бывшего председателя югославского Земгора, полковника Генерального штаба Федора Евдокимовича Махина. У гроба покойного почетный караул несли члены Генерального штаба маршала Тито и ко-

⁴⁷ Н. Р., *Ф. Е. Махин в рядах четнической армии*.

⁴⁸ *Борба*, Београд, 1945. 4. јуна.

⁴⁹ Серков А. И., *Русское масонство, 1731–2000*, стр. 530.

⁵⁰ *Борба*, Београд, 1945. 4. јуна.

⁵¹ *Борба*, Београд, 1945. 5. јуна.

мандиры армии. Погребение совершено с воинскими почестями. На похоронах присутствовали: представитель регентского совета, начальник Генерального штаба, представители Сербской скупщины и военных миссий – советской, болгарской, албанской⁵².

Искренней печалью проникнута статья Петра Семеновича Махрова –сослуживца и начальника Ф. Е. Махина со времен Первой мировой войны, участника движения „оборонцев“ во Франции накануне Второй мировой войны, и, хочется думать, большого проверенного друга. Статья заканчивается следующими словами: „Он любил Россию и болел душой, когда нашей Родине грозила опасность с Востока и с Запада. Он изучал то, что происходило в Советской России, и написал книгу о Красной Армии. Когда грянула война, Федор Евдокимович ушел с патриотами-сербами бороться против гитлеровской армии, сознавая, что одновременно он служит и своей Родине. Он был счастлив дожить до дня, когда он увидел свое отечество во славе. В частной жизни Федор Евдокимович был добрейшей души человеком, а если кого он полюбил, то был ему верным другом до гроба. [...] Мир праху твоему, мой дорогой друг“⁵³.

Резиме

Променљива судбина генерала Ф. Е. Махина

Кључне речи: генерал Ф. Е. Махин, Први светски рат, Краљевина СХС, СССР, Други светски рат, пуковник Дража Михаиловић

У раду је, на основу извора из Руске државне војно-историјске архиве и руске емигрантске штампе, извршена реконструкција животног пута генерала Фјодора Махина. Авантуриста великог стила, Махин је био успешан и у царској Академији Генералног штаба, и у большевичкој војсци и у „белом“ антикомунистичком покрету. Након грађанског рата, Махин је одређено време лутао по Европи. У то доба он је ступио у везу са совјетском обавештајном службом, у чију корист је радио до краја свог живота у Југославији. На почетку Другог светског рата Махин је имао прилику да се нађе у штабу генерала Драже Михајловића, али је ускоро прешао код Јосипа Броза. За сада има превише празнина у сазнању историчара о томе шта је радио овај мистериозан човек у Југославији током Другог светског рата, иако је неспорно да је Махин све то време заступао интересе СССР-а у Југославији.

⁵² *Русские новости* (Париж), 1945. 19. августа.

⁵³ *Русские новости* (Париж), 1945. 31. августа.

УДК 327(73:495)“1947/1949“(093.2)
327(497.1:495)“1947/1949“(093.2)
323(495)“1946/1949“(093.2)

ТРУМАНОВА ДОКТРИНА, ГРЧКА И ЈУГОСЛОВЕНСКЕ РЕАКЦИЈЕ (1947–1949)

Проф. др Милан РИСТОВИЋ
Филозофски факултет Београд

АПТСТРАКТ: Рад је посвећен разматрању утицаја америчке Труманове доктрине на ток грађанског рата у Грчкој (1946–1949) и укључивању ове балканске државе у нови стратешки систем осигурања даљег продора совјетског утицаја на простор источног Медитерана и на Блиски исток. Праћене су и реакције Југославије, која је била главни логистички ослонац устаничке Демократске армије Грчке и заузимала стратешки и идеолошки кључни положај у совјетском балканском подсистему „народних демократија“. Грчка криза у другој половини пете деценије 20. столећа била је најозбиљнији сукоб који је обележио почетак хладног рата у Европи.

Кључне речи: Грчка, грађански рат, Велика Британија, Сједињене Америчке Државе, Југославија, Труманова доктрина, хладни рат

„Руска беба“ и „британско чедо“

Један од незаобилазних чинилаца који су утицали на британско „препуштање“ Грчке САД-у, на почетку друге године грчког грађанског рата, била је – уз политички и војни „замор материјала“ – и финансијска исцрпљеност Велике Британије, која је и сама током Другог светског рата дошла у велику зависност од америчких зајмова, настављајући да се даље

---

* Овај чланак је настао у оквиру пројекта „Југославија и изазови хладног рата 1946–1989/90“ (Број пројекта 147042), који је подржало Министарство за науку.

задужује у иностранству. Такође, британска влада је у Бретон Вудсу 1944. морала да прихвати нове принципе послератне економске политике засноване на слободној трговини, слободним токовима новца преко националних граница, чиме је одбачен систем заштите британске привреде, уведен 1932. на конференцији у Отави, која се зидом преференцијала затворила унутар своје империје. Нова правила ишла су на руку пре свега америчкој привреди, која је захваљујући огромном расту производње ратног материјала и његове продаје, са обећавајућом перспективом учешћа у обнови Европе, бележила стални успон. Британци су својим моћним савезницима препуштали или су били истиснути са својих политичких, војних и привредних положаја и на другим осетљивим подручјима, као што је био Блиски исток.¹

Промењени однос снага на Балкану после Другог светског рата и тешкоће у којима се наша Грчка сликовито је описао Орм Сарџент (Orme Sargent) у једном писму Ралфу Скрајну Стивенсону (R. Skrine Stevenson) британском амбасадору у Београду, крајем новембра 1945: „природно је да узнемирује да руска беба, Југославија, чак иако је неухрањена показује све знаке снаге, док британско чедо, Грчка, остаје болесно дете неспособно да хода без значајне помоћи и има сталну потребу за вештачком исхраном“.²

Американци су свој одлучујући финансијски утицај усталичили у Грчкој после јула 1946, да би за њим неизбежно уследили и политички и војни, на дуги рок учвршћени од почетка пролећа 1947. Непосредно пре проглашавања нове америчке политике према Грчкој и Турској, по подацима које наводи Кофас, 54% стране помоћи трошено је на војне потребе док је за опоравак грчке привреде ишло скромних 21%. Привредни колапс са великим растом трошкова живота, почетак „треће рунде“ унутрашњег оружаног сукоба 1946. године³ и општа политичка нестабилност, комбиновани са незалеченим последицама разарања у Другом светском рату, нагнали су владу Цалдариса (D. Tsaldaris) да у лето 1946. у Лондону затражи зајам од невероватних шест милијарди долара, којим је требало „залечити“ исцрпљено грчко друштво и државу. Председник владе је јавно упозоравао да је његова земља „окружена окупационим армијама комунизма“ и да Грчка нема снаге да сама преживи, привредно и социјално, без спољне помоћи, све ове изазове. Одбијање британског премијера Атлија (Atlee) да изађе у

¹ John V. Kofas, *Intervention and Underdevelopment. Greece During the Cold War*, Pennsylvania State University Press – University Park and London, 1988, str. 52–53.

² PRO, FO, 371/ 48874/ R 19438/130/92, 3718, O. Sergeant to R.C. Skrine Stevenson, 24. XI 1945.

³ Прва фаза („прва рунда“ грађанског рата у Грчкој почела је септембра 1943; „друга рунда“ позната још и као „децембарска побуна“, „Декемвријана“, трајала је од почетка децембра 1944. до фебруара 1945; „трећа рунда“ је била најдужа и најкрвавија и трајала је од пролећа 1946. до краја лета 1949.

сустрет грчкој влади окренуло је Атину тада једином извору потребног новца – Сједињеним Државама.⁴

Све драматичније погоршање односа са Совјетским Савезом на готово свим „додирним тачкама“ на којима се САД сада нашао као основна снага „одбране Запада“, довело је неминовно до закључка да Грчка, као једина балканска земља која је остала ван комунистичког блока, треба да буде посматрана као важан део ланца стратешке одбране, беочуг система „Northern Tier“, који је укључивао и Турску и Иран, о чему су у септембру 1946. у Белој кући повучени одговарајући потези.⁵

Британско препуштање Грчке САД-у и нова доктрина

Предлог за веће учешће САД-а у грчком питању Британци су упутили већ крајем 1945. Труман је овластио Стејт департмент да о томе започне разговоре са Британцима, док је од грчке владе тражио да изађе са јасним економским програмом, нудећи своје стручњаке и новац. Током целе 1946. није било потребног напретка, док грчка влада није у децембру прихватила америчку понуду. У Атину је 18. јануара 1947. стигла америчка привредна мисија коју је предводио Пол Портер (Paul Porter), бивши руководиоца Канцеларије за цене и управу (Office of Price and Administration).⁶

Амерички амбасадор у Атини Мак Виг (Mac Veagh) је 3. фебруара 1947. обавестио Вашингтон о гласинама да може доћи до потпуног или повлачења значајног дела британских трупа из Грчке. Од своје владе 13. фебруара је затражио да хитно размотри пружање помоћи због немогућности Британаца да наставе са својим учешћем у подупирању владе у Атини, која није била способна да се сама избори са левичарском герилом и економским невољама.⁷ До истог закључка о могућем општем краху атинска влада дошли су и Портер и амерички представник у истражној комисији УН-а Ертриџ (Mark Ethtridge). Британска амбасада у Вашингтону је 21. фебруара 1947. године пренела меморандум своје владе влади САД-а у коме се каже да стање британске привреде дозвољава да Грчкој помоћ буде пружена само до краја марта.⁸

⁴ J. V. Kofas, *Intervention...*, str. 54, 59.

⁵ Harry S. Truman, *Memoirs. Vol. II, Years of Trial and Hope*, New York, 1965, str. 115–120.

⁶ Исто; АЈ АЦ СКЈ, КМОВ, Грчка, IX/33/VI, 1948–1951, „САД заузимају место Велике Британије у Грчкој“, без датума; В. Ковтис, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα 1945–1949*, Παράτηρητης, Θεσσαλονίκη, 1986, str. 233

⁷ Cabell Philipps, *The Truman Presidency. The History of a Triumphant Succession*, Penguin Books, Inc, Baltimore, Maryland, 1969, str. 123; Matthias Esche, *Die Kommunistische Partei Griechenlands 1941–1949. Ein Beitrag zur Politik der KKE vom Beginn der Resistance bis zum Ende des Bürgerkriegs*, München–Wien, 1981, str. 264.

⁸ Matthias Esche, *Die Kommunistische Partei Griechenlands...*, str. 265. Другим меморандумом британска влада затражила је од владе САД-а да преузме војну и привредну помоћ за Турску. Исто, В. Ковтис, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική...*, str. 233.

Државни подсекретар за спољне послове Ачесон (Dean Acheson) је 21. фебруара изнео своје песимистичко мишљење Џорџу Маршалу (George Marshall), новом америчком државном секретару спољних послова (који је у јануару 1947. на том месту заменио Бернеа), да би „капитулација Грчке пред совјетском владавином због недовољне помоћи од стране УСА и Велике Британије могла да значи највероватније губитак целог Блиског и Средњег Истока као и северне Африке“.⁹

Дан раније председник Труман (Harry Truman) је Маку Вигу упутио строго поверљиви меморандум о ставу владе САД-а да је Грчка од „животног значаја за Сједињене Државе“.¹⁰ Труман је 26. фебруара од Џорџа Маршала и Ачесона добио детаљну студију о стању и предложеним мерама за Грчку и Турску. Доцније, у својим успоменама записао је да је био уверен како је „Грчкој помоћ била потребна, и то одмах у знатним износима. Алтернатива је била губитак Грчке и проширивање гвоздене завесе преко источног Средоземља – Ако би Грчка била изгубљена, Турска би постала неодбрањив истурени положај у мору комунизма. На исти начин, ако би Турска попустила совјетским захтевима, положај Грчке би био изузетно угрожен... Грчка и Турска су још биле слободне земље пред изазовом комунистичке опасности споља и изнутра... Америка није могла... да остави ове слободне земље без помоћи“.¹¹

Укључивање у грчку кризу, као поље на коме је требало показати одлучност у заустављању продора идеолошког и политичког утицаја комунизма, имало је за америчку администрацију, на почетку хладног рата, улогу мобилизатора сопствене, у том тренутку због ратних искустава у европским пословима, прилично инертне домаће јавности. „Затезање струне“ требало је да укаже на потребу брзог реаговања, уз отклањање сумњи да се ради само о преузимању необављене обавезе од својих британских савезника. Ачесон је 27. фебруара објаснио групи конгресмена и сенатора да је стање у источном Средоземљу дошло до тачке када је „итекако могућ“ совјетски продор „могао да отвори три континента совјетској инфилтрацији“. Тако би „као јабуке у бачви заражене једном трулом, пропадање Грчке могло да зарази Иран и цео Исток“. Није се радило о „вађењу британског кестења из ватре“, већ да ли ће „две трећине света... бити под контролом комуниста“. На тај начин је цела ствар добила оваквим објашњење изузетне размере и није могла да не изазове жељене реакције.¹²

⁹ Исто; Cabell Philips, *The Truman Presidency...*, str. 167–176.

¹⁰ J. V. Kofas, *n. d.*, str. 63. У меморандуму је наглашено да је задатак грчке владе да убеди америчко јавно мњење „that rulers of Greece did not constitute an oligarchy of reactionaries bent on exploiting U.S. aid in order to tyrannize their political opponents“. У Вашингтону је већа брига била потенцијална опасност да у Грчкој превагу однесу комунисти од бриге за повољнију слику о „quasi-authoritarian Tsaldaris regime“ (J. V. Kofas, *n. d.*, str. 64).

¹¹ Truman, *n. d.*, str. 123.

¹² L. S. Wittner, *American Intervention...*, str. 70–72.

Очекивана промена наговештавана је и у југословенској штампи. Тако је београдска *Политика* 9. марта писала о „припремама у Сједињеним Америчким Државама за преузимање ‘обавеза’ Велике Британије у Грчкој“, наводећи ставове представника левичарског ЕАМ-а (Ethniko Apeleutherotikos Меторо – Фронт националног ослобођења) да „мешање Американца у унутрашње ствари Грчке представља општу опасност по мир“. Посебан нагласак дат је наводу преузетом од Јунајтед преса, да САД „преузимају у Грчкој улогу заштитника империјалистичких интереса на штету грчког народа“. Специјални дописник из Грчке Михајло С. Петровић писао је да „грчки народ тражи да га сви тутори и кандидати за тудоре пусте већ једном и оставе на миру“.¹³

Амерички председник је 12. марта изашао пред Представнички дом и одржао говор у којем је обзнанио стратегију помоћи Грчкој и Турској, као и разлоге њеног доношења. Сматрао је да је такав, нови приступ, прекретница америчке спољне политике, која на тај начин показује да било каква агресија, било непосредна или посредна, угрожавајући мир и сигурност угрожава и интересе САД-а. Јавности је објавио да верује како „политика Сједињених Држава мора бити да помаже слободне народе који се одупиру намераваном подчињавању наоружаних мањина или спољном притиску“.¹⁴ Труман је подвлачећи у свом обраћању Конгресу оштру линију између „различитих начина живота“ од којих „је један утемељен на вољи већине... други на вољи мањине насилно наметане већини“ – затражио да представничко тело одобри суму од 400 милиона долара за помоћ Грчкој и Турској.¹⁵ Ачесон, који је био стварни *spiritus movens* нове доктрине, био је мишљења да је стање односа две силе такво да међу њима постоји огроман расцеп, настао због непремостиве идеолошке разлике.¹⁶ О овој одлуци може се говорити и као о драматичној смени старог, традиционалног изолационистичког курса новим, активним, спољнополитичким правцем и методом, заокретом који је одступао од дотад уобичајеног америчког повлачења после кратких излета у европске сукобе, у уљуљканост и сигурност свог географски удељеног простора. Оваква одлука је и у америчкој јавности препозната као смена „епохе изолације“ „епохом америчке одговорности“.¹⁷ Или, како је још одређивана, као „прелаз у доба зрелости у вођењу спољних послова“.¹⁸

¹³ Мих. С. Петровић, „Припреме у Сједињеним Америчким Државама за преузимање ‘обавеза’ Велике Британије у Грчкој“, *Политика*, 9. III 1947.

¹⁴ Truman, *n. d.*, str. 128, 129.

¹⁵ J. V. Kofas, *n. d.*, str. 82.

¹⁶ Francis Stone Saunders, *The Cultural Cold War. The CIA and the World of Arts and Letters*, The New York Press, New York, 1999, str. 25.

¹⁷ Terry H. Anderson, *The United States, Great Britain and the Cold War 1944–1947*, University of Missouri Press – Columbia & London, 1981, str. 178.

¹⁸ Исто, стр. 179.

У исти мах, Трумановој новој стратегији сузбијања комунизма биће неколико месеци касније прикључен Маршалов план, чије одбијање ће Совјетски Савез и земље које су дошле под његов утицај још више удаљити од „Запада“.¹⁹ Од московског листа *Известија* преузет је и у *Политици* објављен 15. марта коментар са критиком Труманових ставова, са основним нагласком да су „старе колонијалистичке методе осуђене на неуспех“.²⁰ У *Политици* је 16. марта, (у тексту потписаном само са „В“), америчком председнику пребацивано да је оваквим ставовима „оправдавао империјалистичку купопродају Грчке и Турске“, показујући да се „амерички прохтеви за вођством у међународним пословима и за потчињавањем све већег броја земаља остварују на све отворенији и безобзирнији начин“. Поново посежући за мишљењем изнесеним у листу *Известија*, указано је да „у новим историјским условима амерички функционери не рачунају с тим да су старе методе колонизатора и тврдоглавих политичара већ преживеле свој век и осуђене на пропаст“.²¹ У данима који су следили преношене су реакције функционера ЕАМ-а на јасан наговештај смене утицаја у Грчкој.

Америчка администрација није била задовољна ни људима ни начином на који је грчка политичка елита водила земљу, гурајући је, захваљујући својим екстремним представницима на десници у још дубљи оружани сукоб са левицом, ослоњеном на све шире незадовољство политичким и економским стањем и на помоћ својих северних суседа. Амерички амбасадор у Атини Мак Виг је у више махова упозоравао Вашингтон да влада својим „тврдим“, крајње репресивним мерама проширује круг својих непријатеља. У августу 1946. писао је да влада у Атини наставља да ствара нове непријатеље, „сматрајући све за комунисте сем ројалиста“, пружајући заштиту бившим присталицама Метаксасове (Ioannis Metaxas)²² диктатуре и ратним колаборационистима, прихватајући војну помоћ од озлоглашених елементата који заговарају монархизам“, као што су били чланови злогласне десничарске организације „Х“. Такав правац носио је реалну опасност пре за јачање него за слабљење антимонархистичких тенденција и јачање прокомунистичких симпатија.²³

Мака Вига је крајем јула 1946. посетила делегација ЕАМ-а коју је предводио заменик генералног секретара КППГ Георгиос Сјантос (Georgios

¹⁹ F. S. Saunders, *The Cultural...*, стр. 26, наводи да је George Cennan за америчку понуду да СССР приступи Маршаловом плану изјавио да је тако формулисана да буде одбијена. Девет дана после говора Труман је потписао наредбу (бр. 9853) о покретању „програма лојалности“ с циљем елиминисања комуниста из државних служби. Terry H. Anderson, *The United States, Great Britain, and the Cold War*, Columbia and London, 1981, str.179.

²⁰ *Политика*, 15. III 1947, стр. 4.

²¹ „Г. Труман ‘оправдава’ купопродају Грчке и Турске“, *Политика*, 16. III 1947.

²² Генерал Метаксас је био на челу диктатуре од 1936. до 1941.

²³ Iatrides O. John, *Ambassador Mac Veagh Reports, Greece, 1933–1947*, Princeton, New Jersey, 1980, str. 696, 697.

Siantos), која је чак затражила америчку интервенцију због прогона и политичких потеза које је вукла влада Цалдариса.²⁴ У августу је амбасадор Мак Виг упозоравао да десни радикализам под маском ројализма има додирних тачака са фашизмом, и то у време када „ако је ишта осведочено догађајима, онда је фашизам управо оно што нема места у модерном свету“. Ширењем дефиниције комунизма на све који су против повратка краља „екстремисти типа Мавромихалиса сада воде кристашки поход владе против комунизма, ризикујући да овде створе, доказујући савез великог броја демократа са крајњом левицом, исту врсту идеолошког грађанског рата који се био јавио у Шпанији“, што је управо било оно што су комунисти сами „настојали да учине њиховим прошлим манипулацијама и садашњом контролом покрета отпора“.²⁵

Амерички амбасадор, одличан зналац грчке политичке сцене, коју је посматрао од 1933. године, сматрао је да је грађанска политичка елита престарела, сачињена од „малих људи, старих људи и људи којима је недостигао смисао за реалност“. Краља, који је 1946. доведен назад у земљу после сумњивог референдума, „нико не воли, нико му не верује или верује у њега, али од њега се очекује да чини чуда“. За стање је део кривице сносила и политика савезника, Британаца „hampered by the leftist affiliations of their Government, and wanting to maintain their control while fearing to take the steps necessary to that end, seem be pursuing a dangerously ‘hands off policy’“.²⁶

После усвајања закона о помоћи, Труман је 22. маја потписао овај акт. Доцније је тумачио да је на тај начин Америка јасно показала да „напредовање комунизма неће бити дозвољено и да успе због неодрживања на захтев за помоћ“. Такође да „комунистички побуњеници у Грчкој и њихови саучесници северно од границе схватају... да ће долазак америчке помоћи потврдити њихов крај“ и да су све чинили да „осигурају њихову победу пре него што наша помоћ постане ефективна“. Дан после усвајања закона о помоћи, 23. маја UNSCOB (Специјална комисија УН за Балкан) је донео већином гласова формални закључак да суседне државе, Југославија, Бугарска и Албанија, пружају помоћ устаницима против грчке владе – што је убележено као још један успех нове америчке политике у Грчкој.²⁷

²⁴ Г. Сјантос је био заменик генералног секретара ЦК КПГ-а Н. Захаријадиса.

²⁵ Петрос Мавромихалис (Mavromichalis), вођа десног крила Популистичке странке, био је грчки министар одбране 1946, министар унутрашњих послова 1947–1948, министар морнарице 1948–1949, коме је амерички амбасадор приписивао да „нагиње фашизму“, док га је америчка обавештајна служба карактерисала као „бившег нацистичког сарадника“. L. Wittner, *n. d.*, str. 46, 114; Iatrides O. John, *Ambassador Mac Veagh Reports...*, str. 698.

²⁶ *Исто*, стр. 703–704.

²⁷ *Исто*, стр. 131, 132. О кретању износа америчке помоћи и њеним видовима в.: Michael Mark Amen, *American Foreign Policy: Economic, Military and Institutional Aspects*, European University Papers, Series XXI, Vol. 13, Frankfurt am Main, Bern, Las Vegas.

Обзнана „Труманове доктрине“ је била неочекиван и запрепашћујући чин за грчке комунисте, који су полагали наду да ће добити отворену помоћ Совјетског Савеза за завршну фазу свог успона ка победи.²⁸ Уместо све безвољније Велике Британије, чије су повлачење из Грчке током 1946. тражили у неколико махова представници СССР-а у УН-у,²⁹ свом домаћем непријатељу „прибавили“ су много моћнијег и опаснијег татора, коме су на располагању стајала неограничена новчана и материјална средства и који је на себе преузео водећу улогу у одбрани „слободног света“. Отворено обзнањивање нове стратегије за учвршћење границе стратешког утицаја у источном Средоземљу исцртало је јасно, до тада још мутне обресе тек рођеног хладног рата, чија ће велика и опасна „врућа проба“ бити у Грчкој.³⁰

Ошамућеност новим стањем показивале су изјаве водећих људи КППГ-а и декларације њој сродних организација, у којима је основну интонацију давало инсистирање на наставку праксе двоструке стратегије у којој је оружана борба и даље била само средство политичког притиска на „монархофашистичку политику“ грчке краљевске владе, која је сада добила ослонац у „америчком империјализму“. Унутар вођства КППГ-а било је разлика у погледу даље тактике: Георгиос Сјантос, по једном сведочењу, почео је да сумња да ће уплитање Американаца и њихове помоћи влади онемогућити преузимање власти оружјем и да пре њиховог доласка треба пронаћи компромисно решење кризе. Генерални секретар КППГ-а Захаријадис (Nikos Zachariadis) је сматрао да КППГ – која је и даље радила легално – треба у потпуности да усвоји оружану борбу, за шта је тражио помоћ од Лавришчева, шефа совјетске делегације у посматрачкој мисији ОУН-а у Солуну и делегата из земаља „народне демократије“.³¹

Нова америчка доктрина и југословенске реакције и тумачења

Америчко ступање на грчко поприште изазвало је у балканском судству реакције у распону од великог подозрења и nelaгодности до отвореног изражавања непријатељства кроз пропагандне нападе и изјаве званич-

²⁸ M. Esche, *n. d.*, str. 268

²⁹ Представник Русије Андреј Вишински 21. I 1946, затим представник Украјине у Савету безбедности 21. VIII 1946; J. V. Kofas, *Intervention...*, str. 61.

³⁰ О англо-америчкој политици у Грчкој 1945–1949. в.: В. Κοντις, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα 1945–1949*, Θεσσαλονίκη, 1986.

³¹ Dragan Kljakić, *Izgubljena pobeda generala Markosa*, Beograd, 1987, стр. 100. Аутор се позива на француско издање књиге бившег министра иностраних послова Грчке E. Averoffa, *Le feu et la hache*, (без године издања, без навођења странице), уз несигурну и противречну хронологију. Енглеско издање књиге објављено је под насловом: Evangelos Averoff-Tossitz, *By Fire and Axe: The Communist Party and the Civil War in Greece 1944–1949*, New Rochelle, N.Y., 1978.

ника. Иако је у Трумановом иступању избегнуто непосредно помињање Совјетског Савеза и његових балканских савезника, није било тешко препознати на кога су оптужбе за угрожавање слободе биле адресиране у његовом плану за „(to the) surge of expansion of Communist tyranny“.³²

Нова доктрина је у Југославији одмах уочена као опасност по режиме у земљама „народне демократије“ и у складу са тадашњим политичким говором и маниром тако је и тумачена. Да овакво југословенско тумачење није било усамљено говоре и Бевинови ставови изнесени у једном извештају из Вашингтона у априлу 1947, који је тврдио да је Труманова доктрина подједнако усмерена против југословенског председника владе и вође КПЈ као и против Стаљина. По његовом схватању, Труманово иступање се могло разумети и као упозорење Стаљину да се држи даље од Мореуза, а Титу је послан јасан сигнал да не помишља да се спусти до Солуна.³³

У Београд је 23. марта из Вашингтона своје виђење ситуације упутио амбасадор Сава Косановић.³⁴ Он је сматрао да процес покренут овим одлукама „може да има јако велике последице у политичком развоју и у Конгресу и јавну мишљењу, много далекосежније, него шта значи евентуална помоћ Грчкој од неколико стотина милијона долара“. Новине су биле пуне прилога о слому Британског царства и „вакууму“ који може због тога да настане и опасности да га попуне Руси. САД ће преузети британске обавезе у економском и војном погледу, уз задржавање британског војног присуства, чак његовог даљег финансирања ради „спасавања последње несавјетске позиције у Источној Европи“.³⁵

Косановић је уочавао да цела ствар наилази на неколико проблема. Прво, да у америчком јавном мњењу „случај са Грчком није популаран“; да ни „Енглеска акција у Грчкој, помагање монархије, итд. није популарно“, као, уосталом, што је уопште случај са преузимањем британских обавеза. То „мора да изазива опозицију и прогресивнијих елемента и изолационистичких“. Сама реч „империјализам непријатна је просечном Американцу, који живи у уверењу да Америка није империјалистичка“, као што је непопуларно повећање финансијских давања. Косановић је претпостављао (показаће се убрзо, погрешно), поведен оваквим утисцима, да цела ствар „неће ићи лако као што се можда у извјесним круговима замишљало“.³⁶

Признавао је да није јасно због чега су амерички председник и његов државни секретар изабрали овај тренутак за овакво иступање, јер је оно, по његовом схватању, било „у контрадикцији са изјавом коју је генерал

³² Т. Н. Anderson, *The United States...*, str. 178, 179.

³³ V. Rothwell, *Britain and the Cold War 1941–1947*, London, 1982, str. 394.

³⁴ АЈ, Збирка Саве Косановића, 83-8-210, Политички проблеми у вези са Грчком, 23. III 1947.

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

Marshall дао половицом фебруара... гдје је говорио о потреби уједињења свих позитивних снага у обнови као и у рату“. Такође да „читава ствар не појачава позицију Америке на конференцији (министара спољних послова – М. Р.) у Москви“. Није му било јасно „због чега је толико дат изглед аларма овом питању? Можда ће се нешто више видети из говора председника Трумана који је најављен 6-ог марта... Може бити врло лако да је читава ствар јако умјетно надувана да се застраши Конгрес, нарочито републиканска већина“.³⁷

Отправник послова у Атини Шеховић је у свом месечном извештају за март 1947. у покушају анализе новог стања следио уобичајену „линију“. После „потпуног слома британске политике“, и годину дана „послије покушаја да изборним фалсификатима од 31. марта 1946. стабилизира монархофашистички режим, који је наметнула својим оружјем“, Велика Британија је била принуђена да призна немоћ да се даље активно меша у Грчкој. Оваква британска политика у којој је ослонац у Грчкој потражен у корумпираном режиму „лишеном сваке народне потпоре, воље и способности за стваралачку обнову и изградњу земље“, који је гурнуо грчки народ у „крваву оружану борбу, коју ће сада протународни режим продужити уз помоћ новог америчког господара“.³⁸

Труманов говор пред Конгресом са одушевљењем су поздравили у Грчкој само „реакционарни кругови“, јер су САД „богатије газде од Енглеза“, пожуривши да што је брже могуће приме америчку помоћ у оружју и новцу. Шеховић наводи да су и краљ и председник владе Максимос, министар спољних послова Цалдарис и све вође политичких партија које су биле у влади, поред изражавања захвалности америчком председнику, изјављивали да се његова критика екстремистичке делатности деснице и левице и позив на толеранцију слажу са политиком садашње владе.

Међутим, обзнана „Труманове доктрине“ била је само охрабрење десници да својим политичким непријатељима запрете уништењем. У штампани је писано о „борби грчких националиста и Англоамериканаца против заједничког непријатеља, који се налази сјеверно од Грчке“. За Шеховића је било разочаравајуће да је и Софулисова (Sophulis) Либерална партија реаговала на исти начин као и друге грађанске странке, што их је „поново раскринкало“ као „стварне непријатеље народа“, и допринело „јачању истинских демократских партија, у првом реду ЕАМ-ове коалиције“.³⁹

Савету министара иностраних послова који се одржавао у Москви, чланице леве коалиције ЕАМ упутиле су 15. марта саопштење да најављену

³⁷ Исто.

³⁸ АСМИП, ПА, Грчка, 1947, ф 42, д 1, пов. 49400, Извјештај о политичкој ситуацији у Грчкој за мјесец март 1947.

³⁹ Исто.

помоћ грчкој влади сматрају за акт отворене империјалистичке интервенције и мешање у унутрашње ствари, повреду ОУН-а, чија се Анкетна комисија већ налазила у Грчкој. Судаћи по најновијим догађајима, Шеховић је извештавао да је владина политика у прогону противника после Трумановог иступања постала још радикалнија. Нагађао је колико ће од обећане америчке помоћи отићи на враћање у живот грчке привреде, преносећи неспокојство грчких привредних кругова да постоји вероватноћа да ће, због хитности гушења устанка левице, целокупна сума бити утрошена на војне трошкове.⁴⁰

Влада је такође „била скоро сасвим индиферентна према присутности Анкетне комисије“ и онемогућила је да дође да састанка чланова Анкетне комисије са врховним командантом герилске „Демократске армије“ Маркосом Вафијдисом. У Солуну је убијен члан ЦК ЕАМ-а и заменик члана Политбироа ЦК КПГ Зевгос, који је у исто време био и овлаштени представник ЕАМ-а за контакте са Анкетном комисијом.⁴¹ То се десило док су у Солуну боравили министар јавне безбедности генерал Наполен Зервас (N. Zervas) и министар правде Александрис (Alexandris).

„То је влада“, писао је Шеховић, за „коју Портер сматра да влада УСА може с њом сарађивати у циљу пружања помоћи Грчкој“. Драматични догађаји последњих недеља представљају „практичан доказ и за амерички народ да ће помоћ пружена садашњем монархофашистичком режиму... доприњети једино даљем потпаљивању грађанског рата, а не привредној обнови Грчке“.⁴²

У том правцу се могу тумачити и промене које су обављене у војном врху постављањем на место начелника генералштаба генерала Вендириса, смене на местима начелника корпуса, Зервасове припреме за организовање антигерилских група, предвиђено повећање бројности армије и жандармерије итд. То су били и наговештаји припрема за велику пролећну офанзиву против устаничке војске. На другој страни биле су се мере које је требало да покажу „благодет“ и „доброту вољу“ владе, која је донела закон о „мерама благодети“, који је предвиђао распуштање организација које угрожавају државну власт, закон о депортацији – кога је Шеховић оценио само као „бацање прашине у очи странцима“ који су „запрепаштени чињеницом да се у Грчкој депортирају демократске жене, деца, старци“. Трећи је био закон о амнестији за оне припаднике антивладних формација који положе оружје, али је опраштао, по његовом тумачењу, само повреду општег кривичног закона и није давао никакву озбиљну гаранцију онима који би се на такав чин одлучили.⁴³

⁴⁰ Исто.

⁴¹ О Убиству Зевгоса в.: Dominique Eudes, *The Kapetanis. Partisans and Civil War in Greece, 1943–1949*, London, 1972, str. 288.

⁴² В. нап. 38, исто.

⁴³ Исто.

Позивајући се на изјаву коју је генерал Маркос дао члановима Анкетне комисије у Хрисомилији, „у моменту отвореног признања неуспеха британске интервенције“, Шеховић је преносио процену да ће ДАГ веома брзо бити двоструко бројнији него што је био ЕЛАС и да је устаничка армија успела до у потпуности изградити своју војну структуру (Врховна команда и шест регионалних главних штабова са локалним командама).⁴⁴

Промена која се догодила у вођству на источном Медитерану у првим јавним југословенским тумачењима представљана је као изнуђена неповољним стањем у Грчкој по Британце, проузрокованим „непомирљивим отпором грчких демократских и родољубивих снага против једног наметнутог и неподношљивог стања“. Упозоравано је да се „не смије изгубити из вида чињеница да је јачи саговорач слабијег ‘наговорио’ на овако немио корак“. По овој процени, све се сводило на „замјену једног окупатора другим“, што ће само погоршати тежак положај грчког народа „јер што је јачи татор то мање слободе за ‘штићеника’“. Обављена је „британско-америчка трговина судбином ове земље“, уз кршење принципа и својих „свечано датих обавеза“, заобиђена је и Повеља Уједињених нација. Тако, „ко би данас, послјије говора предсједника... Трумана, био у стању да убиједи, рецимо, грчки и турски народ у постојану вредност многих међународних аката који су настали као резултат тражења најбољег начина за обезбјеђење трајног мира у свијету...?“⁴⁵

На заједничкој седници оба већа Народне скупштине 31. марта Јосип Броз Тито, председник Министарског савета, изнео је експозе о спољној политици ФНРЈ у којем је доста простора посветио и односима са Грчком, искористивши прилику да пружи и своје виђење промене која је наговештавана агресивнијим америчким наступом на Балкану и у источном Медитерану. По његовом мишљењу, Грчка је због стране интервенције изгубила своју слободу и „постала играчка у рукама извесних империјалистичких сила“, што је довело и до погоршања односа две владе. У оштром тону говорио је о политици грчке владе, која је пред Саветом безбедности „оклеветала... Југославију, Бугарску и Албанију да су оне криве за грађански рат у Грчкој, да све три... помажу грчку демократску армију и слично“. Тврдио је да је „досадашња истрага у Грчкој доказала... оптужбе грчке владе... као обичне фалсификате и клевете“. Она је, пак, „открила пред читавим свијетом, оно што се није надала ни грчка влада ни њезини татори... безвлашће и свирепи

⁴⁴ Врховна команда ДАГ са командантом Маркосом, главни штаб Македоније под командом Кикицаса, Тракије под командом Критона, Епира под командом Немерцикаса, Тесалије под командом Кисавоса, Румелије под командом Гусијаса и Пелопонеза под командом Флогиадиса. *Исто*.

⁴⁵ Бранко Драшковић, „Безобзирност грчких татора“, *Тридесет дана*, год. V, јануар–фебруар–март 1947, стр. 73.

терор над демократским масама Грчке и над Македонцима у Јегејској Македонији“.⁴⁶

Тито је одбио „све клевете и оптужбе које су изнесене против Југославије као неосноване и са тенденцијом“, упозоравајући да „има једна друга ствар због које морамо бити на опрезу кад је у питању Грчка“. Ова земље није била „само гнијездо пуно свемогућих покушаја провокација са стране разних монархофашиста према сусједним земљама... већ је... постала једна од база империјалистичких сила са које се може угрозити мир на Балкану и у свијету“. Изношење својих ставова образлагао је: „просто због тога да се зна о чему се ради, да се зна због чега одједанпут таква брига америчких службених кругова за Грчку и Турску и због чега таква мржња тих кругова према грчким демократским снагама“. Он је видео у свету постојање „два фронта, иако малобројни, али опасни фронт империјалистичких ратних хушкача, и огроман фронт народа у свим земљама које хоће мир“, коме поред Совјетског Савеза и земаља „народне демократије“ (уз „огромну већину народа Америке, Енглеске, Француске, Италије и свих осталих земаља не само у Европи већ и у читавом свијету“) припадају и „демократске снаге Грчке“. За њега је нова америчка политика била „прекоморски десант“ на Балкан, чија суштина је у Југославији јасна и она се не може другачије тумачити него као „опасна политика подређивања читавих народа империјалистичким циљевима“.⁴⁷

О односу са Грчком и новом стању на Балкану после америчке одлуке да се умешају на истом заседању говорио је и Моша Пијаде, потпредседник Президијума Народне скупштине ФНРЈ. Он је такав амерички поступак тумачио као кршење међународних принципа немешања и покушај да се према северним грчким суседима „ископа дубок ров који ће дефинитивно раздвојити грчки народ од његових северних суседа, или намеру... да се подигне добра гвоздена завеса иза које се неће видети стратешко припремање грчке територије за туђе империјалистичке циљеве“.⁴⁸

Обраћајући се посланицима Народне скупштине поводом експозеа председника владе и министра народне одбране, министар спољне трговине Никола Петровић је повезао одбијање југословенског захтева да добије помоћ од UNRRA у житарицама са најавом „такозване помоћи“ САД-а Грчкој, која ће највећим делом ићи на наоружање грчке армије. Сматрао је да се

⁴⁶ Ekspozice predsednika vlade FNRJ i ministra narodne odbrane, maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita, u narodnoj skupštini FNRJ o spoljnoj politici FNRJ, Beograd, 31. marta 1947, *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, 1947*, I, dok. 64, str. 357–367; „Ekspozice maršala Tita o spoljnoj politici FNRJ“, *Тридесет дана*, год. V, април, 1947, стр. 10.

⁴⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, 1947*, I, str. 383.

⁴⁸ Govor potpredsednika Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ Moše Pijade, Beograd 31. marta 1947, *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, I, 1947*, док. 68, стр. 381–383.

може „слободно и са сигурношћу рећи... да су политика ‘помоћи’ и стратегија глади у ствари два вида једне те исте империјалистичке политике“. На тај начин САД користећи комбиновано ова два вида своје стратегије жели „шпекулишући са бедом неких земаља“, да их лиши економске и политичке независности и претвори их у „туђе колоније“.⁴⁹

Милован Ђилас је 12. априла осудио „нови курс“ америчке политике на Балкану, наглашавајући да је она била део опште стратегије изазвања кризе, под плаштом борбе комунизма и капитализма.⁵⁰

Заменик сталног југословенског представника у Савету безбедности УН-а Стане Крашовец је 7. априла у Њујорку, у свом иступању пред Саветом говорио о „великој забринутости“ с којом се прате у његовој земљи дебате у САД-у о помоћи Грчкој, пре свега јер је заобиђена Организација УН-а. Он је одбацио као неосноване „приче о опасности која прети Грчкој од Југославије“, чиме се прикрива „незаконити тероризам грчке владе над демократским масама у Грчкој и над македонским народом у Егејској Македонији“. Он је такође изрекао сумњу да ће економска помоћ обећана Грчкој и Турској, мимо УН-а, бити употребљена у сврху стварног опоравка њихових привреда.⁵¹

Крашовец је пред Саветом безбедности 14. априла покушао да појасни југословенски став о америчкој помоћи Грчкој и Турској. Напомињао је да не одбацује право да САД одлучује коме ће пружити помоћ, али да се она која је планирана да буде дата владама у Анкари и Атини не може ни у ком случају „покривати резолуцијом Генералне скупштине од 11. децембра 1946, којом је предвиђана помоћ за европске државе које су претрпеле највеће последице ратних разарања“.⁵²

У говору који је одржао 18. априла Крашовец је упозорио да у условима грађанског рата у Грчкој и „такозваних граничних инцидената“ помоћ САД-а „садржи опасност да буде употребљена против интереса грчког народа“ и да „постоји вероватноћа да ће ова предложена помоћ, како у њеном првобитном тако и у садашњем облику, бити употребљена против интереса грчког народа“.⁵³

⁴⁹ Govor ministra spoljne trgovine inž. Nikole Petrovića, *Dokumenti...*, I, 1947, str. 388.

⁵⁰ Govor člana Politbiroa CK KPJ Milovana Đilasa na I kongresu Narodnog fronta Crne Gore, Cetinje, 12. IV 1947, *Dokumenti...*, I/1947, str. 404, 405.

⁵¹ Govor zamenika stalnog jugoslovenskog predstavnika u Savetu bezbednosti UN Staneta Krašovca o američkoj pomoći Grčkoj i Turskoj, Njujork, 7. aprila 1947, *Dokumenti...*, I, 1947, dok. 76, str. 399–401.

⁵² Govor zamenika stalnog jugoslovenskog predstavnika u UN Staneta Krašovca u Savetu bezbednosti o američkoj pomoći Grčkoj, 14. IV 1947, *Dokumenti...*, I, 1947, str. 407–409.

⁵³ Izjava zamenika stalnog jugoslovenskog predstavnika u savetu bezbednosti UN Staneta Krašovca o američkoj pomoći Grčkoj, Njujork, 18. aprila 1947, *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ*, I, dok. 84, str. 422.

Јосип Броз Тито је, одговарајући на питања америчког новинара Стила (Johanes Steel) 21. априла, изјавио да у Трумановом иступању за његову владу није било ничега новог, јер то што је он сада јавно изјавио „радили су и мислили, само не отворено, разни крупни амерички магнати и империјалисти уопште“. Изненађење је само да је такво иступање дошло од самог америчког председника, у време „када се чине посебни напори да Уједињени народи створе чврст мир“. После Трумановог говора „као што се могло и очекивати, реакционари свих земаља прилично су дигли главе“. Тито је сматрао да на југословенску спољну политику „тај говор не може ниуколико утицати“. На другој страни, био је песимиста када су односи са Грчком и Турском били у питању. Препреке њиховом поправљању су америчко мешање и „што се у тим земљама налазе на власти реакционарни режими... којима није стало до добрих односа с демократским земљама“.

Избегавајући да директно одговори на питање о ефектима Труманове доктрине на „словенску солидарност на Балкану“, Тито је правио поређење са окупљањем фашистичких држава пред Други светски рат под паролом борбе против Коминтерне и позива на „крсташки рат против комунизма“ који се чују у западним земљама. То по његовом схватању утиче на приближавање балканских земаља „народне демократије“.⁵⁴

Осврћући се на збивања на грчким бојиштима у извештају Амбасаде за април 1947, отправник послова у Атини Шеховић је могао да закључи да се владина пролећна офанзива показала неуспешном, а да „дубоки осјећај бесциљности и жаловости борбе монархофашистичке војске против Демократске армије и грчког народа, представља главни разлог, који је руководио министра вањских послова Цалдариса да изјави поново и у свом говору у Солуну да влада заједно са својим војним снагама циља на рјешење садашње ситуације у главном политичким средствима“. Из тога је извукао брзоплет закључак да је „америчка интервенција у Грчкој у свом самом почетку обиљежена неуспјехом“.⁵⁵

Ни смена на престолу после смрти краља Ђорђа II (Georgios II) и долазак његовог брата Павла (Pavlos), на власт у априлу 1947. није донела никакве промене. У својој изјави после краљеве заклетве, председник владе Максимос је говорио о успесима пролећне офанзиве, „успостављању реда и закона“, показујући, по мишљењу Шеховића, „нарочиту сервилност према америчкој ‘помоћ’“. По његовој оцени ни шеф парламентарне опозиције, вођа Либералне странке Софулис није заслужио ништа сем покуде јер није

⁵⁴ Odgovori predsednika vlade i ministra narodne odbrane, maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita, na pitanja američkog radio-komentatora Johanesa Steela, 21. aprila 1947, *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ*, I, dok. 88, str. 432–433.

⁵⁵ АСМИП, ПА, Грчка, 1947, ф 42, д 1, пов. 49399, Извештај о политичкој ситуацији у Грчкој у априлу 1947.

показао „никакво независно мишљење“ нити „борбени дух“, већ је „пожурио да и у парламенту захвали Труману за његову политичку помоћ“. Софулис је такође изјавио да жали „због ‘несклоног става’ СССР према Грчкој, у истом часу кад је Грчка постала отвореније него икада империјалистички мостобран уперен против Совјетског Савеза и балканских демократија и када грчки народ стење под монархофашистичким режимом, који су му наметнули странци својом оружаном силом“. Поновни одлазак из Атине совјетског амбасадора Родионова „у моменту објаве америчке интервенције и укидања независности Грчке“ за њега је био чин давања моралне подршке грчком народу.⁵⁶

Шеховић је указивао да је потписивање споразума о помоћи било формалност, јер услови наведени у прелиминарној ноти грчке владе од 15. јуна и самом уговору потписаном 20. јуна нису били разматрани већ једноставно диктирани од америчке владе. Она је „искористила очајну ситуацију у коју су довели Грчку Труманови штићеници“. Он је такође доводио у везу са овим догађајем и „појачавање провокација против сјеверних сусједа а нарочито наше земља“ од грчких владиних снага.⁵⁷

Операције започете три месеца раније против устаничких јединица нису дале очекиване и од владе обећаване резултате, што су морали да признају и њени „најтврђи“ министри као што је био Зервас.⁵⁸ Оперативне зоне ДАГ-а су се шириле, јединице приливом бораца и регрутовањем постајале бројније, градови су се налазили у њиховом окружењу изложени нападима и приливу избеглица, изазвајући даљу ерозију владиног утицаја, што су отворено износили и сами њени чланови, а неспособност владе је била изложена и критици америчких савезника. Грчки листови су преносили такве америчке ставове, као што је учинила *Елефтерија* 21. јуна, са текстом *Daily Herald*-а, који је писао да због таквог стања у Министарству спољних послова САД-а постоји бојазан да партизани могу заузети Солун, а да су комунисти способни да на дати знак подстакну неред у престоници и другим градовима. Ти се нереди могу „синхронизирати са јаком пресијом од стране Југославије у Сјеверној Македонији, коју је већ Тито тражио“.⁵⁹

Услови под којима је Грчка требало да прими америчку помоћ од 350 милиона долара оцењивани су као стављање под страну контролу целокупног живота земље и потпуно укидање њене независности. ЕАМ је посебним саопштењем одбацио споразуме као „недостојне и за Грчку и Сједињене

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ АСМИП, ПА, Грчка, 1947, ф 42, д 1, пов. 412211, Извештај о политичкој ситуацији у Грчкој за мјесец јуни 1947.

⁵⁸ Ради се о операцији „Терминус“, која је с мало успеха у борбама владиних снага с јединицама ДАГ-а трајала током априла 1947.

⁵⁹ В. нап. 57.

Америчке Државе“. Они су „производ срозавања владајућег табора и су-ровог притиска америчке експанзивности“, и не само да укидају грчку независност већ су и увредљиви и за Уједињене нације са чијом повељом су у потпуној супротности. Циљ ове помоћи је само да се „динамично одржи на власти помоћу интензивнијег грађанског рата онај антидемократски режим, који је спреман да послужи антисовјетским и антипрогресистичким плановима непријатеља мира“.⁶⁰

Гласило либерала *To Vima* је писало да је „мјешање Американца у унутрашње ствари земље тако велико, да се може рећи да се је Грчка одрекла знатног дијела своје независности и да се је ставила под економску и административну контролу Сједињених Држава“.⁶¹ Међутим, друго гласило либерала, *Ta Nea* о споразуму је писало као о спасоносном по земљу. Овакве ставове Шеховић је назвао „покушајем сипања пијеска у очи грчког народа“ и поновним „раскринкавањем Либералне партије“ као „непријатеља демократске већине грчког народа“.⁶² Позивао се на говор М. Порфириогениса (М. Porfyrogenis), члана Политбироа КПГ на конгресу КП Француске 28. јуна 1947. у којем је тврдио да постоје „неопходни војни, материјални, политички, морални, психолошки и географски предуслови“ у већој мери него за време фашистичке окупације, за образовање „Слободне Демократске Грчке са властитом владом и државним апаратом“. Извлачио је закључак да као највиши „интерес демократије и националне независности води к образовању Слободне Грчке са властитом владом“.⁶³

Шеховић је пренео и реакцију Цалдариса, који је сматрао да се иза ових претњи „скрива ранији пројекат о отцепљењу Егејске Македоније“, уз претпоставку да је могуће тако што остварити само ван територије Грчке, „јер у Грчкој (комунисти – М. Р.) немају гдје да инсталирају своју владу“. Он је изнео и процену да су „амерички господари једнако непомирљиви као и монархофашисти“, што показује и „чињеница да је америчка влада дала стварно охрабрење (...) за појачавање терора, који је од објављивања америчке помоћи огромно порастао“, наводећи бројке о стрељаним на основу пресуда преких судова, депортованим и затвореним противницима режима.⁶⁴ Шеховић је, сабирајући своје утиске и тумачења, сматрао да може да донесе закључак да у оваквом стању случај Грчке „представља страشان примјер за остале народе које Америка хоће да помогне“.⁶⁵

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто.

⁶³ Исто. М. Порфириогенис је најавио оно што ће се догодити 26. децембра 1947, када је проглашена „Привремена влада слободне Грчке“. В.: Milan Ristović, „Krizna oko priznanja Markosove 'Privremene vlade' i Jugoslavija (decembar 1947 – januar 1948)“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1–2, 2001, str. 147–168.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто.

Учестале граничне инциденте, оружане провокације и повреде југословенске територије и ваздушног простора, једно од најутицајнијих пера агитпроповског новинарства, Стефан Митровић, доводио је у везу са неуспехом да се пред Комисијом Савета безбедности докаже југословенска (и бугарска и албанска) умешаност у грађански рат у Грчкој. Гранатирање и напад авиона на југословенске карауле код села Николић у близини Дојрана 12. и 13. јуна сматрао је директно повезаним са проглашењем „трумановске ‘помоћи Грчкој’“ и неуспехом „многоизвикане офанзиве ‘грчке армије’, организоване на бази трумановске ‘помоћи’ и под руководством америчких војних специјалиста“. Тако су ови напади показали да су „грчки монархофашисти, инспирисани и руковођени англо-америчком окупаторском политиком, почели да прелазе од провокација, интрига, подвала и лажи на дипломатском пољу на оружане, дивљачке нападе, на отворено гажење принципа Уједињених нација и послератних обавеза“. Митровић је са пропагандистичком жестином писао да је „злочинство грчких монархофашиста против Југославије, као и против грчког народа непосредна... последица резултат, пракса, жива стварност Труманове ‘помоћи Грчкој’ чије су се побуде „разоткриле... у свјетлости грчке праксе, као обична, сасвим обична лаж... хитлеровског и мусолинијевског типа... то је дивљачко звијерство над грчким народом, свакодневна мучка убиства, концентрациони логори и глад... организовање смутње и немира на Балкану... оружане провокације и злочинство против демократских балканских земаља“.⁶⁶

Иако није непосредно указивао на стање у Грчкој, нити је помињао Труманову доктрину, у својој оштрој критици америчке спољне политике високи функционер КПЈ Борис Зихерл је сматрао да је сада „руководећа улога у походу међународне реакције против демократије и слободе народа прешла... после слома хитлеровске Немачке у друге руке, руке оних кругова монополистичког капитала који су из рата изашли ојачани и најоспособљенији да преузму ту улогу“. Тако је центар „међународне реакције померен... у Сједињене Америчке Државе, у њујоршки Вол-стрит“. Ради се, заправо, имајући у виду и Маршалов план, о концепцији једног америчког „новог поретка у Европи“.⁶⁷

Стални представник Југославије у УН-у Јоже Вилфан је 12. августа пред Саветом безбедности, критикујући извештај Анкетне комисије о инцидентима на грчким северним границама као једностран, напомињао да је разлог за стварање и једне посебне помоћне групе која је радила на истраживању истог проблема, проузроковано пре свега утицајем који је на

⁶⁶ Стефан Митровић, „Поводом последњег напада монархофашиста на мир на Балкану“, *Тридесет дана*, год. V, јуни 1947, стр. 1–4.

⁶⁷ Борис Зихерл, „Амерички план ‘новог поретка’ у Европи“, *Тридесет дана*, год. V, јули 1947, стр. 1–12.

неповољно стање у Грчкој имала „Труманова доктрина о такозваној помоћи Грчкој“. Тако је делегацији САД-а у Савету безбедности, по његовом мишљењу, „била потребна помоћна група како би створила уверење да је озбиљна ситуација у Грчкој последица једне тобоже споља изазване интервенције и оправдала своје повећано војно и политичко мешање“.⁶⁸ Он је недељу дана касније, на истом месту, сличним поводом, нападајући нацрт америчке резолуције о Грчкој поднесен 12. августа, упозорио да се ради о намерама да се заправо „заобиђу Уједињене нације, о покушају да се измене чврсто постављени принципи Повеље, који представљају озбиљну препреку спољној политици Сједињених Америчких Држава, онако како је она формулисана у Трумановој доктрини“. Овај процес започео је онда када је пружена помоћ Грчкој и Турској и када је проглашен Маршалов план.⁶⁹

Одбијање југословенске владе да се прикључи Маршаловом плану, који је сматран делом „међународне акције предузете у име Труманове доктрине... која наговештава и хоће да оправда мешање у унутрашње ствари било које земље“, синхронизовано са сличним ставовима осталих држава „народне демократије“, образложио је Станоје Симић, шеф југословенске делегације у Њујорку, на пленарној седници Генералне скупштине, 22. септембра 1947. Осим тога, Симић је опширно изео своју верзију предисторије грчког питања, употребивши, као поткрепљење своје критике на рачун грчке владе и њених британских и америчких савезника, изабране ставове њихових представника и штампе о природи сукоба у Грчкој – оне који су говорили о њиховим превасходно унутрашњим узроцима, насупротив оптужбама за њихово изазивање и подстицање од стране суседних комунистичких држава. Покушавајући да побије оптужбе о утицају југословенског мешања, Симић је скретао пажњу на потчињавање грчке владе вољи њених великих татора, па је навео и чланак директора листа *To Vima*, органа партије новог председника атинске владе Софулиса, објављеног 2. септембра 1946, у коме се каже да је „мешање Американаца у унутрашње ствари наше земље тако велико да можемо рећи да се Грчка одрекла знатног дела своје независности и да се ставила под економску и административну контролу Сједињених Држава“.⁷⁰

После оставке Максимосове владе 23. августа и стварање Софулисове коалиционе владе, Вилфан је поново пред Саветом безбедности, 15. септембра покушао да изнесе југословенски став о потреби да, због његовог великог кризног потенцијала, грчко питање остане и даље једна од

⁶⁸ Govor stalnog predstavnika FNRJ u Ujedinjenim nacijama dr Jože Vilfana u Savetu bezbednosti Un o Izveštaju Anketne komisije za incidente duž grčke granice, 12. VIII 1947, *Dokumenti...*, II/1947, str. 115.

⁶⁹ *Isto*, Govor dr Jože Vilfana, 19. VIII 1947, str. 117.

⁷⁰ Govor šefa jugoslovenske delgacije Stanoja Simića na plenarnoj sednici Generalne skupštine Un, 22. IX 1947, *Dokumenti...*, II/1947, str. 178–186.

главних тема рада Савета безбедности – све док се не постигне „сагласност о предузимању мера које би имале за резултат поново успостављање грчке независности“. Криза владе у Атини и улога америчког чиниоца у њој, по мишљењу југословенске делегације, не може се посматрати ако се то чини ван оквира најновијих догађаја у Грчкој. Тако је САД, ступајући на место Велике Британије, настојао да створи у Грчкој „уз помоћ грчког режима и против интереса грчког народа, базу за остваривање својих империјалистичких интереса на Медитерану и на Блиском истоку“. Тако је и састављање нове владе било у служби стварања утиска у јавном мњењу да је америчка помоћ била дата у интересу грчког народа. Вилфан је у предлогу америчке делегације да се расправа о спору Грчке са њеним северним суседима пребаци из Савета безбедности у надлежност Генералне скупштине видео намеру да се грчки проблем релативизује у корист једне такве америчке политике.⁷¹

Први састанак Коминформа одржан 22–27. септембра 1947. може се с добрим разлозима сматрати политичким одговором Стаљина и његових следбеника у европским комунистичким партијама на изазов Труманове доктрине и Маршаловог плана, што јасно показују иступања учесника, као и каснији коментари. Тако је у уводнику *Борбе* 8. октобра 1947, Милован Ђилас напао „империјалистичке ајкуле из Волстрита“, који насупрот „мирољубивој политици СССР и других демократских земаља“, „раде на стварању ратоборних блокова и на претварању Организације уједињених народа у оруђе своје завојевачке политике“; њихова намера је да „претворе слободољубиви грчки народ у робове, само да би могли посјести Грчку као своју војничку и економску базу... Корумпирајући тобожњом ‘помоћи’ владајуће врхове, они у ствари циједе национална богатства појединих земаља и коче њихов даљи развитак“.⁷²

Алеш Беблер, члан југословенске делегације у УН-у, одржао је 13. октобра говор у Комитету за политичка питања и безбедност Генералне скупштине, у коме је напао амерички предлог резолуције о Грчкој.⁷³ Навео је да је америчка помоћ грчкој влади, присуство америчке мисије и америчких саветника, непобитан доказ америчког мешања у унутрашње ствари ове земље – обилно цитирајући писање америчке штампе. Посебно

⁷¹ Izlaganje dr Jože Vilfana u Savetu bezbednosti Un povodom prenošenja grčkog pitanja u Generalnu skupštinu, 15. IX 1947, *Dokumenti...*, II/1947, str. 155.

⁷² Uvodnik *Borbe* povodom Informacionog savetovanja predstavnika nekih komunističkih partija, Beograd 8. oktobra 1946, *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ*, 1947, II, str. 248–252.

⁷³ У овом предлогу резолуције је захтеван прекид помоћи три суседне балканске земље грчкој левици, сарадња са Грчком ради мирног решавања спорова и образовање комисија за надзор стања на терену и пружање помоћи владама балканских земаља у спровођењу препорука УН-а.

је критиковао понашање америчких изасланика Грисволда (Dvight Palmer Griswold)⁷⁴, Мака Вига и Хендерсона (Lou Henderson).⁷⁵

У извештају Амбасаде Југославије у Атини о драматичном стању у јесен 1947. истакнуто је да „Успеси јединица Демократске армије Грчке доводе у шкрипац америчку империјалистичку политику... и грчке монархофашисте. Американци бацају на Грке а Грци на Американце одговорности за неуспехе“. То је дало повода Американцима да „уствари они преузму команду над грчком војском оснивањем америчког штаба у Грчкој... и додељивање америчких официра грчком Генералштабу, команди армије, командама корпуса и командама дивизија“.⁷⁶

Такав поступак је објаснио Цалдарис у парламенту 17. новембра, наводећи речи америчког отправника послова у Атини Килија (Killy) и шефа АМАГ-а (American Mission for Aid to Greece) Грисволда да иза такве одлуке стоји интересовање САД-а за „очување независности Грчке“. Војна мисија је требало да буде појачана са 90 америчких официра (војних саветника) и 80 војника. Преношени су ставови грчке јавности изазвани проширењем америчког присуства, посебно они са критичким тоновима, као што је наглашено било писање *To Vime* 20. новембра, да долазак великог броја америчких војних стручњака „има и јасно... дубљи и битнији смисао о присутности у Грчкој истуреног контингента америчке војске, која у једном евентуалном критичном моменту за Грчку не би била остављена без помоћи главног дела војске“.⁷⁷ Успостављење америчког штаба је било усмерено „против ауторитета грчког војног вођства“ а такође је значило и „одстрањивање шефа енглеске војне мисије генерала Ролингса (Rolings) од сваког мешања у војна питања“. Оснивањем америчког штаба „губе се и последњи трагови грчке независности и то на врло сраман начин за грчку војску“.

У исти мах је постављено питање да ли се може уопште више говорити о „спољној политици једне колонијалне земље“. Министар иностраних послова Цалдарис је 10. новембра изашао пред парламент са тврдњом да је његова влада спремна да успостави дипломатске односе са Бугарском, што је изазвало праву сензацију. У коментару је постављено питање да – ако постоји озбиљна намера да се реши проблем односа са Бугарском – „зашто онда толики антибалкански фанатизам који утиче на стварање ове напетости“.

⁷⁴ John O. Iatrides, *Ambassador Mac Veagh...*, str. 716. Грисволд је био бивши гувернер Небраске, члан Републиканске странке. На место шефа АМАГ постављен је 5. јуна 1947.

⁷⁵ Govor člana jugoslovenske delegacije dr Aleša Beblera u Komitetu za politička pitanja i pitanja bezbednosti Generalne skupštine Ujedinjenih nacija o situaciji u Grčkoj, 13. X 1947, *Dokumenti...*, II, 1947.

⁷⁶ АСМИП, ПА, Грчка, 1947, ф 42, д 1, пов. 424620, Политичко-економски извештај за мјесец новембар 1947.

⁷⁷ Исто.

сти и ратне атмосфере на Балкану? Ова Цалдарисова изјава смртно подрива грчку монархофашистичку славенофобију“. Међутим, треба имати у виду да је са Бугарском односе успоставила влада САД-а, па „не остаје никаква сумња како и зашто би Цалдарис ‘био срећан’ да успостави пријатељске односе са Бугарском. Добио је наредбу да буде срећан“.⁷⁸

Оцене о карактеру односа америчких саветника са њиховим грчким савезницима нису ни у делу америчке јавности биле најповољније, што је послужило и југословенском представнику у УН-у да поткрепи своје оптужбе о америчком империјализму и његовој улози у подстицању грађанског рата у Грчкој – као што се догодило у октобру 1947, текстом објављеним у листу *New York Times* под насловом „Griswold, Most Powerful Man in Greece“.⁷⁹

У завршном, децембарском извештају о политичкој ситуацији у Грчкој у 1947. години, Шеховић је изнео процену да „биланс интервенције америчких империјалиста уочи нове 1948. године најављује банкрот ‘грчког подuzeћа’“. Такав биланс израдили су сами Американци и банкрот је њихова констатација. Досадашњи неуспјех америчке интервенције у толикој мјери је очигледан за грчку јавност, да се чак органи Софулисове квислиншке владе не устежу да изнесу... америчке констатације“, као што су, на пример, оне објављене у *To Vimi* и *Kathimerini* а преузете из текстова атинских дописника америчких листова, да – упркос америчкој помоћи – партизани контролишу две трећине територије Грчке и да је с неуспехом амнестије „пропала и америчка политика“ у Грчкој. Следила је оптимистичка тврдња да је „положај америчких интервената... данас... несумњиво тежи него што је био положај њихових британских претходника. Зато су данас на почетку 1948. године повољнији него икада раније изгледа да ће грчки народ својом властитом снагом сломити интервенцију америчких империјалиста као што је сломио и интервенцију његових британских претходника“.⁸⁰

Интервенција америчког отправника послова Ранкина (Karl Rankin) у превазилажењу кризе у влади због раздора између популиста и либерала била је повод за коментар да су Американци „с једне стране... за одржање владине коалиције, дотле су с друге... својим порукама и саопћењима штампани хтјели успавати будност демократских елемената... како они тобоже желе демократску владу“. Али, Американци „знају да им квислинзи, ‘демократи’ и ‘републиканци’ нису довољни, јер су дужни да мисле и на евентуално повлачење“; због тога они „култивирају тенденцију ‘арбитраже’... Они осјећају да су се толико заглибили у Грчкој, да сматрају потребним да припреме

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ J. O. Iatrides, *Ambassador Mac Veagh...*, str. 726, 727.

⁸⁰ АСМИП, ПА, Грчка, 1948, ф 56, д 2, пов. 41775, Шериф Шеховић, Извјештај о политичкој ситуацији у Грчкој за мјесец децембар 1947.

за сваки случај и једну одступницу“, која би се у спољнополитичком погледу састојала у „уступању грчког проблема на рјешавање Уједињеним Нацијама“, док би њена унутрашњополитичка верзија било успостављање по новом обрасцу „владе арбитраже“. Међутим, ако Американци са својом „арбитражом“ намјеравају да само замјене политику ‘супер динамичког смирења’, која је пропала за самих пет-шест недјеља, онда ће ‘арбитража’ са полагањем оружја и новом амнестијом и тд. пропасти за пет до шест дана“.⁸¹

У својим иступањима пред УН-ом амбасадор Сава Косановић је 1947. године био принуђен да одбацује све учесталије оптужбе о југословенској умешаности у сукобе у Грчкој, тако да до октобра није непосредно „пребацивао лопту у америчко двориште“. У говору на пленарној седници Скупштине УН-а 20. октобра је изнео историју „балканског питања“ од XIX века, с посебним нагласком на мешање великих сила, као увод у критику британске, посебно Черчилове (Winston Churchill) улоге у грчкој кризи од краја 1944, уз често указивање на њене негативне ефекте на југословенске прилике.⁸² У марту је свету саопштено, тврдио је Косановић, да ће Грчка и Европа сигурно бити захваћене катастрофом у случају да САД не преузме место Велике Британије, неспособне да даље подноси терет интервенције. Тако је САД „уместо једноставног лека помагања грчком народу да стане на своје ноге, повлачењем страних трупа, наступила са финансијском, политичком и војном интервенцијом“. То је имало много теже и дуготрајније последице јер је било у супротности с оним што је свет очекивао од „земље Рузвелта“, у којој су се чули гласови забринутости и критике.⁸³ У исто време, јавност је иритирана вестима о припремама за инвазију „интернационалних бригада“ из Албаније и Југославије, док су уводници и наслови у новинама били такви да се могло помислити да се свет налази на прагу новог светског рата. Косановић је супротстављао оптужбама за југословенску умешаност изјаве које су давале сами представници америчке администрације или је о томе писала америчка штампа, критикујући успостављање контроле АМАГ-а и њеног шефа Грисволда у Грчкој. Аргументацију којом је позив да стране трупе дођу у ову земљу дошао од легалне владе, Косановић је оцењивао као погрешну, јер је таква одлука противуречила самом грчком уставу. Чак и да је била уставна, влада која је, да би се одржала на власти, посегнула за таквим решењем, мора да очекује од свог народа да се ослободи неиздрживе ситуације – револтом.⁸⁴

⁸¹ Исто.

⁸² AJ, 83-8-580, Speech by Sava N. Kosanovic Yugoslav Ambassador to Washington at the Plenary session of the United Nations General Assembly, 20. X 1947.

⁸³ Сава Косановић је навео у свом говору речи градоначелника Њујорка La Guardia који је изјавио „We shall come to curse the day we entered Greece“ и бившег гувернера Stassena који је рекао: „Arming of the Greek regime will be a tragic mistake“. Исто.

⁸⁴ Исто.

Закључио је да је суштина да једна велика сила „у овом случају Сједињене Америчке Државе – са свом тежином њене војне и финансијске снаге, заузимајући положај на Средоземљу, ступа на Балкан да осигура базе за своје поморске, копнене и ваздушне снаге. Овакав положај, преузет од Велике Британије, није претња Југославији или Албанији, већ Совјетском Савезу. У томе лежи (овај) проблем.“ Он је упозоравао да би уколико би УН одобрио ову војну интервенцију, то било супротно циљевима и идејама које су уграђене у светску организацију и да би је озбиљно угрозило. Уједињене нације „постале би оруђе појединачних великих сила“.⁸⁵

Стање настало проглашењем Труманове доктрине детаљно је процењено у једној анализи новог стања насталој у врху КПП-а,⁸⁶ која је упућена југословенској КП. Овај потез је тумачен као најава „потчињавања Грчке интересима америчког империјализма после стварног неуспеха британске политике“. Грчка је тако „одређена као плацдарм против балканских народних република и СССР“, док сада „монархофашизам“ после неуспеха у гушењу народног отпора свој спас види у „томе да се заврши процес фашизације и да увуче САД и њихове снаге у активно учешће у гушењу народне борбе распаљујући самим тим опасност сукоба на Балкану“.⁸⁷ Споразум потписан 20. јуна 1947. између грчке и америчке владе оцењен је као потпуно економско и политичко „потчињавање... америчком империјализму“. Наводећи статистичке податке о лошим резултатима грчке привреде, закључено је да њено „животарење... њено паразитско оформљење јесте намеран и саставни део политике иностраних империјалиста и његових монархофашистичких следбеника“. Доказ за то је нађен у изјави Дина Ачесона да ће, према плану о помоћи, њене три петине бити усмерене за војне сврхе, док ће преостале две петине отићи за набавку хране и сличне потребе. Извучен је закључак да су у економском погледу „амерички – и енглески – империјалисти заинтересовани (...) за развијање оних грана Грчке (привреде), које ће је обезбедити као пољопривредни додатак англосаксонској индустрији, као извор сировина, као њихову економску базу на Источном Средоземљу, као сферу колонијалних улога капитала“.⁸⁸

Америчка влада је за себе резервисала право да преко својих стручњака са дипломатским имунитетом, у неограниченом обиму, успостави контролу над свим сегментима живота грчке државе. Тако је одлучивање о најважнијим стварима државе прешло у руке шефа Америчке мисије за по-

⁸⁵ Исто.

⁸⁶ Комунистичкој партији Грчке (ККЕ) је забрањено деловање у децембру 1947. године, а њена штампа је у Атини излазила до октобра исте године. Richard Clogg, *A Short History of Modern Greece*, London, New York, Melbourne, 1979, str. 160.

⁸⁷ АЈ АЦК СКЈ, КМОВ, Грчка, к-1, IX, 33/I-1-100, 1942–1957, „О ситуацији у Грчкој после америчког мешања“, 17. VII 1947.

⁸⁸ Исто.

моћ Грисволда, који је у Атину стигао 17. јула. Труманова „посланица“ и стављање потписа на споразум о помоћи 20. јуна били су неопходан прелаз „од британског ка америчком господству у земљи“. Британци су оставили део својих снага и своје мисије, али „чине све могуће да би максимално одржали своје позиције“.⁸⁹

У једној опширној, поверљивој информацији о стању у Грчкој у 1947, лако се могу уочити поновљене констатације из извештаја Југословенске амбасаве у Атини, као и оне преузете из извора КПГ-а.⁹⁰ Оштро је критиковано понашање умеренијих грађанских партија, које служе Американцима да преко њих „шире... гласове о томе да они тобоже, хоће да уклоне са власти монархофашисте и да створе у грчкој широку демократску владу са учешћем свих политичких партија, али без представника компартије и ЕАМ-а“. Ипак, „мешање САД у ствари Грчке уствари води јачању реакције, оштријој диференцијацији социјалних снага, још јаче подвлачи, како указују у својим говорима руководиоци компартије, у очима широких маса национално-ослободилачки карактер борбе грчких народа (sic! – М. Р.) против интервената“.⁹¹

У борби против ДАГ-а „Англо-Американци и монархофашисти примењују... најразличитија средства. Они шаљу у Демократску армију и њену позадину своје агенте, издајнике и терористе са задатком да убијају команданте војних једница, да шире (...) капитулантска настројења, да поткопавају позадину армије. Жандармерија и полиција силом пребацују породице партизана у реоне које су заузели партизани. Власти истерују становнике 10-15 села заједно са њиховом стоком у реон где су смештене владини јединице,⁹² забрањујући им било какво пребацивање ван предела тог реона... Америчка влада предлаже Грчкој и Турској да закључе међусобни војни споразум, на основу кога ће турска влада увести своје трупе у Северну Грчку под изговором заштите муслиманског становништва“. Грчко-амерички споразум је замена „енглеског господства... чак и монархистички лист *Estia* је писао крајем јуна у вези с тим споразумом да су Грци ‘посадили Американце на своју главу’, а лист *To Vima*, изражавајући гледиште умерених кругова буржоазије признао је да по томе споразуму и ‘грчка влада постаје потчињена влади Сједињених Држава’“. У Грчку још није био стигао „ни

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ АЈБТ, I-3-b/263, О догађајима у Грчкој, публиковани материјал за интерну употребу. Без имена и датума, крај 1947. или почетак 1948.

⁹¹ Исто.

⁹² Исто. Ово се односи на акцију пресецања логистичке подршке ДАГ-у масовним расељавањем сеоског становништва из планинских подручја. У овим акцијама принудног премештања сељака у околину градова под контролом грчке армије, пресељено је до марта 1948. око 700.000 лица. Angeliki E. Laiou, „Population Movement in the Greek Countryside During the Civil War“, *Studies in the History of the Greek Civil War*, L. Baerentzen, J. O. Iatrides, O. L. Smith (ed.), Copenhagen, 1987, str. 55–103; J. V. Kofas, *Intervention...*, str. 95.

један долар од обећане јој ‘помоћи’, када су Американци обавезали грчку владу ‘да уложи све могуће напоре у томе да би олакшала САД да добију... сваковрсну покретну и непокретну имовину’⁹³. Као пример, наведено је да су Американцима дата права да „под ропским условима“ користе концесије за руднике олова итд.⁹³

Промена спољнополитичког фактора у Грчкој била је изведена и обраћањем Грчке Савету безбедности са жалбом на суседне земље „народне демократије“. Грцима је то било потребно „да би свалили кривицу за грађански рат... на своје суседе... Енглезима... зато да би оправдали банкротство своје политике... Американцима... зато да би оправдали своју политику новог мешања“. И једни и други рачунали да ће на основу њега добити „адут против демократских народа на Балкану“. Оваквој политици супротстављен је „јасан и доследан став Совјетског Савеза у Савету безбедности... његов многократни и бескомпромисни захтев за обустављање енглеске и америчке интервенције“. У закључку је високопарним пропагандистичким језиком истакнуто да „пљачкашки, интервенционистички карактер америчке ‘помоћи’ постаје све очевиднији за грчке масе“.⁹⁴

Михаило С. Петровић је у фебруару 1948. објавио обиман и веома оштро интониран текст у коме је сажео своје (и званично југословенско) виђење резултата америчког присуства у Грчкој током 1947. године.⁹⁵ Под „британском војном управом стање у Грчкој било је сваког дана све горе, а када су Американци узели команду у своје руке, не само што се ништа није поправило, већ се погоршавање на свим пољима наставило још бржим темпом“. Нова влада са Софулисом на челу образована је, у ствари, у Америчкој амбасади у Атини према упутствима из Вашингтона. Поред огромног политичког и привредног утицаја, великих новчаних средстава уложених у Грчку, ништа није учињено на смиривању и поправљању стања у земљи. Што је за „грчку монархофашистичку владу и њене америчке заштитнике најгоре, и поред дестина хиљада тона ратног материјала... и поред стотина америчких војних стручњака, који сада командују монархофашистичком војском, та војска налази се у врло тешком положају и једва одржава неколико великих градова и део државне територије“. Петровић је истицао да је „безобзирност америчких господара толика... да се каткада чак и Софулисови министри нађу повређени у своме лакејском поносу, а на другој страни ‘мала банкарска и трговачка клика’, о којој је говорио Портер док су Атином владали Британци, није увек задовољна костима које јој се

⁹³ Исто.

⁹⁴ Исто. О схватању Труманове доктрине у грчкој владајућој политичкој елити в.: Theodore A. Coulombis – John Petropulos – Harry Psomiades, *Foreign Interference in Greek Politics, A Historical Perspective*, New York, 1976, str. 115–119.

⁹⁵ Михаило С. Петровић, „Последице империјалистичког вршљања у Грчкој“, *Тридесет дана*, фебруар 1948, str. 14–23.

бацају са богате доларске трпезе“. Такође, трвења постоје „не само између америчких стручњака и грчких монархофашистичких министара, већ и између Американаца и Британаца“. По мишљењу М. С. Петровића, „енглеска и америчка војна интервенција донеле су Грчкој беду, терор и хаос који се могу упоређивати само са стањем у време немачко-италијанске фашистичке окупације“. У исти мах „образовање владе генерала Маркоса последњи је и најтежи ударац страним интервенционистима“. Закључивао је да су „три... главна узрока англоамеричке интервенције у Грчкој: експанзионистичка политика према Балкану; стварање стратешких база и експлоатисање природних богатстава и радне снаге грчког народа“. ⁹⁶ Због тога се Американци „грозничаво држе Грчке,... због тога је претседник Труман, поред толиких стотина милиона долара већ бачених у мутну Марицу, почетком фебруара тражио нове велике кредите опет као бајаги ради помоћи грчком народу... ма какав био даљи став америчких окупатора и њихових грчких лакеја, грчки народ са својом демократском владом генерала Маркоса решен је да продужи борбу до свога потпуног ослобођења“. Помињање „демократске владе“ била је пропагандистичка несмотреност – имајући у виду да њу, под притиском западних сила али и совјетске „индиферентности“ према овом спољнополитички све неугоднијем проблему, Југославија није званично признала. ⁹⁷

Једна детаљна хронологија америчког укључивања у грчку кризу урађена је у Комисији за међународне односе и везе ЦК КПЈ 1949. године. Њоме је обухваћено време од америчке ноте грчкој влади 31. августа 1946, којом је изнесен став Вашингтона о противљењу одлагања избора, до децембра 1948. када је образован амерички „Специјални уред за расподелу“, тело АМАГ-а које је имало задатак не само да контролише – по речима шефа америчке мисије Грисволда – увоз америчке робе, већ и расподелу све робе увезене у Грчку. ⁹⁸ У овом збирном прегледу основних питања америчког ангажовања изведен је општи закључак да је и овде на делу, „попут онога што се дешавало у земљама ‘Маршаловог плана’ спровођење у дело експанзионистичких планова САД-а“, започето потпуном контролом привредног живота Грчке, коју је спроводио АМАГ. ⁹⁹

* * *

Укључење Грчке у стратегију америчког јачања „Northern Tier-а“ било је од великог значаја за даљи ток грађанског рата. Под надзором аме-

⁹⁶ Исто.

⁹⁷ О проблему признања „влада демократске Грчке“, в: Milan Ristović, „Krizna oko priznanja Markosove 'Privremene vlade' i Jugoslavija (decembar 1947 – januar 1948)“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1–2, 2001, str. 147–168.

⁹⁸ АЈ, АЦК СКЈ КМОВ, к 16-IX 33/VI-1948-1951, САД заузимају место Велике Британије у Грчкој, без датума.

⁹⁹ Исто.

ричке војне мисије предвођене генералом Ван Флитом (James Van Fleet), извршена је реорганизација грчке Националне армије, њено наоружавање и обука, а дошло је и до важних кадровских промена на њеном врху, као и до промене стратегије у борби против гериле Демократске армије. Овај процес није дао током 1947. и 1948. очекиване резултате. Национална армија је неуспешно водила неколико великих офанзива против војнички искусне и снажне левичарске гериле, под командом ЕЛАС-ових ветерана. У јануару 1949. на место главнокомандујућег Националне армије именован је генерал А. Папагос (A. Papagos) који је са групом сарадника (Tsakalotos, Venteris, Penzopoulos, Grigoropoulos) довршио реформу армије, подигао дисциплину и морал официрског кадра и ефикасно користио велике ресурсе америчке војне помоћи за сламање противника.¹⁰⁰ На другој страни биле су све израженије слабости и замор ДАГ-а, одсеченог од своје логистичке базе за регрутовање нових бораца и ослабљеног због уплитања КПП-а у раскол који је настао међу њиховим идеолошким и политичким спољним савезницима, СССР-ом и Југославијом, одакле је стизала помоћ у разноврсном ратном материјалу.¹⁰¹ Тешке последице имала је и промена тактике ДАГ-а после уклањања Маркоса Вафијадиса и њему блиских политичких и војних руководиоца (фронтални сукоби уместо до тада успешног герилског ратовања), исцрпљивање ионако малих резерви људства и ратних средстава, уз унутрашње разрачунавање са неистомишљеницима. Током 1949. обновљена и консолидована Национална армија је однела коначну победу над снагама ДАГ-а на Пелопонезу (фебруар 1949), и биткама на Грамосу и Вицију (август 1949), после којих су се преостале јединице повукле преко границе у Албанију, што је означило и крај грађанског рата. Грчка је модернизацију и јачање оружаних снага наставила уласком у НАТО (у „пакету“ са Турском), 1952, без обзира на њен „неатлантски“ геостратешки карактер, настављајући у хладном рату да врши функцију која јој је била додељена Трумановом доктрином. Промена смера југословенске политике изазвана расколом са Совјетским Савезом и окретање ка Западу утицали су на то да из политичко-пропагандне реторике постепено нестану отворене критике Труманове доктрине.

¹⁰⁰ Оружане снаге грчке владе бројчано су нарасле, тако да је Национална армија имала средином 1949. године 150.000 редовног састава, 50.000 војника служило је у Корпусу националне одбране, 25.000 у жандармерији, 7.500 у цивилној полицији, око 50.000 у јединицама домаће страже, 14.300 у морнарици и 7.500 у авијацији. D. H. Close and T. Veremis, „The Military Struggle, 1945-9“, *The Greek Civil War, 1943-1950*, David H. Close (ed.), London – New York, str. 118.

¹⁰¹ Milan Ristović, „Југославија и грађански рат у Грчкој (1945 – 1950)“, *Balkan posle Drugog svet-skog rata, Zbornik radova sa naučnog skupa*, Beograd, 1996, str. 71–84; Milan Ristović, „То ζητημα της γιουγκοσλαβικης στρατιωτικης βοηθειας προς τον Δημοκρατικο Στρατο Ελλάδας, 1946-1949“, *Ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Μια αποτίμηση. Πολιτικές, ιδεολογικές, ιστοριο-γραφικές προεκτασεις, Ελληνικά Γραμματα*, Αθήνα, 2007, str. 97–122.

Summary

The Truman Doctrine, Greece and Yugoslav Reactions (1947–1949)

Key words: *Greece, Civil War, Great Britain, USA, Yugoslavia, Truman Doctrine, Cold War*

The inclusion of Greece into the American strategy of strengthening of the „Northern Tier“ by launching of the Truman Doctrine was very important for the further course of the civil war gripping this Balkan country since the spring of 1946. Like other countries in the Soviet sphere of influence, Yugoslavia greeted the new American doctrine as an expression of the growing imperialist ambitions of the militarily and economically strongest state of the post-war world. It was criticized as tools for stifling progressive movements, being particularly dangerous because it found its field of activity in the Balkans. Yugoslav politicians deemed that the American advent to the Balkans in the place of the exhausted British, had created a much more dangerous situation, not only for the cause of the Greek Communists who enjoyed moral and material aid of the neighboring Communist states, but also for their Balkan neighbors, including Yugoslavia which was heavily involved in the Greek crisis.

With massive financial and material aid, primarily in military equipment and weapons and under supervision of the American military mission, the Greek National Army was reorganized and the strategy in fighting the leftist guerilla was changed. However, this failed to yield the expected results throughout 1947 and 1948. In January 1949 General A. Papagos was appointed the supreme commander of the National Army. He finished the reorganization of the Army, fortified the discipline and the morale of the officer corps and used effectively large resources of the American military aid for crushing the enemy. During 1949 the renewed and consolidated National Army finally defeated the forces of the leftist Democratic Army which signified the end of the civil war. Greece continued building up and modernizing its armed forces by joining NATO (together with Turkey) in 1952, regardless of their „non-Atlantic“ geo-strategic character and continuing to play the role in the Cold War which was assigned them by the Truman Doctrine. The change of course of the Yugoslav foreign policy caused by the split with Soviet Union and turning toward establishing relations with the West, caused the overt criticizing of the Truman Doctrine to gradually disappear from the political and propagandist rhetoric.

УДК 316.323.72(510)“1956/1957“
327(1-664:510)“1956/1957“

MAO CEDUNG, INTELEKTUALCI I POTRESI U KOMUNISTIČKOM SVETU 1956–1957.

Mr Jovan ČAVOŠKI
Institut za noviju istoriju Srbije

APSTRAKT: Ovaj rad se bavi odnosom između spoljašnjih faktora, formiranih pod uticajem previranja unutar socijalističkog bloka tokom 1956. godine – destaljinizacija i nemiri u Poljskoj i Mađarskoj – i dešavanja unutar same NR Kine, pre svega posmatrano u svetlu promena politike prema intelektualcima. Rad se zasniva na prvorazrednoj kineskoj literaturi i izvorima, uzimajući u obzir i rezultate istraživanja zapadnih istoričara. Isto tako, citiraju se i odgovarajući dokumenti iz domaćih arhiva.

Ključne reči: *Mao Cedung, intelektualci, NR Kina, destaljinizacija, Istočna Evropa, SSSR*

Uvod

U istoriji Narodne Republike Kine godina 1956. predstavlja ključni tranzicioni period između ranih godina njenog postojanja i potonjih složenih i surovih vremena „Velikog skoka napred“ (1958–1961) i kasnije „Velike kulturne revolucije“ (1966–1976). Tokom te godine mnogi procesi koji su otpočeli osnivanjem Narodne Republike oktobra 1949. ali često odgađani zbog kineskog učešća u Korejskom ratu, bili su okončani dok su novi trendovi u društvenom i ekonomskom razvoju mlade socijalističke republike tek bili otpočeli. U ovom periodu možemo posvedočiti o pokušajima da se ubrza sveopšti ekonomski razvoj kineske države, koji je bio praćen neočekivanim otopljanjem odnosa između Partije i intelektualaca, a dogodile su se i korenite promene unutar same KP Kine, koje su blisko pratile radikalni ideološki zaokret novog sovjetskog rukovodstva.

Skrivena borba unutar „hodnika moći“, a naročito nadmetanje između Mao Cedunga¹ i tzv. partijskih birokrata, oslikavali su kontradikcije koje su postojale ne samo unutar vladajuće partije već, pre svega, unutar mladog socijalističkog društva u celini. Iako ova borba nije bila očigledna savremeniciima i spoljnim posmatračima, njene neposredne posledice po ekonomski i društveni razvoj NR Kine bile su više nego opipljive. Dve velike kampanje ovog perioda – „stotinu cvetova“ i „protiv desničara“ predstavljale su ne samo reakciju centralnog rukovodstva na unutrašnja kretanja u samoj Kini već su često bile deo uslovnog refleksa na previranja koja su se događala unutar celokupnog socijalističkog sveta. Proces destalinizacije i burni događaji u Poljskoj i Mađarskoj u jesen 1956. godine imali su ogroman uticaj na formulisanje Maove politike unutar i van granica same Kine. Jedan od glavnih dobitnika, ali i gubitnika ovog čitavog procesa bili su i kineski intelektualci.

¹ Mao Cedung [Mao Zedong] (1893–1976), revolucionar, lider Komunističke partije Kine, ratni vođa i vrhovni komandant Narodnooslobodilačke armije Kine, osnivač i prvi predsednik Narodne Republike Kine. Rođen u provinciji Hunan, jedan od osnivača KPK jula 1921. godine, učesnik svih revolucionarnih događaja 20-ih godina kada je pokušano oslobodjenje i ujedinjenje Kine od kolonijalnih sila i različitih „gospodara rata“. Posle 1927. i napada Čang Kaj Šekove Nacionalističke partije (Guomindang – GMD) na KPK, vodi revolucionarni pokret na jugu Kine. Pod pritiskom napada nacionalista oktobra 1934. sa svojim sledbenicima napušta uporišta na jugu i kreće ka severnim oblastima Kine – čuveni „Dugi marš“. Na konferenciji u Cunjiu januara 1935. i formalno je preuzeo rukovodstvo u partiji. Po dolasku u Jen'an, provincija Šaansi, stvara novu revolucionarnu bazu u kojoj će KPK provesti ceo rat protiv Japana (1937–1945). Po uspešnom okončanju poslednje faze građanskog rata (1946–1949), 1. oktobra 1949. osnovana je Narodna Republika Kina, a Mao Cedung je postao njen prvi predsednik. Na tom mestu ostao je do 1959. od kada je samo partijski lider a mesto predsednika ustupa Liu Šaočiju. U Maovo vreme Kina postaje značajna svetska sila, vodi aktivnu spoljnu politiku, direktno ili indirektno učestvuje u nekim od najznačajnijih hladnoratovskih sukoba (Korejski rat, Vijetnamski rat, sukob sa Indijom i SSSR-om, dvodecenijska konfrontacija sa SAD-om itd.), ali na unutrašnjem planu doživljava značajne lomove. Na tom planu prednjače ekonomski neuspesi „Velikog skoka napred“ i politički haos „Velike kulturne revolucije“. O ovim događajima istoričari se i dan danas spore, kako u samoj Kini, tako i van nje. Mao je umro 9. septembra 1976. godine. *Zhongguo gongchandang lishi dacidian – zonglun, renwu* [Enciklopedijski rečnik KPK – teorijska razmatranja, ličnosti] (Beijing: Zhonggong zhongyang dangxiao chubanshe, 2001), str. 133–134.

Liu Šaoči [Liu Shaoqi] (1898–1969), revolucionar, drugi u hijerarhiji kineskih rukovodilaca posle Mao Cedunga. Rođen u provinciji Hunan, kao mlad se kratko školovao u Sovjetskom Savezu. Od 1921. član KPK. Obavlja niz partijskih dužnosti po provincijama. Učesnik Dugog marša, a na konferenciji u Cunjiu odlučno podržao liniju Mao Cedunga. Od 1936. na čelu je Severoistočnog biroa KPK, a tokom rata protiv Japana deluje u neprijateljskoj pozadini. U tom periodu napisao je nekoliko značajnih teorijskih radova. Odigrao jednu od ključnih političkih uloga u konačnoj pobedi nad nacionalistima, ali i u uspostavljanju strateškog saveza sa Moskvom (tajna poseta SSSR-u jul–avgust 1949). Posle osnivanja NR Kine postao je potpredsednik Centralne narodne vlade, a posle usvajanja prvog ustava 1954. postaje predsedavajući stalnog komiteta Svekineskog narodnog kongresa. Od 1959. obavlja dužnost predsednika NR Kine. Po mnogim pitanjima unutrašnje politike, Liu Šaoči je bio antipod Mao Cedungu. Često su se njihove političke koncepcije razlikovale, naročito u odnosu na probleme unutrašnjeg razvoja zemlje. Liu Šaoči je bio jedna od prvih žrtava Kulturne revolucije, a 1969. umro je u zatvoru. Zvanični uzrok smrti bila je upala pluća. *Zhongguo gongchandang lishi dacidian – zonglun, renwu*, str. 187–88.

To potvrđuje i veza koja je postojala između opštih potresa unutar sovjetskog bloka i njihovog neposrednog efekta na unutrašnju politiku KPK, naročito u njenom odnosu prema intelektualcima. Tokom 1956. i početkom 1957. godine, unutrašnji i spoljašnji faktori bili su toliko isprepletani pa se unutrašnja kretanja u Kini ne mogu i ne smeju posmatrati van njihovog međunarodnog konteksta. Kina, kao drugi po značaju član socijalističkog bloka, imala je svog velikog udela u formulisanju opštih prilika unutar samog lagera, dok su poznati događaji u Istočnoj Evropi odigrali svoju istaknutu ulogu u oblikovanju unutrašnjopolitičkih prilika u samoj Kini. Oceniti uticaj spoljnopolitičkog faktora u političkom odlučivanju kineskog rukovodstva, naročito Mao Cedunga lično, u odnosu na različite grupe kineskog društva i predstavlja predmet naše elaboracije. Ovaj članak se zasniva na novijoj kineskoj literaturi i izvorima, dok se, u dobroj meri, uzimaju u obzir i rezultati istraživanja zapadnih kolega. Osim toga, neka od deklasifikovanih jugoslovenskih dokumenata o ovoj problematici biće takođe citirana.

Ekonomski razvoj – pronaći novu ulogu za intelektualce

Kraj 1955. i početak 1956. nudio je nove perspektive za kineske intelektualce, kakve oni nisu videli još od 1949. godine. Novi kurs brze društvene i ekonomske transformacije koji je zauzelo partijsko rukovodstvo, predstavljao je značajnu priliku za intelektualce da prevaziđu dodeljen im status parije u politici KPK i iznova pronađu sopstveno mesto u procesu sveobuhvatne rekonstrukciju kineskog društva. Ipak, ovakvo iskustvo kineskih intelektualaca nije se nimalo razlikovalo od iskustva njihovih kolega u drugim socijalističkim zemljama, pošto je sama suština ideologije marksizma-lenjinizma postavljala mnoga klasna ograničenja pred samostalnu društvenu delatnost inteligencije.

Još od osnivanja NR Kine, uloga i status intelektualaca u društvu nisu bili jasno definisani, često slikani u ideološkim tonovima kao pitanje odnosa između radničke i buržoaske klase, stavljajući time problem intelektualaca u samo središte krucijalnih pitanja koja su bila deo jednog socijalističkog društva.² Sušti-

² Još tokom rata protiv Japana i tokom samog građanskog rata, Mao Cedung je često isticao važnost uloge intelektualaca u kineskoj demokratskoj revoluciji, naročito stavljajući naglasak na činjenicu da konačna pobjeda ne bi bila moguća bez suštinskog doprinosa kineske inteligencije. On je pozivao na sve češće uključivanje intelektualaca u redove Partije, Narodnooslobodilačke armije i budućih vladinih institucija. Yang Fengcheng, „1949–1956 nian dang de zhishifenzi zhengce yanjiu“ [Istraživanje politike KPK prema intelektualcima 1949–1956], *Zhongguo renmin daxue xuebao*, br. 1 (1999), str. 74. Međutim, iako se izvestan broj intelektualaca zaista pridružio partiji, mnogi od njih su oklevali da se aktivnije bave politikom, poučeni negativnim iskustvom iz dve kampanje „ispravljanja“ (partijske čistke), u Jenanu (1942–1945. g.) i Harbinu (1948. g.). Više o ranoj politici prema intelektualcima u: *Jianqiao Zhonghua renmin gongheguo shi: geming de Zhongguo de xingqi 1949–1965 nian* [Kembrižka istorija NR Kine: Uspon revolucionarne Kine 1949–1965] (Zhongguo shehui chubanshe, 1998), str. 231–246.

na problema u odnosu između KPK i inteligencije nije ležala samo u različitom ideološkom pogledu na svet već, pre svega, u nedostatku elementarnog kontakta između njih, još od vremena kada su komunisti bili suštinski izbačeni iz većine urbanih centara tokom i posle 1927. godine. Dok je Partija izvodila revoluciju u seoskom okruženju, dotle su intelektualci živeli po gradovima. Njihovo prihvatanje pobeđe KPK u građanskom ratu bilo je više izraz moralnog prezira prema korumpiranom režimu Guomindanga (GMD) nego što je to bilo deo iskrene opredeljenosti većine intelektualaca za ideološki sistem koji je ubrzo postao vladajući.³ Uopšteno govoreći, u periodu 1949–1955. politiku Partije prema intelektualcima možemo svesti na tri dominantna termina „ujediniti (tuanjie), edukovati (jiaoyu), reformisati (gaizao)“. Ovaj slogan je oslikavao čisto ideološki pristup u bavljenju pitanjem intelektualaca, koji su uglavnom smatrani pripadnicima buržoazije, ili da pojednostavimo, intelektualci su bili predmet intenzivnog partijskog rada, a ne aktivna komponenta izgradnje socijalističkog društva, pošto je njihova klasna pripadnost bila u suprotnosti sa samom suštinom ideologije „diktature proletarijata“.⁴

Međutim, posle izgradnje čvrstih temelja novog političkog sistema, pitanje društvene i političke modernizacije stajalo je u vrhu nove političke agende KPK. Dok u izgradnji državnih i partijskih institucija nije bila neophodna pomoć inteligencije, pošto je to bio primarni zadatak partijskih kadrova, dotle je cilj ekonomske transformacije morao ležati isključivo na visokoobrazovanim i kvalifikovanim osobama (drugačijoj vrsti intelektualaca), a ne na partijskim kadrovima koji su većinom dolazili iz ruralnih oblasti, bez nekog višeg obrazovnog nivoa. Maova želja da stvori modernu Kinu činila je srž kompromisa između Partije i intelektualaca. Iako je želja bila Maova, na premijeru Džou Enlaju ležala je odgovornost da okupi intelektualce za ovaj grandiozni poduhvat.⁵ Dva osnovna faktora uticala su na kineskog premijera da istakne neophodnost angažovanja intelektualaca u izgradnji

³ Čak je početkom 1956. 93% vodećih kineskih intelektualaca bilo van redova Partije, iako je na opštem nivou članstva taj broj bio uvećan za 35% od 1949. godine. Mao Cedung je smatrao da je samo 10% intelektualaca bilo stvarno opredeljeno za marksizam-lenjinizam, dok je 80% njih generalno prihvatilo socijalizam, ali da to nikako nije promenilo njihov mentalitet. Shen Zhihua, „1956 nian chu Zhonggong dui zhishifenzi zhengce de tiaozheng“ [Promena u politici KPK prema intelektualcima početkom 1956. godine], *Shehui kexue*, br. 8 (2006), str. 81.

⁴ Yang Fengcheng, „1949–1956 nian dang de zhishifenzi zhengce yanjiu“, str. 71–72; *Jianqiao Zhonghua renmin gongheguo shi...*, str. 248–254. Tokom 1953. godine, kada je već došlo do stabilizovanja vlasti KPK nad celom Kinom, došlo je do izvesnih pomeranja u generalnom pristupu intelektualcima, ali su tokom 1954. i 1955. kampanja protiv članaka o klasičnom romanu „San o crvenoj kući“ (Hong lou meng) i lavina žestokih kritika na račun čuvenog književnika Hua Fenga, bili jasno usmereni protiv aktivnog mešanja intelektualaca u politiku. Čak se i Mao Cedung lično uključio u kritiku članaka o romanu „San o crvenoj kući“. *Mao Zedong wenji VI* [Sabrana dela Mao Cedunga VI], Renmin chubanshe (1999), str. 352–353; Shen Zhihua, „1956 nian chu Zhonggong dui zhishifenzi zhengce de tiaozheng“, str. 83.

⁵ Džou Enlaj [Zhou Enlai] (1898–1976), revolucionar, jedan od glavnih kineskih rukovodilaca, dugogodišnji premijer i ministar spoljnih poslova NR Kine. U mladosti proveo par godina u Japanu i Francuskoj, a posle učlanjenja u KPK 1921. organizovao u Parizu partijski podmladak.

modernog društva.⁶ Prvi faktor bilo je njegovo direktno učešće u formulisanju i sprovođenju Prvog petogodišnjeg plana, koji mu je jasno sugerisao da su Kini bili preko potrebni kvalifikovani ljudi i eksperti za izvođenje zadatka ekonomske rekonstrukcije. Drugi faktor bila su njegova putovanja u inostranstvo tokom 1954–55. godine, kada je Džou Enlaj bio zatečen razlikom koja je postojala u nivou tehnološke razvijenosti Kine i vodećih industrijskih zemalja, naročito zbog toga što su se ove zemlje oslanjale na obrazovane ljude u cilju unapređenja svoje ekonomije i stvaranja bolje svakodnevice za sopstvene građane.⁷

Po završetku Korejskog rata i lansiranja Prvog petogodišnjeg plana u 1953. godini, centralno rukovodstvo, a pre svega Mao Cedung lično, razmatrali su različite načine ekonomskog razvoja koji bi obuhvatili opšte iskustvo socijalističke izgradnje, ali bi uzeli u obzir i specifičnu situaciju unutar samog kineskog društva.⁸ Suština novog kursa, u literaturi često nazivanog i kao „Prvi veliki skok napred“, svodila se na izgradnju teške industrije i kolektivizovane poljoprivrede kao sirovinske podloge za sveopštu industrijalizaciju, baš kao što je to bilo i u Sovjetskom Savezu, ali, istovremeno, izbegavajući sve greške i skretanja staljinističkog pristupa modernizaciji (glad, nasilje, nemiri, ustanci itd.).⁹ Mao

---

Tokom 20-ih obavlja odgovorne političke i vojne funkcije. Posle izbijanja građanskog rata sa GMD-om jedan je od vojnih komandanata kineske Crvene armije, učestvuje u Dugom maršu. Tokom rata protiv Japana zadužen od KPK da održava ujedinjeni front sa GMD-om. Posle pobe u građanskom ratu i osnivanja NR Kine obavljao je dužnost premijera i ministra spoljnih poslova. Poznat po svojoj diplomatskoj veštini koju je naročito dokazao u probijanju američke izolacije Kine na Ženevskoj i Bandunškoj konferenciji (1954–55), kao i tokom otvaranja Niksonove administracije prema Kini. Džou Enlaj je uvek predstavljao ono „meko lice“ komunističkog režima koje je rado prihvatano među mnogim zemljama u inostranstvu. Iako se često razilazio sa Maom oko osnovnog pravca delovanja u unutrašnjoj politici, nikada nije postao prava opozicija. Tokom „Kulturne revolucije“ bio pod stalnim pritiskom i neprekidnom životnom opasnošću od frakcije okupljene oko Maove supruge Đijang Čing. Ostao i do danas najpopularniji među kineskim rukovodiocima. Umro 8. januara 1976. *Zhongguo gongchandang lishi dacidian – zonglun, renwu*, str. 367.

⁶ Već u septembru 1950. Džou Enlaj je odlučio da postigne kompromis sa intelektualcima i pridobije njihovu podršku za vladine planove. U njegovom govoru „O problemu reformisanja intelektualaca“ (Guanyu zhishifenzi de gaizao wenti), održanom 29. septembra 1950. pred intelektualcima iz Pekinga i drugih gradova, Džou ih je pozvao da se pridruže inicijativi KPK da se stvori moderno socijalističko društvo: „Zašto intelektualci treba da stanu na stranu proletarijata? Zato što je proletarijat napredan, on je za narod, za naciju, on treba da u budućnosti stvori komunizam, stvarajući preduslove za besklasno društvo. Sve je to veliki proletarijat.“ Na početku govora bio je predusretljiv prema publici rekavši „Mi, intelektualci“, što je trebalo da jasno sugerise da je i kineski premijer jedan od njih, te da im garantuje osnovna prava u novom režimu. *Zhou Enlai nianpu 1949–1976 I* [Džou Enlaj hronologija 1949–1976 I], Zhongyang wenxian chubanshe (1997), str. 182–183.

⁷ Jin Chongji, *Zhou Enlai zhuan III* [Džou Enlaj biografija III], Zhongyang wenxian chubanshe (1998), str. 1191.

⁸ Više o ekonomskim rezultatima Prvog petogodišnjeg plana u: *Jianqiao Zhonghua renmin gongheguo shi...*, str. 161–192.

⁹ O ranim pokušajima KPK da sprovede kolektivizaciju na selu i o prihvatanju novog kursa u agrarnoj politici u: Feng Xianzhi, Jin Chongji, *Mao Zedong zhuan 1949–1976 I* [Mao Cedung biografija 1949–1976 I], Zhongyang wenxian chubanshe (2003), str. 343–385.

Cedung je 31. jula održao svoj čuveni govor „O problemu zemljoradničkih kooperativa“ (Guanyu nongye hezuohua wenti), u kome je jasno naglasio vezu koja je postojala između procesa industrijalizacije i sveopšte agrarne reforme: „Što se tiče industrije i poljoprivrede, socijalističke industrijalizacije i socijalističke agrarne transformacije, mi ih ne možemo razdvojiti niti ignorisati, niti možemo naglasti samo jedan aspekt, dok oslabimo drugi.“¹⁰ Ova veza bila je još jasnija u novoproklamovanom kursu industrijalizacije. Na osnovu opšte diskusije unutar Politbiroa KPK, novembra 1955. godine Mao Cedung je predstavio novi plan industrijskog razvoja koji je prihvaćen u svojoj revidiranoj formi i predstavljen javnosti početkom 1956. pod nazivom „Rezolucija CK KPK o problemu transformacije kapitalističke industrije i trgovine“ (Zhonggong Zhongyang guanyu zibenzhuyi gongshangye gaizao wenti de jueyi).¹¹ Osnovni cilj kampanje sastojao se u nameri da se što brže transformišu sva preostala privatna mala i srednja preduzeća u čisto državna ili državno-privatna preduzeća. Krajem 1956. ovaj proces je, na iznenađenje samog Mao Cedunga, bio uspešno okončan, sa dosta oipljivim uspehom.¹² Međutim, budućnost ovakvih ogromnih ekonomskih konglomerata direktno je zavisila od primene znanja visokokvalifikovanih stručnjaka koji su mogli da nadgledaju celokupan proces industrijalizacije. Ova činjenica je neposredno uticala na Maov stav prema intelektualcima, stavljajući ga u iznuđenu poziciju da što pre napravi kompromis sa kineskom inteligencijom.

Od 14. do 20. januara 1956. Džou Enlaj je predsedavao konferenciji posvećenoj problemima intelektualaca u kineskom društvu. Njegov čuveni govor „Izveštaj o pitanju intelektualaca“ (Guanyu zhishifenzi wenti de baogao), održan na svečanom otvaranju samog skupa, jasno je naglasio novu ulogu koju su intelektualci morali da imaju u postojećim okolnostima: „Razvoj socijalističke izgradnje mora se oslanjati ne samo na aktivno delovanje radničke klase i širokih seljačkih masa nego i na aktivni rad intelektualaca. Drugim rečima, mora se osla-

¹⁰ *Jianguo yilai Mao Zedong wengao V* [Spisi Mao Cedunga od osnivanja Narodne Republike V], Zhongyang wenxian chubanshe (1990), str. 249; *Mao Zedong wenji VI*, str. 418–441. Iako je Mao u ovom govoru naglasio sovjetski model industrijalizacije i kolektivizacije kao opšti uzor, njegov način stvaranja seoskih kooperativa imao je izvesne razlike u odnosu na prethodno sovjetsko iskustvo: prvo, stvorene su jedinice za uzajamnu pomoć, dok je drugi korak bilo uvođenje radnika u kooperative, ali je kontrola nad sredstvima za proizvodnju bila u rukama seljaka, iako su međusobno delili alatke i kolektivnu imovinu. U sovjetskom slučaju, sredstva za proizvodnju kontrolisali su zasebni organi, tzv. mašinsko-traktorske stanice.

¹¹ *Jianguo yilai Mao Zedong wengao V*, str. 437–443; Feng Xianzhi, Jin Chongji, *Mao Zedong zhuan 1949–1976 I*, str. 452–457.

¹² Kampanja je u potpunosti izvedena u oblasti grada Pekinga, pod rukovodstvom lokalnog partijskog šefa Penga Džena. Međutim, ovakav preobražaj je zaista dao impresivne rezultate na papiru, ali brzi tempo spajanja svih ovih preduzeća nije omogućio malim proizvođačima da steknu neophodna znanja i veštine koja su mogli primeniti u novim privrednim okolnostima. Roderick MacFarquhar, *The Origins of the Cultural Revolution I: Contradictions Among the People 1956–1957*, Columbia University Press, New York, 1974, str. 15–35; Maurice Meisner, *Mao's China and After: A History of the People's Republic*, Free Press, New York: 1999, str. 111–120, 134–147.

njati na blisku saradnju fizičkog i umnog rada, mora se oslanjati na bratski savez radnika, seljaka i intelektualaca. Intelektualci su postali važan faktor u svim sferama života naše zemlje¹³. Ovo otoplavanje u odnosima između Partije i intelektualaca bilo je bez presedana u novijoj kineskoj istoriji, što je predstavljalo novu fazu u nastanku jednog iznijansirano društva koje se nije moglo lako uklopiti u ideološke šablone prethodnog perioda. Međutim, novi vetrovi koji su duvali iz Kremlja, srca svetskog komunizma, nametnuli su potpuno drugačije izazove, kako samoj Partiji tako i intelektualcima.

Destaljinizacija i njene posledice

Pompezno proklamovanje novog plana industrijskog i poljoprivrednog razvoja i kompromis sa inteligencijom, jasno su ukazivali da su prioriteti Centralne narodne vlade u Pekingu bili isključivo u ekonomskoj, a ne i u političkoj sferi. Godina 1956. trebalo je da postane vesnik novih, velikih ekonomskih uspeha, ali su događaji van same Kine neposredno uticali na to da politička i ekonomska agenda počnu da se nadmeću za primat u odlukama KPK. Na kraju, kao što ćemo i videti, idološki problemi su odneli prevagu, time pružajući intelektualcima više prostora na političkom frontu, ali, istovremeno, otvarajući vrata obračunu sa mnogim protivnicima koji je usledio 1957. godine. Intelektualci su postali glavni dobitnici čitavog procesa, ali i glavni gubitnici u unutarpartijskim obračunima.

Dvadeseti kongres KPSS-a održan je od 14. do 25. februara 1956. godine. Ovaj događaj, prevashodno usmeren na regulisanje partijske borbe koja se vodila u sovjetskom vrhu, imao je dubok i dugotrajan efekat na celokupan svetski radnički pokret, određivši, na neki način, sudbinu komunističke ideologije u decenijama koje su usledile. Ključno pitanje celokupnog skupa predstavljao je Hruščovljev tajni referat u kome je otvoreno i oštro napadnut Staljinov „kult ličnosti“. Ova sednica, na kojoj je i pročitani tajni referat, bila je održana noću, poslednjeg dana Kongresa, bez prisustva predstavnika „bratskih“ partija (uključujući i KPK). Kada su zaključci ovog referata bili predstavljeni ostalim komunističkim i radničkim partijama, a naročito kada su detalji procureli i na Zapad, to je stvorilo nemir i pometnju na ogromnom prostranstvu od centralne Evrope do istočne Azije.¹⁴

¹³ Jin Chongji, *Zhou Enlai zhuan III*, str. 1200–1207; *Zhou Enlai nianpu 1949–1976 I*, str. 539–540; „Zhou Enlai he jianguo yilai dang de zhishifenzi zhengce“ [Džou Enlaj i politika KPK prema intelektualcima od osnivanja Narodne Republike], *Zhonggong dang shi yanjiu*, br. 2 (1998), str. 4–5. Već u novembru 1955. Mao je prihvatio ideju da se sazove konferencija posvećena problemu položaja intelektualaca, dok je neposredni zadatak organizovanja jednog takvog skupa dodeljen Džou Enlaju. Shen Zhihua, „1956 nian chu Zhonggong dui zhishifenzi zhengce de tiaozheng“, str. 84; Wu Xiaoni, „1956 nian zhishifenzi wenti huiyi yanjiu shuping“ [Pregled istraživanja konferencije o problemu intelektualaca 1956. godine], *Dang shi yanjiu jiaoxue*, br. 1 (2003), str. 68–69.

¹⁴ Hruščovljev tajni referat o Staljinu bio je više rezultat oštrem unutarpartijskoj borbi koja je besnela protiv staljinističkih elemenata u vrhu (Molotov, Maljenkov) nego što je bio usmeren protiv bilo

Delegaciju KPK na XX kongresu predvodili su Džu De¹⁵ i Deng Sjaoping.¹⁶ Čak ni KPK nije bila obavještena o sadržaju tajnog referata, iako ju je, u hijerarhiji svetskih komunističkih partija, KPSS držao na mestu odmah posle svog. Kineska delegacija bila je zatečena. Nedostatak komunikacije između Moskve i Pekinga, ali i drugih „bratskih“ partija, uzet je sa kineske strane kao veliki propust sovjetskog rukovodstva. Mao Cedung je, štaviše, poslao pozdravni

---

koje komunističke partije. Istiskujući staljinističke elemente iz vlasti, Hruščov ne samo što je stabilizovao sopstvene pozicije već mu je to omogućilo da preduzme drugačiji politički i ekonomski kurs od onog Staljinovog, koji više niko nije mogao slediti. Ključno unutrašnjopolitičko pitanje bio je dalji razvoj ekonomije i postizanje socijalne stabilnosti, tako da je Hruščov proklamovao novi kurs „miroljubive koezistencije, mirne tranzicije i mirnog nadmetanja“. Ovakav kurs je još jednom podržan u Bulganjinovom referatu za Šesti petogodišnji plan. Ipak, centralno pitanje bio je obračun sa „kultom ličnosti“. Više o unutrašnjim i međunarodnim implikacijama XX kongresa, kao i generalno o kineskom stavu u: P. Г. Пихоя, *Советский Союз: история власти*, Сибирский хронограф, Новосибирск 2000, str. 122–129; William Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era*: W.W. Norton and Company, New York, London, 2004, str. 270–275; Shen Zhihua, Li Danhui, *Zhanhou Zhong Su guanxi ruogan wenti yanjiu: Laizi Zhong E shuangfang de dangan wenxian* [Studija o nekim istaknutim pitanjima posleratnih sovjetsko-kineskih odnosa: dokumenta iz kineskih i ruskih arhiva], Renmin chubanshe (2006), str. 216–232; Shen Zhihua, *Zhong Su guanxi shigang 1917–1991* [Pregled istorije kinesko-sovjetskih odnosa 1917–1991], Xinhuashe chubanshe (2006), str. 146–153; Yang Kuisong, *Lengzhan shiqi de Zhongguo waijiao guanxi* [Spoljni odnosi Kine tokom hladnog rata], Beijing daxue chubanshe (2005), str. 77–83.

¹⁵ Džu De [Zhu De] (1886–1976), maršal, ratni komandant KPK tokom građanskog rata i rata protiv Japana, jedan od vodećih rukovodilaca NR Kine. U mladosti se školovao za oficira, obavljao odgovorne vojne dužnosti tokom 20-ih, a 1930. godine postao je glavnokomandujući kineske Crvene armije. Učesnik Dugog marša, a na konferenciji u Cunjiu pružio je odlučujuću podršku liniji Mao Cedunga. Odigrao je istaknutu ulogu u ratu protiv Japana, a nemerljiv mu je i doprinos pobjedi KPK u građanskom ratu sa nacionalistima. Posle osnivanja NR Kine obavljao je neke od istaknutih političkih i vojnih dužnosti. Umro 6. jula 1976. godine. *Zhongguo gongchandang lishi dacidian – zonglun, renwu*, str. 178.

¹⁶ Deng Sjaoping [Deng Xiaoping] (1904–1997), revolucionar, jedan od vodećih rukovodilaca KPK, tvorac politike reformi i otvaranja koja i danas traje u NR Kini. Roden u provinciji Sečuan, kao mladić otišao na školovanje u Francusku i tamo postao deo podmlatka novoosnovane KPK, a od 1924. i član. Posle četiri godine provedene u Francuskoj, 1926. odlazi na školovanje u Sovjetski Savez. Po povratku u zemlju i posle sukoba sa GMD-om obavlja niz odgovornih partijskih dužnosti u unutrašnjosti zemlje. Učesnik Dugog marša, od početka podržavao partijsku liniju Mao Cedunga. Jedan od ratnih komandanata u građanskom ratu i u sukobu sa Japanom, istakao se u više velikih bitaka. Od 1945. član CK KPK. Krajem građanskog rata i posle osnivanja NR Kine bio na čelu Jugozapadnog biroa koji je bio zadužen za oslobađanje jugozapadnih provincija i Tibeta. Postaje član Centralne vlade i sekretar CK KPK, da bi 1956. na VIII kongresu, postao generalni sekretar CK KPK. Tokom 50-ih i ranih 60-ih postaje jedan od ključnih kineskih rukovodilaca, glavni pregovarač sa KPSS-om u ideološkim raspravama, ali početkom Kulturne revolucije gubi sve pozicije u državi i Partiji. Iako mu je i život bio par puta u opasnosti, 1973. vraća se na dužnost vicepremijera. Posle Maove smrti i uklanjanja tzv. četvoročlane bande sa Maovom ženom na čelu, polako preuzima vodeću ulogu u KPK i državi. Od 1978. pokreće politiku otvaranja Kine prema ostatku sveta i otpočinje smeđe ekonomske reforme i modernizaciju, zasnovane na nekim od tržišnih principa. To je bila jedna od najsveobuhvatnijih ekonomskih modernizacija u ljudskoj istoriji. Pod njegovim rukovodstvom dogovoreno je mirno vraćanje Hong Konga i Makaoa NR Kini, po principu „jedna zemlja, dva sistema“ (yi guo, liang zhi), a to je predloženo i Tajvanu. Posle 1989. polako se povlači sa vodećih pozicija. Uz Mao Cedunga, on je najpoštovaniji kineski lider. Umro je 19. februara 1997. *Zhongguo gongchandang lishi dacidian – zonglun, renwu*, str. 140–141.

telegram delegatima Kongresa u kome je naglasio pozitivan doprinos Staljina svetskom radničkom pokretu. Kada je izbila neprijatna vest, Deng Sjaoping je odmah poslao hitan izveštaj u Peking, dok je Džu De, u obilasku sovjetske unutrašnjosti, bio svedok studentskih demonstracija u Tbilisiju, na kojima je iskazana podrška Staljinu, a koje su vlasti ubrzo razbile. Obojici delegata savetovano je iz Pekinga da se ne upuštaju ni u kakvu diskusiju i da se što pre vrate u Kinu.¹⁷ Mao Cedung je spremao sopstveni odgovor na ovakav neočekivani i zloslutan razvoj događaja.

Za Maoa lično, proces destalinizacije predstavljao je podjednako i priliku koju je trebalo ugrabiti i izazov na koji je trebalo adekvatno odgovoriti. Prilika se svodila na mogućnost da se od Moskve preuzme vodeća uloga u arbitriranju u ideološkim pitanjima, ali je izazov bio mnogo opasniji po Maovu poziciju.¹⁸ Kritika kulta ličnosti predstavljala je veliki presedan koji je mogao destabilizovati vlast mnogih komunističkih partija na svetu, te je mogla biti iskorišćena i protiv Mao Cedunga lično.¹⁹ Insistiranje na ambicioznom programu ekonomske rekonstrukcije nije uvek uživalo podršku mnogih partijskih birokrata koji su smatrali da je tempo razvoja bio suviše brz da bi doneo preko potrebne pozitivne rezultate.²⁰ Iako je zvanično KPK smatrala problem destalinizacije unutrašnjim

¹⁷ Džu De, koji je imao prijateljski odnos sa Hruščovom, u svom obraćanju Kongresu nije hvalio Staljina, pa su kasnije neki sumnjali da je on bio unapred obavešten o sadržaju tajnog referata. Nažalost, nemamo potvrdu ovakvih sumnji. Uprkos tome, Džu je ukazao svojim domaćinima na ozbiljne posledice ovakvog jednostranog poteza: „Staljin je bio vođa međunarodnog komunističkog pokreta i on ne pripada samo KPSS, već svim komunističkim partijama sveta. Tako ste ga oštro kritikovali, a da se niste konsultovali sa ostalim partijama. To nije u redu.“ Yang Kuisong, *Mao Zedong yu Mosike de enen yuanyuan* [Mao Cedung i Moskva: od ljubavi do mržnje], Jiangxi renmin chubanshe (1999), str. 378; Roderick MacFarquhar, *op. cit.*, str. 39–41; Shi Zhe, *Zhong Su guanxi jianzhenglu* [Svedočanstvo o kinesko-sovjetskim odnosima], Dangdai Zhongguo chubanshe (2004), str. 205–208. Ši Dže je bio Maov prevodilac sa ruskog jezika i prisustvovao je svim susretima sa Staljinom i Hruščovom, tako da su njegovi memoari jedno od glavnih svedočanstava za istoriju kinesko-sovjetskih odnosa.

¹⁸ Mao Cedung je bio zadovoljan činjenicom da je Hruščov kritikovao Staljina za njegove greške, nalazeći u tome satisfakciju za poniženja koja mu je priredio sovjetski vođa tokom građanskog rata. Međutim, Mao je bio nezadovoljan što Hruščov nije pomenuo Staljinove greške u odnosu na Kinu, naročito njegovu podršku kominternovskoj frakciji Vang Minga, zatim različite kompromise sa Guomindangom itd. Kada se Mao sreo sa sovjetskim ambasadorom Judinom 31. marta, naglasio je da su najveće Staljinove greške bile u unutrašnjoj politici Sovjetskog Saveza, ali i u odnosu prema Kini posle 1926. godine, a naročito tretman Maoa kao drugog Tita. *Cold War International History Project Bulletin 6–7* (winter 1995–1996), str. 164–167; Shen Zhihua, „Mao Zedong dui Sugong ershi da de zuichu fanying“ [Preliminarna reakcija Mao Cedunga na XX kongres KPSS], *Lishi kuandai*, str. 127–128.

¹⁹ Već krajem februara i početkom marta mnogi niži kadrovi KPK počeli su da preispituju postojanje „kulta ličnosti“ Mao Cedunga, naročito ukazujući na eulogiju „crveno sunce istoka“ (dongfang hong taiyang), kojom je često opisivan kineski lider. Bilo je dosta nemira po provincijama, o kojima je detaljno izveštavan Peking. Shen Zhihua, Li Danhui, *Zhanhou Zhong Su guanxi ruogan wenti yanjiu...*, str. 251.

²⁰ Odnos između Mao Cedunga i birokrata bio je specifičan. On je želeo da iskoristi njihovu preduzimljivost i fleksibilnost da im nametne opšte direktive sa vrha koje bi oni sproveli u delo, ali oni su zahtevali precizna i jasna uputstva od nadređenih, izbegavajući da ponesu gro odgo-

pitanjem svake od partija, preduzeti su svi naponi da se što pre javno objavi zvanični stav Pekinga o ovom problemu. U pitanju je bio prestiž celokupnog rukovodstva. Politički problemi počeli su da prestižu brigu za ekonomski razvoj zemlje.

Na Maovu inicijativu Politbiro se sastao četiri puta da bi diskutovao o situaciji u Sovjetskom Savezu – 11–12, 17, 19. i 24. marta.²¹ Kao što možemo videti iz dostupnih izvora, debata je bila izuzetno oštra, a akcenat je stavljen na razmatranje pitanja Staljinovog kulta ličnosti i ocenu grešaka koje je počinio. Ovo se i moglo razumeti, naročito u kontekstu skorašnje pojave tihe kritike Maovog kulta, ali i mogućnosti da se istaknu greške socijalističke izgradnje koju je skoro preduzeo.²² Mao Cedung je rekao: „Možda je Kina, dok je zidala socijalizam, činila greške, čak ozbiljne. Zato zidanje osnova socijalizma nije laka stvar... Posle demokratske revolucije napravili smo mnogo grešaka, ali smo tek onda postigli uspeh. Sve je to socijalistička izgradnja... Tokom žestoke borbe nemoguće je ne napraviti greške... Staljin je pravio greške... Hruščov će, isto tako, praviti greške... i mi ćemo praviti greške. Pitanje je da li će Komunistička partija biti u stanju da prevaziđe sopstvene greške kroz kritiku i samokritiku.“ Međutim, ključna tačka u Maovoj analizi destaljinizacije postalo je pitanje tzv. „suprotnosti unutar socijalističkog društva“ i da li je Staljinov fenomen samo deo tih i takvih suprotnosti: „Samo sa suprotnostima možemo imati borbu, ali su suština i forma takve borbe različiti od onih u klasnom društvu.“²³ Na kraju sastanka Politbiroa, svi prisutni su se saglasili da se pripremi specijalan članak koji bi razjasnio zvaničnu poziciju KPK prema problemu Staljina i sugerisao određena

vornosti za bilo kakve reforme. Već u ovo vreme pojavile su se prve napetosti u odnosu između Maoa i Liu Šaočija, drugog čoveka režima, kao i Denga Sjaopinga oko pitanja brzine i obima ekonomskih reformi. Michael C. Oksenberg, „Policy-Making under Mao Tse-Tung 1949–1968“, *Comparative Politics*, Vol. 3, No. 3 (April, 1971), str. 325–326.

²¹ Detaljno o ovim sastancima Politbiroa u: Wu Lengxi, *Shi nian lun zhan 1956–1966: Zhong Su guanxi huiyilu* [Deset godina polemika 1956–1966: Memoari o kineski-sovjetskim odnosima], Zhongyang wenxian chubanshe (1999), str. 4–19; Shen Zhihua, „Mao Zedong dui Sugong ershi da de zuichu fanying“, str. 126. Inače, Vu Lengsi, autor gorepomenutih memoara, bio je dugogodišnji šef novinske agencije „Nova Kina“, tako da se nalazio u centru donošenja mnogih odluka o odnosima sa drugim socijalističkim zemljama, naročito sa SSSR-om, ali i sa Jugoslavijom. Njegovi memoari su vrlo iscrpan izvor za odnose unutar socijalističkog sveta.

²² Ove probleme je, pomalo sarkastično, prikazao Mao lično, kada se diskutovalo o pitanju uklanjanja Staljinove slike sa Tjenanmena: „Slike pet mrtvih ljudi – Marks, Engels, Lenjin, Staljin i Sun Jatsen, i jednog živog – Mao Cedunga, više tamo i tamo će i ostati“. *Mao Zedong wenji VII*, str. 122; Yang Kuisong, *Mao Zedong yu Mosike de enen yuanyuan*, str. 380.

²³ Wu Lengxi, *Shi nian lun zhan 1956–1966...*, str. 15; Feng Xianzhi, Jin Chongji, *Mao Zedong zhuan 1949–1976 I*, str. 497–498. Ovo je bio prvi put da je Mao naglasio koncept suprotnosti unutar socijalističkog društva, a ne tokom njegovog čuvenog govora u februaru 1957. godine. Za Maoa, Staljin je pogrešio u metodologiji, ali ne i u suštini. Zato je ovom prilikom prihvatio pozitivnu ocenu Staljinovog delovanja – 70/30% ili 80/20%, sve naravno u Staljinovu korist. On je to ponovo istakao u svom govoru „O deset velikih odnosa“. Svoj stav o Staljinu i već pomenute primedbe Mao je saopštio i delegaciji SKJ koja je septembra 1956. prisustvovala VIII kongresu KPK. *Mao Zedong wenji VII*, str. 65.

rešenja ostalim „bratskim“ partijama. Ovaj članak je objavljen 5. aprila u listu *Zhenmin zhibao* pod nazivom „O istorijskom iskustvu diktature proletarijata“ (Guanyu wuchan jieji zhuanzheng de lishi jingyan).²⁴ Time je KPK preuzela ulogu ideološkog arbitra unutar socijalističkog lagera, uputivši na taj način direktan izazov Moskvi.²⁵ U isto vreme, ovo je otvorilo mogućnost Mao Cedungu da opravda sopstveni put u socijalizam, pošto se činilo da je sovjetski model bio bremenit greškama. Ipak, trebalo je izvući pouku iz sovjetskog odnosa prema Staljinu i ne odstupati od koncepcije jedinstva lagera, već sve to iskoristiti da se još više zbiju redovi pred imperijalističkim blokom: „Svi svetski reakcionari sada ismevaju ovaj događaj [XX kongres KPSS-a], oni sada ismevaju sve naše greške u lageru koje pokušavamo da prevaziđemo. Kakav će biti rezultat svih tih podsmeha? Bez ikakve sumnje, rezultat će biti da će im se pred očima uzdići još jači i uvek nepobedivi veliki lager mira i socijalizma sa Sovjetskim Savezom na čelu“ – rekao je u aprilu Mao Cedung.²⁶

Međutim, neposredni efekat destaljinizacije na unutrašnju politiku KPK nije bio zanemarljiv, ali kinesko rukovodstvo nije bilo spremno da tako lako odustane od ranije proklamovanih i započetih projekata ekonomske izgradnje. Ipak, izvesni politički ustupci morali su se napraviti, a određene privilegije, naročito intelektualcima, morale su biti date.²⁷ Direktni izraz ovakvog novog zaokreta ka političkoj i ekonomskoj „liberalizaciji“ predstavljala su dva značajna

²⁴ Članak je uobličio Liu Šaoči, napisao ga je Maov lični sekretar Hu Čjaomu, ali je konačnu redakciju napravio Mao lično. Ključne teze ovog članka svodile su se na isticanje nekolicine velikih grešaka koje je Staljin počinio: preteranost u suzbijanju kontrarevolucionara, nedostatak budnosti uoči nemačke agresije na SSSR, zanemarivanje poljoprivrede i seljačkog standarda, pogrešne odluke u svetskom radničkom pokretu (implicitna kritika politike prema KPK), naročito naglašavajući greške u politici prema Jugoslaviji. Što se tiče same veze između sovjetskog i kineskog iskustva, članak je naglasio da su ovakve greške bile karakteristične za Maove prethodnike ili takmace u partijskom vrhu. Uloga lidera je istaknuta kao pozitivna pojava u marksizmu-lenjinizmu, ali je „kult ličnosti“ bio kritikovan kao ozbiljna devijacija od „čiste“ ideologije. Opisan je kao jedna od suprotnosti unutar socijalističkog društva. Članak je još ukazao da glavna opasnost po marksizam-lenjinizam dolazi od dogmatizma i subjektivizma, te da je jedini način da se prevaziđu ovakve poteškoće ležao u sprovođenju masovne partijske linije. *Jianguo yilai Mao Zedong wengao VI*, str. 59–67; Wu Lengxi, *Shi nian lun zhan 1956–1966...*, str. 25–30; Feng Xianzhi, Jin Chongji, *Mao Zedong zhuan 1949–1976 I*, str. 502–506; Yang Kuisong, *Mao Zedong yu Mosike de enen yuanyuan*, str. 381–386; Shen Zhihua, Li Danhui, *Zhanhou Zhong Su guanxi ruogan wenti yanjiu...*, str. 246–247; Roderick MacFarquhar, *n. d.*, str. 43–46; Maurice Meisner, *n. d.*, str. 164–165.

²⁵ Jugoslovenska strana je bila vrlo zadovoljna zato što su Kinezi i privatno i javno kritikovali Staljinovu politiku prema Jugoslaviji, dok je ovo bilo ubrojano i u jednu od najozbiljnijih grešaka koju je napravio pokojni sovjetski vođa. Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG), CK SKJ, 507/IX, 119/III–19, SSSR–Kina, 4. jun 1957, str. 4.

²⁶ *Mao Zedong wenji VII*, str. 21.

²⁷ Aprila 1956. godine Državni savet (vlada NR Kine) je odlučio da poveća mesečne plate za one ljude koji su bili angažovani na intelektualnom i kreativnom radu u obrazovnim institucijama i nacionalnim istraživačkim ustanovama. Na taj način, intelektualci su bili stimulirani ne samo političkim već i materijalnim podsticajima da se pridruže programu nacionalne izgradnje. Shen Zhihua, „1956 nian chu Zhonggong dui zhishifenzi zhengce de tiaozheng“, str. 95.

Maova govora – „O deset velikih odnosa“ (Lun shi da guanxi) i „Neka cveta stotinu cvetova, neka se stotine škola nadmeću“ (Bai hua qifang, bai jia zhengming). U ova dva govora manifestovala se i snaga i slabost Maovog položaja posle XX kongresa i otpočinjanja destalinizacije. On je tada mogao javno da osudi sovjetsko iskustvo industrijalizacije, ali je, u isto vreme, morao da napravi izvesne ustupke javnom mnjenju pod pritiskom novih vetrova iz Kremlja.

Na neki način, govor „O deset velikih odnosa“ (25. aprila) bio je izraz ekonomskog kursa preduzetog krajem 1955. godine, ali je ovo bio i Maov lični odgovor na izazove koji su stizali iz Moskve. Međutim, on je pokazao i da se Mao na sve načine trudio da održi ekonomsku agendu u vrhu svojih prioriteta, odolevajući ogromnom pritisku procesa destalinizacije. Na početku govora, Mao Cedung je istakao novi put kojim je zakoračila KPK: „Naš posao još uvek ima problema na koje ćemo morati da obratimo pažnju. Naročito na jedan moramo obratiti pažnju. Skoro je Sovjetski Savez razotkrio greške i nedostatke tokom procesa socijalističke izgradnje, a da li mi želimo da skrenemo sa puta za njima? U prošlosti smo učili iz njihovog iskustva, a onda smo skrenuli sa puta. Sada, svakako, moramo biti oprezni.“²⁸ Najveći deo izlaganja bio je posvećen ekonomskim problemima, ali je Mao posvetio značajnu pažnju pitanjima odnosa između većinskog naroda Han i nacionalnih manjina, između centralnih i lokalnih vlasti, između partijskih i vanpartijskih elemenata, revolucije i kontrarevolucije, Kine i spoljnog sveta itd.²⁹ Ovakav ekonomski plan trebalo je transformisati u revidirani Drugi i Treći petogodišnji plan nad kojima je Džou Enlaj marljivo radio pre i posle ovog govora.³⁰

Drugi govor o „stotinu cvetova“ i „stotinu škola“, Mao je održao 5. maja, ali je on objavljen kao novinski uvodnik, dok je kao autor potpisan šef propagande Lu Dingji. Ovim govorom zvanično je proklamovan zaokret u partijskoj politici prema intelektualcima, čak i korak dalje od onoga što je najavio Džou Enlaj u januaru, pružajući izvesne političke slobode i otvarajući vrata zvaničnoj kritici vlasti. Ovakva jedna odluka bila je više iznuđena previranjima na ideološkom frontu, kao i praktičnim i pragmatičnim razlozima nego što je bila izraz iskrene želje za promenama u partijskoj politici prema naučnicima i umetnicima.³¹ Ubrzanje ove kampanje početkom 1957. godine, baš pred početak

²⁸ *Jianguo yilai Mao Zedong wengao VI*, str. 82.

²⁹ *Jianguo yilai Mao Zedong wengao VI*, str. 82–105. U delu o ekonomskim problemima, Mao je naglasio primat razvoja lake industrije nad teškom, unutrašnjosti nad priobaljem, društva nad odbranom itd. Iako je ovaj govor najavio napuštanje klasičnog sovjetskog modela ekonomskog razvoja, on je, u mnogo čemu, podsećao na Bulganjinov Šesti petogodišnji plan. Feng Xianzhi, Jin Chongji, *Mao Zedong zhuan 1949–1976 I*, str. 481–485; Maurice Meisner, *n. d.*, str. 165–170. Roderick MacFarquhar, *n. d.*, str. 48–56.

³⁰ Jin Chongji, *Zhou Enlai zhuan III*, str. 1223–1239.

³¹ Feng Xianzhi, Jin Chongji, *Mao Zedong zhuan 1949–1976, I*, str. 486–493; *Jianqiao Zhonghua renmin gongheguo shi...*, str. 256–261.

novog obračuna sa inteligencijom i određenim partijskim kadrovima, jasno je oslikavalo jednu ovakvu tendenciju.

VIII kongres KPK i nemiri u Istočnoj Evropi

U životu svake komunističke partije kongresi su predstavljali granični događaj kada se davala konačna ocena prošle politike i kada su se iznosili planovi za budućnost. Ako su se kongresi sazivali posle dugog vremenskog perioda (praksa je nalagala da se sazivaju najkasnije posle pet godina) ili u vreme velikih potresa i promena, onda je bilo neminovno da privuku pažnju mnogih zainteresovanih unutar i van zemlje. Pošto je VIII kongres KPK sazvan posle skoro 12 godina od završetka prethodnog, i to u vreme velikih pomeranja u samoj Kini i unutar ostatka komunističkog sveta, mnogi posmatrači su očekivali različita iznenađenja.³² Oni se nisu prevarili.

Kao što smo već mogli da vidimo, problem destalinizacije, a naročito kritika „kulta ličnosti“, predstavljali su ozbiljnu prepreku za Mao Cedunga u njegovoj nameri da nesmetano sprovodi politiku koju je prethodno proklamovao. Kompromisi koje je već bio načinio bili su, po njemu, preterano veliki i bolni. Hruščov je pustio duha iz boce, ali je Mao morao da se nosi sa svim posledicama jednog takovog čina.³³ Kao što možemo uočiti iz dostupnih izvora, tokom samih priprema za VIII kongres, upuštajući se u iscrpljujuću debatu sa partijskim drugovima, Mao je bio prinuđen da napravi ozbiljne ustupke, i to ne samo na ideološkom planu već i u sferi funkcionisanja unutrašnjeg partijskog mehanizma.³⁴ Najvažniji ustupak bilo je uklanjanje iz partijskog programa formulacije „misao Mao Cedunga“ (Mao Zedong sixiang),³⁵ kao i ponovno uvođenje položaja gene-

³² Više o kontradikcijama u KPK uoči samog Kongresa u Lin Wenhui, „Zhonggong bada – tansuo zai maodun zhong de qibu“ [VIII kongres KPK – analiza početaka suprotnosti], *Zhongguo dang shi yanjiu*, br. 5 (1996), str. 53–58.

³³ U julu je *Zenmin zhibao* publikovao članak pod nazivom „O prevazilaženju kulta ličnosti i njegovih posledica“ (Guanyu kefu geren chongbai jiqi houguo). Iako je cilj ovog članka bio da dokaže da je problem „kulta ličnosti“ prevaziđen, njegov neposredni efekat bio je da je samo podstakao novu debatu unutar KPK o ovom važnom problemu. Glasine iza kulisa bile su direktno usmerene protiv Mao Cedunga. Shen Zhihua, „Zhonggong bada weishenme bu ti Mao Zedong sixiang“ [Zašto VIII kongres KPK nije istaknuo misao Mao Cedunga], *Lishi jiaoxue*, br. 12 (2005), str. 7.

³⁴ VIII kongres je proklamovao da je revolucionarna era okončana i da je država ušla u period mirne izgradnje socijalizma. Na kraju zasedanja delegati su izglasali sledeći petogodišnji plan (1958–1962), naglašavajući nešto izbalansirani put ekonomskog razvoja. Uticaj Hruščovljevih koncepcija bio je više nego očigledan.

³⁵ Prema zvaničnim publikacijama KPK, „misao Mao Cedunga“ predstavlja ideju vodilju čitave nacije koja je doprinela uspešnom završetku kineske revolucije, pobeđi socijalizma i podstakla dalju izgradnju novog kineskog društva. Svakako da ova ideja potiče iz korpusa ideologije marksizma-lenjinizma, ali predstavlja rezultat nastojanja da se, uzimanjem u obzir svih istorijskih specifičnosti Kine, izvrši teorijsko i praktično objedinjavanje i sistematizacija svih aspekata društvenog razvoja i ponudi nov ideološki okvir. „KPK, uzevši misao Mao Cedunga, misao

ralnog sekretara, koji je bio ukinut 1937. godine tokom oštre unutarpartijske borbe za premoć između Mao Cedunga i Vanga Minga. Za novog generalnog sekretara CK KPK izabran je Deng Sjaoping.³⁶ Ove dve koncesije predstavljale su veliki udarac za autoritet „velikog vođe“. Neki od njegovih najbližih saradnika – Peng Dehuaj (ministar odbrane), Peng Džen i Kang Šeng (šef tajne policije) – izgubili su svoje važne pozicije unutar Politbiroa KPK.³⁷ Iako Mao Cedung nije bio pokrenuo pitanje Staljina u svom uvodnom obraćanju Kongresu, on je, ipak, naglasio greške u lansiranju kampanje destaljinizacije u trenutku koji nije bio baš najbolje odabran. On je svoje rezerve prema ovakvim potezima jasno izneo u razgovoru sa predstavnicima „bratskih“ partija koje su prisustvovala Kongresu, a svoje nezadovoljstvo je naročito naglasio u razgovoru sa delegacijom Saveza komunista Jugoslavije.³⁸ Istovremeno, Mao je insistirao da se jedinstvo socijalističkog lagersa, po svaku cenu, mora očuvati.³⁹ Događaji u Poljskoj

---

koja je objedinila teoriju ideologije marksizma-lenjinizma i praksu kineske revolucije, kao vodeći princip celokupnog sopstvenog delovanja, bori se protiv bilo kakvih tendencija dogmatizma i empirizma“ (Program KPK donet na VII kongresu 1945. godine). *Zhongguo gongchandang lishi dacidian – zonglun, renwu*, str. 4. Danas se u zvaničnoj terminologiji partije pojam „misao Mao Cedunga“ dopunjava terminom „teorija Deng Sjaopinga“, čime se nastoji da se ideologija KPK prilagodi novim društvenim i ekonomskim kretanjima u savremenoj Kini, koja su posledica politike „reformi i otvaranja“ (gaige – kaifang) posle 1978. godine.

³⁶ Mao Cedung je ukinuo položaj generalnog sekretara kao izraz ličnog trijumfa nad kominternovskom strujom u KPK. Kada je pokrenuta debata da se ovo mesto ponovo uvede u CK, Mao je bio otvoreno ozlojeđen ovakvom inicijativom. To se može videti i iz njegovog obraćanja Deng Sjaopingu, u kome on pruža deklarativnu podršku, ali uz visoku dozu cinizma i prekora. Feng Xianzhi, Jin Chongji, *Mao Zedong zhuan 1949–1976 I*, str. 521.

³⁷ Po prvi put posle 1945. godine formulacija „misao Mao Cedunga“ bila je uklonjena iz partijskog programa. Tokom samog zasedanja, Deng Sjaoping je nastojao da stane u odbranu Maoa tvrdeći da voljeni lider nije predstavljao manifestaciju „kulta ličnosti“, te da je njegov doprinos u izgradnji partije i države bio nemerljiv. S druge strane, Liu Šaoći se distancirao od Maoa, ali ga ni na koji način nije kritikovao. *Liu Shaoqi nianpu II* [Liu Šaoći hronologija II], Zhongyang wenxian chubanshe (1998), str. 374–377. VIII kongres je oslabio Maov uticaj unutar najviših partijskih struktura, ali je njegov neprikosnoveni autoritet revolucionarnog vođe ostao najvećim delom netaknut u najširim narodnim masama. Yang Shengqun, Chen Pu, *Wushi nian de huiwang: Zhonggong bada jishi* [50 godina sećanja: Najvažniji događaji VIII kongresa KPK] (Beijing: Sanlian shudian, 2006), str. 125–149, 183–190; Shen Zhihua, „Zhonggong bada weishenme bu ti Mao Zedong sixiang“, str. 8–9; Feng Xianzhi, Jin Chongji, *Mao Zedong zhuan 1949–1976 I*, str. 531–544; Roderick MacFarquhar, *n. d.*, str. 99–109, 139–148; Shi Zhe, *Zhong Su guanxi jianzhenglu*, str. 210–217.

³⁸ Više o učešću jugoslovenske delegacije na VIII kongresu u memoarima prvog kineskog ambasadora u Jugoslaviji: Wu Xiuquan, *Huiyi yu huainian* [Memoari i sećanja] (Beijing: Zhonggong zhongyang dangxiao chubanshe, 1991), str. 315–316.

³⁹ *Jianguo yilai Mao Zedong wengao VI*, str. 201–205. Tokom susreta sa delegacijom SKJ Mao je istakao da se o Staljinovim greškama može diskutovati samo među komunistima, pošto Kina „to ne može da objavi u štampi, jer imperijalisti to ne smeju znati... i [tako] moramo očuvati odnose sa Sovjetskim Savezom... sada kada neprijatelji koriste kritiku Staljina da lansiraju ofanzivu na globalnom nivou, moramo podržati Sovjetski Savez“. Međutim, tokom ovog razgovora kineski lider je kritikovao Mikojanov nastup na Kongresu, negativno ocenjujući njegov govor kao izraz odnosa između oca (SSSR) i sina (Kina). Diplomatski arhiv Ministarstva inostranih poslova Srbije (DASMIP), Politička arhiva (PA), 1956, f–47, 415779, Telegram ambasade u Pekingu o susretu sa Maom 25. septembar 1956; Yang Shengqun, Chen Pu, *Wushi nian de huiwang...*, str. 269–277.

i Mađarskoj u jesen 1956. godine omogućili su mu da uzvрати udarac svim protivnicima koji su i dalje „vrebali“ kod kuće i u inostranstvu. Veza između unutrašnjih i spoljnih faktora bivala je sve očiglednija i sve čvršća.

Tokom krize u Istočnoj Evropi NR Kina je odigrala istaknutu ulogu, često demonstrirajući sopstvenu sposobnost da dejstvuje kao korektivni faktor sovjetske spoljne politike. Uopšteno govoreći, kineski stav prema (kontra)revolucionarnim događajima u Evropi možemo opisati u dve dimenzije: prva je bila kritika sovjetskog „velikodržavnog šovinizma“ (daguozhuyi) kao glavnog uzročnika izbijanja ovih pobuna, dok se druga svodila na redefinisanje odnosa unutar socijalističkog lagersa na osnovama jednakosti, ali onakve jednakosti kako ju je tumačio zvanični Peking.⁴⁰ Dešavanja na drugom kraju sveta omogućila su Pekingu da još više podigne svoj ideološki steg i učvrsti sebe na poziciji drugog po važnosti unutar komunističkog sveta. Nijedna značajnija odluka unutar lagersa nije se mogla doneti u Moskvi a da se prethodno nisu obavile konsultacije sa kineskim rukovodstvom. Sovjeti su dobili velikog takmaca.⁴¹

⁴⁰ Chen Jian, *Mao's China and the Cold War*, The University of North Carolina Press, 2001, (Chapel Hill, London), str. 148.

⁴¹ Kao što smo gore već bili naglasili, kineska uloga u događajima 1956. godine može se posmatrati u dve dimenzije. Prva dimenzija kritike sovjetske politike i stavova može se lako primeniti na događaje u Poljskoj. Sve dok je Hruščov razmišljao o upotrebi sile da uguši nemire u susjednoj Poljskoj i istisne Vladislava Gomulku sa vodećih položaja, kinesko rukovodstvo, kako to svedoče Vu Lengsi i Ši Dže, bilo je spremno da otvoreno kritikuje politiku Moskve i da prekine sve partijske veze koje su postojale sa KPSS-om. Ovakav nepomirljiv kineski stav prinudio je Hruščova da uputi poziv visokoj kineskoj delegaciji da poseti Moskvu i da na licu mesta razmotre sve međusobne nesuglasice i usklade zajedničko delovanje. Ovu delegaciju, koja je boravila u Moskvi od 23. do 31. oktobra, predvodili su Liu Šaoći i Deng Sjaoping. U ovom slučaju, iako dostupna svedočanstva imaju izvesnih nepodudarnosti, može se izvući nedvosmisleni zaključak da je kineski faktor odigrao istaknutu ulogu u sovjetskom procesu odlučivanja prema Poljskoj i Mađarskoj. Dok je Hruščov spremno prihvatio Maov i Liuov savet da pregovara sa Gomulkom, te da primeni silu i uguši očiglednu kontrarevoluciju u Mađarskoj, dotle je kineska strana spremno iskoristila ovu krizu da sprovede svoj sopstveni plan promovisanja ideološke politike koja se formalno razlikovala od sovjetske. Pozivanje na Pet principa miroljubive koegzistencije u odnosima među socijalističkim zemljama, iznetih u deklaraciji kineske vlade od 1. novembra, predstavljalo je jasnu manifestaciju ideološke samostalnosti Pekinga. Ipak, samo dva dana kasnije, KPK je otvoreno pozvala na najoštrije mere da se suzbije kontrarevolucionarna aktivnost u Mađarskoj. Jedinstvo komunističkog sveta moralo se očuvati po svaku cenu. Iako i sam spreman da primeni silu, za Hruščova je ovakav poziv bio dobrodošao da se pokaže jasan konsenzus unutar lagersa. Moskva i Peking su delili opšte ciljeve, ali im se metodologija delovanja razlikovala. Ovo je bio izraz druge dimenzije u kineskim stavovima prema događajima u Istočnoj Evropi. Više o kineskoj ulozi u svemu ovom u: Wu Lengxi, *Shi nian lun zhan 1956–1966...*, str. 34–61; Shi Zhe, *Zhong Su guanxi jianzhenglu*, str. 219–235; Shi Zhe, „Bo Xiong shijian yu Liu Shaoqi fang Su“ [Incidenti u Poljskoj i Mađarskoj i Liu Šaoćijeva poseta SSSR-u], *Bai nian chao*, str. 51–56; *Liu Shaoqi nianpu II*, str. 378; Shen Zhihua, Li Danhui, *Zhanhou Zhong Su guanxi ruogan wenti yanjiu...*, str. 254–297; Shen Zhihua, *Zhong Su guanxi shigang 1917–1991*, str. 169–172; Yang Kuisong, *Mao Zedong yu Mosike de enen yuanyuan*, str. 386–392; Peter Vamos, „Evolution and Revolution: Sino-Hungarian Relations and the 1956 Revolution“, *CWIHP Working Paper* No. 54 (November, 2006), str. 12–19; Chen Jian, *n. d.*, str. 145–162; Janos Radvanyi, „The Hungarian Revolution and the Hundred Flowers Campaign“, *The China Quarterly*, No. 43 (1970), str. 121–129; Feng Xianzhi, Jin Chongji, *Mao Zedong zhuan 1949–1976*, I, str. 601–605.

Događaji u Mađarskoj ostavili su snažan utisak na Mao Cedunga, pre svega time što su ukazali na sve moguće posledice koje se mogu pojaviti i u kineskom društvu ako se vodi „meka“ politika prema reacionarima. Zbog toga se odmah pristupilo pripremi novog članka koji bi otvoreno izneo stavove KPK povodom previranja u Istočnoj Evropi, ali i jasno i nedvosmisleno ukazao na glavne krivce koji su doprineli da takva „nesreća“ zadesi celokupan lager. Opasnosti mađarskog scenarija postale su fokus svih aktivnosti kineskog predsednika. U decembru 1956, obraćajući se delegaciji kineskih privrednika, Mao se osvrnuo i na mađarske događaje. On je naglasio da se uzrok izbijanja pobune može tražiti u neadekvatnoj primeni sovjetskih metoda na konkretnu situaciju u Mađarskoj. „Stoga“, naglasio je kineski lider, „moramo izvući pouku, moramo na osnovu jednostavne istine marksizma-lenjinizma, kombinovanjem konkretne situacije u našoj zemlji, urediti stvari. Mi smo isticali parolu da učimo iz naprednog iskustva Sovjetskog Saveza, ali nikada nismo isticali parolu da ćemo učiti iz njihovog nazadnog iskustva. Uopšteno govoreći, politika u Kini je u redu, socijalistički lager je, isto tako, u redu, incident u Mađarskoj je, u osnovi, rešen. Svakako, na svetu može biti još haosa, i u Kini može biti haosa... Staljin je pravio greške, ali to ne sme biti dozvoljeno, ne sme se spavati.“⁴²

Neuspeh mađarske revolucije omogućio je Mao da otvoreno uperi prstom na sve greške u rukovođenju kontroverznim pitanjima svetskog komunističkog pokreta, ali mu je istovremeno pružio mogućnost da preusmeri debatu unutar KPK i kineskog društva sa ocene sopstvene uloge u skorašnjim procesima na probleme koji su nastali padom budnosti sovjetskog rukovodstva. U predstojećim mesecima povećana je aktivnost Mao Cedunga i drugih rukovodilaca na svim poljima radi ponovnog uspostavljanja autoriteta KPK unutar i van zemlje.

Svakako da je glavni problem bilo pitanje destaljinizacije. Već 23. oktobra Mao se susreo sa sovjetskim ambasadorom Judinom i kritički se osvrnuo na greške u pravilnom tumačenju Staljinove uloge. Tokom ovog razgovora Mao je simbolično uporedio pokojnog sovjetskog vođu sa mačem: „On (mač) se može upotrebiti protiv imperijalista i drugih neprijatelja... Ali, ako se mač ostavi sa strane, ako se ošteti ili baci, neprijatelj će uzeti taj mač i pokušaći da nas ubije.“⁴³ Krajem novembra 1956, KPK je sprovela ponovnu ocenu svih rezultata XX kongresa KPSS-a. Tokom jedne sednice Politbiroa Mao je ponovo ukazao na ključne greške destaljinizacije: „Mi, komunisti, imamo samo dva mača da se borimo sa neprijateljima – jedan je Lenjin, a drugi je Staljin. Sada su Rusi odbacili Staljinov mač. Gomulka, Mađari uzeli su taj mač da ubiju Sovjetski Savez i staljinizam... I imperijalizam je uzeo taj mač... Hruščovljev izveštaj na XX kongresu tvrdi da je moguće da se preuzme vlast u zemlji parlamentarnim sredstvima. Onda više nije potrebno da sve zemlje uče od Oktobarske revolucije.

⁴² *Mao Zedong wenji VII*, str. 178.

⁴³ Chen Jian, *n. d.*, str. 149–150.

Kada otvorite ovakva vrata, lenjinizam je, u najvećoj meri, odbačen. Koliko kapitala mi imamo? Samo Lenjina i Staljina. Staljin je već odbačen, a skoro i Lenjin... To je vrlo opasno.⁴⁴ Lomovi u Evropi jasno su nagoveštavali da su svetskom radničkom pokretu bile potrebne nove ideje i ljudi koji bi pomogli njegovom pravilnom funkcionisanju. Mao Cedung je bio spreman da očita lekciju Sovjetima, ali i Jugoslovenima. Ovo je bio glavni motiv u pozadini planova da se objavi novi članak, a da se Džou Enlaj pošalje u istorijsku misiju posredovanja među „bratskim“ partijama u Evropi.⁴⁵

Članak „Ponovo o istorijskom poreklu diktature proletarijata“ (Zai lun guanyu wuchan jieji zhuanzheng de lishi jingyan) objavljen je 29. decembra 1956. godine. Mao je smatrao da članak ne treba da ima previše detalja o događajima u Mađarskoj, te da je trebalo, uglavnom, da brani pozitivne rezultate XX kongresa i pruži podršku KPSS-u, ali i da, kada je to potrebno, kritikuje odluke Moskve, naročito ističući da je kritika Staljina bila previše negativna. Tokom napornog procesa pisanja i priređivanja ovog članka, Mao Cedung je, po prvi put, otvoreno napao Hruščovljev pristup destaljinizaciji, tvrdeći da je bilo „pogrešno podeliti komunističke partije na staljinističke i nestaljinističke elemente“, pošto je staljinizam bio samo „marksizam sa nedostacima“. Na kraju je izneo smeo zaključak da je „tzv. destaljinizacija, u stvari, bila demarksifikacija iliti revizionizam“.⁴⁶ Dok se aprilski članak koncentrisao na borbu sa dogmatizmom i subjektivizmom, ovaj se usmerio na revizionizam, kao na najopasnijeg neprijatelja komunističke ideologije. Ukazujući na opasnosti revizionizma, KPK je ponovo istakao princip suprotnosti unutar socijalističkog društva, koje nemaju ničeg zajedničkog sa klasnom borbom, ali predstavljaju izraz svih razlika u mišljenju koje mogu postojati među članovima socijalističke zajednice (dve socijalističke

⁴⁴ Yang Kuisong, *Mao Zedong yu Mosike de enen yuanyuan*, str. 393; Feng Xianzhi, Jin Chongji, *Mao Zedong zhuan 1949–1976*, I, str. 606. Mao se naročito koncentrisao na kritiku Hruščovljeve koncepcije mirne tranzicije u socijalizam unutar nesocijalističkih društava, a sve putem parlamentarnih metoda. Po njemu, ovo je bilo isto što i revizionizam, pošto je slobodno prihvatana buržoaska demokratija, koja je suštinski bila suprotna konceptu diktature proletarijata.

⁴⁵ Josip Broz Tito je 11. novembra u Puli održao čuveni govor u kome je, u načelu, odobrio sovjetsku intervenciju kao manje zlo, ali je žestoko kritikovao raniju sovjetsku politiku koja je dovela do izbijanja kontrarevolucije u Mađarskoj. On je naglasio da u sovjetskom rukovodstvu još uvek postoje ljudi koji su „prilično stajali, a i sada još uvijek stoje, na staljinskim pozicijama“. *Borba*, 16. novembar 1956. Hruščov je bio ogorčen nastupom jugoslovenskog predsednika, što je konačno dovelo do novog zahlađenja u međusobnim odnosima. ASCG, CK SKJ, IX/119, II/15, Tajna prepiska Tito–Hruščov, novembar 1956. godine; Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956–1958*, Zagreb, SN Liber, 1977, str. 183–199. Ni Kinezi nisu bili zadovoljni Titovim govorom, ali glavni razlog nije bila njegova kritika sovjetskog „velikodržavnog šovinizma“, već način na koji je celokupan problem bio prezentovan svetskom javnom mnjenju. Po njima, govorom se pokazivala slabost u jedinstvu socijalsitičkih zemalja. DASMIP, PA, 1956, f-48, 419960, Telegram ambasade u Pekingu, 22. novembar 1956. Vu Lengsi je u svojim memoarima naveo da je glavni cilj objavljivanja novog članka bio da se „postigne cilj jedinstva, putem kritike Tita i Sovjetskog Saveza.“ Wu Lengxi, *Shi nian lun zhan 1956–1966...*, str. 64–65.

⁴⁶ Wu Lengxi, *Shi nian lun zhan 1956–1966...*, str. 68.

države, dve partije, dva člana partije itd.).⁴⁷ Koncept suprotnosti unutar socijalističkog društva postao je jedna od ključnih metoda koje je Mao iskoristio da stabilizuje sopstveni položaj unutar zemlje, ali je tu novu ideju ponudio „bratskim“ partijama kao svoj originalni doprinos kojim su se mogli pravilno tumačiti nemiri u Istočnoj Evropi.⁴⁸

Inostrani koreni domaćih previranja

Iako se Mao Cedung preliminarno koncentrisao na spoljnopolitička pitanja, ono što ga je najviše brinulo bila su unutrašnjopolitička dešavanja koja su sve više eskalirala. Mađarski scenario predstavljao je najozbiljniji izazov i zloslutan primer za KPK. Kraj 1956. i početak 1957. godine pokazao je da ni Kina nije bila imuna na unutrašnje nemire. Kao što sada znamo iz nekih kineskih i stranih izveštaja, desetine štrajkova i nemira je protutnjalo čitavom zemljom. Desetine hiljada kineskih građana učestvovalo je u najrazličitijim demonstracijama, dok je reč „Mađarska“ bila često isticana kao glavni slogan. Članovi zemljoradničkih kooperativa, srednjoškolci i studenti izašli su na ulice zahtevajući veće državne

⁴⁷ Više o procesu sastavljanja ovog članka u: Wu Lengxi, *Shi nian lun zhan 1956–1966...*, str. 62–91; Feng Xianzhi, Jin Chongji, *Mao Zedong zhuan 1949–1976*, I, str. 607–611; *Jianguo yilai Mao Zedong wengao VI*, str. 283–285. O jugoslovenskim reakcijama na ovaj članak u strogo poverljivom izveštaju Ambassade u Pekingu – DASMIP, PA, 1956, f-48, 422554, 28. decembar 1956. Jugoslovenska ambasada je bila unapred obavještena o sadržaju članka, naročito o delovima koji su se tičali Jugoslavije i predsednika Tita. Deng Sjaoping je, obračunajući se studentima Univerziteta Činghua, izjavio da KPK razume jugoslovenski stav, ali samo ako on ne bi bio upotrebljavan u napadima na druge socijalističke zemlje. Roderick MacFarquhar, *n. d.*, str. 172–175; Donald S. Zagoria, *The Sino-Soviet Conflict 1956–1961*, Princeton University Press, Princeton, 1962, str. 58–61.

⁴⁸ Krajem 1956. i početkom 1957. godine, dve kineske delegacije posetile su u Istočnu Evropu. Prva, na čijem je čelu bio Peng Džen, posetila je SSSR, Albaniju, Čehoslovačku, Bugarsku, Rumuniju i Jugoslaviju, dok je druga, predvođena Džou Enlajem, bila u zvaničnoj poseti SSSR-u, Poljskoj i Mađarskoj. Cilj ovog puta bio je da se promoviše jedinstvo među socijalističkim zemljama, ali i da se demonstrira uloga KPK u stabilizovanju opštih prilika u ovom delu sveta. Međutim, ono što je bilo još značajnije jeste činjenica da je Džou Enlaj (a time i Peng Džen) imao instrukcije sa najvišeg mesta da uputi poziv svojim domaćinima da se pod hitno sazove jedna opšta konferencija svih vladajućih komunističkih i radničkih partija. Ovi događaji signalizirali su da se inicijativa u rešavanju najvažnijih pitanja socijalističkog bloka polako pomerila iz Moskve ka Pekingu. Prva zemlja koju su kineski izaslanici upoznali sa ovakvim predlogom bila je Jugoslavija. Što se tiče posete kineskog premijera SSSR-u, Džou je pokušao da u zajedničkom kominikeu naglasi princip suprotnosti unutar socijalističkog društva, Hruščov je to odlučno odbacio. Moskva je još uvek smatrala da je samo ona pozvana da arbitrira u najvažnijim ideološkim pitanjima. Više o ovim posetama u: Jin Chongji, *Zhou Enlai zhuan III*, str. 1274–1286; *Zhou Enlai nianpu 1949–1976*, II, str. 4–14; *Zhou Enlai waijiao wenxuan* [Izabrani diplomatski spisi Džou Enlaja] (Beijing: Zhongyang wenxian chubanshe, 1990), str. 187–198; Shen Zhihua, *Zhong Su guanxi shigang 1917–1991*, str. 209–210; Yang Kuisong, *Mao Zedong yu Mosike de enen yuanyuan*, str. 395; Roderick Mac Farquhar, *n. d.*, str. 175–6; Chen Jian, *n. d.*, str. 70; Veljko Mićunović, *op. cit.*, str. 229–233; Arhiv Josipa Broza Tita (AJBT), Kabinet Predsednika Republike (KPR), I-3-a, Kina, Beleška o poseti delegacije Svekineske narodne skupštine na čelu sa Peng Čenom našoj zemlji.

dotacije. Bilo je nemira i na Tibetu.⁴⁹ Kineska unutrašnjost je mesecima ključala, a mnogi demonstranti su gledali u Mađarsku kao inspiraciju, kao revolucionarni uzor. Mao je 1959. rekao gostujućoj mađarskoj delegaciji: „Mađarski događaji su se desili 1956. godine, a mi smo pratili vaš primer 1957. stvarajući širom zemlje više od 10.000 ‚malih‘ Mađarski. Naterali smo desničarske elemente da podivljaju.“⁵⁰ Ovo je bio jasan povod da Mao otvoreno pozove na partijsku mobilizaciju, neposredno pre nego što će otpočeti nemilosrdni obračun sa remetilačkim elementima u zemlji. Intelektualci su se našli između čekića i nakovnja.

Mao Cedung je 27. februara 1957. održao jedan od najznačajnijih govora u svojoj karijeri, pod nazivom „O problemu pravilnog rešavanja suprotnosti unutar naroda“ (Guanyu zhengque chuli renmin neibu maodun de wenti).⁵¹ Ovaj govor, često dosta kontroverzan zbog različitih verzija koje su cirkulisale unutar i van Kine, bio je vododelnica kako neposredno u Maovoj politici prema intelektualcima tako i u odnosu na međunarodne probleme koji su se direktno preslikavali na postojeće antagonizme u kineskom društvu.⁵² Uprkos činjenici da je ovaj događaj nagovestio dalju radikalizaciju kampanje „hiljadu cvetova“, u svoj svojoj suštini ovo je bio početak nove faze u socijalno-ekonomskom razvoju Kine. Da je Mađarska i dalje igrala istaknutu ulogu u Maovim planovima za partiju i intelektualce, on je jasno demonstrirao u govoru od 18. januara 1957. godine:

⁴⁹ Kineska vlada je prvo odbila poziv da Dalaj Lama i Pančen Lama posete Indiju, a onda je promenila stav, te su njih dvojica konačno tamo stigli novembra 1956. da bi prisustvovali ceremoniji obeležavanja 2500 godina od rođenja Bude. U decembru, tokom prve posete Džou Enlaja Indiji, pojavile su se izvesne indicije da dva duhovnika ne žele da se vrate u Kinu, tako da je on ponovo došao u januaru da bi razgovarao i sa Nehruom i sa Dalaj Lamom, pružajući potrebne garancije za njegov bezbedan povratak. Mao Cedung je, po povratku Dalaj Lame u zemlju, proklamovao da se neće sprovesti demokratske reforme na Tibetu pod okriljem Drugog petogodišnjeg plana, a tokom Trećeg petogodišnjeg plana odluka će biti doneta na osnovu procene trenutne situacije. Neki su smatrali ovo korakom unazad za kinesku politiku na Tibetu. *Mao Zedong Xizang gongzuo wenxuan* [Izabrani spisi Mao Cedunga o pitanju Tibeta] (Beijing: Zhongyang wenxian chubanshe, Zhongguo zangxue chubanshe, 2001), str. 152–155; *Zhou Enlai nianpu I*, str. 650–651; *DASMIP*, PA, 1956, f-36, 43049, Šifrovano pismo ambasade u Delhiju u vezi sa posetom Dalaj Lame, 4. februar 1957.

⁵⁰ Peter Vamos, *n. d.*, str. 25–26. Detaljno o štrajkovima koji su pogodili Kinu tokom 1956. godine, a naročito u Šangaju u proleće 1957. u Elizabeth J. Perry, „Shanghai’s Strike Wave in 1957“, *The China Quarterly*, No. 137 (1994), str. 1–26.

⁵¹ *Mao Zedong wenji VII*, str. 204–243; *Jianguo yilai Mao Zedong wengao VI*, str. 316–358.

⁵² Iako je ovaj govor održan u feruaru, njegova redigovana verzija je objavljena tek u maju iste godine i označila je početak „Kampanje ispravljanja“ (zheng feng yundong) i „Kampanje protiv desničara“ (fanyou yongdong). U martu je Mao rekao svojoj publici: „Konačno, moj govor od pre nekoliko dana mora da bude prilagođen i redigovan na nekim mestima... Ne nameravam da ga javno objavim u celosti, pošto ima stvari koje sam rekao, na primer za štrajkove u fabrikama i školama, koje, ako javno objavimo, neka nam je svima Bog u pomoći. Cela zemlja će da ode u štrajk.“ Michael Schoenhals, „Original Contradictions – On the Unrevised Text of Mao Zedong’s ‚On the Correct Handling of Contradictions among the People‘“, *The Australian Journal of Chinese Affairs*, No. 16 (1986), str. 100; Feng Xianzhi, Jin Chongji, *Mao Zedong zhuan 1949–1976*, I, str. 620–628.

„Dobro je da su neki ljudi unutar i izvan partije držali havalospeve za događaje u Poljskoj i Mađarskoj. Oni nisu mogli da otvore usta a da ne spomenu Poznanj i Mađarsku. Tako radeći, oni su se razotkrili. Mravi su izašli iz svojih rupa, kao i kornjače, sav svetski šljam napustio je svoje jazbine... Jedina dobra stvar u vezi sa mađarskim incidentom jeste da su mravi u Kini izmamljeni iz svojih rupa... U Mađarskoj velika demokratija, kada je pokrenuta, srušila je partiju, vladu i vojsku. To se neće desiti u Kini. Ako šačica školaraca može da silom zbaci našu partiju, vladu i vojsku, onda smo svi budale.“⁵³

Elaborirajući naširoko pitanje suprotnosti unutar naroda, Mao Cedung je naglasio da je antagonizam između radničke klase i buržoazije još uvek postojao, ali da se on može preobraziti u odnos koji nije antagonistički, time implicirajući da je period klasne borbe, uglavnom, okončan: „Danas stvari stoje tako da se široka i žestoka klasna borba masa, karakteristična za revolucionarnu eru, u najvećoj meri okončala, ali klasna borba u celini nije, ni na koji način, potpuno završena.“ Pažljiviji posmatrači mogli su da osete nijanse u Maovom govoru kada je istakao da je klasna borba u osnovi, ali ne i suštinski, okončana. Bilo je još dosta mesta za novo bojno polje. Ovo je najavilo pripreme za neminovni kontraudar.⁵⁴

U delu posvećenom intelektualcima i „Kampanji stotinu cvetova“, Mao Cedung je naglasio da je jedna od najvećih suprotnosti ležala u odnosu između potreba društva i potreba samih intelektualaca. Iako je ukazao na političke različitosti među kineskim intelektualcima, istovremeno je istaknuto da je sve više njih preuzimalo socijalistički pogled na svet.⁵⁵ Kineski vođa je bio sasvim svestan da su mu intelektualci, kao i ranije, bili potrebni u daljim planovima socijalno-ekonomske transformacije zemlje, ali oni su morali odgovoriti na poziv Partije, a ne samoinicijativno nastupati u najrazličitijim društvenim sferama, često pružajući primer suprotan od onog koji je prethodno bio zamišljen u državnom i partijskom vrhu. Ipak, u početnoj fazi Mao su bili potrebni ljudi koji bi javno i otvoreno ukazivali na nedostatke u partiji, jer su time slabile pozicije njegovih takmaca. Ali, stvari su se morale držati pod strogom kontrolom.

⁵³ *Selected Works of Mao Zedong*, Vol. 5 (Beijing: Foreign Languages Press, 1977), str. 354–355, 358. Na početku svog govora o suprotnostima, Mao je ponovo naglasio vezu između događaja u Mađarskoj i situacije u samoj Kini: „Posle izbijanja mađarskog incidenta, neki u našoj zemlji bili su srećni. Oni su se nadali da će i u Kini izbiti takav incident, da će hiljade izaći na ulice da sruše Narodnu vladu... Oni su mislili da u našem sistemu narodne demokratije nema dovoljno slobode ili, barem, ne toliko koliko je ima u zapadnom sistemu parlamentarnih demokratija. Ali, ovaj dvopartijski sistem je jedan od načina da se sačuva buržoaska diktatura...“ *Mao Zedong wenji VII*, str. 208; *Jianguo yilai Mao Zedong wengao VI*, str. 320.

⁵⁴ *Jianguo yilai Mao Zedong wengao VI*, str. 321; *Mao Zedong wenji VII*, str. 209. U svom govoru od 30. aprila Mao je izjavio da se klasna borba završila, ali da je otpočela nova borba: „Ono što smo vodili u prošlosti bila je klasna borba... Sada smo ušli u drugačiju vrstu bitke. Objavili smo rat prirodi... Kada se završi klasna borba, objavićemo rat prirodi.“ Michael Schoenhals, *n. d.*, str. 101.

⁵⁵ *Jianguo yilai Mao Zedong wengao VI*, str. 338–340; *Mao Zedong wenji VII*, str. 224–226.

Tako je u aprilu, tokom susreta sa odgovornim urednicima *Ženmin žibaoa*, Mao Cedung jasno predstavio ulogu koju moraju imati intelektualci u kineskom društvu, ali i kako se KPK mora odnositi prema njima i pridobiti ih za sebe: „Na kraju krajeva, kakva je danas politika prema intelektualcima? Iako je stotine škola, postoje samo dve: jedna je buržoazija, druga je proletarijat. 70, 80, 100% intelektualaca zauzima središnju poziciju. Nadmetanje se vodi između ove dve škole, koja će pridobiti intelektualce iz sredine. Intelektualci ne mogu sami da kontrolišu sopstvenu sudbinu... Današnjim intelektualcima je glava ovde, ali je srce na drugoj strani. Njihov duh je, kao i pre, na strani buržoazije... Intelektualci žele da reše ovaj problem (glava na jednoj, a srce na drugoj strani – J. Č.), žele da se dobro oslikaju na stranicama proletarijata, da postanu proleteri intelektualci. Na koji način možemo pridobiti intelektualce? Jedan način je pritisak, ali to ne može da natera ljude da budu iskreno ubeđeni. Možda na rečima, ali ne iskreno... Danas su odnosi između partije i intelektualaca prilično napeti, duh intelektualaca nije miran. I unutar partije je vrlo napeto. Da li želimo da nastavimo sa napetošću? Ja zagovaram popuštanje, na taj način ćemo ih privući na našu stranu, biće povoljno za reformu... Veliki broj intelektualaca su rodoljubi. Ima kontrarevolucionara, ali ne mnogo. Treba dozvoliti da slobodno iznesu mišljenje. Da li je naša politika ‚pustiti‘ ili ‚pritegnuti‘? Ne možemo da pritežemo. Mnogi drugovi ovo ne razumeju.“⁵⁶

Ipak, ovakva politika imala je i svoje drugo lice. U isto to vreme, na jednom drugom skupu, Mao je izneo mnogo oštriju ocenu položaja intelektualaca i njihovog odnosa prema celokupnim naporima državnog i partijskog aparata. Već tada su naglašene i suprotnosti koje su postojale između inteligencije i ostalih društvenih slojeva: „U periodu velikih društvenih promena, intelektualci su propatili, najviše u sferi društvenih nauka, a tu imamo problem ekonomske osnove. Ekonomska osnova od koje je u prošlosti zavisilo pet miliona intelektualaca, danas se raspala. Ima onih koji kažu, privatne svojine više nema, pa šta ima drugo? Ovo nije tačno. Sada pet miliona intelektualaca jede hranu radnika i seljaka, jedu hranu koja je proizvedena državnim i kolektivnim sredstvima. Danas još ima intelektualaca koji nisu toga svesni, njihov prestiž (ekonomska osnova) je ranije potkopan, stare ekonomske osnove više nema, ali se njihov mozak nije promenio. Pero se već spustilo na nove korice, ali u mislima se još uvek smatra da marksizam-lenjinizam nije dobar. Marksističko-lenjinistički pogled na svet ne treba da tera ljude da veruju, oni treba da veruju, ali za to treba vreme.“⁵⁷ Ovde je jasno naglašeno da intelektualci sada neposredno zavise od novih društveno-ekonomskih okolnosti. Oni nisu morali odmah da prihvate i poveruju u sve što je bilo deo novog kursa, ali su morali znati da povratka na staro više nije bilo i da su se od sada morali ponašati u skladu sa novim okolnostima.

⁵⁶ Feng Xianzhi, Jin Chongji, *Mao Zedong zhuan 1949–1976*, I, str. 665–666.

⁵⁷ Feng Xianzhi, Jin Chongji, *Mao Zedong zhuan 1949–1976*, I, str. 672.

Kad je u pitanju slogan „Stotine cvetova“, on je, po Mau, bio izraz same suštine svih postojećih suprotnosti unutar kineskog društva, naročito na polju nauke i umetnosti. Međutim, pojmovi kao što su dogmatizam ili revizionizam nisu bili sastavni deo ovakvih suprotnosti, već suštinska negacija same marksističke ideologije i, kao takvi, morali su biti odlučno suzbijeni.⁵⁸ U svom originalnom govoru, Mao je, čak, bio dosta tolerantan, pomirljivo izjavivši: „Šta znači par cvetova u našoj zemlji od devet miliona kvadratnih kilometara? Šta to ima tako uznemirujuće u vezi sa par cvetova? Neka cvetaju da ih ljudi vide i, možda, kritikuju. Neka kažu ‚ne volim to vaše cveće‘.“⁵⁹ Međutim, samu ideju intenziviranja čitave kampanje „stotinu cvetova“ neposredno je pratio još jedan princip koji je predstavljao centralni deo Maovog izlaganja, a to je „dugotrajna koegzistencija, uzajamni nadzor“ (changqi gongcun, huxiang jiandu): „Mi smo istakli da svaka demokratska partija i komunistička partija treba da zajedno dugotrajno koegzistiraju i da se uzajamno nadziru, samo da dopuštaju da se čine dobre, a ne loše stvari. Šta u tome ima loše? Bez obzira na to da li je u pitanju komunistička partija ili demokratska partija, njih će prevashodno nadzirati narod. Isto tako, članovi vladajuće partije nadziraće rukovodioce. Danas dodajemo još jednu tačku, da se sve vladajuće partije uzajamno nadziru, pa zar u tome nema još veće koristi? Metoda nadzora je, u stvari, jedinstvo – kritika – jedinstvo. Ovakav način je metoda ‚neka cveta stotinu cvetova, neka se nadmeću stotine škola‘, metoda ‚dugotrajne koegzistencije‘, metoda ‚uzajamnog nadzora‘, metoda kojom se rešavaju sve suprotnosti unutar naroda.“⁶⁰ Iz ovoga se jasno osećalo da je Mao tražio oslonac u silama van same partije da bi kontrolisao sopstvene kritičare, ali je, isto tako, jasno pokazano da će takav proces biti dopušten samo u precizno definisanim okvirima.

Posle svih ovih zapažanja i govora, kampanja „stotinu cvetova“ je intenzivirana do maksimuma, sve do juna 1957. a onda je otpočela kampanja „protiv desničara“, označivši kraj „medenog meseca“ između Partije i intelektualaca.⁶¹

⁵⁸ *Jianguo yilai Mao Zedong wengao VI*, str. 343–350; *Mao Zedong wenji VII*, str. 224–235.

⁵⁹ Michael Schoenhals, *n. d.*, p. 105.

⁶⁰ *Jianguo yilai Mao Zedong wengao VI*, str. 350; *Mao Zedong wenji VII*, str. 235.

⁶¹ Čak je i danas vrlo teško istoričarima da odrede zašto je Mao Cedung prvo lansirao kampanju „stotinu cvetova“, a potom je otpočeo suprotnu kampanju kojom je izbrisao sve tragove prethodne. Iako mnogi žele da predstave to kao neki Maov unapred osmišljen plan, u ovom slučaju to nikako nije bilo tačno. Lako možemo pronaći prave razloge u unutarpartijskoj borbi. Pošto je Mao Cedungov položaj bio oslabljen na VIII kongresu, iako je uspeo da donekle povрати svoje prerogative moći posle mađarskih događaja, on je nameravao da nastavi sa svim ranijim planovima, za šta su mu bili potrebni saveznici kako unutar partije tako i unutar društva. Pokazalo se da su široke narodne mase bile najbolji saveznik i to samo ako se pokrenu putem masovne kampanje van partijskih organa. Liu Šaoći je bio protiv bilo kakve kampanje koja bi bila van direktne kontrole CK KPK, ali se on nije mogao direktno suprotstaviti predsedniku. Na taj način, kampanja „protiv desničara“ postala je neka vrsta kompromisa između Maoa i partijskih birokrata koji su težili stabilizovanju situacije u zemlji, tako da su intelektualci žrtvovani u svrhu promena među lokalnim partijskim kadrovima, uoči „Velikog skoka napred“. Čak je i Džou

Osim toga, međunarodni faktor igrao je veliku ulogu u ovom iznenadnom i neočekivanom zaokretu.⁶² Koncept „Velikog skoka napred“, lansiran 1958. godine, trebao je samo neke intelektualce, ali ne sve. Ipak, to je jedna druga priča.

Zaključak

Kao što smo mogli videti iz ovog rada, sudbina kineskih intelektualaca direktno je zavisila od faktora koji su bili daleko van domašaja običnih Kineza. Iako su unutrašnja kretanja u NR Kini bila, uglavnom, podsticana potrebom za ubrzanom industrijalizacijom i izgradnjom modernog socijalističkog društva, spoljni uticaji često su mnogo snažnije delovali na oblikovanje odluka donesenih u Džongnanhaju (Zhongnanhai – rezidencija kineskog predsednika) nego kineska unutrašnjost. Intelektualci su bili glavni dobitnici u ekonomskim reformama 1955. godine, kao i tokom procesa destaljinizacije, pre svega jer je kritika „kulta ličnosti“ postavila velika ograničenja delovanju Politbiroa KPK i Mao Cedunga lično.

Ipak, nemiri u Istočnoj Evropi naširoko su uticali na kinesku unutrašnju i spoljnu politiku, dajući zamajac Maovoj politici i pružajući mu preko potrebnu šansu da, posle svih ustupaka na VIII kongresu, ponovo istupi kao neprikosnoveni vođa. Borba da se redefiniše raspored uloga unutar socijalističkog bloka i izuzetno ambiciozni domaći planovi, predstavljali su suštinu Maove politike krajem 1956. i početkom 1957. godine. Kratkotrajne slobode koje su dobili intelektualci na vrhuncu kampanje „stotinu cvetova“ skupo su plaćene tokom kampanje „protiv desničara“. Možemo se samo hipotetički pitati šta bi bilo sa kineskim društvom, pa i intelektualcima u njemu, da nije bilo problema destaljinizacije i Mađarske.

Enlaj bio u opasnosti zbog svog otvorenog protivljenja Maovom programu ubrzane industrijalizacije. Roderick MacFarquhar, *n. d.*, str. 200–249, 261–310; Maurice Meisner, *n. d.*, str. 171–188; *Jianqiao Zhonghua renmin gongheguo shi...*, str. 229–236. Jugoslovenska ambasada u Pekingu pažljivo je pratila gorenavedene događaje i napravila obiman izveštaj o njihovom uticaju na sve sfere društvenog života. AJBT, KPR, I-5-b, Kina, Kina na putu demokratskog socijalističkog razvitka, 22. jun 1957. Početkom „kampanje protiv desničara“ i odnosi sa Jugoslavijom su zahladneli.

⁶² Tokom razgovora sa mađarskom delegacijom u maju 1959. godine, Mao je, na osnovu sveđočanstva jednog mađarskog učesnika, rekao da je kampanja „stotinu cvetova“ bila smišljena da odvadi višak napetosti u kineskom društvu posle Staljinove smrti i da je dala dobre rezultate. Međutim, desničarski elementi su se krili u masi i jedini način da se oni isteraju na površinu bilo je da se kampanja intenzivira do kraja. Mao je rekao da je želeo da vidi ko će isplivati, pa da onda udari. Janos Radvanyi, *n. d.*, str. 127–128. S druge strane, danas imamo dokumenta iz kineskog arhiva koji opisuju ovaj razgovor. Iako ima izvesnih razlika, potvrđena je suština Maove izjave. Peter Vámos, *n. d.*, str. 30–31.

Bilo kako bilo, kao što se može videti tokom čitavog hladnog rata, naročito unutar Istočnog bloka, unutrašnja politika se često nalazila u senci međunarodnih problema, što je značilo da su događaji u Kini imali svoje domaće korene, ali su posledice bile usko vezane za međunarodna zbivanja. Ovakav prisutp nam je jasno demonstrirao da bez pažljivog razmatranja uticaja spoljašnjih faktora nikako ne možemo razumeti pomeranja koja su se odvijala unutar različitih društava. Tokom čitave 1956. Maova politika je imala svoju domaću pozadinu, ali je sve vreme bila oblikovana pogoršanom situacijom unutar sovjetskog bloka.

Bez razumevanja međunarodne situacije teško možemo shvatiti atmosferu u kojoj je sazrelo pitanje statusa intelektualaca u kineskom društvu. To je važilo tokom celog veka i naročito u zemljama kao što su Kina, SSSR, pa i Jugoslavija.

Summary

Mao Zedong, Intellectuals and the Turmoil inside the Communist World 1956–1957

Key words: *Mao Zedong, Intellectuals, PR China, destalinization, Eastern Europe, SSSR*

The main goal of this article is to present the correlation between the external and internal policies of China, especially demonstrated on the concrete case of the status of intellectuals inside the party politics. Even though during 1955 and 1956 Mao Zedong and the CCP leadership had different plans for China and its intellectuals, mostly based on economic necessities of the Chinese society, political turmoil inside the Soviet bloc largely shaped everything that was going on inside the PRC, shifting priorities from internal to external policy issues. Two major factors that had overwhelming impact on the CCP and Mao Zedong himself were the initiation of the process of destalinization in the USSR after CPSU XX Congress, and the turmoil in Poland and especially Hungary that broke out in the aftermath of these seminal events in Moscow. Launching as a response two major campaigns, first the „Hundred Flowers Campaign“ and then the „Anti-rightist Campaign“, Mao Zedong sought to regain shaken positions inside the party and state leadership, while fighting all real and potential adversaries. Chinese intellectuals were caught between the hammer and the anvil of internal party strife and global turmoil inside the socialist bloc that fundamentally affected Chinese domestic policies.

DIVORCE IN SERBIA

Dr Vera GUDAC-DODIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

ABSTRACT: This article analyzes the divorce issue in Serbia in the second half of the 20th century. Divorce is examined through several basic indicators: the legal basis of divorce and the laws, on which it is based, the manner in which the laws are implemented in practice, the divorce rate, as well as the causes and consequences of divorce.

Key words: *Serbia, divorce, woman's legal position, marriage*

In Serbia after World War Two, binding civil marriages based on the laws of the socialist state meant that church marriages became meaningless. Divorce gradually became completely liberalized. The Founding Law on Marriage in 1946 abolished and replaced all hitherto existing laws on marriage. Constitutional and legal provisions changed a woman's legal position in marriage and liberated her from the husband's domination in the eyes of the law.¹ Equal rights were established for men and women with regards to their children. The law dictated that husbands and wives were jointly responsible for their children's upbringing and education.² Children from broken or invalid marriages received the same

---

¹ There have been big changes in the very field of the legal position of married women and the regulation of marital and family relations compared to legal practice and laws that applied until World War 2. The inequality of women's position, based on certain provisions within Serbian civil law, was annulled. Equality was a value promoted as far back as the first post-war Constitution. In principle, it guaranteed women's legal equality. Through other laws and normative acts, those rights were more deeply enshrined and developed. Vera Gudac Dodić, *Women in Socialism*, Belgrade, 2006.

² Founding Law on Marriage, *Official Gazette FNRJ*, April 9, 1946, article 6.

rights as children born in wedlock.³ Some time later, under other laws, the same rules were applied to children born out of wedlock.⁴

Laws were enacted regulating conditions for divorce, including the right to divorce by mutual consent.⁵ The Founding Law on Marriage continued to be adapted following the enactment of republic normative provisions. At the time, a law was passed stipulating that property belonging to one spouse before marriage would be returned to him or her in its entirety in the event of the marriage collapsing. This applied to property bequeathed to the spouse during marriage or given as a gift. All other property acquired during marriage was considered to be jointly owned, with the establishment of a category for jointly acquired property. In the event of divorce, a couple would divide jointly-owned property according to their individual contribution to the marriage. The size of this contribution depended on a number of things, including „the earnings of each spouse“, although other factors were taken into account such as household jobs, and the maintenance and increase in value of jointly-owned property etc.⁶

The conditions for ending a marriage were liberally defined, as, among other things, divorce was permitted in cases where „owing to personality clashes, lasting animosity, insurmountable enmity or any other reason, marital relations are so impaired that living together has become unbearable for the spouse“. ⁷ The divorce procedure was simplified by this law, and particularly by the subsequently enacted Law on Marriage and Family Relations.⁸ It was launched by one or other spouse filing a suit, or via a proposal for a mutual separation.

By monitoring legislative changes, it can be noted that the Founding Law on Marriage was more restrictive in regard to divorce than the Law on Marriage and Family Relations, while the full liberalization of divorce and the act by which a marriage is terminated was realized through the clauses of LMFR.

Extra-marital and marital union was brought into line in terms of rights to mutual maintenance, though only in cases where no marital hindrances had existed when the extra-marital union had been formed. Upon termination of an extra-marital union between a man and a woman, each party could, under the conditions stipulated by law, claim their right to financial support from the other. They could only claim this right if the extra-marital union had lasted a long time,

³ Founding Law on Marriage, articles 38 and 52.

⁴ The 1947 Founding Law on Relations between Parents and Children established the principle that parents had the same commitments and responsibilities towards children born in and out of wedlock. Neda Božinović, *Women's' Issues in Serbia in the 19th and 20th Centuries*, Belgrade, 1996, p. 157.

⁵ The district courts were the competent body for all marital disputes and divorces.

⁶ Founding Law on Marriage, article 10.

⁷ Founding Law on Marriage, article 56.

⁸ Law on Marriage and Family Relations, *Official Gazette FRY*, nos. 22/80 and 11/88.

or they had had children together. The Law on Marriage and Family Relations does not stipulate the exact meaning of the phrase, „the union lasted a long time“, but leaves it to judicial practice to decide. There is a standpoint in legal literature that a long-lasting extra-marital union cannot be accepted if it did not last longer than five years, while others believe that that time period should be no less than three years.⁹

Legal provisions regulating marriage and family relations in the second half of the 20th century generally showed the legislator's intention to take care of the interests of the child first and foremost in the event of divorce. Under the Law on Disputes over a Child's Custody and Education, it is the court's duty to rule on their maintenance.

Parents earning a permanent monthly salary had to pay maintenance of a minimum 15 percent of that income for every child, though they were not obliged to hand over more than 50 percent of their overall monthly income or salary. The courts are obliged to settle alimony cases without delay.¹⁰ Besides children, spouses who are unable to work find employment, or who do not have sufficient funds to survive are also entitled to receive maintenance.

However, enforcing the law is a different matter altogether.

Practice has shown that in the majority of cases, the mother is granted custody of the child, whereupon they encounter numerous problems, even once the courts have ruled that they are entitled to maintenance. Certain authors are entirely justified in viewing this as „a discriminatory practice and a particular form of economic suppression of women, in spite of the legislator's intentions.“¹¹ Everyday life reveals discrimination of divorced women and children from broken marriages, even though the law prohibits it.

Divorce suits can last a long time, and the process of property division can take years. During and after divorce, women have faced problems that have „slipped through“ the Law on Marriage and Family Relations.

Children over the age of 15 could decide themselves which parent to live with, though the court was obliged to ascertain the child's opinion in all cases.

Statistical indicators show that custody of children tends to be granted to the mother after divorce. Such practice has existed throughout the post-war period, in stark contrast to the days of pre-war Serbian civil law. In Yugoslavia in the early Sixties, women were awarded custody in 71.1% of cases, and men 22.2%; in the mid-Sixties, the figure fell to 69.9% compared to 23.7% in favor of women;

⁹ Dr. Ilija Babić, *Commentary on the Law on Marriage and Family Relations*, Belgrade, 1999, p. 336.

¹⁰ S. Čopić, B. Grupković, G. Lazić, L. Dobrosavljević-Grujić, *Women in Serbia. Are we Discriminated against*, Belgrade, 2001, p. 47.

¹¹ *Ibid*, p. 48.

in the early Seventies, the ratio had risen to 72.5% against 21.5%.¹² Indicators relating to Serbia back this up. Following divorce, women were awarded custody in over 70% of cases, and in some years, over 80%.¹³

During the overall post-war period, divorced women and children from broken marriages suffered discrimination. Surveys carried out in certain companies, centre for social work etc. show that a high proportion of divorced women did not receive maintenance for their children. In the early Sixties, of 90 divorced women surveyed, 60 had not received child maintenance from their former husbands, even though, by law, they were obliged to pay alimony.¹⁴ The survey carried out by the Centre for Social Work in Belgrade included around 200 children. In most cases, parents did not pay any alimony (65% of cases). Only a quarter of parents paid regularly (25% of cases). Around 8% of parents paid alimony periodically and irregularly. Among those parents that did not pay any alimony, most said that they did not do so because the other parent had not asked for it (around 43% of cases). Some parents did not wish to pay any maintenance (around 31%), while others were financially unable to do so, as they were unemployed (around 26%).

The figures were even poorer when it came to divorced parents that had agreed over schooling, upbringing, medical care and other issues linked to children's welfare. Only 3.5% of parents had consulted and agreed over those details. Children very rarely got to see the other parent. It is a shocking fact that as many as 48% of parents – in other words, almost one in two – never got to see their children. The parent that lost custody of their child only spent the summer holidays with their child in 5% of cases. The results of the survey showed that parents who had lost custody of their child after divorce lost virtually all interest in them.¹⁵

Cases of dodging maintenance payments were very common. There were instances when the party responsible for making payments would leave his job just to avoid meeting his responsibilities to his children.¹⁶

At a symposium held at the Belgrade District Court during the mid-Sixties on the material circumstances of children from broken marriages and those born out of wedlock, it was found that only 25% of parents regularly paid child maintenance. Alimony suits were slow and could take months. Courts rarely

¹² *The Woman in Society and the Economy of Yugoslavia, Statistical Bulletin 788*, Belgrade, 1973, p. 21. Indicators are shown for 1961, 1966 and 1970.

¹³ S. Čopić, B. Grupković, G. Lazić, L. Dobrosavljević-Grujić, *op. cit.*, p. 47.

¹⁴ Belgrade Historical Archive (IAB), Conference on Women's Social Activity, vol. 4, Transcript from founding conference on women's social activities, held on November 10, 1961.

¹⁵ IAB, Conference..., vol. 5, Problems for children from broken marriages, City of Belgrade Institute for the Study of Social Problems, December 1962.

¹⁶ IAB, Conference..., vol. 4, Information on problems for women in agriculture and the Belgrade foodstuffs industry, 1961.

applied temporary measures and rarely collected evidence of parents' personal income, even though they were obliged to do so. Cooperation between the courts and centre's for social work was very poor.¹⁷

Single parents came up against numerous problems. The most common were, as they are today, those of housing, unemployment, and unpaid alimony by the other parent, in spite of the fact that parents who fail to make alimony payments could face prison sentences of several months.¹⁸

Divorce was, on the whole, unpopular during the first half of the 20th century. In those pre-modern societies where the choice of partner was influenced by the parents and the interests of various familial and social groups, it was hard to get divorced.¹⁹

There were relatively few divorces in Serbia prior to World War Two. Patriarchal families and social relations favoured marriage and the durability of this institution.

Only one in five marriages ended in divorce.²⁰

In patriarchal environments and in places where the church's influence was dominant, marriage stability was greater. In the early Twenties, only 4.28% of marriages ended in divorce nationwide, rising to 5.57% in 1934. In Belgrade during the Thirties, the figure was twice as high, so that by the end of the decade in 1939, the divorce rate in the capital had risen to 16.36%.²¹

According to certain sources, divorce in pre-war Serbia was justified only in cases where no children were involved. Children were the essence and point of marriage, and everything else could be tolerated. Divorces were rare. However, there are other sources that offer a different viewpoint, and which uncover various reasons why, and ways in which, marriages ended in divorce. Abuse of the

¹⁷ IAB, Conference..., vol. 5, Conclusions from symposium at Belgrade District Court held on September 29, 1965 on the theme of the material circumstances of children from broken marriages and those born out of wedlock.

¹⁸ V. Pavićević, „The Troubles of Single Parents“, *Politika*, February 10, 2008.

¹⁹ Anđelka Milić, *Sociology of the Family*, Belgrade, 2001, p. 128.

²⁰ According to data from the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes' Religion Ministry, the majority of marriages were terminated „to the woman's disadvantage. In the parish of Belgrade in 1920, 11,901 marriages were concluded. 177 of them were terminated „to the woman's disadvantage,“ 81 „to the man's disadvantage,“ and 45 „to the disadvantage“ of both spouses. In the parish of Braničevo, 6,921 marriages were concluded. 53 were terminated „to the woman's disadvantage,“ 20 „to the man's disadvantage,“ etc. That year in the parish of Žiža, there were 7,441 marriages concluded and 98 terminated. In 1925, there were 4,192 marriages, 472 divorces, and 770 common law marriages among 427,155 Orthodox believers. Serbia and Montenegro Archives, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes' Religion Ministry, 69-11-26-34, 69-183-295-296 and 60-152-231.

²¹ Predrag J. Marković, „Sexuality between the Private and the Public“, *The Private Life of Serbs in the 20th Century*, Clio, 2007, p. 110.

wife by the husband and his family, alcoholism, and other factors sometimes led to divorce.²²

In the second half of the 20th century in certain countries, divorce and the process of terminating marriages were simplified, and it was often no more than a formality. That was the case in places where marriages were a matter of personal choice.²³ In others, such as Italy until the Seventies, there was an explicit intolerance of divorce, though such countries were few and far between.²⁴

Despite all the changes brought about by the system of the new social order, ruling ideology and promotion of different values in many spheres of life, marriage remained an unavoidable framework of founding a family and the most widely accepted way of living together. With all the transformation that went on within the family, marriage survived, and on comparatively large scale too. More than two thirds of men and women over 15 concluded marriage. On the other hand, modernization measures of the socialist state, legal equality of men and women, broader education and prolonged schooling of all, and of female population in particular, as well as the increased economic independence of women based on the fact that the percentage of employed women was much higher than before, affected significantly her status. Economic independence, higher level of education and emancipation of women, nuclearization of the family, possibility of birth-control etc, were only some of the factors which made divorce easier and contributed to the increased frequency of divorces.

An absence of apportioning blame in divorce cases, enshrined within the laws of the socialist state, was one of the factors impacting on the relatively high divorce rate.

The number of divorces in Serbia and Montenegro rose, with certain fluctuations from the mid-fifties until the eighties. 10,620 divorces were registered in the mid-fifties, 10,698 in the Sixties, 11,222 in the Seventies, and 12,287 in the mid-eighties.²⁵

In different parts and regions of Serbia, the divorce rate was not identical, and nor were these differences negligible. In Belgrade, as well as in other cities, the divorce rate was higher than in rural areas.

²² Aleksandra Pavičević, „Marital and Family Life“, *The Private Life of Serbs in the 20th Century*, p. 69.

²³ A. Milić, *op. cit.*, p. 128. It is interesting that in America, the divorce rate is rising year in, year out. For example, 30% of couples that married in the Fifties have since got divorced. There was a 50% chance of divorce for those marrying during the Seventies, and as much as 67% for those couples marrying during the Nineties. Daniel Goleman, *Emotional Intelligence*, Belgrade, 2005, p. 123.

²⁴ A. Milić, *op. cit.*

²⁵ *Statistical Yearbook of Yugoslavia 2000*, Belgrade, 2000, p. 72, Natural Movement of the Population, *ibid*, p. 57.

The numbers of divorces per 100 marriages in the capital were: 1952–18; 1953–27; 1954–30; 1955–29; 1956–32; 1957–33; 1958–31; 1959–30; 1960–33; 1961–29.²⁶

The number of divorces fell markedly during the Nineties. So, in 1994 there were only 7,005 compared to 12,287 in 1985. Over the course of the next few years, the number of divorces stabilized at around 7,900.²⁷

In Serbia, the annual ratio of divorces to marriages oscillated, although, with certain fluctuations, grew gradually until the Eighties. In the last decade of the 20th century, the number of divorces fell, and the divorce rate was relatively low. In Serbia in 1987, the divorce rate per 1,000 of the population was 1.2, falling to 0.7 ten years later.²⁸

It is possible to express this fall in another manner. Of 1,000 marriages in Serbia, not including the autonomous regions, in the latter half of the Fifties, there were just over 170 divorces. The ratio of divorces to marriages fluctuated in subsequent years, between 160 and 176. In 1994, there were 144 divorces to every 1,000 marriages.²⁹

There are a number of reasons for this. At a time when a large section of the population was experiencing severe poverty, when two weeks pay was barely sufficient to satisfy a family's most basic needs, and when the bulk of one's wages was spent on feeding family members—not to mention those who were on a forced sabbatical, unemployed etc., and families with a large number of children – the main reason for the drop in the divorce rate can be attributed to expected existential uncertainty after divorce. The matter of claiming and receiving the legal right to child maintenance further highlighted this problem. The fact that some married couples continued co-habiting even after divorce not only indicates the lengthy procedure involved in dividing property between spouses,³⁰ but is also an indication of how difficult it was to find alternative lodging at the time. Besides economic constraints, one other socio-psychological factor had a bearing on the fall in divorces – the reliance on the family in times of crisis, strengthening family ties, and bolstering the perception of the family as a bastion.

²⁶ IAB, Conference on Women's Social Activities 1962–66, volume 5, Problems of Children from Broken Marriages.

²⁷ In 1995 there were 7,962 divorces; 1996–7,896; 1997–7,947; and 1998–7,874. *Statistical Yearbook of Yugoslavia 2000*, p. 72.

²⁸ *Demographic Statistics 1997*, Belgrade, 1999, p. 58; S. Čopić, B. Grupković, G. Lazić, L. Dobrosavljević-Grujić, *op. cit.*, p. 20.

²⁹ A. Pavićević, *op. cit.*, p. 92.

³⁰ According to a survey of 194 children from broken marriages in Belgrade in 1962, just over 11% of parents, former spouses continued to co-habit after divorce. IAB, Conference on Women's Social Activities 1962–66, vol. 5, Problems of Children from Broken Marriages.

Over the last few years in Serbia, the ratio of divorces to marriages has started to rise again sharply,³¹ which attests to the fact that in times of crisis, the divorce rate falls, but then rises, as the economy and other factors stabilise. Nowadays, every fourth marriage in the capital ends in divorce and every fifth in Serbia.

In the latter half of the 20th Century, a high proportion of marriages that ended in divorce were childless. The proportion of childless marriages that ended in divorce varied from year to year, though it was usually in between a third to a half of all divorces.

In the majority of divorces, the couple had been married for 15 years or more. That time category is expressed cumulatively, not in stages, as it is up to that time period. In terms of marriage duration, judging by the increased frequency of divorces, the most critical years for a marriage's survival were from the fifth to the ninth.³² In Serbia, marriages last just over 12 years on average.

The average age of men and women at the time of divorce has got ever higher over the last few decades. For men, the figure rose from 33.7 in the early Fifties (1952) to 39.4 in 1997. For women, the figure jumped from an average of 30.5 in the Fifties to 35.9 in the Nineties.³³

There are numerous factors leading to divorce, though the most common are infidelity by one or other spouse, alcoholism, which is frequently accompanied by aggressiveness and violence, and also disagreements or conflict with parents-in-law.

To illustrate this, one can look at the example of the courts, and the factors that, under court rulings in Mladenovac, regulated divorce. The most frequently cited reasons leading to divorce were grouped under the categories, „Serious and permanently ruptured marital relations“ and „Intolerable marital life“. Those categories encompassed a series of factors, above all, discord with the husband's family, the spouse's alcoholism, violence, gambling, and finally, adultery.³⁴

According to findings by psychologists, social workers, and more recently, detectives that have been hired as witness in certain divorce cases, women in Serbia divorce more often because of their mother-in-law, than infidelity or adultery on the part of their husband. According to the president of the Serbian Private Detectives association, divorce proceedings are launched by only a fifth of those who seek the services of detective agencies in search of proof of their

³¹ 208 divorces per 1000 marriages were recorded in Serbia, without Vojvodina and Kosovo, in 2004. Aleksandra Pavićević, „Marital and Family Life“, *The Private Life of Serbs in the 20th Century*, p. 92.

³² *Statistical Yearbook of Yugoslavia*, p. 72.

³³ *Demographic Statistics 1997*, p. 141. Since 2000, the average age of males at divorce has been getting higher and exceeds 40, and since 2001, 41. The average age of females at divorce is also on the rise, and since 2000 has exceeded 37. *Politika*, February 10, p. 13.

³⁴ A. Pavićević, *op. cit.*, p. 92, 93.

husbands' infidelity, and whose suspicions prove well-founded. According to the same sources, adultery is usually committed by those individuals whose professions presuppose a large number of social contacts, such as doctors, pilots, various managers etc.³⁵

Domestic violence is the fundamental reason why women launch divorce proceedings, claim staff at one of Belgrade's centres for social work, and even then only after repeated incidences. Alcoholism is also a frequent cause of divorce, while, as a factor leading to divorce proceedings, infidelity ranks down in third place. Males file for divorce over „clashes of personality,“ and because of interference and meddling in marital life on the part of the wife's parents.³⁶

According to other data and experiences from the Centre for Social Work in Šabac, during the Nineties, infidelity was down in fourth place as a cause of divorce, while it is in first place in the 21st century. Experience at the Centre for Social Work in this town indicates that this factor leads to marriage break-ups between young people primarily.³⁷

Certain psychologists' professional experience indicates that one of the factors leading to divorce is cohabitation between parents and their children, or, put another way, multi-generational families. A series of problems linked to everyday life often becomes a source of conflict. In cases where the different generations have actually succeeded in attaining a high level of independence, and do not interfere in the others' marriage – this particularly applies to the parents – the birth of a grandchild frequently alters the situation. Then, in practice, non-interference in the marital lives of their children, with whom they live under the same roof, becomes a real rarity. A string of problems open up, primarily regarding parental authority, mixing identification models, a lack of intimacy and familial privacy, rifts between the two generations become pronounced etc.³⁸

However, legal activities on the part of the state, as well as statistical data and average ages pointing to a change in the duration of marriages and the rise in the divorce rate, can in no way reflect the reality and repercussions of the break-up of a marriage. Divorce is undoubtedly one of the most stressful events in one's life, second only to the death of a close family member or loved one. The psychological consequences and aftermath that divorce leaves reflect not only on one's former partner, but also on their parents. It is most traumatic for the children. Although the consequences are never immediately obvious, they can be devastating – especially for very young children, and also children undergoing puberty. Psychologists warn that small children perceive themselves to be the

³⁵ Katarina Đorđević, „Myths about Marriage and Divorce“, *Politika*, February 10, 2008.

³⁶ Tamara Borisavljević from the Center for Social Work in Belgrade attests to this. „The Increasing Number of Divorces in Serbia,“ *Blic*, September 25, 2007.

³⁷ Miroљjub Mijušković, „Jobless, then Later Husband-less“, *Politika*, February, 10, 2008.

³⁸ K. Đorđević, *Opposites Attract, Similarities Stay Together*, *Politika*, February 10, 2008.

main culprits when their parents get divorced, which can leave serious scars, and lead to developmental problems. It is often very difficult to adapt to the new circumstances. Marriage break-ups affect youngsters badly, and it is very hard for children to come to terms with them. Indeed, divorce is a common cause and significant factor in the emergence of numerous complications when it comes to children's emotional and social development.

Some children suffer serious emotional problems long after their parents have divorced. One of the possible explanations for this is the particular importance of the personality traits and characteristics of the parent that has custody of them, in the process of helping the child come to terms with the divorce, „in the sense of their capacities to withhold from the child their frequently negative and ambivalent feelings towards the other parent, and to somehow alleviate this stressful, potentially traumatic situation for the child.“ Particularly susceptible to rejection, children want to rely on the other parent, while, at the same time, fearing that separation will recur.³⁹

The problem of a negative societal reaction to children from broken marriages, which was a feature of patriarchal environments and widespread in days gone by, is generally a thing of the past, at least in urban environments.

Although, in some cases, divorce has meant an escape from „hell“, release from domestic violence—both physical and more often, psychological—divorced women and their children have at times been exposed to various forms of hardship and concealed discrimination.

The number of problems and hardships that arise during divorce, and the amount of conflicts that family members and divorcing spouses are faced with, depends on a multitude of personal and group factors. Sociologists have noted and defined several stages in the divorce process and the readjustment to the new circumstances. These are: „1. Individual realization of the need to get divorced; 2. the family's realization; 3. Systematic separation; 4. Systematic re-organization; 5. Redefinition of the family.“ For all these factors to finish as painlessly as possible, especially for the children, the involvement of various experts, primarily psychologists and social workers is desirable.⁴⁰

* * *

The collapse of the patriarchal society and the decline of the traditional system of social values, together with women's ever increasing independence, both economically and in all other areas, have shaken the stability of marriage to some extent. Among other issues, the ever rising divorce rate, and the emergence of new forms of shared life, extra-marital union etc. should be examined in light of this.

³⁹ Snežana Vidanović, Jelisaveta Todorović, Vladimir Hedrih, *Family and Work, Challenges and Possibilities*, Niš, 2006, p. 84.

⁴⁰ A. Milić, *op. cit.*, p. 129.

Резиме

Развод у Србији

Кључне речи: Србија, развод, законски положај жена, брак

У Србији је после Другог светског рата обавезни грађански брак, утемељен на законима социјалистичке државе, елиминисао значај црквеног брака. Развод је постепено потпуно либерализован. У целом послератном раздобљу после развода деца су најчешће била додељивана мајци, што је упадљива разлика у односу на законску регулативу и праксу у Србији пре Другог светског рата. Многе жене и деца из разведених бракова, међутим, били су суочени са бројним проблемима и изложени дискриминацији, чак и онда када је то закон забрањивао. Случајеви избегавања давања алиментације нису били реткост. Према неким истраживањима спроведеним у центрима за социјални рад, већина родитеља којима деца после развода нису припала губила је интересовање за њих. У Србији је број разведених у односу на број закључених бракова током година имао осцилације. Деведесетих година двадесетог века приметно је смањење броја разведених бракова. У условима свеопште кризе и израженог осиромашења већине становништва, егзистенцијална несигурност, али и појачано психолошко везивање за породицу карактеристично за кризна времена, само су неки од разлога који су допринели смањивању стопе развода брака деведесетих година. У другој половини двадесетог века висок проценат међу разведеним браковима чинили су они у којима није било деце. Просечна старост мушкарца и жене при разводу брака у Србији је у неколико протеклих деценија бивала све већа. Бројни су узроци који су доводили до развода, а најчешћи су неверство брачног партнера, алкохолизам и неретко с њим повезана агресивност и насиље, али и неразумевања и сукоби са родитељима супружника. Развод је свакако један од најстреснијих догађаја у животу, одмах након смрти члана најуже породице и губитка вољене особе. Психолошке последице и неповољни ефекти које је развод остављао, одражавали су се не само на бивше партнере већ и на њихове родитеље. Посебно трауматични били су за децу. Урушавањем патријархалног друштва и слабљењем традиционалног система друштвених вредности, те све већом економском и сваком другом независности жене, делимично је уздрмана стабилност брака. Поред осталог, све учесталије разводе бракова, али и појаву нових форми заједничког живота, ванбрачних заједница итд. требало би сагледати и у том светлу.

ИСТРАЖИВАЊА
Rescarches

**АГРАРНО ПИТАЊЕ – „СВЕТО ПИТАЊЕ“:
ИДЕОЛОШКИ ОКВИР МЕЂУРАТНЕ АГРАРНЕ
РЕФОРМЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ**

Срђан МИЛОШЕВИЋ

АПСТРАКТ: Рад се бави проблемом идеолошког утемељења аграрне реформе која је у међуратном периоду спровођена у Краљевини СХС/Југославији. Истраживање је ограничено на период 1919–1920. године, када су постављени темељи реформе. Након што је предочена нормативна основа реформе, учињен је покушај да се она посматра у контексту суштинске небриге за законито решење аграрног питања. Надаље, идентификован је идеолошки оквир који је засводио идеолошке постулате саме аграрне реформе – сељачка држава, а затим је анализирана дебата о аграрном питању у светлу скупштинских расправа, написа у штампи, као и у стручним и пропагандним брошурама, кроз које се идеологија промовисала.

Кључне речи: Краљевина СХС, аграрна реформа, идеологија, правни нихилизам, сељачка држава

Увод

Истина је да је свака аграрна реформа идеолошка тема која може мобилизирати страсти и масе и, до краја речено, она покреће један од великих митова човечанства.¹

---

¹ Н. Mendras, *Seljačka društva*, Zagreb, 1986, str. 173.

Појам *идеологија* коришћен је у овом раду у вредносно неутралном значењу, као појам који означава акциону програмску базу, која подстиче на одређено деловање и настоји да објасни поступке, мотиве, циљеве деловања. То не значи да је сама идеологија била лишена вредносних потенцијала, напротив. Вредносне оријентације су срж идеологије и њих ће овај рад покушати да оцрта у најопштијим оквирима. Осим тога, идеологија не мора нужно да буде (као што у овом случају није била) уобличена у један кохерентан и написан програм, већ се често манифестује као спонтан вредносни консензус, чији се поједини идејни и практични сегменти више или мање активно промовишу и спроводе. То је тим лакше уколико постоји масовно уверење о нужности, „природности“, моралној прихватљивости онога за шта се идеологија бори.

Као и свака друга, тако и аграрна реформа подразумева вољно деловање институција државне власти у области агара у погледу начина обраде земљишта, његовог коришћења, али пре свега у смислу својинских односа над земљом. Сва ова питања по правилу подразумевају одређен инвентар вредности којима се предузети поступци оправдавају и легитимишу.

Аграрно питање није маргинално питање политичке и друштвене историје. Напротив: оно заузима једно од средишњих места у разумевању једног доминантно аграрног друштва какво је било друштво „прве Југославије“. Отуда је и настојање да се реконструише идеолошка равна аграрне политике, односно аграрне реформе као једног сегмента те политике, истовремено и корак ка разумевању тог друштва.

У том смислу треба нагласити и то да аграрно питање није било свим запостављена тема ни у историографији у Југославији и Србији. Релативно су бројни историографски радови о аграрној реформи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Југославији),² различитог обима и квалитета, који су се појавили већ од периода који је непосредно следио Другом светском рату. У тим радовима³ реконструисани су различити аспекти реформе, са већом или мањом примесом идеолошких наноса. Међутим, један од ас-

² У даљем тексту биће коришћен само појам *Краљевина*, који се односи на Краљевство (Краљевину) Срба, Хрвата и Словенаца.

³ N. Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1941*, Београд, 1958; Исти, *Привредна историја народа ФНРЈ*, Београд, 1948; Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату*, Нови Сад, 1972; Исти, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој*, Нови Сад, 1968; Исти, *Аграрна реформа и колонизација у Срему*, Нови Сад, 1975; Исти, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад, 1995; Д. Ђорђевић, „Аграрне реформе на Балкану после Првог светског рата“, *Огледи из новије балканске историје*, Београд, 1989, стр. 205–219; М. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. god.*, Сарајево, 1958; М. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Загреб, 1968; Т. Milenković, *Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi (1918–1929)*, Београд, 1970; М. Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)*, Приштина, 1981; J. Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford, Oxford, London, 1955.

пеката који није у довољној мери осветљен у историографији представља проблем идеолошке основе те аграрне реформе. Послератна наука углавном се задовољавала маниристичком критиком са становишта социјалистичке доктрине, наликујући кадшто на отворену пропаганду, не признајући јој никакво позитивно социјално дејство, па ни намеру. Али испод наноса доктринарне ортодоксије налазе се, поред драгоцене фактографије, и добро идентификовани основни проблеми. Уочено је да је аграрна реформа, иако превасходно економско питање, подразумевала три круга проблема: политичке, националне и социјално-економске. Врхунећи у делу Б. Петрановића, који је на изванредан начин сублимирао оно што ће постати тема нашег истраживања, та историографија даће несумњиво исправан суд о аграрној реформи у Краљевини: она је била „дуга, недоследна, непотпуна, компромисна, компликована због мноштва прописа..., обавијана плаштом националних и политичких размимоилажења“. Она је „искоришћавана као средство за смиревање социјалних сукоба на селу... и као облик политичке борбе за освајање гласова, придобијање одређених слојева и чување страначких позиција. Она је имала и национални карактер, јер је била уперена против велепоседа, чији су власници углавном били странци...; реформом су, на другој страни, фаворизовани Срби, а заобилажени припадници националних мањина“.⁴ Сви ови елементи усмеравали су ток аграрне реформе и у даљој историографској надградњи захтевају дубље истраживање, између осталог и у правцу реконструкције њених идеолошких начела.

У овом раду биће оцртане тек *основе идеолошке матрице* која је послужила за оправдавање аграрне реформе. Хронолошки оквир рада (1919–1920. година) представља заокружену целину у институционалном погледу, али и суштински: током те две године живота Краљевине учвршћени су њени идеолошки оквири. Као извори за анализу тог идеолошког садржаја послужиле су стенографске белешке Привременог народног представништва, стручне и пропагандне брошуре, написи у штампи, аграрно законодавство.

Аграрна реформа у раним документима

Иако је још 1915. године, у Нишу, дефинисан задатак о прикупљању података „о аграрним односима и распореду имања“ у југословенским земљама,⁵ Влада Краљевине Србије је тек почетком 1917. прогласила као свој циљ стварање слободног сељачког поседа у новој држави. Фебруара 1917. године Влада је донела одлуку да ће „свако лице које буде добровољно

⁴ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1988, стр. 62–63.

⁵ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Београд, 1986, стр. 70–71. (Нав. према: Н. Гаћеша, „Улога аграрног фактора у стварању Југословенске државе 1918“, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад, 1995, стр. 108).

ступило у српску војску и у њој учествовало у предстојећим борбама добити након завршетка рата у ослобођеној домовини као знак признања за заслуге довољно обрадиве земље за насељавање⁶. На то, релативно касно, прокламовање таквог циља могли су утицати различити фактори, а пре свега међународни правни обзири према западним савезницима, који засигурно не би благонаклоно гледали на кршење принципа приватне својине, које би било неминовно у случају макар и делимичне аграрне реформе. Међутим, овде је већ уочљиво разумевање решавања аграрног питања као оног потенцијала који може мобилисати на активно учешће у рату, чиме је, у суштини, имплицитно признато постојање аграрног проблема.

Касније исте 1917. године, приликом јулског састанка представника Владе Краљевине Србије и Југословенског одбора на Крфу, аграрно питање је покренуто и о њему су вођене бучне расправе, у којима је већина наглашавала неопходност окончања феудалних односа у крајевима у којима су они опстали (уз праведну надокнаду поседницима), али је Анте Трумбић издејствовао да се дискусија прекине и да се аграрно питање не помиње у касније усвојеној Декларацији.⁷

На плану аграрне реформе, чак и пре формалног чина уједињења, сусреле су се две политичке линије: једна, Народног вијећа Државе Словенаца, Хрвата и Срба и друга, владе Краљевине Србије. У декларацији Народног вијећа од 14. новембра 1918. године истиче се да ће у новој држави сваки „разумни држављанин, дакле и сваки сељак“ бити „судионик државне власти“, а „свака обитељ, данас и за дуго времена, добити [ће] доста и то плодне земље за сваки посао, а да се никоме не учини насиља, неправде и штета. То ће се провести по закону, јер ако није по закону, настат ће клање и најзад ће отети све силеџије...“⁸ У духу ове декларације, Народно вијеће је 26. новембра 1918. усвојило нови закључак, у ком се истиче „да се имаде одмах приступити provedби демократских аграрно-политичких реформа“, а као „темељна начела“ истичу се ликвидација феудалних односа, одште-та власницима, парцелација земљишта, колонизација, реформа наследног права.

У Манифесту регента Александра од 6. јануара 1919. године, престолонаследник је подвукао да жели „да се одмах приступи праведном решењу аграрног питања, и да се укину кметства и велики земљишни поседи. У оба случаја земља ће се поделити међу сиромашне земљораднике, с правичном

⁶ Нав. према М. Ерић, *н. д.*, стр. 246.

⁷ Т. Milenković, *Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi (1918–1929. godine)*, Beograd, 1970, str. 12. Видети опширније: D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd, 1970, str. 264–266.

⁸ „Poslanica Nar. Vijeća SHS seljacima“, у: F. Šišić, *Dokumenta o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, Zagreb, 1920, стр. 247.

надокнадом досадашњим њеним власницима. Нека сваки Србин, Хрват и Словенац буде на својој земљи господар. У слободној држави Нашој може да буде и бит ће само слободних власника земље“. Након извршења реформи, поручио је регент сељацима, земља ће бити само „Божја и њихова, као што је то већ одавно у Србији“.⁹ Милутин Јакшић је значај ових речи из манифеста толико високо уздизао тврдећи да ће се дуго „благосиљати велика реч нашег витешког престолонаследника... Та ће се реч спомињати кроз векове“.¹⁰

И у декларацијама и у Манифесту уочљиво је неколико тенденција: укидање феудализма као ретроградног система; постизање социјалне правде; потреба да се аграрно питање разреши на праведан и законит начин; да се успостави слободно сељачко власништво над земљом. Посебно је значајно регентово истицање Србије као својеврсног узора, што ће иначе бити веома присутан елемент идеологије.

„Угаони камен аграрне реформе у Југославији после 1918. године биле су Претходне одредбе за припрему аграрне реформе из фебруара 1919. Оне су обезбедиле идеолошки оквир целокупне реформе“¹¹ и предвиђале следеће: 1) укидање кметства и кметству сличних односа и колоната у Далмацији, уз државну надокнаду феудалне ренте за 1918. годину, као и могућност државних давања привремених ренти, како бивши власници не би остали без средстава за живот; 2) одштету за одузету земљу, која се могла наплатити и у форми земљишног поседа, *под условом да га власник сам обрађује*, али је остављено да се начин одштете посебно утврди; 3) обустављање свих правних спорова проистеклих из феудалног типа односа; 4) експропријацију свих великих поседа: они ће бити подељени сиромашним земљорадницима, у чему ће предност имати ратни инвалиди, добровољци и удовице погинулих у рату; 5) дефинисани су само поседи који се имају без даљњег сматрати великим поседима; 6) неодложну експропријацију без надокнаде свих имања Хабзбурга и династија непријатељских земаља, као и поседа који су даривани туђинцима за услуге страним династијама; 7) до коначне поделе великих поседа, они ће бити дељени предвиђеним категоријама становништва у привремену закуп; 8) разрешавају се сви закупни уговори на великим поседима које сам закупник не обрађује као стручно лице или лично, док се остали закупи задржавају уз могућност ревизије услова закупнине; забрањено је давање земље у подзакупе; 9) шумски поседи прелазе у власништво државе, уз одштету која ће бити накнадно одређена; земљорадници добијају право да у њима напасају стоку и набављају

⁹ „Manifest Regenta Aleksandra narodu“, u: F. Šišić, *Dokumenta o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, Zagreb, 1920, стр. 299.

¹⁰ М. Јакшић, *Аграрна реформа*, Велика Кикинда, 1920, стр. 7.

¹¹ J. Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford, Oxford, London, 1955, стр. 345.

дрва за огрев и грађу; 10) ревизију сегрегација; 11) оснива се посебно тело, Државни уред за аграрну реформу, под надзором Министарства за социјалну политику; 12) изузима се од Одредаба простор Србије до 1912. године; 13) забрањује се отуђење или давање у закуп земљишта добијеног у складу са Одредбама; 14) од „благодати“ документа се изузимају они који након његовог објављивања буду осуђени за отимање земље и пљачкање туђих поседа.¹²

У погледу карактера Претходних одредаба Мијо Мирковић је уочавао да је „занимљиво како је ова аграрна реформа постављена на правну основу. *Влада је сама извршила низ револуционарних аката против приватне својине...* (подв. С. М.)“¹³ Ово је констатација од великог значаја и њена се далекосежност не може исправно разумети изван тадашњег европског искуства са аграрним реформама, али пре свега изван контекста који је уобличен решењем аграрног питања у Србији. У њој је, наиме, приватно власништво над земљом, низом законских мера државе током 19. века, одавно било суштински ограничено.¹⁴ Посебно треба истаћи и покушај етаблирања својеврсног „култа рада“, у смислу да се земља додељује онима који ће је лично обрађивати.

Није без значаја ни чињеница да је аграрна реформа у почетку стављена под надлежност Министарства за социјалну политику, чиме је истакнут, у суштини, каритативни карактер реформе. До оснивања посебног министарства за аграрну реформу дошло је фебруара 1919. године.¹⁵ Током априла 1919. именован је министар Фрањо Пољак, а Привремено народно представништво је, без расправе, озаконило текст Претходних одредаба. У акту министра Пољака којим је Представништву упућен предлог за озакоњење Одредаба истиче се да, упркос неиспуњавању све неопходне процедуре, „хитност и важност предмета не може чекати“¹⁶ редован ток. Тада је Одредбама дата „моћ закона“.¹⁷ У наредном периоду, све до доношења закона о ликвидацији аграрне реформе 1931. године, процес је извођен на основу владиних уредаба и подзаконских аката, што је био извор бројних расправа, критика и политичких препирки између власти и опозиције.

¹² „Претходне одредбе за Припрему Аграрне Реформе“, у: Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији, 1918–1941*, Београд, 2002, стр. 223–225.

¹³ М. Мирковић, *Економска историја Југославије*, Загреб, 1968, стр. 205.

¹⁴ Ж. Ђорђевић, „Земљишни минимум и земљишни максимум као ограничења развоја Србије у ново доба“, *Србија у модернизацијским процесима XX века*, у: Л. Перовић, Београд, 1994, стр. 113–121; М. Илић, „Ситно поседништво као коћница економске модернизације Србије у првој половини XX века“, *Србија у модернизацијским процесима XX века*, у: Л. Перовић, Београд, 1994, стр. 101–111.

¹⁵ *Службене новине Краљевине СХС*, 18. фебруар 1919.

¹⁶ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 8. април 1919.

¹⁷ *Исто*, 23. мај 1919.

Министарство за аграрну реформу пратила је судбина првих југословенских влада. У периоду који је хронолошки оквир овог рада измењала су се четири министра за аграрну реформу, али је карактеристично да су у већем делу тог периода они долазили из Демократске странке (од априла 1919. до фебруара 1920. и од маја 1920. до избора за Конституанту). Политика коју би спроводио министар за аграрну реформу била је у жижи интересовања, а њен значај огледа се и у чињеници да је, на пример, у образложењу оставке своје владе, августа 1919. године, Стојан Протић изричито навео, као један од кључних разлога за оставку, неслагање са министром за аграрну реформу „у обиму и начину извођења аграрне реформе“.¹⁸ По правилу, у владама које су образовале демократе аграрној реформи се придавао велики значај, док се у владама које би формирали односно водили радикали аграрно питање једва помињало, што је свој израз налазило у владиним декларацијама и дебатама о њима у Привременом народном представништву.

Правни нихилизам и релативизација приватног власништва – битни пратиоци идеологије

Супротстављене политичке опције у Краљевини СХС у погледу односа према аграрном питању могу се поделити, сасвим условно, на „револуционарну“, окупљену око Демократске странке, и „легалистичку“ или „традиционалну“ или „конзервативну“, окупљену око Народне радикалне странке. Неки од битних елемената аграрне политике, и „револуционарне“ и „легалистичке“, у облику у којем их налазимо у Краљевини, и који чине квинтесенцију њене идеолошке димензије, јесу правни нихилизам и непосредна или посредна релативизација приватног власништва и других начела либерализма и капитализма. Такве појаве, које су биле у најоштријој супротности са – и тада и данас у модерним друштвима још увек владајућим начелима – правном државом и сакросанктношћу приватне својине, морале су се објашњавати и оправдавати вишим начелима.

Један од облика манифестације правне либералне државе је одсуство сваке револуционарности у деловању власти, а нарочито поштовање закона. Речју – правна држава. Легални оквир деловања, иако није једини, свакако је нужан услов без којег се не може замислити правна држава, тако да су и заступници револуционарних начела у свакој модерној политичкој култури увиђали потребу озакоњења својих револуционарних мера. Ипак, у Краљевини је, без обзира на непрестано истицање важности законског решења аграрне реформе, без обзира на то да ли је истицана револуционарност самог чина или пак континуитет са Краљевином Србијом, у пракси преовладавао дух игнорисања правних оквира питања које је играло веома важну улогу у

¹⁸ Стенографске белешке Привременог народног представништва, 4. август 1919.

државном и друштвеном животу новонастале државе. У погледу правног уобличавања реформских активности дуго се лавирало у провизорном стању дефинисаном Претходним одредбама и великим бројем уредби.

Када је реч о присталицама револуционарних (или „револуционарних“) мера, предочићу само неколико примера. У свом раду посвећеном аграрном питању Д. Лапчевић је изнео становиште карактеристично за социјалистичку идеологију: „Ми не спадамо у оне којима је закон фетиш, светиња; зато се ни у колико не срдимо ако Влада и мимо законитог рада учини што добро“. Штавише, Лапчевић је сматрао да је на народу било да сâм реши аграрно питање „па је и требао без икакве надокнаде, раздијелити и у своје руке узети земљу која му припада, онако исто, као што је то учинио сељак у Шумадији 1804 и 1815 г.“ Услед расапа Аустроугарске, наставља Лапчевић, „народ је био у положају да за 24 сата сам ријешити једно од најважнијих својих питања“.¹⁹ Он је, даље, критиковао идеју надокнаде и откупа добара од власника, наглашавајући да је то „пошљедица правничког кретенизма“,²⁰ док је у истом маниру В. Кораћ истицао да су замерке о незаконитости неких поступака у аграрној реформи „ситне парламентарне и јуристичке мушице“.²¹

Министар Фрањо Пољак је маја 1919. године у Народном представничтву правдао незаконито поступање једног среског начелника у Брчком и одобрио његов поступак речима да „земља припадне ономе, који је ради. (Буран аплауз и живо одобравање). Са ове три ријечи казано је заправо све, што је аграрна реформа...“²² Закон ту није пресудан. На примедбу да се у погледу појединих питања ишло чак и мимо прописа Претходних одредаба, Пољак је одговорио: „Ако је у проведби аграрне реформе у том смјеру... *предузето нешто преко претходних одредаба*, то није учињено посве по закону, али учињена је ствар, коју *треба резумети и одобрити*...“ Ако је и противзаконито деловао, државни орган, спречивши „могућност, да ће се против државе нешто учинити или да се државни ауторитет погази, да настане бољшевизам... онда *заслужује само похвалу*“ (све подв. С. М.).²³

Када је било „корисно“, норма се могла и поштовати на крајње инвентиван начин. У појединим ситуацијама ишло се до апсурда, па је иначе несумњиво напредан чин укидања кметства, у околностима недовршене правне основе, добијао гротескне обрте: на извесним беглучким имањима примењена су решења из Претходних одредаба која су предвиђала да се сва имања преко сто јутара дају у привремену закуп сељацима *ако прети*

¹⁹ Д. Лапчевић, *О аграрном проблему*, Сарајево, 1920, стр. 73, 74.

²⁰ *Исто*, стр. 11.

²¹ *Стенографске белешке Привременог народног представничтва*, 11. март 1920.

²² *Исто*, 23. мај 1919.

²³ *Исто*.

опасност да у противном неће бити обрађена. Када су се двојица бегова пожалила на претеће држање сељака и да *због таквог става сељака* неће моћи да обраде своја имања, министар је објаснио да, будући да „сами жалиоци (двојица бегова – прим. С. М.) наводе да земљу неће моћи обработити, *јер им сељаци прете*“, то је давање у привремени закуп њихове земље тим истим сељацима оправдано и у складу са Одредбама. Радикалски посланик Салихагић тврдио је да нема приговора на принцип да се земља да беземљашима, али је указао да поједини сељаци своја имања остављају необрађена а узимају беглучка како би присвојили што више земље. Осим тога, Салихагић је тврдио, а Пољак демантовао, да је министар сељацима говорио да ће добити земљу, коју могу потом „скупо продати“ ако се селе, што је такође било незаконито.

Главна замерка Стојана Протића, приликом подношења оставке његове прве владе, била је та што је Пољак, наводно, избегавао доношење закона о аграрној реформи и све решавао уредбама, што је Протић означавао као „аномалију“. „Та законска база била је веома потребна јер је тако крупне ствари радити без икакве законске основе, господо, врло опасно.“ Министар Пољак је на своју руку, како је Протић доказивао, у Аграрном одбору чак почео самостално да прави законски предлог без знања Савета.²⁴ На ове оптужбе Пољак је одговарао противоптужбама у којима је он са своје стране теретио Протића за намерну опструкцију доношења закона о аграрној реформи и та међусобна оптуживања трајала су до у недоглед.

Како би се добила макар каква правна форма, Министарски савет и само Министарство за аграрну реформу издавали су бројне уредбе, које су двоструко спорне са становишта правне државе: 1) уредба је, нарочито према тадашњој правној пракси, представљала ванредну интервенцију државе у неком нерешеном правном питању и 2) све донете уредбе које су се тичале аграрног питања ограничавале су приватно власништво и јачале улогу државе у аграрним односима.

У овом сегменту анализе идеологије треба поменути и то да су поједини противници аграрне реформе заиста настојали да се правним формализмом избегну њене последице, али је значајно и инсистирање њених радикалних присталица на томе да је свако ко се залагао за правно валидну законску регулативу аграрне реформе самим тим био и њен противник.

Речени правни нихилизам као последицу је имао, пре свега, релативизацију „светиње“ приватне својине. Та релативизација такође је морала да буде оправдана аргументацијом која је налажена у идеолошком инвентару оних који су се залагали за радикално решење аграрног питања. Тако, према писању *Демократије*, беглучка имања нису законито добијена, као уосталом ни феудални поседи уопште. Држање поседа од стране ага и бегова је

²⁴ Исто, 25. август 1919.

чисто насиље, нарочито у Босни после 1908. године.²⁵ Иако су демократе и саме истицале свест о важности принципа приватне својине, ипак „ова светост својине има и тамних страна“. Она одговара само онима који нешто поседују. У одржању својих права поседници апелују на закон, а несопственици на „право на живот, – нешто што је у основи много јаче, него писани закон.“ Сопственици су себични и ту је главни проблем. „Сопственици, дакле, хоће да господаре и да тиранишу несопственике *стално*, вечито и за то се у историји појављују с времена на време кризе сопствености.“²⁶

Наводећи пример како су једном велепоседнику жито оштетили мишеви, М. Јакшић пише да се из тог примера види „колико смо ми *жртве једне од векова наслеђиване заблуде о светињи и неограничености својине земље и земаљских производа* (подв. С. М.). Богаташи могу усев оставити на њивама, по вољи га запалити или место људима мишевима и хрчковима за плен оставити и однеговати читавој околини хиљаде и стотине хиљада примерака најбоље пасмине жгадије“.²⁷ М. Јакшић је сматрао да је у аграрној реформи најбоље да се постигне синтеза „приватне својине и државног социјализма. Савршенство је и овде као и иначе у хармонији противности“.²⁸ Уз све ово, у *Демократији*, као и у писању демократама блиских аутора, врло често се говори и о капитализму у негативном контексту: о „канцама капитализма“, о „капиталистичком нагомилавању земљишта“, о сељаку-колонисти као „плену каквог капиталисте“ и слично.

Када је реч о Радикалној странци, стање је нешто компликованије. Својом одбраном „светиње приватне својине“ Радикална странка је остваривала двоструки циљ: настојала је да обезбеди подршку крупног капитала, као и да одбрани традиционални облик својинских односа који је постојао на српском селу и који је, објективно, стварао и одржавао сељака зависног од државног интервенционизма и суштински непотпуног власника имања. Мере које су везивале сељака за минимум неотуђивог поседа, иако дубоко антилибералне, слављене су као сигуран механизам одбране сељакове имовине. Радикална странка је у основи била верна овом пасторалном, конзервативном схватању села и сељаштва, са патернистичким односом, такође антилибералним у својој суштини: „*Чувајући земљорадника широм целе Краљевине, радикална странка чува светињу његове имовине, чува му земљу и не допушта да се приватна својина отима* (подв. С. М.)“.²⁹ Међутим, заштита приватне својине у либерално-капиталистичком друштву не подразумева патернистичко ограничавање слободе располагања том имовином од стране државе (а понајмање странке) као што је то био случај у Србији.

²⁵ *Демократија*, 29. октобар 1919; 29. новембар 1919.

²⁶ *Демократија*, 17. октобар 1919.

²⁷ М. Јакшић, *Аграрна реформа мора победити*, В. Кикинда, 1920, стр. 9.

²⁸ *Демократија*, 25. јун 1919.

²⁹ *Самоуправа*, 25. август 1920.

Ту је дакле реч о сасвим особеном разумевању начела „светости приватне својине“, инкопатибилном са његовим модерним поимањем. И М. Зебић је похвално писао да су „демократски дух и осећај правичности српскога народа освештали... овај принцип столетном праксом и сталном заштитом најширих слојева земљорадника и њихових поседа“.³⁰

У том смислу значајни су закључци Љ. Димића да је „мали посед и његов власник, кога држава из крајње прагматичних разлога штити (у гладним годинама ослобађа пореза или укида његове дугове), једна... од основних препрека модернизације српског друштва и бржих структурних промена... Покушаји аграрне реформе и колонизације... стварали су зависног сељака који живи на граници егзистенције, привређује нерентабилно, задужује се. Простор на коме живе Срби тако је, у исто време, посматрачима са стране изгледао као идилични 'рај за сиромашног сељака', а онима који су у њему преживљавали као простор без перспективе и будућности...“³¹ У сличном смислу је и Мирко Косић тридесетих година писао да је привреда Југославије „натурално фаталистичка. То је менталитет још из негдашње наше привреде чија је производња почивала на шљиви и свињама, два артикла која могу да оману годину-две па и три, али код којих кад понесе четврта позлате се и све прошле слабе. То је менталитет самодовољне натуралне привреде... У таквој привреди државна бирократија углавном чека да дођу берићетне године па да наплати за државну благајну 'заостатке' и пропусти танких година“.³² Поред тога, кредитирање сељаштва било је један од видова корупције и контроле,³³ нарочито с обзиром на то да је у случајевима презадужености сељак остајао у милости државе.³⁴ У таквим оквирима није било могућности за развој модерних друштвених институција.

Ипак, на основу писања *Самоуправе* о начелима којима се треба руководити у питању приватне својине, могло би се закључити да је радикалски став био врло уравнотежен. М. Иванић је у чланцима у *Самоуправи* инсистирао на разлици између феудалног, наслеђеног, и капиталистичког, стеченог добра, не пропуштајући да идеје Шећерова о ограничењу својине „у обиму“ пореди са болшевизмом. Суштина радикалског става је да ће се ликвидирати и најмање агинско имање, али не и капиталистички велики посед.³⁵ Међутим, „ако хоћемо... да смо доследни, те да поштујемо основно

³⁰ М. Зебић, „Унутрашња колонизација у вези аграрне реформе“, *Алманах Удружења правника Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1920, стр. 314.

³¹ Љ. Димић, „Србија 1804–2004 (суочавање са прошлошћу)“, у: Љ. Димић, М. Јовановић, Д. Стојановић, *Србија 1804–2004*, Београд, 2005, стр. 43.

³² Нав. према: В. Прпа, „Neuspešni reformisti – srpski intelektualci u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 3, *Uloga elita*, ur. L. Perović, Београд, 2003, стр. 110.

³³ J. Tomasevich, *n. d.*, str. 248–249,

³⁴ Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије 1918–1941*, Београд, 1958, стр. 83–89.

³⁵ *Самоуправа*, 5. септембар 1919.

начело на коме се заснива данашње друштвено уређење, онда без обзира на величину сваки капиталистички посед теоријски има да се сматра као права светиња, и друштво које се заснива на начелу личне својине никако не би могло... да, у неку руку самовољно, располаже са личном својином овога или онога појединца“. Лична својина има значај „у буквалном смислу светиње“. ³⁶ Међутим, „ма колико била важна ова или она група или категорија“, писао је даље Иванић, „опет ниједна од њих... није толико важна као цео народ; ми смо, с тога, трудили се увек да гледамо на интересе целог народа...“ У том циљу је потребно правити компромисе са начелима: признати приватну својину као светињу, али ипак спровести реформу; укинути феудализам, али дати надокнаду дотадашњим уживаоцима у висини једне трећине вредности поседа. ³⁷ За капиталистички велики посед, уколико и он буде „под ударом“ аграрне реформе, било је предвиђено да се плати цео износ вредности одузетог имања.

Поред свега наведеног, а на основу искуства из периода који је уследио, за радикале је инсистирање на поштовању закона у ствари било опробано средство фасадног легализма у којем се манипулише начелом законитости. Преузевши Министарство за аграрну реформу, Радикална странка се и сама уплела у низ незаконитих поступака. Појаву правног нихилизма у политичком искуству Србије, у којој су носиоци власти били углавном они који су се сада залагали за строгу законитост у вођењу аграрне реформе, прегнантно је описао Јаша Продановић: „Искуства код нас и искуства других народа није једно исто. Код других народа не само да поштују закон него се врши т. зв. лојална употреба законског права, а код нас не само да се не врши, лојална употреба законског права, него се газе закони. Министри стварају теорије о праву да газе законе и скупштине им то одобравају.“ ³⁸

Концепт сељачке државе као основни оквир идеологије аграрне реформе

*О, исправи тело и подигни главу
морну, да видиш куда невин ходиш.
Судба рода твога губи стазу праву
И зове те опет да државу водиш.* ³⁹

У контексту теме овог истраживања може се препознати својеврсна метаидеологија *сељачке државе*, чији је садржај вредносно артикулисао и саму аграрну реформу. Не треба посебно наглашавати да су међу полити-

³⁶ *Самоуправа*, 9. септембар 1919.

³⁷ *Самоуправа*, 12. септембар 1919.

³⁸ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 14. јун 1920.

³⁹ Песма под насловом *Сељаку*, објављена у *Селу*, 1. августа 1920.

чким и интелектуалним елитама постојали како јасна свест да је становништво новостворене државе већински сељачко тако и спремност да се та чињеница политички капитализује. Она је наглашавана небројено пута, али веома често са извесном дозом емотивности, макар и у лаганим наносима, али са снажним истицањем важности сељаштва. У Краљевини СХС земљорадник је „темељ наше државне зграде“,⁴⁰ па би и без нарочитих захтева сељаштва држава сама морала да пружи сељаку „оно што је његово било и што његово бити мора... Снага, срећа, напредак и развитак једне државе искључиво зависи о том, у колико су економски слободни, јаки, задовољни, срећни и ничим неузнемиравани њени грађани – у нашем случају сељаци...“⁴¹ Адам Прибићевић је сматрао да ће се унутрашњи државни проблеми решити „организујући државну власт примерено сељачкој економској бази нашег друштва“,⁴² док је, покушавајући да амортизује повремену употребу појма Велика Србија, његов брат, Милан Прибићевић, истицао да је тај појам повезан са сељачком државом, са правдом за сељака: Велика Србија је „у сељачкој свести, у сељачким правима, у сељачким дужностима“.⁴³ „То је аграрна реформа, сељачка браћа, у њој је права Велика Србија за сељака... Владаће са господом у друштву и сељак. И онај сиромашни“.⁴⁴ И. Ритиг је писао да у Краљевини „око 82% житељства јесу ратари, који живе од господарства, те својим жуљевима прехрањују себе и уздржавају државу (подв. С. М.)“.⁴⁵

За Ј. Деметровића, Југославија је била „домовина слободних сељака“,⁴⁶ па је и аграрна реформа „државна нужда и социјална потреба, а тек онда долази њено господарско значење“.⁴⁷ Тумачећи једну наредбу коју је издао Министарски савет у коме су демократи имали већину, Деметровић констатује, насупрот штуром правничком тону документа, учитавајући у њега значај који је сам желео, да је „ова наредба министарског савјета прекинула... са стољетним ропством и изабљивањем сељака... А сељачки је народ увидио, да слобода уистину значи и крух, и да је нова наша народна држава Југославија, права сељачка држава“.⁴⁶

Врло експлицитно се и у програму Демократске странке наглашавало да је Краљевина „сељачка држава; *интереси државе, интереси национални и интереси демократије захтевају да она то и остане* (подв. С. М.). Широке масе сеоских малих поседника једина су сигурна и здрава основа за

⁴⁰ *Демократија*, 10. јун 1919.

⁴¹ *Исто*, 9. новембар 1919.

⁴² А. Прибићевић, „Сељачки немири у Хрватској“, *Српски књижевни гласник*, 1/1920, Београд, 1920, стр. 204–209.

⁴³ *Српско коло*, 24. јул 1919.

⁴⁴ *Исто*, 31. јул 1919.

⁴⁵ I. Ritig, *Blagostanje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1919, str. 57

⁴⁶ J. Demetrović, *Agrarna reforma i demokratska stranka*, Zagreb, 1920, str. 3.

једну истински демократску владавину. Демократска странка ће целокупну државну економску политику водити у првом реду у складу са интересима земљорадника. Она ће се трудити да селу осигура онај утицај у свим јавним и државним пословима, који одговара важности његова положаја. Из истих тих виших националних и политичких разлога Демократска Странка ће вазда стајати на страни земљорадника...⁴⁹

Када је реч о Радикалној странци, у њеном званичном гласилу *Самоуправи* не наилази се често на експлицитно инсистирање на томе да је Краљевина *сељачка држава*, али се често наилази на идентификацију Радикалне странке и сељаштва. У таквом идентификовању ће још једино Савез земљорадника бити упоран, али са далеко мање резултата него Радикална странка. У самоперцепцији Радикалне странке као репрезента народа, појмови странке, народа и државе срасли су и у томе није било промене у односу на идеологију ове партије из периода пре 1918. године.⁵⁰

У првим годинама након уједињења учестало је позивање сељака да се политички ангажују, да се образују, да схвате да је држава у којој живе њихова држава. У томе су учествовале све политичке партије. „Ратар мора знати да данас цео народ представља државу. А народа има највише ратарског“. У новој држави „сваки наш сељак мора да се уведе у наше заједничке послове“.⁵¹ У програмском тексту „Шта хоће Савез земљорадника“, објављеном 1919. године, истакнуто је „да земљорадницима као најбројнијем и привредно најмоћнијем и најкориснијем *сталезу* (подв. С. М.)“ треба да се „прибави и очува живо и трајно непосредно учешће у свим радњама на пољу опште државне политике... које им припада по њиховој бројној и привредној надмоћности и важности“.⁵² Са конгреса Савеза земљорадника поручено је августа 1920. године да једино „у сељачкој држави на задружној основи, наћи ће сељак пуне услове за свој привредни и културни развитак“. Савез земљорадника се недвосмислено идентификовао као „антикапиталистичка“ и „антиварошка“ странка, као странка која је „за

⁴⁷ Исто, стр. 4.

⁴⁸ Исто, стр. 25.

⁴⁹ *Nacrt programa Demokratske stranke*, Novi Sad, str. 8–9. У вези са идеолошким повезивањем ситног поседа и демократије, који је основни предуслов правне државе, треба поменути и да је Тихомир Остојић писао на страницама *Нове Европе* о погрешној представи о Србима као народу којем је „демократизам урођен“. Србија је, у ствари, „у главном, патријархално друштво. А демократија није исто што и патријархалност. Баш напротив, патријархални дух цени личну власт...“, а то је, разуме се, у супротности са демократским начелима, дакле и са правном државом. Т. Остојић, „Сељачка демократија“, *Нова Европа*, 3/1920, Загреб, 1920, стр. 18

⁵⁰ О томе видети: L. Perović, *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Beograd, 2006.

⁵¹ *Српско коло*, 27. фебруар 1919.

⁵² *Шта хоће Савез земљорадника*, Београд 1919, стр. 3–4.

измену ове капиталистичко-варошке државе у сељачку задружну државу⁵³. Орган Савеза земљорадника, *Село* се обраћа „вама земљорадници, који сте срж и снага државе. На вама је лежала прошлост, на вама почива садашњост, на вама је и будућност.“ Државотворност сељаштва се посебно истицала и наглашавала: оно је створило Србију, потом и Југославију, храни хлебом све остале. Са правом очекује сељаштво помоћ власти јер власт „дижући вас, диже државу“.⁵⁴

Драгић Муцић, представник Савеза земљорадника, у Привременом народном представништву је истицао да је и спољна политика била успешна „док су је спроводили оружани земљорадници – војска. Чим је она изашла из сељачких руку и дошла у руке грађанских влада, она је почела да се колеба и ниже неуспех за неуспехом“.⁵⁵ Варирајући познати слоган „Само слога Србина спасава“, у органу Савеза земљорадника појавио се слоган „Само слога сељака спасава“, имплицитно сугеришући идентичност ове две максиме.

Позивајући се на један чланак Станоја Станојевића о првој скупштини у Карађорђевој Србији, која је „све важне послове посвршавала за *свега десет дана*“, *Село* је у напису „Како је радио наш сељак кад је стварао државу“ посебно истакло Станојевићево писање да се „намеће поређење те прве шумадишке сељачке скупштине и њенога рада, са садашњом првом скупштином представника свих Срба, Хрвата и Словенаца. Каква разлика! Они неписмени шумадијски сељаци не свађају се око кворума, не циганче око положаја. Они раде!“ Овај напис прати упозорење да ове чињенице „добро утуве они којима је Усуд досудио“ да граде нову државу. У сличном маниру питао се и Никола Стојановић: „Зар наши учени државници не би имали много научити од сељака Милоша Обреновића?“⁵⁶

Државотворство сељаштва истицано је и у контексту идеје народног јединства. Јован Цвијић је писао да су сељаци „сасвим близу једни другима, особито српски и хрватски сељаци, који у истини представљају један народ... Ја сам последњих месеца путовао по српским, хрватским и словеначким покрајинама и свуда сам код сељака утврдио таква осећања, најпрецизније у Шумадији, оној Шумадији која се сва жртвовала за идеју народне слободе и јединства“. Цвијић даље наводи да у Шумадији нигде није наишао на сумњичења у погледу будућности заједничке државе, као што их има „у интелигенцији код варошана, а природно најчешће у Хрвата“⁵⁷. Тако је сељаштво промовисано у главни кохезиони фактор новонастале државе.

⁵³ *Село*, 1. август 1920.

⁵⁴ *Село*, 1. децембар 1919.

⁵⁵ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 9. март 1920. (Говор је прештампан у: *Село*, 14. март 1920.)

⁵⁶ Н. Стојановић, *Сељачка демократија*, Сарајево, 1920, стр. 23.

⁵⁷ *Просветни гласник*, јул 1920.

И Стјепан Радић, тај „кратковиди пророк сељачких маса“, како га назива Иво Банац, који се о аграрној реформи није изјашњавао, тако да његово држање о том питању остаје и данас магловито,⁵⁸ захтевао је „да се свеукупна влада и управа мора до темеља промијенити према сељачкој потреби и према сељачком праву“.⁵⁹ Браћа Радић су говорила да у називу странке реч *сељачка* има значење „политичко, господарско и друштвено. У политичком смислу значи сељачка странка то, да сељачки сталеж, као огромна већина хрватскога народа, има добити сву власт...“⁶⁰ Овај захтев се изводи из чињенице да је хрватски народ сељачки и да стога и хрватска држава треба да буде сељачка држава.⁶¹

Својој идеологији Радић је остао доследан тако да се сличне поруке могу наћи и у програму странке из 1923. године. Сељаштво је „преогромна већина свега народа“ у Хрватској, па следствено томе треба да буде заступљено и у средишту одлучивања о свим питањима државног живота, у Сабору. Та „сељачка држава је ограничена заједница **слободних и уједињених домова**“, а за „свестрани напредак сељачкога дома ствара се посебни закон о сељачком наследном праву и господарској слободи у духу старог обичајнога задружнога права, а у складу са данашњим мишљењем и потребама сељачкога народа“.⁶² Љубица Вуковић је закључивала да се сељачка политика „апсорбовала у тежњи да се уреди једна пољопривредна, сељачка држава“.⁶³

Идеологија аграрне реформе у јавној дебати

Анализа идеолошког аспекта аграрне реформе, а нарочито њеног темеља – идеје сељачке државе, показује, упркос оштрој борби међу политичким партијама у погледу начина њеног извођења, изражено *вредносно јединство* међу различитим политичким оријентацијама у погледу основних идеолошких поставки. Ово је уопштена оцена која, иако је у претходном делу рада донекле наговештена, подразумева више нијансирања како би се у целости расветлила. Ипак, управо ова чињеница помаже да се реконструишу структурни елементи идеологије о којој је у овом раду реч. Зато је овом приликом избегнут детаљан приказ појединости партијских стајалишта и предочен један покушај синтезе онога што би се

⁵⁸ Н. Гаћеша, „Аграрни програми грађанских политичких партија у Југославији између два светска рата“, *Радови из аграрне историје и демографије*, Београд, 1995, стр. 139–142.

⁵⁹ S. Radić, *Politički spisi*, Zagreb, 1971, str. 337

⁶⁰ A. Radić, S. Radić, *Što je i što hoće Hrvatska pučka seljačka stranka?*, Zagreb, 1908, str. 31.

⁶¹ *Исто*, стр. 35.

⁶² *Božićnica, Hrvatski republikanski seljački kalendar za prostu godinu 1923*, Zagreb, 1922, str. 51.

⁶³ Љ. Вуковић, *Хрватски сељачки покрет браће Радић*, Београд, 1940, стр. 167.

могло назвати заједничким вредносним системом који су делиле готово све водеће политичке оријентације у новоствореној држави. Поред нормативне димензије, чија је основа предочена, идеолошко мишљење аграрне реформе потребно је спустити и на ниво појединаца који су за аграрну реформу војевали по штампи, у народном представништву, у ауторским текстовима по часописима, у брошурама.

Аграрно питање добило је у новоствореној југословенској држави, судећи по броју објављиваних текстова о том проблему, макар на декларативној равни, итекако релевантној за анализу идеологије, врхунски значај. Економски стручњак М. Влајинац писао је у *Српском књижевном гласнику* да се мора признати да је „питању о аграрној реформи дато прво место међу другим многобројним крупним питањима“.⁶⁴ Према другом аутору, аграрна реформа „мора бити тако мудро и опрезно изведена да она буде подлога друштвене слоге, државне снаге и материјалног напретка народног“.⁶⁵ Поред тога, аграрно питање је истовремено постало, према Витомиру Кораћу, питање „које одређује и политичко групирање у нашој земљи“, док је аграрна реформа „полуга државне политике“.⁶⁶

Посматрана као чин задовољења правде, аграрна реформа била је тема дана парламентарних дебата, новинских дискусија, тематских брошура. Витомир Кораћ је уочавао да се чак и питање коалиција за састављање влада и политичких блокова прелама управо на питању аграрне реформе. „Баш она је оно питање у којем се ове две групе (реч је о подели на присталице и противнике аграрне реформе – С. М.) безизнимно побијају“.⁶⁷ Иако је радикалска *Самоуправа* својевремено тврдила да аграрно питање није социјално питање, Велизар Јанковић је у једном свом говору у Сарајеву истакао да је аграрна реформа и социјално питање од чијег ваљаног решења „зависи хоће ли бити мира у овој земљи или не“.⁶⁸ Чак ни закон о држављанству, као један од темељних закона, није толико релевантан колико су нужни „закон о аграрној реформи и закон о накнади штете, које народ једва чека да их Представништво реши“, истицао је посланик Илија Илић.⁶⁹

Као манифестација духа времена, писао је М. Јакшић, „економско ослобођење нашег народа Аграрном Реформом као продукт великог светског рата и *револуције* такође је у гibaњу. Под првим надахнућем *револу-*

⁶⁴ М. Влајинац, „Аграрна реформа: општи поглед“, *Српски књижевни гласник*, 1/1920, Београд, 1920, стр. 596.

⁶⁵ М. Зебић, „Унутрашња колонизација у вези аграрне реформе“, *Алманах Удружења правника Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1920, стр. 298.

⁶⁶ Ј. Demetrović, *Agrarna reforma i demokratska stranka*, Zagreb, 1920, str. 3.

⁶⁷ В. Кораћ, *Борба за аграрну реформу*, Београд, 1920, стр. 23.

⁶⁸ *Самоуправа*, 27. 11. 1919.

⁶⁹ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 14. јун 1919.

ције постиже оно знатну висину таласа...⁷⁰ Јакшић је иначе био близак Демократској странци, којој је било својствено да истиче револуционарност како уједињења тако и мера које би то уједињење требало да учврсте. Међу њима је аграрна реформа имала истакнуто место. Истицање револуционарног момента у идеолошком аспекту аграрне реформе у Југославији нема, према мишљењу Дорин Варенер, превише смисла, као што уосталом ни аграрно законодавство није идеолошки обојено већ је резултат постојећег континуитета.⁷¹ Ово гледиште које износи Д. Варенер ипак занемарује околност да је и унутар таквог система постојала идеолошка потка у виду мање или више експлицитне глорификације одређеног вида решења аграрних односа, пре свега оног који је био карактеристичан за предратну Србију.

Говорећи о идеолошком аспекту аграрне реформе, нарочито је важно уочити чињеницу да је готово немогуће пронаћи појединца или организацију која то питање не би сматрала императивом, осим оних који су реформом били непосредно оштећени. То је на најбољи начин изразио министар за аграрну реформу Фрањо Пољак када је изјавио у Народном представништву да „нема никога, тко би казао, да је против аграрне реформе, једино можда онда ако се збуну“.⁷² Чак су и политички људи који су били јасно профилисани као конзервативни, па чак и „оптуживани“ као реакционари и противници аграрне реформе, писали о њој као о саморазумљивој потреби и позивали се на модерност: „Сматрам за потребно да нагласим“, писао је Ј. Лалошевић, „да нема данас ни једног просвећеног политичара, нема ни једног, својој лепој новој отаџбини оданог Србина, који не би увиђао, да је неодложна потреба, да се аграрна реформа реши успешно, темељно, у духу модерног демократског доба“.⁷³ Гласило Демократске странке, *Демократија* је питала: „Која странка сме да не решава ово питање, које ће *једино и искључиво оправдати рад Нар. Представништва* (подв. С. М.) у очима целог народа?“⁷⁴

Значај који је придаван аграрној реформи у периоду након уједињења у извесној мери је пренаглашаван, али сведочи о свеобухватности, тоталитету идеологијског обрасца. Аграрна реформа је „не само стручно пољопривредно и социјално, већ у истој мери и најкрупније наше национално и политичко питање, питање опстанка и напретка Југославије, опстанка и осигурања нашег народног уједињења и напретка наше националне

⁷⁰ М. Јакшић, *Аграрна реформа мора победити*, Велика Кикинда, 1920, стр. 3.

⁷¹ D. Warriner, „Urban Thinkers and Peasant Policy in Yugoslavia, 1918–1959“, *The Slavonic and East European Review*, 38/1959, London, 1959, str. 60.

⁷² *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 10. јул 1919.

⁷³ Ј. Лалошевић, *Аграрна реформа у Војводини*, Сомбор, 1920, стр. 11.

⁷⁴ *Демократија*, 18. јун 1919.

културе“.⁷⁵ Слично су интонирани и многи други написи и јавни наступи политичара и стручњака. *Демократија* је писала да је аграрно питање не само „једно од најтежих, него је и једно од судбинских питања“, од којег зависи мир, безбедност, задовољство људи, финансије, економија. Аграрна реформа је важна јер је њу покренуо сам народ који се вековима бори за земљу. Без аграрне реформе испоставило би се да је Србија критиковала завојевачка царства тек ради саме критике, а не због тешког положаја тамошњих сународника.⁷⁶ За посланика Живка Продановића аграрна реформа је један „новум“. „Нема сумње“, сматрао је Ж. Продановић, „да би у питању аграрне реформе морали људи сасвим другим начином да мисле него што смо ми расуђивали пре овога великога рата“. Питање аграрне реформе је „свето питање“, а као министра за аграрну реформу треба „да поздравимо човека најбољег у овој држави; човека који има највеће срце... (подв. С. М.)“⁷⁷ Не треба посебно истицати колико је овакво размишљање у ствари разумевање аграрне реформе као превасходно социјалног питања и готово каритативне мере.

Славко Шећеров, економски стручњак и главни тумач стајалишта Демократске странке по питању аграрне реформе, истицао је да у корист аграрне реформе говоре „не само разлози државни, друштвени, научни, него и опште културни“. Ово становиште Шећеров је оправдавао тиме да ће се, након реформе, умни људи посветити „културном раду“, „стварању културних и моралних вредности“, уместо „нагомилавању богатства“, које неће бити могуће након ограничавања својинских права „у обиму“.⁷⁸

Једном започета релативизација одређених норми неминовно ће у појединим манифестацијама бити доведена и до својих крајњих исхода, који су могући чак и онда када се официјелна идеологија са њима конфронтира, а камоли када им иде на руку. И будући да је око аграрног питања настала читава једна библиотека разноврсних радова, тако су и представници екстремније левице имали о томе шта да кажу. Са њихове стране, у контексту борбе за аграрну реформу, биће промовисан и следећи поклич: „**Никакве реформе неће дати нашем народу праву Слободу, Једнакост и Братимство, докле се не укине проклето приватно власништво**“.⁷⁹

Било је нарочито важно подвући легитимност аграрне реформе, а то се постизало како аргументом традиције (вековна борба за ослобођење, континуитет слободног сељачког поседа у Србији и сл.) тако и аргументима

⁷⁵ В. Кораћ, *Чија је земља у Југославији?*, Београд, 1920, стр. 10.

⁷⁶ *Демократија*, 6. новембар 1919.

⁷⁷ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 10. јул 1919.

⁷⁸ С. Шећеров, *Из наше аграрне политике*, Београд, 1930, стр. 7.

⁷⁹ I. Malinar, N. Smoljanović, *Agrarna reforma i razdioba veleposjeda*, Vukovar, 1919. (Аутори су социјалдемократе.)

модерности и истицањем научне заснованости мера које се предузимају у циљу извођења аграрне реформе. Славко Шећеров је нарочито истицао да аграрну реформу захтевају „разлози економске науке“.⁸⁰ И премда је тог научног тона, а нарочито научних показатеља било понајмање, ипак је тај аргумент (научна заснованост) за једну идеологију која је у модерно доба требало да обезбеди своје следбенике био од велике важности.⁸¹ Противници аграрне реформе, према речима њених присталица, осуђени су на пораз, јер су на њеној страни, по Адаму Прибићевићу, „број, свест, правда и све што је напредно у нашем народу“.⁸² Али будући да су заступници опречних ставова у погледу аграрне реформе имали своје научне аргументе, њих је требало дискредитовати. Томе се посветио Витомир Кораћ: „Разни ’стручњаци’ војују против аграрне реформе са својим ’стручним’ разлозима, који су не само сумњиви са чисто стручног гледишта, већ управо смрде као антисоцијална, антикултурна и антинационална работа“.⁸³

У коликој мери је за идеологију ипак битнија оријентација на праксу, у смислу да је потребно да идеологија буде делатна, а не теоријска, казује и следећи пример, у којем се види да је политичка прагма понекад подизана на ниво начела: са страница *Демократије* С. Вукосављевић је поручивао да се треба „чувати навике да се траже идеална решења. И мудрости може да буде и одвише. Није практична ни плодна она мудрост, која би све зауставила док се не нађе једно идеално решење аграрног питања, које би потпуно задовољило *све* интересе и *све* обзире“. Оне који би желели да ствари реше сасвим педантно, Вукосављевић пита да ли су за то способни, „да ли знају – и да ли се то уопште може и знати – све социјалне законе, које је потребно знати за стварање једног идеалног решења аграрног питања“.⁸⁴

Аграрна реформа је имала задатак да створи такве односе који ће превазићи супротности капиталистичког друштва, пре свега државним интервенционизмом, јер „није корисно ни за државу да допусти да овај мотив (повећавање капитала – С. М.) буде доминантан у свим економским радњама, јер иде за повећањем економских разлика и за стварањем политичке олигархије“. Можебити и без намере, Шећеров стиховано закључује: „Није корисно за друштво да тај мотив влада, јер кад се један диже, други пада... Великих може да буде где има малих. Модерно друштво не жели великих...“⁸⁵

⁸⁰ С. Шећеров, *н. д.*, стр. 6.

⁸¹ О томе видети: R. Boudon, „Explication, interprétation, idéologie“, *L’Univers philosophique*, ur. A. Jakob, Paris, 1989, str. 252.

⁸² *Српско коло*, 1. април 1920.

⁸³ В. Кораћ, *Чија је земља у Југославији?*, Београд, 1920.

⁸⁴ *Демократија*, 26. јун 1919.

⁸⁵ С. Шећеров, *н. д.*, стр. 6.

Понекад је аграрној реформи учитаван смисао апсолутне нужности, природног тока ствари коме је немогуће супротставити се. У Народном представништву Витомир Кораћ је бранио Претходне одредбе од напада оних који су наглашавали одсуство правне основе за тај акт, упозоравајући да и ако их не прихвате будуће владе, те одредбе ће „постати законом силом историјске нужности...“⁸⁶ Представник Савеза земљорадника у Народном представништву Драгић Муцић је истицао да „решење аграрног питања очекују жудно у свим крајевима наше простране отаџбине... Сељак онај неуморан трудбеник тражи да земљиште које ради буде његово, захтева у име напретка, у име културе, правде, хуманитета, да се средњи век, који у приликама поседа још влада, прекине, да се онемогући експлоатација човека човеком, да се велепосед разбије и да се створи што већи број задовољних и сретних малих поседника“.⁸⁷

Околности у којима је отворено аграрно питање, као и вредносне оријентације које су артикулисале његово решавање, на најбољи начин формулисао је један од носилаца аграрне реформе у њеној првој фази, економски стручњак С. Шећеров: повратници из рата „били су без помоћи и средстава, а велики поседник је имао свега превише... Они који су били заробљеници у Русији и преживели тамошњи режим, видели су да постоји неко решење овог питања. Они који су били као заробљеници у Србији, видели да је тамо то питање великих поседа решено и да их тамо нема. И поврх тога, национални осећај Срба, а нарочито добровољаца се бунио против егзистенције великих поседа. Наш словеначки елемент је најагресивнији у својим аграрним захтевима. Они који су били добровољци, сматрају справом велике поседнике као своје угњетаче и гониоце, а они који нису били добровољци гледају на њих као на крвнике, који су им толике сроднике и браћу уништили. Зато аграрни покрет има добрим делом и национално обележје“.⁸⁸ Управо у овом тексту, насталом у контексту политичке борбе око извођења аграрне реформе у Краљевини, до пуног изражаја долазе основне црте социјалног и националног аспекта њених идеолошких основа.

Свој напис о аграрној реформи, који има стручне претензије које добрим делом испуњава, Љ. Радић завршава следећим речима, које такође сублимирају готово све аспекте идеолошке основе аграрне реформе и пружају још једну илустрацију снажне емотивне обојености дискурса о њој и повезаности визије благостања са праведним решењем аграрног питања: „Продуцирати у слози, као слободан, пунољетан народ, у заносу стечене слободе, да сви сталези, сви занати процвату и да излијечимо ране и штете, исплатимо државне дугове, који ће нам остати, а које ће бити задње

⁸⁶ Стенографске белешке Привременог народног представништва, 25. август 1919.

⁸⁷ Исто, 2. јул 1920.

⁸⁸ С. Шећеров, „Аграрне прилике у Војводини“, Мисао, 1/1920, Београд, 1920, стр. 464.

робство, под којим ће тражити да нас скуче капиталистичке државе запада, ето програма за нов живот, који почимље сутра. Слободни у тијелу, у духу, слободни од сваког дуга и порока прошлости, ступат ћемо тек онда као пуни људи новим, широким друмом слободе!⁸⁹ Све то је требало да омогући аграрна реформа.

Ипак, у истицању важности аграрне реформе, као процеса са значајем судбинске предодређености, којем није било довољно придодати само ауторитет економске науке, већ ју је требало везати за вишњу вољу, најдаље је отишао Милутин Јакшић. Он је у једном напису о аграрној реформи овој придружио есхатолошки смисао: „зато што је оно што се изводи Аграрном Реформом божја ствар, за то што је за њу ’глас Сина Божјег’ мора он победити, те за велико страховање нема повода“.⁹⁰

Закључак

Идеолошка база, чијом експлоатацијом је објашњавана аграрна реформа, открива у коликој мери се у једном, на први поглед не тако истраживачки изазовном питању *преламају готово сва круцијална питања у Краљевини*: политичко груписање, социјални проблеми, национално питање. Пажљиво истраживање овог феномена указује да су се у тој идеологији кристалисали (манифестовали) и сублимирали темељни идеолошки образци који су се тicali одређивања карактера будуће југословенске државе.

Из свега изложеног види се у коликој је мери аграрној реформи придаван значај једног од најрелевантнијих питања у новонасталој југословенској држави, премда је извођење било у несразмери са начином и жаром са којим се о аграрној реформи говорило. Одсуство ваљане законске регулативе и праксе маскирано је крупним речима о правди, модерности, народном интересу. Истицање аграрне реформе као питања од којег судбински зависи ништа мање него будућност државе резултат је како структурних карактеристика друштва која су у заједничку државу ушла и која су већинским делом била аграрна, тако и једног стања духа који је испуњавао политички занос и страст. Ово се нарочито уочава у начину на који је вођена дебата о аграрном питању, која је, како се види већ и из наведених примера, била бременита снажним емоционалним набојем, нарочито у контексту несумњиво напредне мере укидања кметства.

У периоду Провизоријума, дебата је текла веома динамично, у условима ослобођених, па и разобручених страсти, тако да су на светло дана могле да избију најраскошније идеје и аргументације, што је у идентифико-

⁸⁹ Lj. Radić, *Prvi koraci ka agrarnoj reformi*, Spljet, 1919.

⁹⁰ М. Јакшић, *Аграрна реформа мора победити*, Велика Кикинда, 1920, стр. 16.

вању идеолошких оквира друштвених појава веома корисно. Тај сегмент политичке културе требало би да буде предмет посебног истраживања јер би оно идентификовало једну димензију специфичног, на моменте еуфоричног политичког сензибилитета, својственог нарочито првим данима политичког живота Краљевине. Дебата о аграрном питању ту је незаобилазна и због тога што се тиче идентитетских вредности за које су везивани снажни сентименти: земље и сељаштва, које је посматрано као темељ државе, која јесте и треба да остане сељачка.

Summary

Agrarian Issue – „Sacred Issue“: The General Ideological Scope of Interwar Agrarian Reform in Yugoslavia

Key words: Kingdom of SCS/Yugoslavia, Agrarian reform, Ideology, legal nihilism, peasant state

As a state controlled intervention in agrarian issues, starting from land production up to (and above all) the land ownership, agrarian reform means more or less elaborated range of attitudes and values, undoubtedly of ideological provenance. In this article, I tried to deal with those ideological aspects of agrarian reform in the interwar Yugoslavia, limiting the field research in twofold: chronologically – to the period 1919–1920, and thematically – to the general scope of the ideological contents.

Ideological aspects of the reform are mostly present in the agrarian legislature and even more in vigorous public debate on agrarian issue. The encompassing ideological base was the concept of Yugoslavia as the „peasant state“, in which the agrarian issue is to be solved following Serbian model (small free peasant ownership), abolishing feudal and capitalist social differences. Besides omnipresent emphasizing of the agrarian issue as one of the most important in the state, the proper laws have been waiting for the passing until 1931. In the meantime, the authorities regulated the reform neglecting existing weak legal base embodied in the controversial Interim Decree and other regulations issued by the related Ministry or by the Government. This legal nihilism enabled the substantial relativisation of the private property principle, which was the problem inherited from the prewar Serbian practice. In spite of the sharp political differences amongst opposed parties, in the view of the ideology, if not the practice concerning Agrarian Reform, it is possible to identify substantial harmony of values.

УДК 355.02(438:497.1)“1918/1941“(093.2)
355.014(438+497.1)“1918/1941“(093.2)

ВОЈНО-ТЕХНИЧКА САРАДЊА РЕПУБЛИКЕ ПОЉСКЕ И КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ

Мр Небојша ЂОКИЋ

АПСТРАКТ: У раду су обрађене испоруке наоружања и опреме из Републике Пољске Краљевини СХС/Југославији између два светска рата. Такође су наведени и преговори који нису довели до закључења уговора, као и закључени али нереализовани уговори.

Кључне речи: војно-техничка сарадња, Република Пољска, Краљевина СХС/Југославија, војна опрема, наоружање

Ослобођење и уједињење 1918. године пред победничку српску војску је, уместо одмора и демобилизације, поставило нове задатке. Све границе новостворене Краљевине СХС биле су угрожене. Једино је граница према Грчкој била сигурна. Одбрана државних међа је пала на солунске ветеране, јер је недостатак наоружања онемогућавао мобилизацију не само у новим крајевима него и у старој Србији. Тако је, рецимо, децембра 1918. Војска Краљевине СХС располагала са свега 79.000 пушака и карабина, 228 топова и 43 хаубице. То је било једва довољно за наоружавање шест пешадијских дивизија.¹

Августа и септембра 1919. француска Угарска војска је предала значајне количине оружја и војне опреме војсци Краљевине СХС а током 1919. и 1920. уведене су у наоружање и заплењене аустроугарске пушке, што је омогућило Генералштабу Војске Краљевине СХС да у јеку кризе

---

¹ М. Вјелјас, *Војска Краљевине СХС 1918–1921*, Београд, 1988, стр. 268–269; Р. Радовановић, Н. Ђокић, „Артиљеријска оруђа и минобацачи Српске војске у време завршних борби за ослобођење Србије 1918. године“, *Весник – Војни музеј*, бр. 34, Београд, 2007, стр. 73–76.

око Ријеке мобилише двоструко већи број људи него што је то било могуће крајем 1918. године.² Само, и то је било недовољно.

Крајем 1921. војска је располагала са свега 230.000 пушака и 27.000 карабина, што је било довољно за свега 12 до 14 пешадијских дивизија. Ово је представљало само 50% потребног броја. Ситуација са муницијом била је још и гора. Располагало се само са 200 до 350 метака по пушци, зависно од типа пушке. Неопходни минимум је био 1.000 метака по пушци.³ Захваљујући великом броју аустроугарских топова и хаубица артиљеријских оруђа било је у довољном броју. Крајем 1921. поред 254 топа и 30 хаубица француског порекла, било је и 730 топова и 1.000 хаубица аустроугарског порекла. И овде је муниција била велики проблем. Док су француска оруђа имала довољно зрна, за аустроугарска оруђа је владала таква несташница да је само 100 топова и 140 хаубица аустроугарског порекла било оперативно. И расположиви артиљеријски парк (због ограничења услед недостатка муниције) омогућавао је формирање, такође, само 12 до 14 пешадијских дивизија.⁴

Било је неопходно повећати број пешадијских дивизија на 18, што је било апсолутни минимум. Истовремено је било неопходно извршити унификацију стрељачког наоружања, пре свега пушака. У то време две армије су биле наоружане француским пушкама *лебел-бертије* а две бившим аустроугарским пушкама *манлихер*. Да би се попуниле јединице и истовремено извршила унификација пушака, покушало се 1922. године са набавком 500.000 пушака *ли енфилд* из Велике Британије, али после дужих преговора од ове набавке се почетком 1923. одустало, јер британска влада није хтела да да кредит за њихову набавку.⁵ Док су трајали преговори са Британцима, скупштина је 1922. изгласала допунска средства од 800 милиона динара за набавку нових пушака.⁶ У међувремену, још 1919. године приликом посете делегације Војске Краљевине СХС Чехословачкој јавила се први пут идеја да се за обе армије изабере исти тип пушке који би се серијски производио у Чехословачкој.⁷ Чехословаци су негде почетком 1922. дефинитивно одлучили да за своју стандардну пушку усвоје Маузеров

² Војни архив, Пописник 4, кутија 107, бр. 19/27, фасц. 6, лист 4–6; Н. Ђокић, „Предаја оружја француске Угарске војске војсци Краљевине СХС 1919. године“, *Браничевски гласник*, бр. 5/2008, Пожаревац, 2008, стр. 293–300. Ту видети и старију литературу о овоме.

³ ЕМАТ SH, 7 N 3.200, D 1, Годишњи извештај војног аташеа Француске у Београду за 1921. годину. Таблице у прилогу; М. Вјелјас, *n. d.*, стр. 287–289.

⁴ ЕМАТ SH, 7 N 3.200, D 1, Годишњи извештај војног аташеа Француске у Београду за 1921. годину. Таблице у прилогу; М. Вјелјас, *n. d.*, стр. 287–289.

⁵ Детаљније о овоме видети у: *Ž. Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930*, Zagreb, 1986, стр. 107, 154, 217.

⁶ *Исто*, стр. 154

⁷ В. Богдановић, *Пушке – два века пушака на тлу Југославије*, Београд, 1990, стр. 121

систем. После неколико прелазних модела, коначно септембра 1924. године званично је усвојена пушка 7,9 мм wz. 24 која је ушла у масовну серијску производњу.⁸ Вероватно негде у зиму 1922/23. и у Краљевини СХС је одлучено да се за стандардну пушку усвоји Маузеров систем. Када су 1923. у Белгији у компанији ФН (FN) купљени пиштољи *браунинг* стручњаци из Краљевине СХС су се уверили у квалитете нове белгијске пушке система Маузер. Убрзо затим представници Краљевине СХС су током 1924. године потписали уговор у Херсталу (Fabrique Nationale) о куповини лиценце за ту пушку која је код нас добила ознаку 7,9 мм М24. Том приликом је и из белгијске фабрике наручено 100.000 истих пушака и 110 милиона метака.⁹ Прва пушка М24 је била израђена у Крагујевцу тек 22. марта 1928. и заједно са првим метком предата краљу Александру,¹⁰ док су пушке из Белгије стигле нешто раније.¹¹ Није било времена за чекање па се зато покушало са набавкама на тржишту сличних Маузерових пушака у калибру 7,9 мм. Најпре је 1923. купљено 50.000 дугих пушака *маузер* М98 у Чехословачкој (из тзв. баварског контингента).¹² Марта 1925. краљ Александар, министар иностраних послова др Момчило Нинчић и министар војни ђенерал Петар Пешић поднели су захтев чехословачком амбасадору Јану Шеби за испоруку 100.000 нових пушака и 100 милиона метака. Но Чехословачка није била у стању да одмах удовољи овом захтеву. Преговори су трајали до новембра 1925, када је захтев смањен на 50-60.000 пушака. У договору са фабриком „Збројовка“ из Брна Чехословачка је Краљевини СХС испоручила свих 15.000 пушака wz. 24 из треће серије (наручене октобра 1925) које су већ биле готове и чекале испоруку армији и свих 27.000 из четврте серије (наруџбина за чехословачку армију из новембра 1925). Поред тога испоручено је и 20.000 оригиналних немачких дугих *маузерки* М98 (из тзв. „холандског“ контингента) које су као ратна резерва чуване у магацинима у Пиркартицама. Све ове пушке су испоручене до средине 1926. године.¹³ Споменимо да је управо у то време у Чехословачкој набављена и муниција за топове.

Док су трајали ови преговори са Чехословачком, дошло је и до првих преговора са Пољском која је још 1921. године усвојила пушке система Маузер за своје наоружање.¹⁴ Међутим и код ње је стање са пушкама било

⁸ В. Bogdanović, *n. d.*, str. 122–123.

⁹ У Белгији је од компаније ФН (FN) купљено 60.000 пиштоља типа *браунинг* (Browning). Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930*, Zagreb, 1986, str. 278; В. Bogdanović, *n. d.*, str. 116.

¹⁰ *Војни весник*, бр. 12, (децембар) 1928.

¹¹ В. Bogdanović, *n. d.*, str. 116.

¹² Пушке су испоручене током 1924. године. Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930*, Zagreb, 1986, str. 217, 278; Branko Bogdanović, *n. d.*, str. 123.

¹³ В. Bogdanović, *n. d.*, str. 123.

¹⁴ Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *Na krawędzi ryzyka. Eksport polskiego sprzętu wojskowego w okresie międzywojennym*, Warszawa, 2004, str. 26–27.

врло лоше. По формацији пољска армија је почетком 1922. године требало да поседује 523.700 пушака и 259.300 карабина, а имала их је у то време само 197.300 и то укупно пушака и карабина тј. око 25% од потребног броја.¹⁵ Ипак 17. јула 1925. министар војске и морнарице ђенерал Душан Трифуновић се писмено обратио пољском војном аташеу у Београду мајору Гроцком са захтевом за испоруку артиљеријске муниције калибра 37 мм и 100 мм, пушчане муниције 7,9 мм и 25.000 пушака *маузер* М98. Пољаци су 28. августа 1925. одговорили да немају на располагању пушке али да уместо њих током 1927. могу испоручити Маузерове карабине. Што се тиче испоруке муниције није било никаквог проблема, али у Београду нису били заинтересовани само за муницију па је понуда пољског војног аташеа из јесени 1925. остала без званичног одговора. Из Београда је марта 1926. поново интервенисано за набавку 25.000 пушака *маузер* М98 с тим да пушке буду испоручене до краја те године. Пољаци су опет одбили захтев јер су једноставно у то време производили само карабине, а и то у врло малим количинама. Током 1926. произведено је само 33.454 карабина а током 1927. године 43.556. Тек 1929. Пољаци су имали могућност да на светском тржишту понуде око 40.000 карабина.¹⁶

Међутим, још пре тога, уговором од 3. новембра 1924. извршена је прва успела размена наоружања између Краљевине Југославије и Републике Пољске. На основу овог уговора Пољска је Краљевини СХС уоком 1924. и 1925. испоручила 82 милиона метака калибра 8 мм за Манихерову пушку а заузврат добила 87 бивших аустрогарских хаубица 10 цм М 14 шкода. Као разлику у цени Краљевина СХС је доплатила Пољској 450.000 швајцарских франака.¹⁷

SEPEWE Eksport Przemyslu Obronnego Sp. z o. o. у Београду

Да би побољшале пласман војне опреме и наоружања у иностранство, пољске фирме које су се бавиле њиховом производњом формирале су 2. марта 1927. године свој „синдикат“ назван SEPEWE Eksport Przemyslu Obronnego Sp. z o. o. Основни задатак овог „синдиката“ је био да олакша заједнички наступ пољске војне индустрије на страна тржишта.¹⁸ SEPEWE је већ 1927. отворио своје представништво у Београду, али успех је првих година био доста слаб.

¹⁵ Исто, стр. 27.

¹⁶ Детаљније о овим неуспелим преговорима видети у: Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *n. d.*, стр. 56–60; Војни архив, Пописник 6, кутија 654, фасцикла 4, 39/1,2; М. Вјелажас, *n. d.*, стр. 276–278.

¹⁷ Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *n. d.*, стр. 30–31 и Tabela 1.

¹⁸ Исто, стр. 62–72.

Тек 1931. офанзивније се наступило на југословенском тржишту. Те године је понуђен списак са 25 производа – од текстила за униформе и војничке опреме, па преко пешадијског наоружања (пиштоља, пушака, пушкомитраљеза, тешких митраљеза и ручних бомби) и телефонских апарата до авиона (Lublin R-XIII и ловци P.1 и P.7) и авионске опреме и наоружања.¹⁹ Коначно је те 1931. потписан први уговор о куповини пољске војне опреме – били су то носачи авионских бомби.

Набавка носача авионских бомби

У јесен 1931. склопљен је уговор о куповини већег броја носача авионских бомби конструкције инж. Владислава Свјатецког (Wladislaw Swiatecki) који су испоручени 1932. године. Вредност ове наруџбине је била 100.000 злота. Неколико година касније, тачније 9. априла 1935. склопљен је нови уговор о даљој испоруци ових носача. Коначно у другој половини 1938. инж. Свјатецки је био ангажован да, заједно са нашим стручњацима, прилагоди своје носаче за нове модерне бомбардере које је набавила Југославија, као што су До-17К и *бристол бленхајм* Mk. I.²⁰

Интересантно је да су носачи бомби Свјатецког постигли прилично велики комерцијални успех и да су их набавила и ратна ваздухопловства Бугарске, Француске, Румуније, Турске и Италије. Због сукоба између Свјатецког и пољске државе око патентних права само незнатни број пољских авиона је добио ове носаче бомби. Наше ваздухопловство је набавило његове носаче бомби типа SW 12X10 wz.30 који су служили за окачињање 12 бомби од 10 или 12 кг (тј. 12,5 кг зависно од модела бомби).²¹ Вероватно први авиони у југословенском ваздухопловству који су добили ове носаче су били *потези XXV* израђени у Икарусу.²²

Набавка авионских бомби у Пољској

Једна од првих реализованих куповина наоружања из Пољске била је испорука 1.000 авионских бомби од 12 кг wz. 27 по уговору склопљеном 18. марта 1933. а за укупну цену од 98.040 злота.²³ Авионске бомбе 12 кг wz. 27 су директно развијене из немачких авионских бомби из Првог светског

¹⁹ Исто, стр. 242.

²⁰ Исто, стр. 242, 248, Табела 6; Wojciech Mazur, „Wbrew regule nieudane interesy z Jugosławia“, *Militaria XX wieku*, Nr 2 (5) marzec–kwiecień 2005, стр. 9; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 28.

²¹ Adam Popiel, *Uzbrojenie lotnictwa polskiego 1918–1939*, Warszawa, 1991, стр. 118–119.

²² Икарус АД, *Аероплан Анри Потез XXV A2 – технички упут*, Београд, (без године издања); Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 28.

²³ Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *н. д.*, Tabla 6; Wojciech Mazur, *н. д.*, 9; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 27.

рата 12,5 кг РУW и уведене у наоружање пољског ратног ваздухопловства крајем 1927. године а произвођене су у фабрици FA PWU.²⁴ Ове бомбе су се у нашим документима водиле као „пољска бомба од 12 кг.“²⁵

Иначе, споменимо да је Југославија пред Априлски рат, марта 1941, од лаких бомби, поред споменутих пољских, располагала и оригиналним немачким бомбама 12,5 кг РУW, француским запаљивим бомбама од 1 кг, француским распрскавајућим 10 кг ПА и домаћим распрскавајућим „станковић“ од 12 кг конструкције инж. Станковића које су произвођене у ВИ-СТАД-у.²⁶

Размена артиљеријских оруђа 1932. године

Југословенски генералштаб је средином двадесетих година одлучио да изврши унификацију пољске и средње артиљерије на Шкодина (и уопште екс аустроугарска) оруђа. Готово у исто време у пољској армији су донели одлуку да изврше унификацију артиљерије на француска оруђа. Пољацима су нарочито били потребни француски пољски топови 75 мм М1897 пошто су они усвојени као основно дивизијско артиљеријско оруђе. Наиме пољска армија је 1931. имала 30 дивизијских артиљеријских пукова који су били наоружани француским топовима 75 мм М 1897 и аустријским хаубицама 10 цм М 14/19П. Коњичка артиљерија је имала 14 коњичких артиљеријских дивизиона наоружаних руским топовима 76,2 мм. Постојало је и десет тешких артиљеријских пукова наоружаних француским топовима 10,5 цм М 13 *инајдер* и француским хаубицама 15,5 цм М 17 *инајдер*. Један пук је био наоружан француским тврђавским топовима 15,5 цм и аустријским *мерзерима* 30,5 цм. Један брдски артиљеријски пук је био наоружан француским топовима 75 мм М. 1897 и аустријским хаубицама 10 цм.²⁷

Са друге стране у Југославији су преферирали аустроугарске топове 8 цм М. 05/8 који су,²⁸ премда су имали мањи домет, имали могућност брдског

²⁴ Adam Popiel, *n. d.*, str. 106–107; Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *n. d.*, str. 242.

²⁵ Краљевина Југославија – Команда Вазд. Војске, *Таблице бомбардовања II део*, Земун, 1941. г, део 3; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 27.

²⁶ Краљевина Југославија – Команда Вазд. Војске, *Таблице бомбардовања II део*, Земун, 1941. г, 3; Adam Popiel, *n. d.*, str. 92; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 28.

²⁷ „Организација артиљерије у Чехословачкој, Пољској, Француској и Турској“, *Артиљериски гласник*, бр. 16/1931. г., Београд, 1931, стр. 159–160.

²⁸ Ови топови се повремено у литератури означавају као Шкодини, међутим они то нису били. Њих је конструисала посебна државна артиљеријска комисија и произвођени су пре свега у државним арсеналима. Тек по избијању Првог светског рата започета је њихова производња и у Шкоди, која ће касније постати њихов далеко највећи произвођач. Управо због тога што арсенали у Угарској нису били у стању да лију челичне топовске цеви ови топови су све до 1916. ливени са бронзаним цевима а тек од те године са челичним цевима. Ово је битно због тога што је Шкода пре Првог светског рата нудила Србија своје конструкције топова које немају никакве везе са топом М 05/8. Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 28, н. 13.

транспорта.²⁹ Југословенска војска је 1928. године укључила у наоружање и изванредни Шкодин пољски топ 8 цм М28 (стварни калибар свих ових оруђа и М. 05/8 и М. 28 је био 76,5 мм). Југословенске дивизијске хаубице су биле Шкодине пољске 10 цм М. 14 и брдске 10 цм М. 16, као и најновије (такође пољске) 10 цм М. 28 *шкода*.

Због тога је 1932. дошло да размене материјала са Пољском. До 27. октобра 1932. из Пољске су набављене 22 брдске хаубице 10 цм М. 16, седам тешких хаубица 15 цм М. 14, шест дугачких топова 104 мм М. 15, (3.200 граната 104 мм) и 32.000 (28.100) граната за хаубице калибра 15 цм. Заузврат Пољацима је испоручено 70 (69) француских пољских топова 75 мм М. 1897, (неколико руских хаубица 152 мм М09) и (3.800 граната 75 мм).³⁰

Преговори о набавци танкета ТК-3 и тенкова 7ТП

Почетком тридесетих година југословенска војска се заинтересовала за набаку танкета. Узор готово свих танкета у свету је била танкета *Carden Loyd Mk.VI* британске компаније Vickers-Armstrong чији се прототип појавио 1928. године. Убрзо је огроман број земаља набавио ове танкете, често откупљујући и лиценцу за њихову серијску производњу – и то са даљим модификацијама или без њих.³¹

Пољска је средином 1929. најпре набавила једну танкету *Carden Loyd Mark VI* а затим је откупила и лиценцу за њену производњу из које је, већ крајем 1929, развила сопствену конструкцију ТК-1. Ни та ни следећа конструкција ТК-2 нису ушле у серијску производњу већ тек трећи модел ТК-3. Почев од 1931. произведено их је око 300 комада. Нов модел ТКС (TKS) се појавио 1933. а ушао је у наоружање 1934. године. Њих је произведено 390 комада. Премда су Пољаци касније увели у наоружање знатно боље тенкове као што су 7ТП танкете ТК-3 и ТКС су чиниле главнину пољских оклопних снага у рату 1939. године.³²

²⁹ Том приликом топ се растављао на три дела. Воз за цев су вукла два грла а остала два воза (лафетски и за штит) и карету по једно грло. Јанко Ј. Јанковић арт. мајор, *Наоружање артиљерије*, Београд, 1936; Поверљиво – *Преглед Артиљериског наоружања војске Краљевине С.Х.С.* – Састављен према наређењу Господина Мин. Војске и Морнарице АТ. Бр. 4420 од 1926. године, Артиљериско Технички Завод, Крагујевац.

³⁰ Војни архив, П-17, К-202, ф-4/1-3, Реферат Министра војске министарском савету од 27. октобра 1932. године; Mile Vjelajac, *n. d.*, str. 105; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 29. У заградама су дати званични пољски подаци уколико постоји разлика у нашим и пољским подацима. Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *n. d.*, Tabela 1.

³¹ Vladimir Francev, „Malé tanky s okřídleným šípem“, *HPM*, 4/1995, стр. 2; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 29.

³² Miloš Ludvík, „Polské tanky v roce 1939“, *HPM*, 7/92, str. 27; Christopher F. Foss, *Tanks and fighting vehicles*, London, 1979, p. 166; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 29.

Чехословачка је 1930. купила три танкете *Carden Loyd*, као и лиценцу за њихову серијску производњу. Танкете су стигле у Праг у марту 1930. али је убрзо постало јасно да се пре уласка у серијску производњу морају из основа прерадити. Четири прототипа означена са *Praga P-I* је испитивано током 1931. и 1932. године да би коначно 17. априла 1933. био потписан уговор о набавци 70 ових танкета, које су добиле званичну војну ознаку *Tančík vz. 33*.³³

У међувремену се, 1931. године, појавио и први Шкодин прототип танкете МУ-2. Ова танкета је за разлику од већине других имала куполу са једним митраљезом *шварцлозе* вз. 07/24. Но, убрзо се одувало од овакве концепције па се већ 1932. појавила класична танкета, без куполе, МУ-4 која је током те исте године представљена чехословачкој а следеће 1933. године југословенској армији.³⁴ Наиме југословенски представник код Шкоде је још почетком 1932. изразио жељу да у Београду буде представљена нова, тада још недовршена танкета. Коначно тек крајем октобра 1933. стигла је у Београд танкета МУ-4/1. У то време у Југославији су већ биле на испитивању и пољска танкета ТК-3 и друга чехословачка танкета *Praga P-I*. Пољска танкета *Polaci-Ursus* ТК-3 је испитивана у фебруару а чехословачка *Praga* у јулу 1933. године.³⁵ Шкодина танкета се није најбоље показала – пре свега мотор је стално имао проблема у раду али ни друге две танкете нису ушле у југословенско наоружање.³⁶

Након тога је Шкодина танкета враћена у Плзен, где је уграђен нови јачи мотор од 40 КС а извршене су и неке друге мање модификације. Потом је 1934. поново представљена најпре чехословачкој а затим, од 20. до 31. октобра у Београду, и југословенској армији. Премда се МУ-4 овог пута много боље показао, југословенски војни врх се није ни овог пута одлучио за набавку мада се дуго преговарало о набавци 40 танкета МУ-4. Због тога је танкета МУ-4 ускоро понуђена Руминима. Интересантно је да је још 1939. Авганистан тражио зајам да купи танкету МУ-4 а Шведска и Мађарска су биле заинтересоване за њу и 1940. године.³⁷

³³ Vladimír Francev, Charles Ch. Kliment, *Československá obrněná vozidla 1918–1948*, „ARES“ Praha, 1999, str. 50–51 i 331; Vladimír Francev, „Malé tanky s okřídleným šípem“, *HPM*, 4/1995, str. 2; Vladimír Francev, „Tančík vzor 33, československa ulitba dobove mode“, *HPM*, str. 4/1993, 6–9; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 29.

³⁴ Vladimír Francev, „Malé tanky s okřídleným šípem“, *HPM*, 4/1995, str. 3; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 29.

³⁵ Vladimír Francev, „Malé tanky s okřídleným šípem“, *HPM*, 4/1995, str. 3; Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *н. д.*, str. 154, n. 38; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 29.

³⁶ Vladimír Francev, „Malé tanky s okřídleným šípem“, *HPM*, 4/1995, str. 3. Није немогуће да је у Југославији била на испитивању новија верзија ТКС која је управо те 1933. године почела да улази у наоружање пољске армије. Miloš, Ludvík, *н. д.*, стр. 7; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 29.

³⁷ Vladimír Francev, Charles Ch. Kliment, *н. д.*, str. 43–44 i 332–333; Vladimír Francev, „Malé tanky s okřídleným šípem“, *HPM*, 4/1995, 3; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 30.

У 1935. је започет развој потпуно нове танкете са знатно јачим оклопом и наоружане топом 37 мм. Танкета је добила назив Š-I-d (од *delový* тј. топовски).³⁸ Исте те године прототип је представљен југословенској делегацији у Чехословачкој која је имала читав низ ситнијих примедби. Пошто су усвојили примедбе, Шкодини представници су модификовану танкету понудили југословенским властима. Коначно 30. јуна 1936. потписан је уговор Но. 6856 између Министарства војске и морнарице Краљевине Југославије и фирме Шкода у износу 5.930.920 КЧ, којим је наручено осам танкета Š-I-d, које је требало да буду испоручене у року од 11 месеци од потписивања уговора. Танкете су испоручене у два воза која су кренула из Чехословачке 14. и 25. августа 1937. године. Премда је испорука каснила, Шкода није платила пенале јер је у међувремену 21. септембра 1936. потписан уговор којим је био измењен чл. XIV првобитног уговора којим је дат дужи рок за испоруку танкета.³⁹ Наоружање се састојало од топа 37 mm шкода АЗ и митраљеза 7,9 mm ZB vz. 30J.⁴⁰ Прототип је Шкода 1940. године продала немачком СС-у.⁴¹

Југословени су се за пољска оклопна возила поново заинтересовали 1938. и то за танкете ТКС и тенкове 7 ТП. Нарочито је постојало интересовање за ове друге. Најпре је маја 1939. Југославија започела разговоре о набавци 36 ових тенкова. Августа исте године је у Београд, ради преговора о тенковима, дошао Роман Дебицки. Он је 10. августа писмом известио централу да Београд тражи чак 120 тенкова 7 ТП, затим 36 трактора за транспорт тенкова, три трактора гусеничара, 56 камиона и три путничка аутомобила. Пољска је била заинтересована да их испоручи али је већ било касно – само пар недеља касније Немачка је напала Пољску тако да од набавке ових, иначе одличних тенкова није било ништа.⁴²

Интересантно је да се у новијој пољској литератури тврди да је непосредно пред рат Пољска испоручила Југославији мањи број старих француских тенкова *рено* ФТ 17. Наиме, током 1936/37. године, најмање једна чета ових тенкова (15 или 16 реноа) је фиктивно продата Уругвају а у стварности Републици Шпанији. Међутим, постоји велика вероватноћа да су наредне две или три чете ових тенкова фиктивно продате Кини са намером да и оне буду испоручене републиканској Шпанији. Пошто се грађански

³⁸ Vladimír Francev, Charles Ch. Kliment, *n. d.*, str. 45 i 334; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 30

³⁹ Vladimír Francev, Charles Ch. Kliment, *n. d.*, str. 47 i 335; Vladimír Francev, „Malé tanky s okřídleným šípem“, *HPM*, 4/1995, str. 5–7; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 30

⁴⁰ Vladimír Francev, Charles Ch. Kliment, *n. d.*, str. 47 i 335; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 30.

⁴¹ Исто.

⁴² Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *n. d.*, str. 249, 334.

рат у Шпанији у међувремену завршио, ови тенкови су испоручени или стварно Кини или Југославији (или можда некој трећој земљи). Оно што је извесно из пољских извора то је да је 64 или 90 тенкова *рено* ФТ продато страним наручиоцима између 1936. и лета 1939. године, од чега је само 15 или 16 завршило у Шпанији. За остале се само зна да је званични купац била Кина али је готово сигурно да је мало њих стигло у ту земљу, ако не и ниједан. Претпостављала се да је међу продатим примерцима било и оних произведених у Пољској (верзија са оклопом од обичног „меког“ челика *renault FT-17 CWS*).⁴³

Набавке барута и упаљача за гранате

Након набавки авионских бомби прва следећа реализована испорука (не рачунајући размену наоружања) је била набавка 57 тона нитроглицеринског барута *wz. 16* (вредност 663.567 злота) и 76.000 топовских упаљача француског модела М15 (пољске ознаке *wz. 24/31* – вредност 1.142.733 злота) по наруџби од 5. јануара 1934. године. Нешто касније, 12. септембра, наручено је још 74.000 топовских упаљача (вредност 990.417 злота) а Југославија је од фабрике РВП (која их је производила у Пољској) добила техничку помоћ за организацију производње ових упаљача у Југославији.⁴⁴

И следећих година Југославија је увозила експлозиве из Пољске. Нитроглицерински барут је наручен 20. јула 1935, и то 60 тона, а тада је наручено и 8.000 делова за упаљаче *wz. 15* (укупне вредности 692.600 злота). Затим је 15. марта 1936. наручено 90 тона барута за пуњење граната (вредност 1.422.000 злота) а 27. јуна 1936. још 125,35 тона разних барута за артиљеријску и пушчану муницију (вредност 1,547.977 злота). Током 1937. било је две наруџбе барута у Пољској, најпре је 22. јануара наручено 55 тона а на јесен те године још 91 тона. Наведимо да су све споменуте наруџбине извршене код фирме РВП. Барут је наручиван, у два наврата, и током 1938. и то укупно 187 тона.⁴⁵

У лето 1939. године пољске фирме „Н. Сегielskie“ и РВП су успеле да са југословенским инвеститорима склопе уговор по коме је у Обилићеву требало да, по сопственом пројекту и сопственој технологији, организују производњу нитроцелулозе.⁴⁶

⁴³ Janusz Magnuski, „Czołgi Renault w Wojsku Polskim - Część I Renault FT“, *Nowa Technika Wojskowa*, nr. 8/97, na više mesta. Jan Tarczyński, K. Barbarski, A. Jońca, *Pojazdy w Wojsku Polskim – Polish Army Vehicles – 1918–1939*, Ajaks – Pruszków, 1995, także na više mesta.

⁴⁴ Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, n. d., str. 245, Tabela 6.

⁴⁵ Исто, стр. 247 – 249, Табела 6.

⁴⁶ Исто, стр. 249.

Учешће пиштоља wz. 35 vis на конкурсy 1935. године

Врло успешни пољски пиштољ wz. 35 vis учествовао је на конкурсy у Југославији 1935. за будући пиштољ у наоружању војске Краљевине Југославије.⁴⁷ Премда је била реч о одличном пиштољу, *vis* није прошао на конкурсy, о чему је пољски војни аташе у Београду мајор Грудни обавестио Варшаву писмом од 9. октобра 1935. године.⁴⁸

Набавка пушака 7,9 mm wz. 29

Интересантно је да је војска Краљевине Југославије имала у наоружању и пољске пушке 7,9 mm wz. 29 система Маузер. По пољским подацима пушке су набављене током 1938–1939. Највероватније је реч о неиспорученим пушкама републиканској Шпанији. Наиме Република Шпанија је набавила већи број пољских маузерки wz. 29 од којих један део није испоручен због завршетка грађанског рата у Шпанији. И ове пушке су, као и тенкови, набављани преко фиктивних купаца тако да им је врло тешко ући у траг. Судаћи по сигнатурама на пушкама већина пушака у југословенском наоружању је израђена 1934. године. Пољске пушке су на горњој страни имале пунцираног државног (пољског) орла и место и годину производње нпр.: „F.V./RADOM/1934“. На левој страни главе сандука утиснут је број пушке, а на телу, ознака модела: „wz. 29“. Пушке пољског порекла које су Немци запленили у Југославији Вермахт је водио под ознаком „7,9 mm Gew. 298(j)“.⁴⁹ По пољским подацима истовремено са пушкама wz. 29 набављена је из Пољске и већа количина бивших руских пушака система Мосин М 91/98/25 направљених на немачки метак 7,9 мм.⁵⁰

Преговори око набавке ловачких авиона ПЗЛ

Ваздухопловни контакти између Републике Пољске и Краљевине СХС почели су веома рано: већ 1924. пољски авиони *потез XV* посетили су Загреб.⁵¹

⁴⁷ Пиштољ wz. 35 Vis су конструисали Виљкевиц и Склипински. Уведен је у наоружање пољске армије 1935. године а производио се у фабрици RADOM. Био је то одличан пиштољ који су наставили да израђују и Немци по окупацији Пољске. А. Б. Жук, *Стрелковое оружие*, Москва, 1992, стр. 254.

⁴⁸ Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *n. d.*, str. 158.

⁴⁹ Peter Chamberlain and Terry Gander, *Axis Pistols, Rifles and Grenades*, WW2 Fact Files, London, 1976, p. 13–14; Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *n. d.*, на више места; Branko Bogdanović, *n. d.*, str. 123; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 30.

⁵⁰ Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 30.

⁵¹ *Илустровани лист*, бр. 43, 26. октобар 1924.

Неколико година касније, тачније 1929, тадашњи пољски војни аташе у Београду мајор Мјечислав Старжињски је представио југословенским војним и ваздухопловним властима тактичко-техничке карактеристике осам пољских авиона: PWS-5, PWS-10, PWS-11SM1, PWS-12S2, PWS-20, *bartel* ВМ-4, *bartel* ВМ-5 и *lublin* R-X.⁵²

Развијена пољска ваздухопловна индустрија често је покушавала у раним тридесетим да се убаци на тржиште Краљевина СХС/Југославије, пре свега нудећи своје ловачке авионе. Прва интересовања за нове ловце висококрилце са „галебовим крилом“ југословенско ваздухопловство је искажало врло рано – први прототип P.1/I демонстриран је 10. новембра 1929. Ђенералу Душану Симовићу у Мокотову (Mokotów) поред Варшаве, седишту фирме ПЗЛ (PZL – Państwowe Zakłady Lotnicze).⁵³ Југословени су хтели да изврше упоређивање новог пољског прототипа са чешким ловцем *авија* БХ-33Е и француским *девоатином* Д.27 чије су прве примерке набавили током лета те године. Године 1931. јавља се интересовање Југословена за нови модел висококрилца инж. Жигмунта Пулавског (Zygmunt Pulawski), после приказа прототипа PZL P-11/I,⁵⁴ а и током следећих година фирма ПЗЛ настојала је да прода Југославији неку од верзија ловаца „П“ фамилије. Ти напори нису уродили плодом, иако је „пољски ПЗЛ“, као први ушао крајем децембра 1933. у ужи избор од шест типова које је препоручила југословенска техничка комисија. Поред несумњивог квалитета, предност пољског ловца лежала је у понуди да се плаћање изврши југословенским дуваном.⁵⁵

Наиме те 1933. године расписан је конкурс Ваздухопловства Војске за куповину 20 и лиценце за израду још 50 ловаца, а техничка комисија је разматрала 28. децембра 1933. понуде и препоручила шест најбољих типова. Препоручени редослед је био: ПЗЛ, *фјурџи* (Hawker Fury Mk.I), *девоатин* (Dewoitine D.500), две верзије *фокера* (са мотором хиспано-суиза и ролс-ројс – Fokker F.XVII) и *авија* (Avia B.534).⁵⁶ Ипак, Ваздухопловство Војске

⁵² Wojciech Mazur, *n. d.*, str. 4; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 31.

⁵³ „The Era of the Gulls – The Chronicles of the Pulawski Fighter Line“, *Air Enthusiast*, 28, July–October 1985; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 31; Д. Алексић, Н. Ђокић, „Набавка ваздухопловног материјала из Чехословачке за потребе Ваздухопловства војске и морнарице Краљевине Југославије“, *Токови историје*, 1/2007, Београд, 2007, стр. 58.

⁵⁴ J. Cynk, *Sily Lotnicze Polski i Niemiec Wrzesien 1939*, WKŁ, Warszawa, 1989, str. 171; Andrzej Glass, „PZL P.11“, *Aero-Technika Lotnicza*, nr. 10/1992; Pzemislav Skulski, *Jedenastka*, Let Let 1, sine anno; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 31; Д. Алексић, Н. Ђокић, *n. d.*, стр. 58.

⁵⁵ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931–1938*, knj. II, Zagreb/Beograd, 1986, str. 212; Mile Vjelajac, *n. d.*, str. 124; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 31; Д. Алексић, Н. Ђокић, *n. d.*, стр. 58.

⁵⁶ Kenneth Munson, *Fighters between the wars 1919–39*, Poole, 1977, p. 134; Raymond Danel et Jean Cuny, *Les avions Dewoitine*, Docavia, Paris, 1982, p. 119; Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931–1938*, knj. II, Zagreb/Beograd, 1986, str. 212; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 31; Д. Алексић, Н. Ђокић, *n. d.*, стр. 59.

је затражило приказ авиона током следеће године, да би извршило пробе и оцењивање.

Почетком јула 1934. на турнеји у Краљевини Југославији био је други прототип чехословачког ловца *avia* В-534 II при чему је демонстрирана висока брзина од 395 км/х.⁵⁷

После добијених резултата званичних испитивања прототипа *девоатин* Д.500 (Dewoitine D.500) из септембра 1933, појавило се интересовање Југословена за тај тип и он је ушао (као трећи) у шири избор од шест типова на конкурс крајем децембра. Међутим, Југословени су сматрали да Д.500 има велику брзину слетања и да је веома скуп, па су се заинтересовали за новији Д.510. Концерн Leo-SAF хтео је да прикаже тај авион у Земуну кад добије сагласност Француског министарства ваздухопловства. Дозволу је дао 12. јануара 1934. министар ваздухопловства генерал Денен (Denain), бивши командант Ваздухопловства француске Источне војске на Солунском фронту. Недељу дана касније Југословени су затражили понуду за 10 авиона Д.510 и лиценцна права за израду још 30 или 40 примерака. У одговору од 5. фебруара, концерн је понудио испоруку 10 авиона за шест месеци (без мотора, радија, наоружања и опреме) по цени од 267.000 франака по комаду, затраживши још 1.040.000 франака за лиценцу за 40 следећих авиона.⁵⁸

Једна ескадрила пољског ваздухопловства (Lotnictwo Wojskowe), састављена од осам стандардних ловаца П-7а (PZL P-7а) и два авиона *лублин* (Lublin), под вођством пуковника Л. Рајског (Ludomil Rayski) извела је септембра 1934. рекламни лет у Југославији, посетивши Београд, Краљево и Нови Сад. Учествовао је и познати акробатски пилот капетан Ј. Бајан (Jerzy Bajan), победник 4. међународне утакмице туристичких авиона (4e Challenge de Tourisme Internationale) за 1934. годину. Да би се омогућили летови југословенским пилотима, капетан М. Медвецки (Mieczysław Medwecki) остао је у Београду. Међутим, 18. септембра 1934, пред приказ акробација Медвецки је закачио дрво и разбио П-7а N°6.119 (авион пук. Рајског) на Бежанијској коси и задобио озбиљне повреде.⁵⁹

⁵⁷ Jiri Rajlich, Jiri Sehnal, *Vzduh je naše more*, Praha, 1993, str. 123–125; V. Nemeček, *ČS letadla I*, str. 127; Christophe Cony, „L’Avia B-534 – 1ère partie“, *Avions*, N°38 mai, 1996; Modelárské listy/Modeller’s pages 1, Avia B-534, Praha, 1990; Jiri Vraný, *Aeroarchiv – Avia B 534*, Praha, 1991, str. 16. У старијој страниј литератури (на пример: K. Munson, *Fighters 1919–39*, стр. 134–5; Josef Krybus, „The Avia B.534“, *Profile* N°152; V. Nemeček, *ČS letadla I*, str. 130) наводи се нетачан податак да је Краљевина Југославија купила 14 авија Б-534. Једини извоз тога типа чинила су два Б-534 продата августа 1936. приватним путем Грчкој. Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 31; Д. Алексић, Н. Ђокић, *н. д.*, стр. 59.

⁵⁸ Raymond Danel et Jean Cuny, *н. д.*, стр. 119–120; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 31; Д. Алексић, Н. Ђокић, *н. д.*, стр. 59.

⁵⁹ Потпуковник Ст. Живковић, „Дочек пољске борбене ескадриле ђенерала Рајског у Београду“, *Ваздухопловни Гласник*, бр. 9/1934. Ст. Живковић наводи да су два „авиона Лублин Р.11“ (Lublin R-XI) пратила ловце, али на фотографији из колекције Бориса Циглића из Београда види се поред низа ловаца и авион са цивилном регистрацијом SP-AMG (Lublin

На крају ових испитивања југословенски стручни кругови су у ужи избор учврстили чешку *авију 534*, француски *девоатин 510* и британски *хокер фјури Mk. I* али коначна одлука ни те 1934. године није пала.⁶⁰

Један од југословенских пилота који је летео на пољском ловцу, Јанко Добникар, записао је у својој књижици летења: „пољски ПЗЛ, 15. септембар 1934, испитивање акробација“.⁶¹ Међутим, Ваздухопловство Војске се ипак више интересовало за ловце са снажнијим моторима од оног на П-7а.⁶² Такође, судећи по снагама мотора осталих учесника на конкурс Ваздухопловства Војске, чудно је да Пољаци нису приказали неки од снажнијих ловаца (на пример П-11 који је био у производњи, или неки од три постојећа прототипа П-24, авиона који је био намењен извозу).

У договору с Пољацима, француска фабрика мотора „Лорен“ (Loggaine) нудила је Команди Ваздухопловства две верзије пољског ловца са својим мотором *нетрел 12Н* (први предлог из прве половине 1934. односио се на авион П-8 (Р-8) а други на пројект П-28). До куповине није дошло, али одређено интересовање Југословена за ловце ПЗЛ показивано је и касније, у време када је већ био поручен британски *фјури*. Тако је у јануару 1936, организовано на варшавском аеродрому представљање трећег прототипа П-24/III војним мисијама шест заинтересованих земаља (Бугарске, Естоније, Грчке, Југославије, Румуније и Турске), при чему је било омогућено летење. Том приликом авион су испробали и Југословени. Исти прототип је послат почетком пролећа на рекламни пут у Мађарску и још три балканске земље, али не и Краљевину Југославију, јер се после пробе у Варшави, у Ваздухопловству Војске одустало од пољских ловаца.⁶³

Међутим, већ у мају 1936. генерал Недић је приликом сусрета са пољским генералом Рајским изјавио како су Југословени веома заинтересовани за бомбардерске авионе. Као одговор на овај Недићев захтев одмах је послат у Београд мајор Грудзијен да представи југословенским властима нови

R-XIHD c/n 56.127, авион Министарства комуникација Републике Пољске). Tadeusz Krolievicz, *Polski Samolot i Barwa*, Warszawa, 1990, str. 77; J. Cynk, *Sily Lotnicze Polski i Niemiec Wrzesien 1939*, WKL, Warszawa, 1989, str. 169; Andrzej Glass, *PZL P.7 cz.1, Samoloty myśliwskie Pulawskiego – od PZL P.1 do PZL P.8*, AJ Press, Gdansk, 2000, str. 77–79; Шиме Оштрић, „Необичне успомене – Аеровремплов“, *Фронт*, бр. 1219, 4. децембар 1981 (фото удеса); Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 32; Д. Алексић, Н. Ђокић, *н. д.*, стр. 59–60.

⁶⁰ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994, str. 124; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 32; Д. Алексић, Н. Ђокић, *н. д.*, стр. 60

⁶¹ Књижица летења Ј. Добникара.

⁶² *Годишњак JB*, 1935. Годишњак је објавио податке за „аероплан PZL XXIV са мотором Gnôme Rhône K14 снаге 760 КС, једнокрилац једносед ловачки“ (то је био P.24/I).

⁶³ Andrzej Glass, „PZL P.24“, *Aero-Technika Lotnicza*, nr 4/1990; Andrzej Glass, *PZL P.7 cz.1, Samoloty myśliwskie Pulawskiego – od PZL P.1 do PZL P.8*, AJ Press, Gdansk, 2000, str. 77–79; „The Era of the Gulls – The Chronicles of the Pulawski Fighter Line“, *Air Enthusiast*, 28, July–October 1985; Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *н. д.*, str. 246; Wojciech Mazur, *н. д.*, стр. 7–8; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 32.

пољски бомбардер П-23. Но ни овог пута није дошло ни до какве конкретне наруџбине.⁶⁴

Набавка лиценце за авион РВД-8

Чувена пољска конструкторска група чији су типови означавани познатом скраћеницом RWD (скраћеница од Stanislaw Rogalski, Stanislaw Wigura, Jerzy Drzewiecki), почев од 1927, конструисала је више лаких типова у предузећу DWL (Doswiadczalne Warsztaty Lotnicze) у Варшави. Ознака је остала и после 1932. када је група остала без инж. Вигуре. Први ваздухопловни пословни аранжман између Пољске и Краљевине Југославије остварен је 1934. откупом лиценце школско-туристичког парасола РВД-8 (RWD-8), који је први пут полетео почетком 1933. године.⁶⁵ Фабрика „Рогожарски“ је произвела у марту 1935. први лиценчни примерак и понудила војсци, али Ваздухопловство га није усвојило. У Краљевини Југославији су летела три лиценцна РВД-8, регистрована са YU-PCY, YU-PCZ и YU-PDM.⁶⁶ Иначе набавка авиона РВД-8 није ишла преко „синдиката“ SEPEWE него преко приватних линија.⁶⁷ Иста фабрика је прихватила 1938. и лиценцу модерног висококрилца РВД-13.

Још неке неприхваћене пољске понуде

Средином тридесетих година Пољска је нудила Војсци Краљевине Југославије између осталог и авио-бомбе од 100 и 200 кг, муницију калибра 7,9 мм *маузер*, пушкомитраљезе *wz. 28 браунинг*, пушкомитраљезе *шоша* М15, мотоцикле, оптичке нишане за тешке митраљезе, специјалну пушчану муницију, пешадијске топове 37 мм, каблове за телефоне, тротил итд. Ниједна од ових понуда, из разних разлога, није прихваћена. Чак ни двоглед РЗО 6Х30, и поред одличних оцена на пробама у Југославији, није прихваћен у наоружање.⁶⁸

Током 1937. године безуспешно се преговарало о куповини лиценце за производњу заштитних маски *wz. 32* а током 1938. године о куповини авионских митраљеза РВУ, пољских телефона и радио-станица итд.⁶⁹

⁶⁴ Wojciech Mazur, *n. d.*, стр. 9; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 32.

⁶⁵ Andrzej Glass, *Samolot Szkolno – Łącznikowy RWD – 8*, Warszawa, 1981, стр. 1–4.

⁶⁶ Andrzej Glass, *n. d.*, стр. 10; Wojciech Mazur, *n. d.*, стр. 9; Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *n. d.*, стр. 245; О. Петровић, „Цивилни аероплани Краљевине Југославије 1925–1941“, *Лет*, бр. 1/1998, стр. 103, 141; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 32–33.

⁶⁷ Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *n. d.*, стр. 246, н. 165.

⁶⁸ *Исто*, стр. 246.

⁶⁹ *Исто*, стр. 248.

Југославија је у пролеће 1939. сондирала могућност за набавку велике количне наоружања у Пољској. Тражено је 36 тенкова 7 ТП, трактори, камиони, 400 противоклопних топова 37 мм wz. 36 *бофорс* са 450 хиљада граната, 1.000 минобацача 46 мм wz. 36, 140 стереоскопских даљиномера, батеријске бусоле, двогледи 6Х30, запаљиве бомбе, револвери wz. Ng 30, фабрика детонирајућих штапина итд.⁷⁰ Нешто касније овај захтев је измењен утолико што су пре свега тражени противоклопни топови (са 800 хиљада граната), 200 хиљада граната за пешадијске топове 37 мм *пито*, противтенковске мине, 1.200 минобацача 46 мм и тенкови. Осим за минобацаче за све остало је било исувише касно.⁷¹

Наруџбина двомоторних бомбардера ПЗЛ П-37 Ц Лос

Како је бивало све извесније да ће доћи до рата, многе мање европске земље чија су ваздухопловства била у процесу модернизације и експанзије (као и југословенско) окретале су се Пољској као могућем извознику квалитетних авиона. У таквим условима, ПЗЛ је изложио у мају/јуну 1938. на Првој међународној ваздухопловној изложби у Београду свој нови двомоторни бомбардер П-37 (P-37 Los), а крајем године и у Паризу. Због добрих особина авиона и рока испоруке од 12 месеци фирма је до маја 1939. закључила уговоре за испоруку експортних верзија П-37 у четири земље. Једна од тих земаља, по пољским подацима, била је Краљевина Југославија, која је наручила 20 П-37Ц,⁷² мада код нас нема потврде за то.

Напоменимо да је верзија П-37Ц била специјално развијена за потребе Југословенског РВ и да је у складу са тим била опремљена моторима *гном рон* 14НО који су лиценчно произвођени и Југославији.⁷³

Осим П-37, пољска ваздухопловна индустрија изложила је на Првој међународној ваздухопловној изложби у Београду и један санитарски РВД-13, као и слободан балон (назван „Lublin“).⁷⁴

⁷⁰ Исто, стр. 249, 334.

⁷¹ Исто, стр. 334.

⁷² J. Cynk, *Sily Lotnicze Polski i Niemiec Wrzesien 1939*, WKL, Warszawa, 1989, str. 58, 180–185; Jerzy B. Cynk, *Samolot bombowy PZL P-37 Los*, WKL, Warszawa, 1990, str. 65; „The Elegant Elk“, *Air International*, October 1988; Weal/Barker, *Combat aircraft WWII*, str. 184; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, н. д., стр. 33.

⁷³ Wojciech Mazur, n. d., str. 9; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, н. д., str. 33.

⁷⁴ Б. Ј. Михалачки капетан, *Прва међународна ваздухопловна изложба у Београду 1938 год.*, Земун, 1939, стр. 69–70; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, н. д., стр. 33.

Лиценцна производња авиона РВД-13 и РВД-13С у „Рогожарском“

Током 1933. конструисан је у DWL-у спортско-туристички тросед висококрилац RWD-13, у значајној мери инспирисан британским типом De Havilland DH.80 Puss Moth. Прототип је полетео 15. јануара 1934, а DWL је произвео, од 1935. до 1939, нешто више од 90 авиона, опремљених лиценцним мотором PZL/Мајор 4 од 130 КС или сличним *walter major 4* и *DH gipsy major*. Највећи број је отишао аеро-клубовима у Пољској. Основни тип модификован је 1937. у санитарску верзију означену са RWD-13S. Прототип је израђен на захтев Пољског црвеног крста, а у току следеће две године произведено је 14 серијских санитарских авиона.⁷⁵

Честа учешћа на међународним утакмицама и митинзима довела су до велике популарности RWD-13, па је остварен извоз у Бразил (6 примерака), Шпанију (4 под називом Polacca), Венецуелу и САД (по 2), Јемен (3), Мађарску и Иран (по 1). У септембру 1939. Румунија је реквирирала 28 избеглих пољских авиона тога типа и користила их током целог рата, а у Шведској је летео један пребегли авион под ознаком Тр-11. Израелци су користили 1947. два примерка.⁷⁶

Први RWD-13 SP-AOA био је 6–13. септембра 1935. у Југославији ради учешћа пољског члана на конференцији ФАИ. Службени сусрет југословенских власти са тим типом десио се у Београду (1. новембра 1935) и у Новом Саду (дан касније) када је пилот Рогалски приказао авион SP-ATE.⁷⁷

Фабрика „Рогожарски“, која је већ имала пословне контакте са пољским власником (лиценца за RWD-8 из 1934), откупила је 1938. права за производњу популарног RWD-13. Тип је у Југославији означен са РВД-13. Прва два авиона (БР. 1-2) произведена су крајем прве половине 1938. године. Одмах су добила цивилне регистрације YU-PFE и YU-PFO и већ крајем августа и почетком септембра учествовала су на међународној трци Мале антанте. Једна посада је освојила прво место у својој категорији. Већ од следеће године оба цивилна РВД-13 коришћена су искључиво за

⁷⁵ Jerzy Cynk, *Polish Aircraft 1893–1939*, Putnam Books, London, 1971, pp. 539–542; Vaclav Nemeček, *DWL RWD-13*, L + K 1/90; Weal/Barker, *Combat aircraft WWII*, p. 184; J. Cynk, *Sily Lotnicze Polski i Niemiec Wrzesien 1939*, WKL, Warszawa 1989, str. 204; Enzo Angelucci, Paolo Matricardi, *Guida pratica aeroplani di tutto il mondo V*, Milano, 1978, str. 268; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 33.

⁷⁶ V. Nemeček, *DWL RWD-13*, L + K 1/90; Malcolm Passingham et Jean Noël, „Les avions militaires roumains de 1910 à 1945“, *Le FANA*, №245, Avril 1990; Mark Axworthy, „Flank Guard“, *Air Enthusiast*, №64, July/August 1996; J. Cynk, *Sily Lotnicze Polski i Niemiec Wrzesien 1939*, WKL, Warszawa 1989, str. 59; Pawel Przymusiala, „Haganah“ (I), *Aero-Technika Lotnicza*, nr 6/1990; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 34.

⁷⁷ *Наша крила*, бројеви 242–244 (28. септембар) и 254 (7. децембар 1935); О. Петровић, *н. д.*, стр. 106; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 34

војну службу. „Рогожарски“ је направио четири РВД-13 и (првобитно) два примерка санитарске верзије РВД-13С.⁷⁸

Планирано увођење у службу 20 санитарских РВД-13С није остварено⁷⁹ јер се 1939. на пробама у Белој Цркви показало да је авион имао дугу стазу на полетању под пуним оптерећењем.⁸⁰ Због те особине РВД-13С није могао да се користи на већини помоћних летишта, а то је био један од главних захтева Ваздухопловства Војске КЈ.

У априлу 1941. два РВД-13С била су у 721. санитарској ескадрили (721. СанЕ)⁸¹ а друга два у 722. СанЕ, накнадно мобилисаној у току рата.⁸² Један од два авиона из 722. СанЕ био је РВД-13С БР. 3 којег је „Рогожарски“ испоручио после избијања рата (тај авион се налазио на ремонту од јуна 1940, а 31. марта 1941. био је завршен 95% али без мотора).⁸³ Један РВД-13С се налазио у 702. ескадрили за везу, а један у 5. ловачком пуку (уништен на Режановачкој коси).⁸⁴ Судаћи по стању из априла 1941, сви РВД-13 ушли су у Априлски рат у верзији санитарског авиона. Немци су запленили у Лазаревцу

⁷⁸ Wojciech Mazur, *n. d.*, str. 9; Огњан Петровић, *n. d.*, стр. 117; Архив „Рогожарског“, несређени материјал, МЈВ; Фабрикација „Рогожарски“ 1935–1941 (руком написан списак), Збирка Симе Милутиновића, Музеј југословенског ваздухопловства. У документу из архива „Рогожарског“ у МЈВ, записано је 1938. да су 4 авиона РВД-13 коштала 1.444.930 динара. Пошто се у документима обично наводи број авиона из једне серије (или сета или комплета) који је одједанпут (у комплекту) плаћан, може се закључити да је „Рогожарски“, после испоруке прва два авиона (Бр. 1–2) нешто пре половине 1938, испоручио још два (укупно 4 РВД-13). У поменутом списку, Сима Милутиновић је навео четири РВД-13 и три РВД-13С (укупно 7). Исти списак садржи и 21 авион СИМ Х и један СИМ Ха, а то нам говори да је Милутиновић пописао *све* авионе, укључујући и конверзије (СИМ Ха је био модификовани СИМ Х БР. 1). У том случају, ипак се радило о шест авиона РВД-13 (4 РВД-13 и 2 РВД-13С) и једној конверзији РВД-13С (највероватније Бр. 3 предат Ваздухопловству Војске у Априлском рату). Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 34.

⁷⁹ Leszek Duleba, Andrzej Glass, *Samoloty RWD*, Biblioteczka Skrzydlatej Polski, WKŁ, Warszawa, 1982; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 34.

⁸⁰ Др Риста Петровић санитарски мајор, „Поуке о раду санитарске авијације у североафричким колонијама у вези са остварењем шире организације и рад санитарске авијације код нас“, Прилог *Ваздухопловног гласника*, бр. 12/1939; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 34.

⁸¹ Андрија Павловић, „Командни кадар оперативног и армијског ваздухопловства у Априлском рату 1941. године“, *Ваздухопловни Гласник*, №361, децембар 1991, Лондон, стр. 28–33; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 34.

⁸² *Српска крила*, бр. 90, Lahr, Bundes Republik Deutschland, 1980 (писмо Љубинка Марковића, командира 722. Е). Љ. Марковић износи да су сва 4 његова авиона (два РВД-13, Кодрон и СИМ) била бело обојена и са великим црвеним крстовима. Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 34.

⁸³ АВИИ, неразврстани документ (Извештај војној контроли о стању фабријације монтажног одељења фабрике аероплана „Ж. Рогожарски АД“ на дан 31-III-1941. год., ад. Земун. Руком писани таблични приказ са 47 ставки. У табличном приказу наведен је под ред. бр. 21: „R.W.D.13S, бр. 3, предат на ревизију наређењем ВТ бр. 4438 од 15. јуна 1940, нема мотор, урађен 95%“. Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 34.

⁸⁴ Сећање наредника Богдана Рашића пилота 5. ловачког пука, написано 1973, у власништву породице.

један РВД-13С и предали га Хрватима код којих је летео до 1944. обележен бројем 5501.⁸⁵

Авион РВД-13 био је први и једини пољски тип у служби Ваздухопловства Војске, а амбулантна верзија РВД-13С била је трећи и последњи специјализовани санитарски тип код нас. Свих шест авиона „Рогожарског“ имали су чехословачке моторе *walter major* 4 (номиналне снаге 120 КС) произведене по лиценци британске фабрике „Де Хевиленд“. Санитарски РВД-13С могли су, поред пилота, да превозе и једног рањеника на носилима и болничара. Војна намена РВД-13 у Ваздухопловству је била прецизно дефинисана изразом „једномоторни авион тросед за осматрање и пренос са мотором Валтер Мајор од 130 КС“.⁸⁶

Набавка осматрачких балона

Стварање аеростатике у Ваздухопловству Југословенске војске вршено је од 1923. до 1928. године, када је настајало балонство, образовањем једне а потом и других балонских чета, чије је стварање било условљено набавком опреме. У новембру 1923. образована је 1. балонска чета 1. ваздухопловне команде, на аеродрому у Новом Саду. Тек у пролеће 1928, набавком нове опреме, образоване су: 2. (у Новом Саду) и 4. (у Загребу) балонска чета. Коначно, у пролеће 1929. године у Нишу је образована 5. балонска чета, а у Новом Саду је образована 1. балонска група ради обједињавања све четири балонске чете. Почетком 1930. године 1. балонска група је преименована у 1. балонски батаљон а формиран је и 1. балонски (технички) парк у Новом Саду.⁸⁷

Кад је реч о балонима, новембра 1923. године из Француске је набављен један балон „како“ (Саquot typ R) а августа 1927. и један балон „зо-дијак“ (Zodiac typ BD). Коначно у пролеће 1928. и 1929. стиже по још један балон „аеразир“ (Aerazur typ BD). Тако је из Француске укупно набављено

⁸⁵ NAW, T-177-17; Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg im Breisgau (у даљем тексту: ВА-МА), RL 3/1953 (документ Luftwaffe означен са Nr. 955/41 geh. v. 10. 6. 41. тј. списак заплених авиона до 20. 5. 41. датиран 10. 6. 41). Снимак једног РВД-13С у Лазаревцу априла 1941, кутија 47, МЈВ; Vojislav Mikić, *Zrakoplovstvo Nezavisne države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 2000, str. 144; Danijel Frka, Josip Novak, Siniša Pogačić, *Zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Zagreb, 1998, str. 349; Истраживање Д. Савића; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 34.

⁸⁶ Душан Д. Лучић, Михаило Т. Живић, *Познавање авиона*, Земун, 1940, str. 380; V. Nemeček, *ČS letadla 1*, str. 272; фотографија авиона БР. 754 на пануу „Рогожарског“, Изложба о ваздухопловној индустрији, МЈВ; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 35.

⁸⁷ Детаљније о овоме видети у: Шиме Оштрић, „Војно балонство Србије и Југославије у XIX и XX веку“, *Пинус записи*, 7/1997, стр. 179; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 35.

четири балона.⁸⁸ Сви ови балони су расходовани током 1934. и 1935. па су због тога 1934. у Пољској набављена два балона, за укупну цену од 130.000 злота, француског типа STAe тип BD, пољске лицендне израде WWBiS (Wojskowej Wytworzeni Balonow i Spadochronow) BD која су стигла почетком 1936. године.⁸⁹ По доласку пољских балона извршена је реорганизација балонских јединица (укинута је једна балонска чета) које су све пребачене у Ниш. Иначе, од ова три пољска балона један је изгорео у удесу, један је расходован 1938. а трећи, последњи, расходован је почетком 1941.⁹⁰

Испорука помоћне ваздухопловне опреме

Интересантно је да је Југославија из Пољске набављала и ваздухопловну опрему. За сада смо нашли податке о набавци свећица за ваздухопловне моторе код фирме „Fabriky Srub Toczonych J. Wagner“ и водоотпорне опреме за потребе Поморског ваздухопловства код фирме „Fabriky Dykt Lotniczych i Wodoodpornich Bracia Konoparsy“.⁹¹ Тако је рецимо фирма „Вagner“ 1933. године испоручила 1.050 свећица за моторе *јунитер* 9Ад (вредност 13.164 злота), а 1934. још 2.500 свећица за авионске моторе (29.645 злота).⁹²

Лаки минобацач 46 mm wz. 1936

Стандардни лаки минобацачи пољске армије септембра 1939. године су били 46 mm Granatnik wz. 1930 и 46 mm Granatnik wz. 1936. У пољском наоружању је било 3.850 ових оруђа. Свака пољска пешадијска чета је располагала са три минобацача калибра 46 мм тј. укупно их је било девет у батаљону.⁹³

⁸⁸ Балони типа *зодиак* и *аеризир* су били врло слични и оба су потицала од балона STAe тип Bd (Service Technique d' Aeronautique, тип BD (ballon dilatable)). Стејепан Буразовић, „Употреба балонства у савременом рату“, *Годишњак југословенског ваздухопловства 1935*, Београд, стр. 35–40; Шиме Оштрић, „Војно балонство Србије и Југославије у XIX и XX веку“, *Пинус записи*, 7/1997, 184; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 35.

⁸⁹ Шиме Оштрић, „Војно балонство Србије и Југославије у XIX и XX веку“, *Пинус записи*, 7/1997, стр. 184. По пољским подацима реч је о два балона испоручена 1936. године. Wojciech Mazur, *н. д.*, стр. 9; Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *н. д.*, стр. 247. Али их је ипак, највероватније, било три.

⁹⁰ Шиме Оштрић, „Војно балонство Србије и Југославије у XIX и XX веку“, *Пинус записи*, 7/1997, стр. 179.

⁹¹ Wojciech Mazur, *н. д.*, стр. 9; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 35–36.

⁹² Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *н. д.*, Tabela 6.

⁹³ Geir Aalberg, „Reference notes for SW“, *VIEW FROM THE TRENCHES*, no. 31 (may–june)/2000, p. 9; *Всемирная история артиллерии*, Москва, 2004, стр. 263–264. SW је скраћеница од support weapons тј. оруђа подршке. Тактичко техничке карактеристике минобацача 46 mm wz. 1936. су биле следеће: калибар 46 мм, разорна мина масе 0,76 кг је имала почетну брзину од 95 м/с и максимални домет од 800 м. Максимална брзина гађања је била 30 мина у минути. Тактичко технички подаци су дати по званичном пољском путу за минобацач 46 mm wz. 1936. Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, 36.

Ови минобацачи су се 1. јуна 1939. године налазили на проби у Крагујевцу и убрзо затим склопљен је уговор о куповини 1.200 минобацача 46 мм wz. 36 (са муницијом), као и о њиховој производњи у Југославији.⁹⁴ До испоруке минобацача из Пољске, због избијања рата, није дошло али је значајан број њих произведен у Југославији до 6. априла 1941.

Пред рат су Фабрика „Јасеница“ у Смедеревској Паланци, „Фабрика вагона“ у Крушевцу и „Фабрика вагона“ у Славонском Броду добиле наруџбину за израду 8.000 лаких минобацача 46 мм Мод. 36 пољске конструкције.⁹⁵ Интересантно је да, премда Терзић говори о томе да су ови минобацачи наручени, нигде их не наводи у списковима наоружања Војске Краљевине Југославије.⁹⁶

Немамо податке колико је плаћено Пољацима за лиценцу а ни колика је била цена ових минобацача код нас али је цена минобацача 46 мм wz. 1936 у Пољској 1938. године била 1.032 злота. Ради поређења можемо навести да је током 1938. и 1939. цена стандардне пољске пушке 7,92 мм wz. 29 (система Маузер) била 164,69 злота, пушкомитраљеза 7,92 мм wz. 28 (система Браунинг – верзија америчке аутоматске пушке БАР) 1.432 злота и тешког митраљеза 7,92 мм wz. 30 чак 2.102 злота.⁹⁷

Лиценца једрилице Сокол

Посредством „синдиката“ SEPEWE Лавовска радионица ваздухоплова (Lwowskich Warsztatów Lotniczych) је успела да 1938. године прода новоформираној панчевачкој „Утви“ лиценцу за једрилицу *соко* (Sokol).⁹⁸

Закључак

Модернизација једне армије је врло сложен процес и састоји се не само од техничке већ и од модернизације тј. усавршавања тактике, оперативне и стратегије. Да би модернизација имала смисла, мора се у њу укључити и војно школство, као и обука трупа. Ниво и начин модернизације зависи, пре свега, од усвојене ратне доктрине али, истовремено, има и по-

⁹⁴ Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *n. d.*, 249, str. 334.

⁹⁵ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, Beograd–Ljubljana, 1983, str. 139; Stanislaw Komornicki i dr., *Wojsko Polskie 1939–1945*, Warszawa, 1984, str. 147; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 36.

⁹⁶ Velimir Terzić, *n. d.*, str. 122–126; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 36.

⁹⁷ Злот је током 1938. и 1939. имао стабилан курс који се кретао 2,1254 злота за једну рајкс марку (РМ). Детаљније о цени пољског оружја видети у: Rajmund Szubański, *Polska broń pancerna 1939*, Warszawa, 1989; и Andrzej Glass, *Polskie konstrukcje lotnicze 1893–1939*, Warszawa, 1977.

⁹⁸ Marek Piotr Desczynski, Wojciech Mazur, *n. d.*, str. 248.

вратни утицај на саму доктрину. Војна техника је меродавна за ратоводство јер мења облике а често одређује врсту. Одлучно утиче на састав и формацију борбених снага. Случај и намера при томе играју исту улогу.

Војна сарадња држава је веома комплексан проблем па је то био случај и код војне сарадње Пољске и Краљевине СХС/Југославије. Међутим, кад је реч о војно-техничкој сарадњи ове две државе ситуација је била много јаснија. За разлику од војно-техничке сарадње Југославије са неким другим државама, као што су Француска, Велика Британија, Чехословачка, Немачка и Италија, где су пресудну улогу играли политички и финансијски фактори, дотле је у војно-техничкој сарадњи Југославије и Пољске примарну улогу имао технички фактор.

Наиме, Пољска је скоро у потпуности усвојила француску војну доктрину и у складу са тим је њена армија набављала потребно наоружање. Југославија је усвојила војну доктрину која се значајно разликовала од француске (нарочито од почетка тридесетих година) па је у складу са тим набављала наоружање за потребе своје армије. Због тога Југославији, врло често, није одговарало пољско оружје, које је било прилагођено сасвим другачијој ратној доктрини. Чак ни веома повољне цене пољског оружја нису играле значајнију улогу. Није за занемаривање ни чињеница да пољско оружје, често, није било ни врхунског квалитета. Није спорно, на пример, да је наша пушка *маузер* М 24 била боља од пољске *маузерке* wz. 29 ни да је чехословачки пушкомитраљез *збројовка* (М-26 и М-37) у нашем наоружању био бољи од америчког пушкомитраљеза *браунинг* БАР у пољском наоружању итд. Један од ретких изузетака је пољски пиштољ wz. 35 *vis* који је био знатно бољи од нашег војно-државног пиштоља *браунинг*. Ако погледамо са ове историјске дистанце, не можемо рећи да је у пољским неуспелим покушајима продаје наоружања Југославији пресудио неки други фактор а не чисто технички – осим у два случаја. То је најпре случај са већ споменутиим пољским пиштољем који, иако знатно бољи од нашег, није набављен, највероватније само због тога јер се није желело усложњавање у снабдевању јединица различитом муницијом. Други је случај са пољским неуспелим покушајем продаје ловачког авиона ПЗЛ-7 тј. ПЗЛ-11. Чињеница је, додуше, да су се том приликом југословенски меродавни фактори одлучили за неоспорно бољи британски *хокер фјури* али остаје нејасно зашто, када је постало јасно да из финансијских разлога, бар пар година, неће бити могуће набавити те одличне британске ловце, нису прихватили изузетно повољну пољску понуду већ су се одлучили за лиценцну производњу, у то време већ потпуно застарелих чехословачких ловаца *авија* БХ 33, јер су и Пољаци врло повољно нудили лиценцу за своје ловце. Одговор на ово питање ћемо потражити у даљим истраживањима у нашим и пољским архивима.

Summary

Military-technical cooperation between the Polish Republic and the Kingdom of Yugoslavia

Key words: *military-technical cooperation, Republic of Poland, Kingdom of SCS/Yugoslavia, military equipment, armament*

The first, unsuccessful, negotiations about purchase of weapons, above all rifles, from Poland were held in 1925 and 1926. However, even before that, with the treaty of November 3, 1924 between the Kingdom of Yugoslavia and the Republic of Poland, the first successful exchange of weapons took place. Poland supplied the Kingdom of Yugoslavia with 82 million of bullets of 8 mm for Manicher rifles and got in exchange 87 former Austro-Hungarian howitzers 10 cm M 14 Skoda. In autumn 1931 a contract was signed about acquisition of a larger number of bomb-carriers constructed by Ing. Wladislaw Swiatackiego, which were duly delivered in 1932. Another contract about the delivery of these carriers was concluded on April 9, 1935. In the second half of 1938 Ing. Swiatackiego was hired to adapt, together with Yugoslav experts, his carriers for the new bomber plains Yugoslavia had bought. One of the first purchases from Poland in accordance with the contract of March 18, 1933, was the delivery of 1.000 aircraft bombs of 12 kg wz. 27. During 1932 another exchange of war material with Poland took place.

Until October 27, 1932, 22 hill howitzers of 10 cm M 16, 7 heavy howitzers of 15 cm M 14, 6 long cannon of 104 mm M 15 (3.200 grenades of 104 mm) and 32.000 (28.100) grenades for 15 cm caliber howitzers were bought from Poland. In exchange the Poles were supplied with 70 (69) French field cannon of 75 mm M 1897, (several Russian howitzers of 152 mm M09) and (3.800 grenades of 75 mm). Between 1934 and 1939 Yugoslavia bought from Poland a large quantity of various types of gun-powder and grenade ignitions. The Army of the Kingdom of Yugoslavia had in its arsenal also Polish rifles 7.9 mm wz. 29 which were bought, according to Polish data, in 1938-1939. The first air-business agreement between Poland and the Kingdom of Yugoslavia was realized in 1934 with the purchase of the license for schooling-tourist parasol RWD-8 which was produced by the „Rogożarski“ factory in March 1935 and offered to the Army which didn't accept it (three RWD-8 made under license flew in the Kingdom of Yugoslavia). The „Rogożarski“ factory bought the rights for production of the popular RWD-13 in 1938. This type was signed RVD-13 in Yugoslavia. „Rogożarski“ produced four RVD-13 and (originally) two pieces of the medic version RVD-13C. Yugoslavia

also purchased aircraft equipment in Poland. Through the syndicate SEPEWE the Lvov Aircraft Shop (Lwowskich Warsztatów Lotniczych) managed to sell to the newly-founded factory in Pančevo, „Utva“, and the license for the glider Sokol.

The light Polish mortars of 45 mm Granatik wz. 1936 were on probation in Kragujevac and soon a contract about purchase of 1.200 mortars of 46 mm wz. 36 (with ammunition) was concluded, as well as about production of 8.000 light mortars 46 mm Mod. 36 in Yugoslavia. Due to the outbreak of the war, the mortars were not delivered, but a significant number of them were produced in Yugoslavia until April 6, 1941 in the factories „Jasenica“ in Smederevska Palanka, the „Wagon Factory“ in Kruševac and in the „Wagon Factory“ in Slavonski Brod.

УДК 378.4(437)“1348/1948“(093.2)
327(497.1:437)“1948“(093.2)

**ПРОСЛАВА 600-ГОДИШЊИЦЕ КАРЛОВОГ
УНИВЕРЗИТЕТА У ПРАГУ УОЧИ НАРУШАВАЊА
ЈУГОСЛОВЕНСКО-ЧЕХОСЛОВАЧКИХ ОДНОСА
1948. ГОДИНЕ**

Мр Милан СОВИЉ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У раду је на основу необјављене архивске грађе српских и чешких архива представљена прослава великог јубилеја Карловог универзитета у Прагу у контексту југословенско-чехословачке сарадње у области науке, али и промена у политичком животу Чехословачке 1948. године.

Кључне речи: *Карлов универзитет у Прагу, Чехословачка Република, ФНР Југославија, прослава*

Међу европским државама Чехословачка је уживала велики углед у погледу научног и културног живота, на шта је утицало и важно наслеђе из ранијег периода. Значајне високообразовне институције у Чехословачкој су годинама привлачиле студенте и професоре, не само из земље већ из целе Европе. Између два светска рата, постојао је већи број универзитета, академија и других научних установа. Те институције су углавном биле чешке: три универзитета, два посебна факултета ван универзитета, два универзитета технике, једна уметничка и десет посебно специјализованих академија, три више музичке и једна виша ратна школа.¹ Поред чешких, постојао је један немачки универзитет, два техничка, једна немачка академија и виша музичка школа, као и три руске специјализоване академије.² По

---

¹ Јан Хоржејши, „Школе и народно васпитање“, *Чехословачка*, Београд, 1936, стр. 275.

² *Исто*.

дугој традицији нарочито се истицао Карлов универзитет у Прагу (Karlova Univerzita v Praze). Настао је чак 1348. године и убрајан је у најстарије европске универзитете и уједно први универзитет у средњој Европи.³ Неколико факултета у оквиру Карловог универзитета било је смештено у згради „Каролинума“ на углу Воћног трга (Ovocný trh) и Железне улице (Železná ulice), јужно од Староградског трга (Staroměstské náměstí) у Прагу, да би крајем 20-их година XX века добили своје посебне зграде.⁴

У међуратном периоду број студената у Чехословачкој обично се кретао око 19.500, колико их је било 1921/22. и 1925/26. и преко 20.000 1935/36. године.⁵ На Карловом универзитету у Прагу број студената, али и професора временом се повећавао. Године 1920/21. било је 379 професора и 8.951 студент, 1929/30. 695 професора и 9.934 студента, 1934/35. број професора се незнатно смањило на 686, док је број студената износио 10.614.⁶ Са тешком ситуацијом у којој се нашла чехословачка држава крајем 1938. број студената и професора се значајно променио, тако да је било укупно 7.791 високошколаца, (на Медицинском, Правном, Филозофском, Природном и Богословском факултету) и 456 предавача (редовних и ванредних професора, као и хонорарних доцента). Слично је било и са другим високообразовним институцијама у Чехословачкој крајем 1938. године.⁷ Поред домаћих студената, на чехословачким универзитетима било је и студената из других европских земаља. Међу тим студентима на Карловом универзитету налазили су се и припадници младе српске интелигенције у другој половини XIX века.⁸ Непосредно након Првог светског рата, број југословенских сту-

³ У оснивању Универзитета најзначајнију улогу имао је тадашњи чешки краљ и римско-немачки цар Карло IV Луксембуршки (1346–1378). Карлов универзитет је био организован по угледу на париски и врло брзо је постао познат у целој Европи.

⁴ О историји Карловог универзитета постоји значајна четвортомна едиција *Dějiny Univerzity Karlovy 1348–1990*, I–IV, Praha, 1998.

⁵ Zdeněk Kárník, *České země v éře První republiky (1918–1938), díl třetí, O přežití a o život (1936–1938)*, Praha, 2003, str. 262.

⁶ Исто, стр. 266.

⁷ Масариков универзитет у Брну (Masarykova univerzita v Brně) имао је 3.041 студента (за 250 мање него 1936. године) и 174 професора, Немачки универзитет у Прагу (Deutsche Universität Prag) похађало је 2.285 студената (за око 2.450 мање него 1936) и при том је радило 238 предавача. Украјински слободни универзитет у Прагу (Ukrajinská volná univerzita v Praze) имао је свега 66 студената и 26 предавача, Висока ветеринарска школа у Брну (Vysoká škola zvěrolékařská v Brně) 235 студената и 25 професора (1936. било је 354 студената), Богословско-католички факултет Ћирила и Методија у Оломоуцу (Cyrilometodějská katolická fakulta bohoslovecká v Olomouci) 206 студената (за 106 мање него 1936) и 17 предавача и Хусов евангелистички богословски факултет у Прагу (Husova evangelická fakulta bohoslovecká v Praze) имао је укупно 75 студената (1936. године – 179) и 18 предавача. У истом временском периоду, мањи пораст броја студената забележиле су високе техничке школе у Прагу и Брну, као и Висока пољопривредна школа у Брну. Zdeněk Kárník, *n. d.*, str. 263–264.

⁸ Мирослав Перишић, „Послератни Праг – слика за поређење. Чехословачка средина и југословенски студенти-стипендисти од 1945. године до објављивања Резолуције ИБ“, *Токви историје*, 1–2/2006, Београд, 2006, стр. 91.

дената у Чехословачкој је износио између 700 и 1.000.⁹ Тај број се мењао временом, с тим што су се министарства просвете Краљевине Југославије и Чехословачке Републике трудила да готово стално обезбеде један број реципрочних стипендија, уз помоћ којих су југословенски студенти студирали на чехословачким, а студенти из Чехословачке на југословенским универзитетима. Као знак добрих односа и сарадње у области школства између Чехословачке и Југославије, Председништво Министарског савета ЧСР-а је на својој седници 26. октобра 1933. донело одлуку о свечаном отварању Студентског дома „Краљ Александар“ (Kolej krále Alexandra) за 29. октобар 1933. године.¹⁰ Радило се о троспратној комфорној згради у Стрешовицама, Праг XIX. Када је 1937. број југословенских студената у дому износио мање од стотину, нови станари постали су румунски и чехословачки студенти.¹¹ Ратне прилике утицале су на још веће смањење броја југословенских студената у Чехословачкој, али и на губитак значаја за све чехословачке високообразовне институције, осим за Немачки универзитет у Прагу и друге немачке научне установе.

Завршетком Другог светског рата, Карлов универзитет и друге чехословачке високообразовне школе обновили су своју делатност и наставили са радом. Немачки универзитет у Прагу, немачке техничке високе школе у Прагу и у Брну, као и сви немачки институти у Чехословачкој били су укинати декретом председника ЧСР-а Едварда Бенеша 10. октобра 1945. године. Било је предвиђено да сва имовина немачких факултета и школа постане власништво Карловог универзитета у Прагу и да декрет ступи на снагу са ретроактивним учинком од 17. новембра 1939, када су у време немачке окупације биле затворене чехословачке високообразовне установе.¹² Развијајући се као једна од земаља „народне демократије“, односно држава под совјетским утицајем, Чехословачка је првих послератних година успоставила добру сарадњу са земљама источне и југоисточне Европе. Државе „народних демократија“, а међу њима словенске земље: Чехословачка, Југославија, Бугарска и Пољска нарочиту пажњу су посвећивале високошколском образовању и размени студената. Између ових држава постојала је реципрочна размена студената, тако да је на чехословачким универзитетима студирао одређени број совјетских, југословенских, бугарских и пољских студената.¹³

⁹ Момчило Митровић, „Сарадња Београдског универзитета са универзитетима у Чехословачкој 1918–1939“, *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*, VI, Svazek 1, Sekce historie, politologie a etnologie, Brno, 2006, стр. 299.

¹⁰ Národní archiv (dalje NA), fond: Ministerstvo školství 1918–1949, (dalje MŠ), karton (dalje k.) 357, č. j. 4984, Věc: Otevření „Alexandrovky koleje“ v Praze – slavnost otevření – účast. V Praze dne 27. října 1933.

¹¹ Момчило Митровић, *н. д.*, стр. 301.

¹² Дипломатски архив Министарства спољних послова (даље ДАМСП), фонд: Политичка архива (даље ПА), Чехословачка (даље ЧСР), 1945, фасцикла (даље ф.) 6, п. бр. 6129.

¹³ О југословенским студентима на чехословачким универзитетима у периоду од 1945. до 1948. видети: Бранко Петрановић, „Југословенски студенти-стипендисти у иностранству

У првој послератној школској 1945/46. години на прашким факултетима било је више од 19.000 студената, од чега су 5.500 биле жене. Број домаћих студената из Чешке, Моравске и Словачке био је изражен у односу 30:6:1, уз присутност и мањег броја студената из Закарпатске Украјине, којих је у зимском семестру 1945/46. године било 135.¹⁴ Од страних студената, значајан број чинили су високошколци из Совјетског Савеза и земаља „народних демократија“ – Југославије, Пољске и Бугарске. Један број страних студената стигао је из држава Западне Европе, али и из ваневропских земаља попут САД-а, Ирана, Индије и других.¹⁵ Већина југословенских студената је дошла на студије у Чехословачку крајем децембра 1945. док је један мањи број стигао тек у фебруару, марту, априлу и мају 1946. године. Уз Карлов универзитет, југословенски студенти су студирали и на Високој уметничкој-обртној школи, Чешкој високој школи технике и Државном конзерваторију у Прагу, Високој техничкој школи „Др Едвард Бенеш“ и Масариковом универзитету у Брну, Високој рударској школи у Моравској Острави, као и на Словачком универзитету у Братислави.¹⁶ Југословенски студенти у Прагу обично су уписивали неки од следећих факултета: Агрономски, Машински, Хемијско-технолошки, Архитектонски, Инжињерско-грађевински и Комерцијални. На Карловом универзитету, најинтересантнији факултети за студенте из Југославије били су Медицински и Филозофски.¹⁷ У културном повезивању Југославије и Чехословачке, али и других држава „народних демократија“, важно место је припадало размени студената, нарочито реципрочних стипендиста. У школској 1946/47. години у Чехословачкој је било 46 студента и 29 научних радника - реципрочних стипендиста из словенских земаља. Од тог броја, највећи број стипендиста долазио је из Со-

и страни студенти на југословенским универзитетима 1945–1948. године“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, зборник радова, Београд, 1988, стр. 969–977; Иван Хофман, „Југословени на студијама у Чехословачкој 1945–1948“, *Годишњак за друштвену историју*, свеска 1–3, Београд 2002, стр. 163–178; Мирослав Перишић, *Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд, 2006. (докторска дисертација у рукопису); Мирослав Перишић, „Послератни Праг – слика за поређење. Чехословачка средина и југословенски студенти-стипендисти од 1945. године до објављивања Резолуције ИБ“, *Токови историје*, 1–2/2006, Београд, 2006, стр. 82–112; Мирослав Перишић, „Чехословачка јавност и Резолуција ИБ-а 1948. Искуство југословенских студената у Прагу“, *Историја 20. века*, 1/2006, Београд, 2006, стр. 103–123; Милан Сивиљ, „Југословенски студенти у Чехословачкој 1945–1948“, *Шумадијски анали*, година III, број 3, Крагујевац, 2007, стр. 125–140.

¹⁴ *Dějiny Univerzity Karlovy 1348–1990*, IV, (redaktoři svazku Jan Havránek, Zdeněk Poustka), Praha, 1998, str. 251.

¹⁵ Мирослав Перишић, „Послератни Праг – слика за поређење. Чехословачка средина и југословенски студенти-стипендисти од 1945. године до објављивања Резолуције ИБ“, *Токови историје*, 1–2/2006, Београд, 2006, стр. 86–87.

¹⁶ Архив Србије и Црне Горе (даље АСЦГ), фонд: Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ (даље број фонда 315), број фасцикле 6, број архивске јединице 219, Извештај културног аташеа при амбасади ФНРЈ у Прагу о студентима из Југославије који се налазе на студијама у Чехословачкој, Праг, 16. јул 1946.

¹⁷ АСЦГ, 315-6-219.

вјетског Савеза – 30 (20 студената и десет научних радника), Пољске – 20 (12 студената и осам научних радника), Југославије – 15 (осам студената и седам научних радника) и из Бугарске – десет (шест студената и четири научна радника). Износ реципрочне стипендије за студенте био је 2.000 круна, а за научне раднике 3.000 круна месечно. Чехословачка влада је издвојила укупно 1.790.000 круна за реципрочне стипендије студентима и научним радницима из словенских земаља за студије и специјализацију у Чехословачкој.¹⁸ Наредне 1947/48. године повећао се број студената и научних радника - реципрочних стипендиста, тако да их је било 40 из Совјетског Савеза, 13 из Пољске, 16 из Југославије и 12 из Бугарске. Висина стипендије остала је непромењена.¹⁹ Поред реципрочних стипендиста, на чехословачким универзитетима било је и неречипрочних стипендиста чехословачке владе, затим стипендиста разних институција, као и оних страних студената који су студирали о свом трошку.²⁰ Тако је школске 1947/48. године било 140 југословенских студената неречипрочних стипендиста Владе ЧСР, 50 неречипрочних стипендиста из Бугарске, 20 Лужичких Срба, 12 пољских и десет албанских стипендиста.²¹ На тај начин остваривала се већа сарадња између држава „народних демократија“, а уједно је и совјетски утицај јачао. Слично другим високообразовним установама, и на Карловом универзитету повећавао се број студената из године у годину. Школске 1947/48. на Карловом универзитету студирало је 536 страних студената, од чега највише бугарских (207) и совјетских (115).²² На крају те школске године, било је и 93 југословенска студента.²³

Добри односи Југославије и Чехословачке били су потврђени и настанком правних аката. Након Титове посете Прагу и Братислави марта 1946, у Београд је стигла чехословачка делегација, предвођена председни-

¹⁸ NA, fond: Ministerstvo školství a kultury 1946–1964, (dalje MŠK), k. 1699, č. 97130/46, Věc: Reciproční stipendia do slovanských států ve škol. r. 1946/47.

¹⁹ NA, fond: MŠK, k. 1699, č. 90388/47, Věc: Výměnná stipendia s SSR, Polskem, Jugoslavií a Bulharskem na škol. r. 1947/48 – konkurs.

²⁰ Тешко је утврдити тачан број југословенских студената на чехословачким универзитетима првих послератних година. Поред реципрочних и неречипрочних стипендиста, затим стипендиста савезних и републичких установа у ФНРЈ, било је и студената из Југославије који су студирали о свом трошку и један мањи број југословенских високошколаца који су били у Чехословачкој и пре 1945. године. Проблем утврђивања тачног броја југословенских студената у Чехословачкој представио је и Мирослав Перишић. У једном извештају Одсека за школе и курсеве, који се старао о свим студентима и људима на специјализацији у иностранству, пратећи њихов рад за потребе Кадровског одељења ЦК, истакнуто је да је од 1946. до 1948. студирао укупно 461 југословенски студент и специјализант, као и они који су се школовали о свом трошку. Мирослав Перишић, *н. д.*, стр. 92–94.

²¹ NA, fond: MŠK, k. 1699, č. 23643/48, Věc: Reciproční a nereciproční stipendia se slovanskými státy-I. pololetí r. 1948.

²² *Dějiny Univerzity Karlovy 1348–1990*, IV, Praha, 1998, str. 273.

²³ *Slovanský přehled, Časopis pro poznávání politického, sociálního a kulturního života slovanských národů a států*, ročník XXXIV, 1948, číslo 3–4, str. 228.

ком Владе Здењеком Фирлингером. У згради Председништва Владе у Београду 9. маја 1946. Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и сарадњи у миру²⁴ потписали су Јосип Броз Тито и Здењек Фирлингер.²⁵ Овим уговором, у оквиру петог члана било је предвиђено да се југословенско-чехословачка сарадња прошири и у домену културе, тачније обе стране потписнице обавезале су се да ће учврстити „заједнички и свака у кругу своје делатности, економске, духовне и друге везе“.²⁶ Потписивањем Конвенције о културној сарадњи између ФНРЈ и ЧСР у Београду 27. априла 1947. године, створени су правни оквири и одређени циљеви за развој културних веза две државе.²⁷

У приближавању Југославије и Чехословачке и јачању њихових културних веза значајну улогу имала је сарадња две државе у области науке и школства. Поред југословенских студената, који су од краја 1945. године редовно пристизали у Чехословачку и на њене универзитете, постојали су и други облици сарадње, исказани кроз размену стручних књига и бројних публикација, као и повремена гостовања универзитетских професора. Карлов универзитет у Прагу нарочито је био активан по том питању. На позив овог универзитета, значајну посету Прагу остварио је крајем октобра 1946. године професор Београдског универзитета и председник Српске академије наука др Александар Белић. Још у јуну 1946. било је објављено да ће професор Александар Белић постати почасни доктор Карловог универзитета, први почасни доктор у Чехословачкој из иностранства после Другог светског рата.²⁸ Професор Белић је у Прагу одржао четири предавања којима су присуствовали чехословачки културни и универзитетски радници, представници власти и разне културне организације.²⁹ У једном од извешта-

²⁴ Уговори о пријатељству и узајамној помоћи између земаља „народних демократија“ били су веома лични и настајали су под утицајем Совјетској Савеза. Југославија је такве уговоре склапала са сваком од држава „народне демократије“ по узору на совјетско-југословенски Уговор о пријатељству и узајамној помоћи од 11. априла 1945.

²⁵ Према архивској грађи, објављеним изворима, литератури и штампи, датум потписивања Уговора био је 9. мај 1946. године. Једино Карел Каплан помиње 7. мај (Karel Kaplan, *Československo v poválečné Evropě*, Praha, 2004, str. 231). Одабир 9. маја за потписивање Уговора није био случајан, јер се радило о важном датуму из тек завршеног рата. *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, č. 168/1946, str. 1128–1230; *Документи о спољној политици Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1946*, I, Београд, 1985, стр. 126–127.

²⁶ *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, č. 168/1946, str. 1129.

²⁷ *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, č. 155/1947, str. 812–817; *Документи о спољној политици Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1947*, I, Београд, 1985, стр. 442–446.

²⁸ АСЦГ, фонд: Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ (даље број фонда 314), број фасцикле 18, број архивске јединице 134; фонд: Председништво Владе ФНРЈ (даље број фонда 50), број фасцикле 61, број архивске јединице 148; 50–61–149; 315–55–447; 315–55–455; 315–55–456.

²⁹ Свечаној промоцији др Александра Белића 26. октобра 1946. у Колегијуму Максиму Правног факултета, присуствовали су чехословачки министар просвете др Здењек Неједли, југословенски амбасадор др Дарко Чернеј, представници Министарства просвете ЧСР-а и свих словенских амбасада и делегација у Прагу.

ја културног аташеа Амбасаде Југославије у Прагу др Отона Беркопеца, од 31. октобра 1946, истиче се значај промовисања професора Белића за првог страног почасног доктора у послератној Чехословачкој: „Карлов универзитет одао је признање пре свега научном раду др Белића, а исто тако и признање народима Југославије за њихов велики допринос у борби против фашизма. Именовањем првог иностраног почасног доктора – Југословена, Карлов универзитет манифестирао је велику љубав коју гаји чешки народ према народима Југославије.“³⁰ Након посете Александра Белића, уследили су нови позиви југословенским научницима и универзитетским професорима за гостовања у Чехословачкој. Професор Универзитета у Љубљани др Милко Кос добио је позив Словенског института у Прагу и Филозофског факултета Масариковог универзитета у Брну да у јануару 1947. дође у Чехословачку и одржи бар једно предавање.³¹ Позив за гостовање професор Кос је прихватио и одржао је неколико предавања у Прагу, Брну и Братислави крајем јануара и почетком фебруара 1947. године.³² За април 1947. био је најављен одлазак у Чехословачку професора Филозофског факултета у Београду др Виктора Новака, како би одржао неколико предавања из области палеографије на Карловом универзитету у Прагу, као и у Брну и Оломоуцу.³³ Министарство просвете ФНРЈ одобрило је одсуство професору Новаку и његов одлазак за Чехословачку.³⁴ Универзитетски професор др Радован Лалић такође је добио позив од Филозофског факултета Карловог универзитета и Министарства школства ЧСР-а да крајем маја и почетком јуна 1947. посети Чехословачку и одржи предавања у Прагу, која би „користила учвршћавању сарадње међу југословенском и чехословачком науком“.³⁵ Средином марта 1948. на Карловом универзитету у Прагу, као и у Брну, предавања је одржао др Антун Барац, професор славистике на Загребачком свеучилишту.³⁶ С друге стране, у Југославију су одлазили чехословачки научници и универзитетски професори. Такав облик сарадње није наилазио на проблеме нити било какве препреке све до лета 1948. године.

* * *

У 1948. години дошло је до великих промена у политичком животу Чехословачке које су имале битних последица по њен даљи развој. Иако је Чехословачка убрајана и пре 1948. у једну од држава „народне демократије“, она је све до фебруара 1948. имала коалициону владу и вишепартијски систем. Дешавања из фебруара 1948. показала су спретност и снагу Кому-

³⁰ АСЦГ, 315–55–455.

³¹ АСЦГ, 315–55–461, Предавање унив. проф. М. Коса у ЧСР-у.

³² АСЦГ, 315–55–464.

³³ АСЦГ, 315–55–489.

³⁴ АСЦГ, 315–55–490.

³⁵ АСЦГ, 315–55–553.

³⁶ ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 47406.

нистичке партије Чехословачке (КПЧ), али и њену тежњу ка освајању власти. Јачање КПЧ-а било је видљиво од завршетка Другог светског рата, кроз стално повећавање броја чланова и продирање у све друштвене структуре.³⁷ У току прве две послератне године партијско чланство је било заступљено на више од половине водећих функција народних одбора у држави и готово у свим одборима у унутрашњости земље. До јануара 1948. КПЧ је имала чак 1,3 милиона чланова, више него све друге партије заједно.³⁸ Непремостив јаз између Комунистичке партије Чехословачке и грађанских странака утицао је на све теже функционисање владе. Криза владе била је продубљена подношењем оставки дванаест министара из Народно-социјалистичке, Лидове и Словачко-демократске странке 20. фебруара 1948. године. Развој догађаја показао је припремљеност КПЧ-а за кризну ситуацију. У току неколико дана након поднетих оставки десничарских министара, Комунистичка партија Чехословачке покренула је велики број радника и чланова синдиката, организовани су митинзи подршке председнику КПЧ-а Клементу Готвалду, док су председнику Републике Едварду Бенешу слати унапред припремљени телеграми локалних трговинских синдиката како би прихватио оставке 12 министара.³⁹ У неколико кризних дана, појачао се и притисак Совјетског Савеза на Чехословачку. Бивши совјетски амбасадор Валеријан Зорин допутовао је из Москве у Праг и ступио у контакт са неколико демократских министара, представљајући став СССР-а у погледу кризе владе, да се „то неће толерисати“.⁴⁰ Криза владе била је решена 25. фебруара 1948. када је председник Едвард Бенеш прихватио оставке 12 министара и мандат за састав нове владе поново поверио Клементу Готвалду.⁴¹ Међутим,

³⁷ Након два месеца од ослобођења земље КПЧ је имала 475.000 чланова, да би се тај број знатно увећао на јесен 1945. – 712.000. До марта 1946. чланство КПЧ-а је већ бројало један милион. Уједно, повећавао се и број фабричких и локално-партијских организација, тако да је КПЧ уочи избора маја 1946. имала преко 14.700 разних организација. Резултати избора за Уставотворну скупштину показали су све већи утицај КПЧ-а у чехословачком друштву – од 300 мандата, чешким и словачким комунистима припало је 114. Прве три послератне године чехословачка влада – влада Народног фронта је била коалициона, састављена од странака леве оријентације: чешких и словачких комуниста, као и Социјал-демократске партије, и странака десне оријентације: Народно-социјалистичке, Лидове (Народне) странке и Демократске партије Словачке. Место председника Владе припадало је од лета 1946. најутуцајнијој личности у Комунистичкој партији Чехословачке Клементу Готвалду, док су министри из редова КПЧ-а држали у својим рукама најзначајнија министарства. И поред тога, КПЧ није имала сву власт. ДАМСП, ПА – ЧСР, 1946, ф. 16, п. бр. 6406; ПА – ЧСР, 1946, ф. 16, п. бр. 7869; Josef Korbel, *Twentieth-Century Czechoslovakia: the meanings of its history (1918–1968)*, New York, 1977, p. 223.

³⁸ Josef Korbel, *n. d.*, str. 223–225.

³⁹ Архив Јосипа Броза Тита (даље АЈБТ), фонд: Канцеларија маршала Југославије – Спољнополитичка питања (даље КМЈ), I–3–6/186, Месечни извештај за фебруар 1948. (Праг, 3. март 1948); ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 30, п. бр. 47364; Josef Korbel, *n. d.*, str. 247.

⁴⁰ Josef Korbel, *n. d.*, str. 248.

⁴¹ Према мишљењу југословенског амбасадора Чернеја, пред председником Бенешом су биле само две опције: „Или да прихвати Готвалдов предлог, за којим тако одлучно стоје народне масе... или да тај предлог одбије према захтеву политичких генерала без војске, за

за разлику од јула 1946. када је влада одражавала вишепартијски систем и присутност демократских начела, у фебруару 1948. најзначајнија улога припала је Комунистичкој партији Чехословачке. У спољнополитичкој одређености, по мишљењу југословенског амбасадора у Прагу др Дарка Чернеја, више није било двоумљења, јер су догађаји из фебруара 1948. „поставили Чехословачку републику дефинитивно у ред држава народне демократије“.⁴² После фебруарских дешавања пут ка освајању власти био је слободан за Комунистичку партију Чехословачке. Потврда новонасталих промена очекивала се у мају 1948. на изборима за народну скупштину, док је утицај КПЧ-а постајао све већи не само у политичком животу Чехословачке већ и у домену њеног културног развоја. У таквим околностима вршене су припреме за прославу значајног јубилеја Карловог универзитета – 600 година од његовог оснивања.

Последице фебруарских промена одразиле су се врло брзо на чехословачко друштво. Према извештају амбасадора Чернеја, у готово свим чехословачким институцијама, министарствима, адвокатској комори, савезу новинара, писаца, али и у разним културним установама, након формирања нове владе крајем фебруара 1948. спровођено је „чишћење“, на тај начин што су акциони одбори предлагали листе „неповерљивих лица и познатих реакционара“. „Непожељне особе“ су слате у пензију, на одсуства и једним делом „у јасним случајевима“ отпуштане.⁴³ Југословенска амбасада је имала податак да је са Карловог универзитета „одстрањено неких 17 професора“, чија схватања нису одговарала новој власти.⁴⁴ И међу студентима је било оних који нису са одобравањем прихватили фебруарске промене. Још док је трајала криза владе, 23. фебруара 1948. група од око 4.000 студената протествовала је против политике КПЧ-а на Тргу св. Вацлава у Прагу, међутим то окупљање било је осујећено, а даље ширење демонстрација спречено.⁴⁵

Прослава 600 година постојања Карловог универзитета одвијала се кроз већи број манифестација посвећених средњовековном чешком краљу Карлу IV. Главни посао око целе организације спроводио је Одбор за прославу Карла IV у Прагу (*Výbor pro oslavu Karla IV v Praze*), који је уједно сарађивао и са разним одборима у другим градовима и мањим местима у Чехословачкој. Одбор је имао своје редовне седнице.⁴⁶ Још у току 1947.

које манифестира само безначајан број од неколико стотина студената, чиме би изложио читаву државу опасности генералног штрајка и потпуног хаоса.“

АЈБТ, фонд: КМЈ, I–3–б/186, Месечни извештај за фебруар 1948. (Праг, 3. март 1948)

⁴² Исто.

⁴³ Исто.

⁴⁴ ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 410396.

⁴⁵ ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 45263.

⁴⁶ NA, fond: Ministerstvo informací 1945–1953, Praha (dalje MI), k. 15, inv. číslo 39, č. j. 564/1, Věc: Oslavy Karla IV.

направљени су планови за наредну годину и прославе, чија је заједничка карактеристика била везана за делатност најзначајнијег чешког краља Карла IV. Било је предвиђено да се у марту 1948. обележи годишњица настанка прашког Новог града (Nové město), затим у априлу оснивање прашког универзитета и сећање на Карлову правну и државну делатност и у мају Карлов рођендан и сећање на његову привредну делатност. Прослава посвећена настанку дворца Карлштејн, једне од најзначајнијих чешких готичких грађевина, смештене на око 40 км од Прага, била је планирана за јун 1948. док су за јесен те године биле предвиђене манифестације у знак сећања на оснивачку делатност Карла IV (септембар) и обележавање годишњице смрти познатог чешког краља (новембар).⁴⁷ Као могућа места одржавања бројних прослава помињани су: Позориште на Винохрадима, костели у Новом граду, Карлов универзитет и појединачне зграде прашких факултета, Парламент, Народни музеј, Народно позориште, Дом културе главног града Прага, Карлов трг, катедрала Св. Вита, тврђава Вишеград, Емауски манастир и бројна друга места у Прагу, као и дворац Карлштејн.⁴⁸ Прослава значајног јубилеја Карловог универзитета била је најављена за прву половину априла 1948. и, уз помоћ Одбора за прославу Карла IV у Прагу, у њеној организацији учествовало је Министарство школства Чехословачке Републике. У току неколико дана, колико је прослава требало да траје, било је предвиђено да се одрже свечане академије, концерти, одиграју представе, отворе нове изложбе и приреде бројне културне манифестације кроз које би се истакла важност Карловог универзитета. Такође, прослава је добила и међународни значај јер је из Прага био упућен велики број позива страним универзитетима и научним институцијама како би њихови професори, научници и делегати присуствовали обележавању јубилеја. Почетком 1948. године Сенат Карловог универзитета позвао је представнике научног и културног живота Југославије. За учествовање на прослави испред Универзитета у Београду били су одређени проректор Универзитета инж. Богић Кнежевић, декан Филозофског факултета др Душан Недељковић и декан Економског факултета др Радивоје Увалић, испред Свеучилишта у Загребу ректор др Андрија Кохаревић, професори др Бранимир Гушић и др Марко Костренчић, испред Универзитета у Љубљани ректор др Антон Мелик, као и др Драгомир Крндија, испред свих факултета у Сарајеву.⁴⁹ Све научно-образовне институције у Југославији које су добиле позив за присуствовање прослави у Прагу, након одабира својих делегата, тражиле су од Комитета за школе и науку ФНРЈ сагласност да представници могу и да отпутују за Чехословачку.

⁴⁷ NA, fond: MI, k. 15, inv. číslo 39, č. j. 553/1.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ АСЦГ, 315–55–687; 315–55–696; 315–55–697; 315–55–700.

Промене које су настале у Чехословачкој фебруара 1948. имале су значајног утицаја и на прославу јубилеја Карловог универзитета. Избијање Комунистичке партије Чехословачке у први план, све веће слабљење других грађанских странака и нарочито отпуштање појединих професора и научних радника, није наишло на одобравање у једном броју земаља. Пред сам почетак прославе, број страних универзитета који су отказали долазак и учешће својих представника износио је 32, односно 11 из Енглеске, седам из Швајцарске, пет из САД-а, по два из Белгије, Холандије и Норвешке и по један из Грчке, Данске и Шведске. Према подацима Југословенске амбасаве у Прагу, само су швајцарски универзитети образложили своју одлуку, јер на Карловом универзитету није била обезбеђена „слобода научног истраживања и говора“.⁵⁰ И поред недоласка једног већег броја представника иностраних универзитета, прослава 600 година Карловог универзитета је одржана у планирано време на више места у Прагу. Почела је вечерњим свечаним концертном у згради „Рудолфинум“, у недељу 4. априла 1948, да би већ од наредног дана прослава трајала од раних јутарњих до вечерњих часова. У понедељак 5. априла на слетишту је наступило 1.300 прашких студената у свечаној бригади. Истог дана одржано је прво окупљање представника Карловог универзитета и виђенијих људи јавног живота Чехословачке у Владиславској сали Прашког двора на Храдчанима.⁵¹ У свим црквама у Прагу служено је свечано богослужење, док су у катедрали Св. Вита на Храдчанима чланови академског сената и надбискуп др Беран положили метални венац, дело проф. Штипла, на гробнице чешких краљева.⁵² Из иностранства је пристигао и већи број гостију: делегације совјетских универзитета, професори из САД-а са Бостонског и Харвардског универзитета, као и из Вашингтона, гости из Пољске, ректор и декан Варшавског универзитета, ректор Краковског универзитета, затим ректор Универзитета у Софији и председник Бугарске академије наука, ректор париске Сорбоне, ректор Универзитета у Греноблу и други француски професори, делегат из Египта, професори Универзитета у Риму и многи други.⁵³ Југословенске научне и високообразовне институције представљали су делегати из Београда, Загреба, Љубљане, Сарајева и Скопља: др Стеван Јаковљевић, др Бранко Гушић, инг. Андрија Мохоровичић, др Антон Мелик, др Станко Шкерљ, др Радивоје Увалић, др Бора Милојевић, др Пера Јовановић, др Марко Костренчић, проф. Драгомир Крндија, проф. Славко Поп-Антоски и инж.

⁵⁰ ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 48986.

⁵¹ Владиславска сала (Vladislavský sál) подигнута је између 1492. и 1502. године у време владавине краља Владислава II Јагелонца (1471–1516). Сала је коришћена за разне свечаности, аудијенције и потребе државе.

⁵² NA, fond: MI, k. 15, inv. číslo 39, č. 5698/1948, Věc: Oslavy 600. let Karlovy University. Celková zpráva.

⁵³ *Исцо; Slovanský přehled*, роџник XXXIV, 1948, џисло 3–4, стр. 228.

Богих Кнежевић.⁵⁴ Другог дана прославе, односно 5. априла отворене су и две изложбе „Карлов универзитет 1348–1948“ и „Шест стотина година универзитетске библиотеке“. Владиславска сала Прашког двора била је 6. априла по други пут место окупљања представника државног, универзитетског, јавног и културног живота Чехословачке, као и бројних гостију. Испред чехословачке владе манифестацији су присуствовали председник владе Готвалд, потпредседник Запотоцки и неколико министара – др Неједли, Долански, Копецки, Слобода и др Клементис. Том приликом Клементис Готвалд је одржао и говор, у коме је истакао да се задатак Карловог универзитета огледао у „пружању народу више истинске интелигенције“.⁵⁵ Уз Готвалда, присутнима су се обратили и министар просвете др Неједли, као и професори чехословачких универзитета и поједини гости из иностранства. Међу последњим пристиглим гостима допутовали су у Праг ректор универзитета у Бордоу, делегати из Кембриџа и три делегата мађарских високих школа.⁵⁶

Најважнији дан прославе био је 7. април, када је и обележен дан оснивања Карловог универзитета. Поново је у Владиславској сали одржана свечаност – Међународна универзитетска прослава. Председник Републике др Едвард Бенеш обратио се присутнима и предао је Карловом универзитету обновљену златну булу Карла IV, каквом је он 1348. основао универзитет. Главној прослави присуствовале су најважније личности чехословачког политичког, културног и јавног живота, представници 45 универзитета из целог света, професори из свих словенских земаља, осам професора из САД-а, делегати из Шпаније и Египта, бројне делегације из Француске, Италије, Мађарске и Ирана, као и чланови дипломатског кора у ЧСР-у.⁵⁷ Саветник Југословенске амбасале у Прагу Зденко Штамбук приметио је да је председник Бенеш „говорио клонулим гласом и једва је дошао до краја“, уз истицање да је задатак Карловог универзитета „да служи народу, истини и правној науци“. Према речима Зденка Штамбука „западна реакционарна штампа“ је у Бенешовом говору видела посебну тенденцију председника Чехословачке да „као заробљеник који не сме да говори слободно“ нагласи „слободу науке и савести и осуди поробљиваче чехословачког народа“.⁵⁸ Поред председника Бенеша, говорили су и ректор Сорбоне и секретар Међународног савеза студената. Зденко Штамбук је нарочито истакао говор овог другог, који се „без концепта“ обратио домаћим научним радницима и бројним гостима „с висине као да даје благослов тој професорској сиротињи, потсећајући их да након фебруарских догађаја, треба да буду добри и

⁵⁴ Исто; АСЦГ, 315–55–711.

⁵⁵ NA, fond: MI, k. 15, inv. číslo 39, č. 5698/1948, Věc: Oslavy 600. let Karlovy University. Celková zpráva.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 410396.

послушни⁵⁹. Истог дана, 7. априла у послеподневним часовима окупило се преко хиљаду студената и професора на Правном факултету на заједничкој манифестацији прославе Карловог универзитета.⁶⁰ Прослава је настављена 8. априла у згради „Каролинум“, где је неколико домаћих и страних научника промовисано у звање почасних доктора Карловог универзитета. У питању су били научници из СССР-а: Греков, Исаченко, Каиров, Трајнин, Вавилов, Виноградов (из Москве), Мешчанинов, Орбели и Тарле (Лењинград), затим из Пољске: Лер-Сплавински (Краков), Сирпински и Василковски (Варшава); као и Павлов (Софија), Јаковљевић и Милојевић (Београд), Костренчић (Загреб) и Гривец (Љубљана). Међу новим почасним докторима Карловог универзитета нашла су се свега двојица научника из држава Западне Европе – француски слависта Мазон и професор технике у Цириху Ружичка.⁶¹ Од припремљеног уметничког програма за прославу Карловог универзитета, у Народном позоришту одиграна је Сметанина опера „Продана невеста“, док је под геслом „Филм Универзитету“ у биоскопу Севастопољ на Пршикопима у Прагу II приказан филм „О обућару Матоушу“ (O ševci Matoušovi).⁶² Почаст свим људима који су дали велики допринос настанку, раду и развоју Карловог универзитета, а посебно онима који су погинули у време Другог светског рата, одана је 9. априла. Такође, истакнута су и имена најважнијих научних радника Карловог универзитета и његових факултета од оснивања па до 1948. године. Том приликом окупљенима се обратио ректор Карловог универзитета Бицовски, док је у име студената говорила Милена Блахова, која је напоменула „да су студенти свој први задатак борбе за народ – часно испунили и сада је на њима и да испуне и други – рад за народ“.⁶³ У знак сећања на студенте који су погинули 17. новембра 1939. у време немачке окупације, одликовано је 59 студената-партизана спомен значкама. Прослава 600 година Карловог универзитета завршена је у суботу 10. априла 1948. карневалском поворком прашких студената и студентским вашаром.⁶⁴

Према подацима Министарства информација ЧСР-а, за прославу Карловог универзитета било је пријављено 75 универзитета, 129 делегата и већи број гостију из иностранства.⁶⁵ Све планиране манифестације око прославе јубилеја спроведене су без већих проблема. Југославију су на просла-

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ NA, fond: MI, k. 15, inv. číslo 39, č. 5698/1948, Věc: Oslavy 600. let Karlovy University. Celková zpráva.

⁶¹ *Slovanský přehled*, ročník XXXIV, 1948, číslo 3–4, str. 228–229.

⁶² NA, fond: MI, k. 15, inv. číslo 39, č. 5698/1948, Věc: Oslavy 600. let Karlovy University. Celková zpráva.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ NA, fond: MI, k. 15, inv. číslo 39, č. 3054/1948, Věc: Oslavy 600. výročí založení Karlovy University.

ви представљали универзитетски професори, научни и културни радници, као и службеници Амбасаде у Прагу. Министарство иностраних послова у Београду добијало је извештаје од Југословенске амбасаде о самој прослави и учешћу гостију из Југославије. Као што је истакнуто, четворо југословенских научника добило је титулу почасних доктора Карловог универзитета, али је по речима саветника Амбасаде ФНРЈ Зденка Штамбука цео чин промоције имао један необичан карактер, јер су докторанти били „присиљени“ да обуку свечано одело.⁶⁶ Значајно југословенско учешће студената, професора и ректора било је 7. априла када је у вечерњим сатима било приређено „вече међународне студентске узајамности“. Према извештају Амбасаде ФНРЈ, југословенски студенти су се истакли песмом и игром, док је група професора и ректора из Југославије била једина професорска делегација те вечери међу студентима. У оцењивању целе манифестације, истакнута је релативно позитивна оцена, јер је читава прослава по речима Зденка Штамбука протекла „у знаку велике помпе средовјечног карактера“, који с друге стране „за наше људе није схватљив“. Такав карактер прославе био је једним делом због „идолопоклонства Западу“.⁶⁷ Југословенском дипломатском представнику није промакла ни реакција једног броја гостујућих професора 8. априла, када је на пријему у организацији Социјалистичке академије и Словенског комитета ЧСР-а, било речи о марксизму. Код свих присутних није са одушевљењем прихваћено мишљење да је „марксизам једина права наука и да се треба борити да он победи на свим секторима знања“.⁶⁸ Након завршене прославе, ректор Јаковљевић је отпутовао из Прага 12. априла а остали југословенски професори дан касније.

* * *

У периоду након прославе Карловог универзитета настављено је учвршћивање власти Комунистичке партије Чехословачке. Иако су представници Југословенске амбасаде, у Прагу исказивали позитиван став према променама у унутрашњополитичком развоју Чехословачке, уочаване су и одређене разлике у ставу чехословачког руководства према ФНРЈ након фебруарске кризе.⁶⁹ У току посете делегације Народне скупштине ФНРЈ на челу са Мошом Пијадом, од 30. априла до 11. маја 1948. године, Зденко Штамбук изнео је низ примедби на рачун високих чехословачких државника. По речима саветника Амбасаде, код руководећег чехословачког фактора није било „нарочите топлине и пажње“, јер је југословенска делегација,

⁶⁶ ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 410396.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ То се може довести у везу и са заштравањем југословенско-совјетских односа у првој половини 1948. године.

када је стигла у Праг, чекала на железничкој станици од шест до осам сати ујутру да неко дође по њих и дочека их. У току првог дана боравка у Прагу, југословенску делегацију примили су председник Уставотворне народне скупштине Јозеф Давид и потпредседник владе Антоњин Запотоцки, који је изјавио „да није имао, неколико минута пре тога, ни појма да долази наша делегација“.⁷⁰ Нови проблем појавио се приликом прославе Првог маја у Прагу, јер првобитно за југословенску делегацију није било места на главној трибини, већ „на прозорима неке зграде“. Ипак, неспоразум је решен на најбољи могући начин и делегација Народне скупштине ФНРЈ присуствовала је великој прослави посматрајући програм са главне трибине.⁷¹ Радило се о јединственој прослави Првог маја у целој Чехословачкој, која је по први пут од ослобођења земље организована у том облику. Према чехословачким подацима било је 173.000 људи у поворци, али по мишљењу Зденка Штамбука „манифестација није показала неко нарочито високо расположење маса“, док је црвених заставица, Стаљинових и Титових слика било око стотину.⁷² Приликом посете Братислави, југословенску делегацију је по програму требало да прими председник Збора повереника Хусак, али је он отпутовао за Праг, тако да су гости из Југославије посетили председника Словачког народног већа Шмиткеа. У току десетак дана боравка у Чехословачкој, југословенска делегација је поред Прага и Братиславе била и у Моравској Острави, видели су железару и коксару у Витковицама, фабрику „Бата“ (Bat'a) у Злину, „Шкодине заводе“ и градску пивару у Плзњу, Карлове Вари и у Словачкој фабрику „Бата“ у Свиту, Банску Бистрицу, Ружомберок, Високе Татре и бању Силијач. Поред Давида, Запотоцког и Шмиткеа, југословенски гости су били у аудијенцији и код председника владе Готвалда и министра иностраних послова Клементиса. У завршном делу извештаја Зденко Штамбук напомиње: „Истина је да је делегација дошла у ЧСР у једном моменту, када су руководиоци државе били врло запослени прославом 1. маја и уставом, те припремама за изборе. Можда је и то деловало на тако површан и слабо организован пријем. Највећу пажњу је ипак посветило руководство чсл. Парламента.“⁷³

Промене настале у фебруару 1948. потврђене су изборима за Народну скупштину 30. маја исте године. У припремама за нове парламентарне изборе КПЧ је поред уобичајних метода кампање и организовања многобројних конференција, применила и „методе личног, непосредног убеђивања, ишло се од куће до куће“. Политици Народног фронта, коју је готово

⁷⁰ ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 413772, Боравак парламентарне делегације ФНРЈ у ЧСР.

⁷¹ Исто.

⁷² ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 413770, Прослава 1. маја у Чехословачкој.

⁷³ ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 413772, Боравак парламентарне делегације ФНРЈ у ЧСР.

у потпуности контролисала КПЧ, није могла да се супротстави ниједна демократска странка, чији је утицај све више слабио. На изборима је гласало 7.205.356 бирача (90%). Од тог броја за Народни фронт изјаснило се 6.431.111 или 89,3% гласача, док је за „белу листу“ било 774.245 људи или 10,7% (у питању су били непопуњени листићи).⁷⁴ Највећи број гласова Народни фронт је добио у индустријским и пограничним крајевима, а најмањи у Моравској и Словачкој. Значајнији број белих листића био је у областима, где је било јако десно крило народних социјалиста, у Пардубицама, плзењском и остравском крају. Око 30% свештенства је на више места демонстративно гласало белим листићима, док је 70% клера гласало тајно. Процењивало се да је у Словачкој око 200 до 250 хиљада људи (10–13%) бојкотовало изборе.⁷⁵ Били су забележени и случајеви убацивања Бенешових и Масарикових слика у гласачку кутију, или листова са разним порукама.⁷⁶ Председник Републике Едвард Бенеш није изашао на изборе, док су Клемент Готвалд, руководиоци КПЧ-а и чланови владе сви гласали јавно.⁷⁷

Јединствена листа Народног фронта је према резултатима избора победила у свим крајевима Чехословачке, тако да нови режим у Скупштини није имао опозицију. Чешки и словачки комунисти, као и социјал-демократи имали су 90% мандата, док су остала места у Парламенту добили људи из бивших демократских странака који су прихватили програм Народног фронта.⁷⁸ Преузимање власти КПЧ-а је у потпуности завршено у току јуна 1948. године. У извештајима југословенских дипломатских представника у ЧСР-у, као и у вестима новинских агенција, истицано је погоршање здравственог

⁷⁴ АЈБТ, фонд: КМЈ, I–3–б/186, Резултати избора од 30. маја 1948. године (Праг, 3. јун 1948.); ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 415425.

⁷⁵ ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 30, п. бр. 417319.

⁷⁶ Зденко Штамбук је телеграмом од 3. јуна 1948. обавестио МИП у Београду о једној од порука на гласачким листићима у појединим местима у Словачкој: „Чиста девица Марија тражи да на изборима додате чисти бели листић.“ У једном другом обраћању Зденка Штамбука југословенском МИП-у, такође од 3. јуна 1948. представљен је сам начин гласања: „Сваки бирач пре гласања добио је два листка. Један фронтovski исписан са обадве стране и један празан, бели. Пошто је дошао на бирачко место и легимисао се комисији, бирач је ишао за параван да стави гласачки лист у коверту, потом је пред комисијом гласао, стављајући у урну затворени коверат, са гласачким листићом, а други пред комисијом бацио је у корпу. Ако је бацио у корпу листић Народног фронта то се могло видети јер је исписан са обадве стране. Исто тако се могло видети бели листић. Народнофронтовци бацили су паролу „ко иде за параван нема чисте намере“ и гласали масовно јавно, не идући за параван. Реакција је, међутим, прибегла следећем трику: Листић народног фронта ставила је у џеп, а у коверту лист исписан протукомунистичким паролама, Бенешеву или Масарикову слику или Зенклову слику, а бели листић у корпу. Према писању штампе поједини овакви листићи били су исписани са паролама *Heil Hitler!*“

ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 415032; ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 415425; АЈБТ, фонд: КМЈ, I–3–б/186, Резултати избора од 30. маја 1948. године (Праг, 3. јун 1948).

⁷⁷ ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 415032.

⁷⁸ АСЦГ, фонд: Новинска агенција „Танјуг“ (даље број фонда 112), фасцикла 32, билтен број 304, 1. јун 1948.

стања председника Републике Едварда Бенеша и најављивана је могућност његовог повлачења из политике. Уставотворна народна скупштина усвојила је 9. маја 1948. нови устав ЧСР-а, пошто је његов пројекат првобитно прошао кроз јавну дискусију.⁷⁹ Међутим, Едвард Бенеш више од месец дана није потписао Устав и обнародовао га, што је, према иностарним новинским агенцијама, указивало на то да се председник Републике не слаже са новим највишим државним актом, чији су чланови одговарали новонасталим променама и политици КПЧ-а.⁸⁰ Нешто што је најављивано недељама раније догодило се 7. јуна 1948, када је Едвард Бенеш поднео оставку на место председника Републике.⁸¹ Већ 9. јуна на снагу је ступио нови устав, а наредног дана одржано је и прво заседање Народне скупштине, на коме су посланици положили заклетву.⁸² Након оставке Едварда Бенеша, појавила се и кандидатура Клемената Готвалда за председника. Поводом тих догађаја, Југословенска амбасада је послала МИП-у депешу: „У масама је оставка Бенеша имала великог одјека, али инцидентна и демонстрација није нигде било. У штампи се и даље о Бенешу пише најбоље и настоје се уверити масе да је главни узрок оставке Бенешове болест. Кандидација Готвалда за президента изазвала је чуђење и није наишла на одушевљење у масама.“⁸³ Готово све највеће европске и светске новинске агенције пренеле су вест о Бенешовој оставци.⁸⁴ Народна скупштина изгласала је 12. јуна Закон о бирању председника републике, који је дозвољавао могућност да се председник бира аklamацијом ако најмање трећина народних посланика предложи једног кандидата. То је и учињено већ 14. јуна када је Народна скупштина аklamацијом изабрала за председника Републике Клемент Готвалда. Истог дана влада је поднела оставку. Први корак новог председника односио се на давање мандата за састав нове владе Антоњину Запотоцком, дотадашњем потпредседнику владе. Већ 15. јуна Запотоцки је формирао нову владу, којој је Народна скупштина изгласала поверење 18. јуна 1948. године.⁸⁵

Са новим променама у политичком животу, Чехословачка је била у потпуности у рукама КПЧ-а. Њена међународна политика била је окренута ка Истоку и, сходно томе, са погоршањем југословенско-совјетских односа дошло је до нарушавања сарадње Југославије и Чехословачке на свим ни-

⁷⁹ АСЦГ, фонд: Савез комуниста Југославије – Комисија за међународне односе и везе – Чехословачка (даље број фонда 507), IX, 22/II–39, кутија (даље к.) 8.

⁸⁰ АСЦГ, 112–32–32, билтен број 305, 1. јун 1948; билтен број 307, 2. јун 1948.

⁸¹ АСЦГ, 112–32–32, билтен број 318, 8. јун 1948.

⁸² ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 417071.

⁸³ АСЦГ, 507, IX, 22/II–23, к. 8.

⁸⁴ АСЦГ, 112–32–32, билтен број 318, 8. јун 1948; билтен број 319, 8. јун 1948; билтен број 321, 9. јун 1948.

⁸⁵ ДАМСП, ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 417071; ПА–ЧСР, 1948, ф. 27, п. бр. 418934; АСЦГ, 507, IX, 22/II–39, к. 8.

воима. Доношење Резолуције Информбироа на лето 1948. означило је и почетак раскидања југословенско-чехословачких веза. У време информбироовске кризе, када су се Југославија и Чехословачка све више удаљавале једна од друге, Карлов универзитет у Прагу послао је јануара 1949. Министарству иностраних послова у Београду три јубиларне медаље издате приликом прославе 600-годишњице те високообразовне институције. Министарство иностраних послова требало је да медаље уручи Српској академији наука, Културном друштву Југославија–Чехословачка у Београду и Словеначкој академији наука и уметности у Љубљани. Међутим, у МИП-у је оцењено да је број јубиларних медаља послатих из Прага требало да буде већи, јер су на прослави учествовали и представници Универзитета у Београду, Загребу и Скопљу, као и Загребачке академије. Југословенској амбасади у Прагу упућен је из Београда допис у коме је тражено да се „ствар испита“ и сазна из „којих разлога поменуте установе нису добиле јубиларне медаље“.⁸⁶ Све док је трајала криза у односима Југославије и Совјетског Савеза, као и других држава „народне демократије“, сарадња југословенских и чехословачких високообразовних и научних институција није могла да се развија и напредује.

---

⁸⁶ ДАМСП, ПА–ЧСР, 1949, ф. 21, п. бр. 4904.

Summary

The Celebration of the 600 Years of Charles's University in Prague on the Eve of the Spoiling of the Yugoslav-Czechoslovak Relations in 1948

Key words: *Charles University of Prague, Republic of Czechoslovakia, FPR Yugoslavia, celebration*

Charles's University in Prague had a long tradition and enjoyed great reputation among European university institutions. Foreign students, a certain number of Yugoslavs among them, also studied at the faculties of this University. Cooperation between Charles's University and the Yugoslav universities evolved through the exchange of expert publications as well as through mutual visits of professors and outstanding scholars.

In late October 1946 professor of the Belgrade University and the chairman of the Serbian Academy of Sciences, Aleksandar Belić, was elected doctor *honoris causa* of Charles's University, being the first foreign doctor *honoris causa* after WWII.

An important jubilee of Charles's University was celebrated in April 1948 marking the 600th anniversary of the foundation of the University within the framework of celebrations devoted to the mediaeval Bohemian king Charles IV. During the celebration between April 4 and 10, 1948 festive academies, concerts, performances, students' gatherings were held in several places in Prague, new exhibitions were opened and important personages who contributed greatly to the founding, work and development of Charles's University were honored, and particularly those who fell during WWII. The changes in the political life of Czechoslovakia in February 1948 and coming to the fore of the Communist Party of Czechoslovakia, spurred some foreign universities to refrain from sending delegates to the celebration. Despite that, numerous guests from European and other countries took part at the celebration of the great jubilee of Charles's University. Representatives of Yugoslav universities, scholarly institutions and the Yugoslav Embassy in Prague were also among them.

БАЊОЛУЧКА ЕПАРХИЈА И НОВА ВЛАСТ 1945–1947. ГОДИНЕ

Мр Драган ШУЋУР
Војни свештеник, Бања Лука

АПСТРАКТ: У раду се на основу архивских извора, штампе и релевантне литературе износи однос нове власти и Бањолучке епархије у периоду 1945–1947. године. Рад се бави положајем свештенства, узурпацијом и експропријацијом црквене имовине, као и об новом црквеног живота на подручју ове епархије послје Другог свјетског рата.

Кључне ријечи: Бањолучка епархија, свештенство, црквена општина, црква, парохија, парох, аграрна комисија, експропријација, нова власт, градски народни одбор

Однос нове власти према свештенству

Могло би се рећи да први сусрет Српске православне цркве са новом комунистичком влашћу није најављивао сукоб који је слиједио. Представнике Српске православне цркве захватило је одушевљење када је Црвена армија заједно са партизанима ослободила Београд. Све је пливало у народноослободилачком и панславистичком одушевљењу. Међутим, народноослободилачка фатаморгана брзо је ишчезла. Нова власт, атеистичка по свом суштинском опредјељењу, настојала је да се утемељи у народу.¹

---

¹ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књ. 3, Келн, 1986, стр. 182–185.

Новим уставом од 31. јануара 1946. озакоњена је одвојеност цркве од државе, али не и државе од цркве.²

Као што се могло очекивати, свештенство је било прво на удару нове власти. Уследили су не само друштвено-политички него и физички напади,³ са ликвидацијама свештеника. Комунисти нису штедјели животе свештеника које су сматрали политичким и идеолошким противницима. У Србији су убили 46, у Црној Гори 33, у Босни, Херцеговини и Славонији 46 свештеника. За СПЦ то су били тешки и ненадокнадиви губици.⁴

Свештенство Бањолучке епархије, које је за вријеме рата било на удару усташке власти, нашло се у сличном положају доласком комунистичке власти. Страдање свештенства настављено је и послје рата. Нова власт је на самом почетку своје владавине ликвидирала неколико свештеника. Тако су комунисти убили сљедеће свештенике: Јована Марчетића, пароха шљиванског, Миладина Петровића, пароха лепеничког, Мирослава Глушца, пароха хадровског, Тодора Кондића, пароха маринског, Николу Пејовића, пароха челиначког, Милорада Балабана, пароха рогољског, Луку Марчетића, парох марићког, и јеромонаха Георгијеа (Сулевић) из манастира Гомионица.⁵ Поред ликвидираних, још шест свештеника вођено је као нестали: Бранко Кусоњић, Милош Васиљевић, Ђорђе Сулић, Михаило Фљак, Кајица Кострешевић и Доситеј Обрадовић.⁶ Од несталих свештеника, Кајица Кострешевић је био у затвору од новембра 1945. до 3. јуна 1946. Војни суд у Бањој Луци га је осудио на 15 година затвора. Од истог суда били су осуђени Драгутин Павић, парох драксенићки, на пет,⁷ и Душан Млађеновић, парох јаворански, на осам година затвора.⁸

Дио свештенства остао је у Србији послје рата, јер је било много препрека за њихов повратак. Свештеници који су хтјели да се врате на своје парохије морали су имати дозволу власти.⁹ Да ли из личног оклијевања да се врате или због забране власти, у Србији је остало 12 свештеника: Душан Мачкић, Милан Јовановић, Војин Инђић, Григорије Крижановски, Мирко

² Димшо Перић, *Црквено право*, Београд, 1999, стр. 218–228.

³ Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, стр. 185.

⁴ Драгољуб Р. Живојиновић, *Српска православна црква и нова власт 1944–1950*, Србиње–Београд–Ваљево–Минхен, 1998, стр. 14.

⁵ Саво Б. Јовић, *Утамничена Црква*, Београд, 2002, стр. 70 и 79; *Шематизам Епархије бањолучке*, Бања Лука, 2000, стр. 84.

⁶ АБиХ, Фонд Комисије за вјерска питања, несређена грађа, кутија, бр. 1, Извјештај о стању појединих конфесија Црквеног суда Епархије бањолучке Вјерској комисији БиХ од 24. априла 1946.

⁷ АЕБЛ, у архиви Епархије бањолучке налази се несређена грађа сложена у фасциклама, ф. 3, Списак осуђених свештеника достављен Синоду из 1949.

⁸ Вељко Ђурић Мишна, *Летопис Српске православне цркве 1946–1958*, књ. 1, стр. 393.

⁹ Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, ИНИС, Београд, 2002, стр. 166.

Обрадовић, Милан Лабус, Јован Кукавчић, Стеван Бодрожа, Чедо Радуловић, Петар Ђуровић, Предислав Миливојевић и Павле Убавић.¹⁰

Свештеници који су нову власт дочекали у својим парохијама били су изложени физичким нападима,¹¹ затим различитом арсеналу притисака, малтретирања, обмањивања и забрана. Тако је у августу 1945. свештеник Јово Давидовић из Бање Луке, послао неколико писама Здравственом одсеку Градског народног одбора у Бањој Луци. Прота се жалио да га већ трећи пут Градски народни одбор погрешно обавјештава о мјесту са кога креће спровод, као и о времену поласка спровода из мртвачнице. Жалба је упућена да би се зауставило непотребно мучење пароха и погрешно обавјештавање усменим путем које су чиниле градске власти.¹² Међутим, са погрешним обавјештавањем настављено је и писменим путем. Градски народни одбор упутио је 11. августа писмени позив свештенику Јови Давидовићу да обави сахрану два друга (војна лица) и да ће спровод кренути у 14 часова из војне болнице у Бојић-хану. Кад је прота дошао, у мртвачници је било само једно тијело, које је чекало родбину да дође из Приједора, а сахрана је требало да се обави тек сутрадан. На ово, као и на претходна три погрешна обавјештења у посљедњих 20 дана, Управа парохије уложила је жалбу Окружном народном одбору.¹³ Градски народни одбор кривицу за ова обмањивања пребацрио је на војну болницу, која је њих погрешно извјештавала.¹⁴

Забране које су доносиле локалне власти и испољавање самовоље појединаца, представника нове власти не само што су понижавале свештенство епархије већ су и ометале црквени живот. Један такав примјер представља случај из Пискавице. Наиме, Срески народни одбор Пискавице издао је наредбу свим парохијским управама на свом подручју да се у недјељу, 28. октобра 1945. забрањују сви пирови, свадбе и крштења. Забрана је издата због политичког збора који је требало да буде одржан у сусједној Омарској. Ипак, овај срески одбор одобрио је вјенчање младенаца из Омарске, али под условом да се све мора обавити до осам сати ујутру, јер касније почиње политички збор.¹⁵ Сличан случај догодио се и у селу Разбоју, у срезу србачком.

¹⁰ АБиХ, КВП, к. бр. 1, Извјештај о стању појединих конфесија Црквеног суда Епархије бањолучке Вјерској комисији БиХ од 24. априла 1946.

¹¹ У извјештају Синода о раду сједница одржаних од 26. 10. до 30. 11. 1946. стоји да се умољава надлежни архијереј да поднесе извјештај о резултату судског поступка против нападача на протојереја Симу Кондића, пароха у Босанском Новом, затим, упућен је протест Државној комисији за вјерска питања против СНО у Српцу што је иселио из парохијског дома свештенике у Босанском Кобашу и Српцу. *Гласник СПЦ*, бр. 1, 1947. стр. 6.

¹² АЕБЛ, ф. бр. 1, Жалба свештеника Јована Давидовића ГНО од 5. августа 1945.

¹³ АЕБЛ, ф. бр. 1, Жалба свештеника Јована Давидовића ГНО од 11. августа 1945.

¹⁴ АЕБЛ, ф. бр. 1, Писмо ГНО Српској православној парохији бањолучкој од 13. августа 1945.

¹⁵ В. Ђурић, *н. д.*, стр. 68–69.

У овом мјесту уочи празника Усјековања главе светог Јована Крститеља, председник мјесног одбора одузео је црквене кључеве од црквењака и опсовао попа и цркву наређујући да сутра на празник не звоне звона и да се не отвара црква. Разлог овоме био је политички збор, на који је требало усмјерити народ, а не у цркву. Како овај председник није долазио нити вратио кључеве, богослужење се није могло обавити. Исти председник покушао је да забрани богослужење и на Преображење, 19. августа 1945, кад је храмовна слава.¹⁶ Самовоља локалних политичара испољавала се на различите начине, што показује примјер из села Рудице (архијерејско намјесништво босансконовско). На други дан Васкрса 1946, народни посланик Светозар Вејновић попео се на црквене степенице и испред самих црквених врата, док је свештеник обављао вјерски обред, одржао окупљеној маси дуг говор. Послије њега политичке говоре су одржала и двојица грађана. На примједбу свештеника да није умјесно држати политичке говоре испред црквених врата, посланик је одговорио: „За добро народа смијем и у цркви држати“. Исте године у цркви мркоњићкој није прочитана посланица, јер је за вријеме богослужења у олтар ушао шеф унутрашњих послова Среског народног одбора и саопштио свештенику да није пожељно да чита посланицу. Подсјетио је свештеника да има дјецу и упозорио га.

О понижавању или боље рећи малтретирању свештеника Бањолучке епархије свједочи Живко Врховац, тада млади четник кога су власти стрпале у затвор. Живко Врховац у својим *Мемоарима* свједочи да су свештеници били затворени у тврђави Кастел кад је он тамо дошао, и да је њих 14 чекало на суђење. Било је шест православних, а осам римокатоличких свештеника. Од православних најчувенији је био свештеник Улетиловић, који је био из Бање Луке, а остали су били из околних мјеста. Послије пет мјесеци тамницења, командир га је изабрао за кочијаша, а кад је изашао ван зицина Кастела, видио је да су затворени свештеници упрегнути да вуку кола. Њих седам са обје стране руде, требало су да развозе дрва, по касарнама, са Бањолучког поља. Он је само требало да их тјера и чува да не побјегну. Врховац наводи да је прота Улетиловић био на врху руде и уздигнуте главе носио свој јарам кроз Господску улицу. Кад би мало изашли из центра, прота би почео да рже и рита се као коњ, да би показао народу како се комунисти иживљавају над људима. То је трајало пуних 20 дана.¹⁷

Послије рата први пут је прослављена слава Светог Ђирила и Методија у селу Кршљама, срез босансконовски. На њој је присуствовао велики број вјерника, а свештеник Никодим Плавшић је служио литургију. У својој проповиједи свештеник је поменуо омладину у контексту пете заповијести

¹⁶ Исто, стр. 70.

¹⁷ Живко Врховац, *Мемоари командира Кокорске чете*, Бесједа, Бања Лука, 2002, стр. 209–210.

Божје, истичући како омладина треба да слуша и поштује своје родитеље и старије.¹⁸ Злонамјерно пренијета вијест да је свештеник вријеђао омладину изазвала је гњев код Милана Сенића, секретара СНО-а у Босанском Новом. На црквеном збору у Малој Рујишкој и на другим мјестима секретар је пред народом грдио свештеника Никодима узвикујући: „Да је тај поп сад овдје, њега би омладина убила“.¹⁹ Због напада и вређања проте Никодима, Црквена општина чађавичка упутила је жалбу Земаљској комисији за вјерска питања у Сарајеву. У њој се износи страдање проте Никодима у Првом и Другом свјетском рату, његов пристојан живот, као и то да није вријеђао омладину у својој проповиједи. Истом органу у Сарајеву упутио је жалбу Црквени суд Православне епархије бањолучке, због напада на вјерског функционера за рад који врши у законском оквиру.²⁰ Вјерска комисија случај је прослиједила Окружном народном одбору у Бањој Луци, да га испита и обавијести Председништво.²¹ Након спроведене истраге, Комисија за вјерска питања извјестила је Српско-православну општину чађавичку поводом случаја свештеника Никодима Плавшића. Ова комисија изнијела је мишљење да представници народних власти имају право да на јавним зборовима критикују вјерске органе уколико се они огријеше о прописе народних власти.²²

Напади на свештенике, малтретирања, привођења, као и осуђивања на дугогодишње казне наставиће се и у годинама које су слиједиле.

Скрнављење и рушење црквене имовине

Осим напада на свештенике Епархије, представници нове власти вршили су и скрнављење црквених објеката. О једном таквом догађају обавијестио је Свети архијерејски синод да су половином августа 1946. официри ЈА, Мирко Вранић и Ђуро Лукић пуцали у надгробни крст у порти цркве у Стројицама (срез јајачки). Поводом овог кривичног дјела Синод је обавијестио Државну комисију за вјерска питања 30. септембра 1946, како би надлежне власти кривично гониле поменуте војнике.²³

¹⁸ АБиХ, КВП, к. бр. 1, Жалба Црквене општине Чађавица Председништву Владе НРБиХ, Земаљској комисији за вјерска питања, од 15. јуна 1946.

¹⁹ Исто.

²⁰ АБиХ, КВП, к. бр. 1, Жалба Црквеног суда Епархије бањолучке Председништву Владе НРБиХ, Земаљској комисији за вјерска питања, од 18. јуна 1946.

²¹ АБиХ, КВП, к. бр. 1, Писмо Председништва Владе НРБиХ Окружном народном одбору Бања Лука од 29. јуна 1946.

²² АБиХ, КВП, к. бр. 1, Извјештај Вјерске комисије Српско-православној црквеној општини чађавичкој Босански Нови од 10. августа 1946.

²³ Вељко Ђурић Мишна, *Летопис Српске православне цркве 1945–1958*, књ. 2, стр. 790.

Са војском је имала проблема и Црквена општина бањолучка. Наиме, војници пекарске чете порушили су ограду тек ограђеног православног гробља (Васиљева башта) у Бањој Луци. Гробље је ограђено уз велика материјална одрицања, а војници су 2. августа порушили један дио ограде. Црквена општина упутила је жалбу 16. августа 1946. Команди 27. дивизије, због причињене материјалне штете, а и да се забрани војницима прелазак преко ограде.²⁴

Узурпација црквене имовине

Осим свештенства, које је било на мети комунистичке власти, иста судбина задесила је и црквену имовину Бањолучке епархије. Комунисти су у току рата узурпирали црквене објекте за своје потребе, а последице рата нова власт наставила је са узурпацијом парохијских домова и других црквених објеката на подручју цијеле епархије.

Бањолучка епархија је у Прањавору посједовала зграду са двориштем коју је Срески народни одбор тога мјеста запосјео без дозволе представника црквене власти и у њу 1. октобра 1945. смјестио народну основну школу. Порушени су унутрашњи зидови да би се добиле учионице, а двориште је претворено у игралиште. Црквени суд Епархије бањолучке упутио је молбу Одјељењу за просвјету Окружног народног одбора у Бањој Луци. У њој се износи да је Срески народни одбор у Прањавору знао да је у згради постојала једна просторија која је била освештана за цркву 1939. и да се она не може употребљавати у лаичке профане сврхе. Затим, да је под хипотеком и да епархија мора да плаћа порез на некретнине. На крају, Црквени суд умољава Окружни народни одбор да посредује код Среског народног одбора да се правилним путем установи и плати најамнина од запосједања зграде.²⁵

Како су окупатори 1941. срушили православну цркву у Котор Варошу, православни живаљ је остао без богомоље у овом граду. Кад се 1945. вратио парох которварошки, прво је хтио да оспособи једну салу у парохијском дому за обављање богослужења. Међутим, до те сале није могао да дође јер ју је Срески народни одбор овог града узео за одржавање кино представа и других приредби.²⁶

Сличан случај догодио се у Босанском Новом, у којем је у току рата срушена црква. Кад се вратио свештеник на парохију, молио је Градски народни одбор да му дозволи да у једној од двије црквене зграде врши

²⁴ АЕБЛ, ф. бр. 2, Жалба СПЦО Бања Лука Команди 27. дивизије од 16. августа 1946.

²⁵ АБиХ, КВП, к. бр. 1, Молба Црквеног суда Епархије бањолучке Одјељењу за просвјету Окружног народног одбора у Бањој Луци од 25. априла 1946.

²⁶ АБиХ, КВП, к. бр. 2, Жалба Црквеног суда Епархије Вјерској комисији БиХ од 1. децембра 1950.

богослужење. Одбор му није могао изаћи у сусрет јер је у једној згради била смјештена гимназија и основна школа, а у другој војска.²⁷

Проблем са локалним властима имала је парохија у Рибнику, срез кључки. Наиме, Мјесни народни одбор у Горњем Рибнику одлучио је да на црквеном земљишту подигне просвјетни дом за омладину, на мјесту гдје је била црквена кућа коју је окупатор срушио у борбама током 1944. Поводом овог случаја Црквени суд Епархије бањалучке обратио се молбом Окружном народном одбору у Бањој Луци тражећи да заштити црквену својину од поменутог мјесног одбора.²⁸ О овим конкретним случајевима узурпације црквене имовине Црквени суд обавијестио је и Вјерску комисију у Сарајеву.²⁹ Вјерска комисија је о оба наведена случаја писменим саопштењем обавијестила Црквени суд Бањолучке епархије 29. маја 1946. У саопштењу се наводи да је СНО у Прњавору дужан да са Епархијом склопи најамни уговор, те да је дужан да плаћа најамнину од дана запосједања зграде. Затим, да без дозволе црквених власти не може изводити никакву адаптацију објекта. Што се тиче подизања дома за омладину у Рибнику, комисија износи да земљиште као градилиште не спада под удар аграрне реформе, а ако се ради о аграрном земљишту, није МНО надлежан да доноси никакво рјешење, већ окружна аграрна комисија.³⁰

Српска православна црквена општина бањолучка жалила се Управном одјељењу Окружног народног одбора у Бањој Луци 10. септембра 1945, због узурпације зграде у Улици 4, број 2. Окружни народни одбор Бања Лука у црквеној згради одржава курсеве милиције. За потребе милиције запосједнут је цијели први спрат, са шест великих соба и предсобља. На другом спрату заузет је стан са три собе, за комесара поручника Теофика Кобашлића. Такође, у дворишту исте зграде, заузете су четири собе, које су им служиле за кухињу, трпезарију и кухињско спремиште.³¹

Иста општина жалила се Одјељењу за социјалну политику Окружног народног одбора у Бањој Луци, због заузимања црквене зграде у Улици 4, у бившој основној школи. Поменуто одјељење заузело је све просторије и попунило их потребним инвентаром за отварање Дома за преноћиште инвалида.³²

²⁷ АБиХ, КВП, к. бр. 1, Жалба СПЦО Босански Нови Вјерској комисији БиХ од 9. јула 1947.

²⁸ АБиХ, КВП, к. бр. 1, Молба Црквеног суда Епархије бањолучке Окружном народном одбору у Бањој Луци од 26. априла 1946.

²⁹ АБиХ, КВП, к. бр. 1, Представка Црквеног суда Епархије бањолучке Земалској комисији БиХ за вјерска питања у Сарајеву, од 28. априла 1946.

³⁰ АБиХ, КВП, к. бр. 1, Писмено саопштење Вјерске комисије Црквеном суду Епархије бањолучке од 29. маја 1946.

³¹ АЕБЛ, ф. бр. 1, Жалба СПЦО у Бањој Луци Управном одјељењу ОНО у Бањој Луци од 10. септембра 1945.

³² АЕБЛ, ф. бр. 1, Жалба СПЦО у Бањој Луци Одјељењу за социјалну политику ОНО у Бањој Луци од 10. септембра 1945.

У кућу ове црквене општине у алеји Југословенске армије бр. 2 уселио се Хамдија Куленовић, избјеглица из Бихаћа. У њој је прије рата станао службеник Епархије Милан Мачкић. Након повратка из избјеглиштва није могао да уђе у стан, јер Хамдија Куленовић није хтио да се исели. Поводом овог случаја Црквена општина обратила се Одсјеку за станове ГНО Бања Лука, да се Мачкићу врати стан у кући Црквене општине.³³

Узурпација црквених објеката за потребе нове власти настављена је и у годинама које су долазиле.

Спор око црквеног земљишта Јабучик у Бањој Луци

Хришћанска црква је одувјек подизала богомоље (храмове) на костима својих мученика. Тако је и Српска православна црква, тачније Бањолучка епархија, подигла храм у центру Бање Луке, на мјесту Јабучик, гдје су страдали њени вјерници.

Црквена општина је прије Другог свјетског рата тежила да купи баш то земљиште, због тога што су ту у првој половини 19. вијека набијени на колац и мученички пострадали православни Срби, учесници Машићке буне. Црква је подигнута на костима мученика палих за вјеру и отачаство. За куповину земљишта и за градњу цркве Црквена општина утрошила је сав иметак који је стицала и штедела 60 година.³⁴ С обзиром на то да је пројекат градње био веома скуп, Црквена општина обратила се за помоћ државним органима и краљу Александру. Зидање Саборног храма било је један од највећих и најзначајнијих градитељских подухвата Српске православне цркве у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, тј. Краљевини Југославији.³⁵

Подигнути Саборни храм као ријетко архитектонско дјело био је украс града и цијеле Босанске Крајине. У априлу 1941. године Нијемци су бомбом оштетили олтарски свод, а усташе су га порушиле до темеља. Грађевински стручњаци изјаснили су се да цркву није потребно рушити јер се оштећења могу поправити и да здању с те стране не пријети опасност.³⁶ Послије насилног рушења Саборног храма скинута су звона, а цигла и

³³ АЕБЛ, ф. бр. 3, Молба Црквене општине Бања Лука Одсјеку за станове ГНО Бања Лука од 24. марта 1947.

³⁴ АЕБЛ, ф. бр. 2, Молба Црквене општине Окружном народном одбору од 2. априла 1946.

³⁵ Горан Лагиновић, *Српска православна црква у Босанској Крајини (1918–1941)*, Бања Лука 2006, стр. 83–87.

³⁶ Без обзира на то што су инжењери Боровница и Вулић изнијели стручно мишљење да се храм може поправити, Виктору Гутићу било је важније мишљење Фрање Микуша, који је рекао да храм треба срушити. Послије овог донесено је рјешење да се храм руши, иако су други инжењери дали изјаве да ће рушење коштати више него поправка цркве. *Гласник Српске православне цркве* бр. 4, 1953, стр. 66.

други грађевински материјал су разнесени. Послије рата звона су пронађена у Јасеновцу (на подручју логора) захваљујући Проки Кукићу и Милету Видаковићу из Јасеновца.³⁷ Остаци грађевинског материјала са храма (цигле, мермерне плоче и др.) разлијели су кочијаши, који су их продавали грађанима Бање Луке.³⁸

Православни вјерници су одмах по ослобођењу Бање Луке хтјели да на том мјесту подигну неки видан, симболичан знак као спомен на бивши храм.³⁹ Одлучили су се на то јер је био прва жртва нанијета Србима, а и зато што по црквеним правилима сва мјеста на којима су порушени храмови треба да се означи видним знаком крста.⁴⁰

Проблеми са новим властима у вези са овим црквеним земљиштем почели су одмах послје рата. Наиме, Црквени суд Православне епархије бањолучке, обратио се 1945. Светом архијерејском синоду извјештајем у којем стоји да је без питања црквених власти, грађевинско предузеће почело са копањем рупе и стављањем дрвеног обелиска, а да је испред зграде Банског двора направљена трибина са које се држе говори народу који се скупља на простору негдашње цркве и порте. Поводом овог случаја, Синод се 13. децембра 1945. обратио Предсједништву Министарског савјета, наводећи да се двапут обратио Окружном народном одбору у Бањој Луци, тржећи да се мјеста порушених цркава обиљеже крстом. Затим се Савезна влада моли да нареди надлежним властима обустављање радова и подизање обелиска. Предсједништво Министарског савјета писало је 25. децембра Окружном народном одбору у Бањој Луци о Синодовом захтјеву, наводећи га у цјелини и захтијевајући обавјештење о проблему.⁴¹

Спор представника цркве са властима у вези са црквиштем наставио се и у 1946. години. Жеља представника Бањолучке епархије била је да се црквиште огради ниском оградом, а на мјесту гдје је био олтар да се подигне крст и спомен-плоча са сликом порушеног храма.⁴² На конкурс који је расписала Црквена општина прихваћена је понуда грађевинског предузетника Николе Бјелајца, по којој је требало да буде подигнут мермерни стуб са крстом на врху и спомен-плоча са сликом срушеног храма.⁴³ Црквена

³⁷ АЕБЛ, ф. бр. 2, Захвалница Црквене општине Проки Кукићу и Мили Видаковићу од 28. фебруара 1946.

³⁸ Црквена општина покренула је спор против Ивице Макора који је од кочијаша купио цигле и саградио дио куће. Ивица Макор, послје изгубљеног спора са Црквеном општином, морао је да плати сваку циглу по цијени коју је одредила техничка комисија јер се радило о веома скупој и квалитетној цигли.

³⁹ АЕБЛ, ф. бр. 2, Молба Црквене општине Градском народном одбору од 13. марта 1946.

⁴⁰ АЕБЛ, ф. бр. 2, Молба Црквене општине Окружном народном одбору од 2. априла 1946.

⁴¹ В. Ђурић, *н. д.*, књ. 2, стр. 587.

⁴² АЕБЛ, ф. бр. 2, Молба Црквене општине ГНО од 13. марта 1946.

⁴³ АЕБЛ, ф. бр. 2, Писмо Црквене општине Николи Бјелајцу, грађевинском предузетнику, од 22. марта 1946.

општина је 22. марта 1946. Грађевинском одјељењу Градског народног одбора саопштила своје намјере, као и жеље православног народа овог краја.⁴⁴ Одговор Градског народног одбора Црквеној општини услиједио је 30. марта 1946. године. У њему стоји да је на сједници градске скупштине одлучено да се на црквишту Јабучик подигне спомен-костурница у знак захвалности жртвама ослободилачког рата. Ову одлуку подржао је савјет угледних грађана Срба из Бање Луке, који је сазвао Градски одбор 29. марта 1946.⁴⁵ Окружном народном одбору је 2. априла поднесена жалба на одлуку Градског одбора у којој је изнијето да је црквиште власништво Црквене општине и да се на њему не може ништа градити осим цркве. Без Епархијског управног одбора и одобрења Патријаршијског савјета Црквена општина не може да отуђи своје земљиште. Наводећи да поменути одбор има довољно свог земљишта које би било погодно за градњу костурнице, Црквени одбор позвао се и на то да је приватна својина загарантована Декларацијом на другом засједању ЗАВНОБИХ-а.⁴⁶ Умјесто одговора на жалбу, на црквишту је одбор АФЖ-а Бање Луке посијао траву а 10. јула почело се са довожењем четвртастих камених блокова. Црквена општина се обратила државном тужиоцу да заштити њену својину износећи да је црквиште у њеном власништву.⁴⁷ Одговор Јавног тужилаштва Бањолучког округа стигао је 23. јула са оправдањем да нису у могућности да зауставе довожење камења на црквиште и обуставе радове.⁴⁸ Са истом жалбом Црквена општина обратила се Вјерској комисији при Пресједништву Владе БиХ износећи да се од 13. јула почело са копањем и ужурбаним радом у смјенама на подизању споменика.⁴⁹ У међувремену, 15. маја Окружна аграрна комисија у Бањој Луци донијела је одлуку да земљишни посјед СПЦО Бања Лука не спада под удар аграрне реформе.⁵⁰

С обзиром на то да се са радовима наставило без дозволе Црквене општине, она се обратила највишим представницима власти у Београду и Сарајеву, и то: администратору Бањолучке епархије епископу зворничко-тузланском Нектарију, Светом архијерејском синоду СПЦ-а, Бранку Чубриловићу, Марку Вујачићу, Јосипу Брозу Титу, предсједнику Контролне комисије за БиХ Осману Карабеговићу, јавном тужиоцу и другима.⁵¹ Обраћање

⁴⁴ АЕБЛ, ф. бр. 2, Писмо Грађевинском одјељењу ГНО, од 22. марта 1946.

⁴⁵ АЕБЛ, ф. бр. 2, Одговор ГНО СПЦО Бања Лука од 30. марта 1946.

⁴⁶ АЕБЛ, ф. бр. 2, Жалба Црквене општине Окружном народном одбору од 2. априла 1946.

⁴⁷ АЕБЛ, ф. бр. 2, Жалба Државном тужиоцу од 11. јула 1946.

⁴⁸ АЕБЛ, ф. бр. 2, Јавно тужилаштво Бањолучког округа СПЦО Бања Лука од 23. јула 1946.

⁴⁹ АБиХ, КВП, к. бр. 1, Жалба Вјерској комисији при Предсједништву Владе БиХ од 15. јула 1946.

⁵⁰ АРС, Оформљени фонд аграрне реформе и колонизације, Арик бр. 102-2-1946.

⁵¹ АЕБЛ, ф. 2, Писмо архијерејског замјеника Јове Давидовића епископу зворничко-тузланском Нектарију, администратору Бањолучке епархије.

Синода СПЦ-а Земаљској комисији за вјерске послове при Предсједништву Владе НРБиХ 18. јула у вези са проблемом црквешта остало је без резултата.⁵²

Међутим, рад на подизању споменика настављен је и поред свих поднесених жалби. Будући да се радило у смјенама, градња је била при крају јер је споменик требало да буде завршен до 27. јула за прославу дана устанка у БиХ.

Настојећи да ријеше проблем представници Градског народног одбора позвали су 23. јула свештенике Јову Давидовића и Ђорђа Врањешевећа да нађу споразумно рјешење. Признајући да су погријешили што раније нису преговарали, представници Градског народног одбора понудили су компензацију – одштету за земљиште. Споразум се морао постићи прије 27. јула, да би се народни празник прославио у што већој хармонији свих грађана, без обзира на вјеру и народност.⁵³ Свештеници су изјавили да они немају законска права да донесу овакву одлуку, па су предложили да се сазове сједница Повјеренства Бањолучке епархије. Сједница је сазвана 24. јула у 19 часова и на њој су били присутни чланови Повјеренства и представници власти. Под притиском и обећањем представника власти да ће дати адекватну цијену за земљиште, Повјеренство је пристало на споразум. Разлози због којих је прихваћена понуда били су: споменик је већ био завршен и нису га подизале само власти Бање Луке већ и државне власти. Такође, Повјеренство је увидјело да не може сачувати земљиште, а новац који добију могу да искористе за подизање новог храма на другом мјесту.⁵⁴ Црквена општина упутила је приједлог вишим црквеним властима да се спорно земљиште уступи државним властима уз компензацију – противриједност земљишта.⁵⁵ Своје задовољство због постигнутог споразума између Црквене општине и Градског народног одбора изразили су највиши представници власти у БиХ.⁵⁶ Процјену црквеног земљишта требало је да изврши комисија формирана од купаца и црквених власти.⁵⁷

Борба Бањолучке епархије, као и цијеле Српске православне цркве против бесправне узурпације земљишта на мјесту Јабучик трајала је без успјеха од завршетка рата па до августа 1946. године. Тако је Бања Лука

⁵² АБиХ, КВП, к. бр. 1, Обраћање Светог архијерејског синода Комисији за вјерска питања БиХ од 18. јула 1946.

⁵³ АЕБЛ, ф. бр. 2, Писмо предсједника Црквене општине свештеника Ђорђа Врањешевећа Епархијском управном одбору, од 29. августа 1946.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ АЕБЛ, ф. бр. 2, Писмо Црквене општине Инспекторату Контролне комисије за округ бањолучки, од 25. јула 1946.

⁵⁶ АЕБЛ, ф. бр. 2, Писмо Предсједништва Владе БиХ СПЦО Бања Лука од 1. августа 1946.

⁵⁷ АЕБЛ, ф. бр. 2, Писмо Црквеног суда Епархије бањолучке СПЦО Бања Лука од 23. август 1946.

била без храма од 1941. до 1967, а богослужења су вршена у импровизованој капели у Владичанском двору, у то вријеме једином богослужбеном мјесту у граду.⁵⁸

Експропријација црквеног земљишта

Закон о аграрној реформи и колонизацији, који је Привремена народна скупштина изгласала 23. 8. 1945, био је један од првих Закона који је донијела нова власт.⁵⁹ Почетком 1946. донесен је Закон о аграрној реформи и колонизацији за територију Босне и Херцеговине.⁶⁰ Закон је спроводило Министарство пољопривреде и сточарства уз сарадњу органа народне власти. Поред поменутог министарства, основане су окружне аграрне комисије (при окружним народним одборима), среске аграрне комисије (при среским народним одборима), градске аграрне комисије (при градским народним одборима), мјесне аграрне комисије (при мјесним народним одборима), мјесни народни одбор и зборови аграрних интересената. Све набројане комисије почеле су са радом почетком марта 1946. године.

Одузимање црквеног земљишта вршиле су окружне аграрне комисије, јер се дио оваквих посједа налазио у више срезова. Аграрна реформа тешко је погодила Српску православну цркву, самим тим и Бањолучку епархију. Та реформа значила је одузимање имања манастирима и парохијама, тј. њихово економско слабљење.⁶¹ Сљедећи примјери вјерно одсликавају тадашњу реалност на терену Бањолучке епархије.

Црквеној општини Србац аграрна комисија при мјесном одбору одузела је двије трећине земље и три зграде које су се налазиле на црквеној земљи. Ова општина имала је око 115 дунума земље и три зграде (једну велику у којој је био црквени дом и двије мање). Осим тога, Црквена општина дала је појединцима мање комаде свог земљишта да на њему подигну куће и остале потребне зграде, а да цркви плаћају само закупнину на земљиште. Епархијски црквени суд тражио је од Земаљске комисије за вјерска питања да се поништи рјешење од 27. марта аграрне комисије при Мјесном одбору у Српцу, о одузимању црквених зграда, а да се у погледу одузимања обрадиве земље има у виду да терет издржавања свештеника

⁵⁸ Падом комунистичког система и захваљујући разумијевању нове власти у Републици Српској, Црквеној општини бањолучкој дата је дозвола за обнову порушеног храма а споменик палим борцима пренесен је на другу локацију. Изградња новог храма Христа Спаситеља, на темељима страдалног Саборног храма Свете тројице, отпочела је 17. октобра 1993, освештањем темеља које је обавио патријарх Павле. *Шематизам Епархије бањолучке, н. д.*, стр. 174.

⁵⁹ Р. Радић, *н. д.*, стр. 179.

⁶⁰ *Службени лист ФБиХ*, бр. 2 од 9. 1. 1946.

⁶¹ В. Ђурић, *н. д.*, књ. 2, стр. 543.

и одржавања цркве пада на Црквену општину.⁶² Одговор Вјерске комисије био је позитиван, са образложењем да је Мјесни народни одбор Србац неправилно и ненадлежно донио одлуку о одузимању црквене имовине. Будући да је за правна лица задужена окружна аграрна комисија, Вјерска комисија предлаже незадовољној странци да се жали Министарству пољопривреде и сточарства.⁶³ У међувремену, Окружна аграрна комисија у Бањој Луци одржала је 10. јуна јавну аграрну расправу по предмету експропријације земљишног посједа Црквене општине Србац. На темељу исказа свједока и саслушања аграрних интересената и представника Црквене општине донијела је одлуку о одузимању црквене земље. Од Црквене општине Србац одузет је земљишни посјед од 40 дунума и додијељен беземљашима. У одлуци још стоји да се Црквеној општини Србац оставља остали земљишни посјед за потребе цркве, црквено двориште и гробље.⁶⁴ Поводом ове одлуке Црквена општина Србац упутила је жалбу Министарству пољопривреде и сточарства. У жалби се наводи да се на одузетом земљишту на којем су бескућници подигли своје куће налазе и двије куће које је подигла црквена општина. У наставку жалбе моли се поменуто министарство да поништи претходну и донесе нову одлуку, у којој ће Црквеној општини остати ове двије куће.⁶⁵ Истом министарству Црквена општина послала је надопуну жалбе наводећи да она нема више од 100 дунума обрадиве земље те јој се не треба ништа одузети.⁶⁶ Министарство пољопривреде и сточарства донијело је одлуку да се жалба Црквене општине Србац одбија, а одлука Окружне аграрне комисије у Бањој Луци остаје на снази.⁶⁷

На удару Окружне аграрне комисије у Бањој Луци био је и земљишни посјед Црквене општине Ситнеши. Одлуком поменуте комисије, од 197 дунума колико је имала ова општина прије аграрне реформе оствљено јој је 96 дунума.⁶⁸

У Лакташима је 4. маја 1946. године одржана расправа Окружне аграрне комисије поводом одузимања земљишног посједа СПЦО у Кукуљима. Ова црквена општина имала је земљишни посјед од 121 дунума земље. Одлуком поменуте комисије од 4. јуна, Црквеној општини у Кукуљама експроприсана је обрадива земља површине 71 дунум. Земљиште је одузето без икакве одштете, у корист земљишног фонда аграрне реформе. За

⁶² АБиХ, КВП, к. бр. 1, Писмо Црквеног суда Епархије бањолучке Вјерској комисији БиХ од 26. априла 1946.

⁶³ АБиХ, КВП, к. бр. 1, Одговор Вјерске комисије Црквеном суду Бањолучке епархије од 29. маја 1946.

⁶⁴ АРС, ОФАРИК, Арик бр. 380-2-1946, Одлука.

⁶⁵ АРС, ОФАРИК, Жалба СПЦО Србац Министарству пољопривреде и сточарства.

⁶⁶ АРС, ОФАРИК, Надопуна жалби од 17. 8. 1946. године.

⁶⁷ АРС, ОФАРИК, Арик бр. 24.691/1946, Одлука.

⁶⁸ АРС, ОФАРИК, Арик бр. 373-2-1946, Одлука.

црквено двориште, гробље и за издржавање цркве остављено је 50 дунума земљишног посједа на мјесту гдје ће то одредити надлежна комисија.⁶⁹

Седмог маја 1946. у Приједору, Окружна аграрна комисија одржала је расправу о предмету експропријације земљишног посједа СПЦО у Приједору. На расправи је изнесено да Црквена општина Приједор има земљишни посјед од 132 дунума и пет зграда. Комисија је донела одлуку да се овој црквеној општини одузима 77 дунума у корист земљишног фонда аграрне реформе и колонизације. Цркви је остављено само 55 дунума земљишта за гробља и црквено двориште.⁷⁰ На ову одлуку Црквена општина жалила се Министарству пољопривреде и сточарства износећи да је само њено земљиште дошло под удар аграрне реформе, а не и земљиште друге двије вјеске заједнице, да Црквена општина нема пет већ четири зграде и ако се одузме 77 дунума земаљишта, гдје ће се сахрањивати житељи српско-православне вјероисповијести за 10 или 15 година.⁷¹

Земљишни посјед СПЦО у Кљевцима, срез Сански Мост, био је предмет расправе Окружне аграрне комисије одржане 8. маја у Санском Мосту. Изнесено је да ова црквена општина има 123 дунума земље, као и да је црква порушена у рату и да не постоји вјероватноћа и могућност да се ускоро обнови. На основу изнијетих чињеница, Комисија је донијела одлуку о одузимању 113 дунума земље. СПЦО у Кљевцима остављено је само 10 дунума земљишног посједа за црквено двориште и гробље.⁷²

Окружна аграрна комисија одржала је 11. маја 1946. године у Босанском Новом јавну расправу у вези са експропријацијом земљишног посједа Црквене општине у овом граду. На расправи је изнесено да Црквена општина посједује земљишни посјед површине 61 дунум, да се од прихода са тог земљишта издржава и да јој је за вријеме рата срушена црква. Послије ове расправе комисија је 23. јуна донијела одлуку да се од СПЦО у Босанском Новом одузме 31 дунум у корист земљишног фонда аграрне реформе и колонизације.⁷³ На ову одлуку Црквена општина уложила је жалбу Министарству пољопривреде и сточарства. У благовремено поднијетој жалби наводи се да је већи дио земљишта био под храстовом шумом, која је за вријеме рата исјечена, а да је обрадива земља давана чувару гробља као накнада за његов рад.⁷⁴ Министарство је одбило жалбу Црквене општине у

⁶⁹ АРС, ОФАРИК, Арик бр. 242-2-1946, Одлука.

⁷⁰ АРС, ОФАРИК, Арик бр. 257-2-1946; Од АРСБЛ, ОФАРИК, Арик бр. 270-2-1946, Одлука.

⁷¹ АРС, ОФАРИК, Жалба Управног одбора СПЦО у Приједору Министарству пољопривреде и сточарства, од 2. јула 1946.

⁷² АРС, ОФАРИК, Арик бр. 261-2-1946, Одлука.

⁷³ АРС, ОФАРИК, Арик бр. 270-2-1946, Одлука.

⁷⁴ АРС, ОФАРИК, Арик бр. 24692/46.

Босанском Новом и оставило на снази одлуку Окружне аграрне комисије од 23. јуна 1946.⁷⁵

У вези са земљиштем које је у посједу СПЦО Бања Лука расправљала је Окружна аграрна комисија 15. маја у Бањој Луци. Ова црквена општина имала је земљишни посјед од 103 дунума, од тога 20 дунума неплодног, а 83 дунума обрадивог земљишта. Одлука која је била донијета представљала је праву ријеткост јер је поменутој општини остављен земљишни посјед који је имала и прије аграрне реформе.⁷⁶

Ријеткост је представљала и одлука Окружне аграрне комисије од 8. августа донесена поводом експропријације црквеног земљишта СПЦО Драксенић, срез Босанска Дубица. Комисија је донијела одлуку да земљишни посјед ове црквене општине не потпада под удар аграрне реформе.⁷⁷

Експропријација земљишта на цијелој територији Бањолучке епархије настављена је и у наредним годинама.

Обнова црквеног живота

Црквени живот Епархије бањолучке био је прекинут ратом, а да би једна епархија могла да функционише, неопходно је да има своју јерархију, храмове и вјерни народ. Убиством владике Платона и свештеника, одласком великог броја свештеника за вријеме рата, као и ликвидацијом оних неподобних послје рата, јерархија је била скоро уништена. Као и свештеници, тако су и храмови били жртве окупације: велики број цркава био је порушен и неупотребљив за богослужење. Православни народ који је живио на подручју Епархије био је масовно убијан у току рата и налазио се пред истребљењем. Кад се све ово узме у обзир, може се видјети да је Бањолучка епархија била у тешком положају послје рата.

Без обзира на све недаће које су задесиле Цркву на подручју Епархије бањолучке за вријеме рата и послје њега, доласком комунистичке власти она је покушала да се опорави и обнови црквени живот. За администратора Епархије постављен је епископ зворничко-тузлански Нектарије Круљ, а преостали свештеници настојали су да обављају своје црквене дужности.

Одмах по ослобођењу Бање Луке и повратку свештеника појавио се проблем богомоље за православне вјернике који живе у овом граду. Тако је протојереј Јово Давидовић оспособио за богослужење једну већу просторију у згради Митрополије. Ту малу капелу украсио је дио иконостаса

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ АРС, ОФАРИК, Арик бр. 102-2-1946, Одлука.

⁷⁷ АРС, ОФАРИК, Арик бр. 265-2-46, Одлука.

из цркве Св. Ђорђа,⁷⁸ који је чувала све вријеме рата гђа Јелена Шипка. Освећење привремене богомоље извршио је 16. децембра 1945. прота Јово Давидовић, уз садејство двојице свештеника и једног ђакона. У том светом чину учествовало је преко 500 вјерника, грађана Бање Луке. Од тога дана редовно су се одржавале службе Божје, а приступило се и формирању црквеног хора.⁷⁹

Гроб митрополита бањолучког Василија (1908–1938)⁸⁰ оскрнављен за вријеме рата, уређен је и поправљен у току 1945. године.⁸¹

На приједлог администратора Бањолучке епархије, епископа Нектарија укинута су мисионарске парохије, хрваћанска, ресавачко-прњаворска и новодубравска.⁸² Остаци ових парохија придодати су сусједним парохијама.⁸³

Његово преосвештенство епископ зворничко-тузлански Нектарије, обављајући своје епископске дужности, одликовао је јереја Ђорђа Врањешевевића, пароха бањолучкога, и Никодима Плавшића, пароха чађавичког, у чин протојереја, у марту 1946. У складу са одлуком Светог архијерејског синода од 22. марта 1946, епископ Нектарије упутио је 16. маја 1946. позив јереју Чедомиру Радуловићу да се врати на своју свештеничку дужност. Наиме, овај свештеник напустио је своје свештеничко-црквене дужности и без одобрења и сагласности архијереја прешао у свјетовну службу.⁸⁴

У канонску посјету Бањолучкој епархији владика Нектарије дошао је 8. марта 1946. Дочекао га је знатан број вјерника, иако нису знали тачно вријеме његовог доласка. У Недјељу православља владика Нектарије је прије свете литургије освештао новосаграђени звоник, на који су подигнута два нађена звона, од шест колико их је било на обје порушене цркве у Бањој Луци. У току ове посјете епископ Нектарије одржао је састанак са Повјеренством Црквене општине бањолучке, са свештенством Архијерејског намјесништва бањолучког, а предсједавао је и на сједници Епархијског

⁷⁸ Храм Светог великомученика Георгија, који је био на Петрићевцу у Бањој Луци, срушен је 1941. године.

⁷⁹ *Гласник Српске православне цркве*, бр. 1, 1946, стр. 15.

⁸⁰ Митрополит Василије сахрањен је 1938. у цркви Св. вмч. Георгија на Петрићевцу у Бањој Луци. Послије рушења овог храма земни остаци митрополита Василија пренесени су и сахрањени на гробљу ребровачке цркве у Бањој Луци.

⁸¹ *Гласник Српске православне цркве*, бр. 2, 1946, стр. 20.

⁸² Ове парохије основане су због колониста из Галиције, Украјинаца и Русина који су досељени за вријеме Аустро-Угарске на подручје Прњавора, али их је било и око Дервенте, Бање Луке и Приједора. Пред Други свјетски рат постојале су четири добро уређене парохије, са око 5.000 вјерника. У току рата у срезovima прњаворском, бањолучком и приједорском, под пријетњом силе и одизамања имања преведено је у унију око 5.000 православних Украјинаца и Русина. *Шематизам...*, стр. 389–391.

⁸³ *Гласник Српске православне цркве*, бр. 2, 1946, стр. 23.

⁸⁴ *Исто*, бр. 6, 1946, стр. 90–91.

савјета, првој послѣје марта 1941. године. Послѣдњи дан његове посјете, 16. марта, епископ Нектарије одслужио је заупокојену литургију епископу Платону и другим побијеним Србима, након чега је одржао парастос и прелио гроб епископа Платона. Срдачно испраћен, владика Нектарије у подневним часовима напустио је Бањолучку епархију.⁸⁵

Откопавање посмртних остатака проте Душана Суботића,⁸⁶ обављено је 3. маја 1946. Посмртни остаци пренесени су на босанскоградишко гробље и положени у породичну гробницу. Знатан број вјерника дочекао је посмртне остатке проте Суботића, на челу са мјесним парохом Илијом Јовановићем. Послѣје помена на градишком гробљу, одржали су пригодне говоре прота Јово Давидовић и покојников рођак Рајко Малић. Након тога кости су положене на вјечни починак, у питомој равници Лијевча поља, за које је почивши прота Суботић живио, дјелао и умро.⁸⁷

Да су свештеници Епархије покушали да успоставе нормално стање и у финансијама, показује и одобрење буџета Епархије за 1946. годину добијено од Патријаршијског управног одбора.⁸⁸ Међутим, и поред усвојеног буџета за 1946, Епархија је била у тешкој материјалној ситуацији, што показује случај Црквене општине чађавичке. У овој парохији у селу Рудице, које се налази на путу Босански Нови – Бихаћ, била је зграда која је у току рата порушена заједно са црквом. У доњем дијелу зграде била је смјештена основна школа, са станом за учитеља, а на горњем спрату била је парохијска канцеларија са станом за свештеника. Ово село је страдало за вријеме рата, а у цијелој парохији срушено је више од 150 кућа. Црквена општина обратила се Народној скупштини БиХ да јој додијели новчану помоћ за обнову црквено-школске зграде.⁸⁹ Скупштина БиХ је 5. јануара 1946. разматрала овај случај и прослиједила га Влади, тачније Вјерској комисији, јер она није располагала никаквим кредитом за обнову порушених установа.⁹⁰ У међувремену, Црквена општина обратила се и Вјерској комисији за додјелу помоћи. Међутим, поменута комисија случај је прослиједила Министарству просвјете, са приједлогом да се изађе у сусрет

⁸⁵ Исто, бр. 7, 1946, стр. 106.

⁸⁶ Прота Душан Суботић убијен је заједно са владиком Платоном 5. маја 1941. Убиство је извршено по налогу злогласног стожерника Виктора Гутића, на 5-6 км, на путу Бања Лука – Котор Варош, а мртва тијела бачена су у ријеку Врбању. Ријека је тијело масакрираног проте избацила 24. маја, у селу Врбањи, гдје је и сахрањен. Видети: *Споменица православних свештеника 1941–1945*, Београд, 1960, стр. 137.

⁸⁷ *Гласник Српске православне цркве*, бр. 8, 1946, стр. 125.

⁸⁸ Исто, бр. 5, 1946.

⁸⁹ АБиХ, КВП, к. бр. 1, Молба СПЦО у Чађавици Народној Скупштини ФБиХ од 31. децембра 1945.

⁹⁰ АБиХ, КВП, к. бр. 1, Писмено обраћање Народне Скупштине, Вјерској комисији од 9. јануара 1946.

Црквеној општини.⁹¹ Министарство је обавијестило Вјерску комисију и Црквену општину чађавичку да није у могућности да додијели тражену помоћ за обнову црквено-школске зграде.⁹²

Поред материјалних проблема, Епархија је имала и невоље са вјеронауком. У извјештају Црквеног суда Вјерској комисији од 24. априла 1946. године, Епархија бањолучка имала је само два свештена лица која су предавала вјеронауку.⁹³ С обзиром на то да је вјеронаука постепено избаћивана из школа разним законима и уредбама,⁹⁴ Епархија је настојала да се прилагоди новонасталој ситуацији. Због тешких материјаланих прилика, Црквена општина бањолучка обратила се Управном одбору Епархије бањолучке да сама издржава своје вјероучитеље. Црквена општина имала је само два вјероучитеља, и то ђакона Илију Адамовића за средње, и проту Мирка Мацуру за основне школе. Извјештавајући о овоме, Црквена општина моли епархијске или црквене власти да се вјерска настава уредно обавља и дјеца вјерски васпитавају.⁹⁵ Повјеренство Епархије, на сједници одржаној 1. фебруара 1946, донијело је закључак да се одобри Црквеној општини бањолучкој да сама издржава своје вјероучитеље.⁹⁶ Међутим, пошто ова црквена општина није располагала потребним новцем за плаћање својих вјероучитеља, ријешила је да прикупљањем добровољних прилога⁹⁷ од својих вјерника омогући ово исплаћивање. За донесену одлуку Црквена општина је затражила одобрење од Свете Ђорђевића, начелника Одсека унутрашњих послова у Бањој Луци.⁹⁸ Послије усменог стигло је и писмено одобрење градских власти да се добровољни прилози за потребе вјеронауке

⁹¹ АБиХ, КВП, к. бр. 1, Писмено обраћање Вјерске комисије Министарству просвјете од 20. маја 1946.

⁹² АБиХ, КВП, к. бр. 1, Писмени одговор Министарства просвјете Вјерској комисији од 23. маја 1946.

⁹³ АБиХ, КВП, к. бр. 1, Подаци о стању појединих конфесија Вјерској комисији од 24. априла 1946.

⁹⁴ Опширније о укидању вјеронауке у школама видети код Радмиле Радић, у књизи *Држава и верске заједнице 1945–1970*, стр. 188–195. и Ђока Слијепчевића у 3. књизи *Историја Српске православне цркве*, стр. 195–198.

⁹⁵ АЕБЛ, ф. бр. 2, Писмо Црквене општине бањолучке Епархијском Управном одбору од 22. јануара 1946.

⁹⁶ Исто.

⁹⁷ Српска православна црква била је лишена скоро свих прихода из којих је до тада подмиривала своје потребе. Налазећи се скоро у безизлазној материјалној ситуацији и остављена сама себи без помоћи државе, Црква је била принуђена да тражи друге изворе за своје издржавање. Као што је увијек кроз историју црпила своју животну снагу у вјери и љубави свог православног народа, тако је и тад била принуђена да се обрати свом народу за помоћ. Тако је Патријаршијски управни одбор СПЦ-а 26. јануара 1946. послао упутство за скупљање добровољних прилога за потребе СПЦ-а свим епархијским управним одборима и архијереским намјесницима.

⁹⁸ АЕБЛ, ф. бр. 2, Писмо СПЦО Бањолучке Одсеку унутрашњих послова при ГНО у Бањој Луци од 24. септембра 1946.

могу сакупљати само на подручју града Бање Луке, у трајању од 9. октобра до 31. децембра 1946. године.⁹⁹ Будући да епархија није имала других извора из којих би се могла издржавати, Црквени суд епархије послао је упутство за сакупљање прилога свим парохијским управама и црквеним општинама.¹⁰⁰

У древној Цркви постојали су крсни ходови кроз градове, села, поља, на изворе, а посебно их је било у вријеме великих суша, киша, ратова, епидемија итд. Дакле, у традицији Цркве литије нису никаква новост, а сам обред литије је литургичко-молитвени чин, који је тачно прописан. У Босанској Крајини литије су се одржавале од Васкрса до Велике Госпојине и звале су се *пољске литије*. Поред пољских, постојале су и: *бадњачарска поворка*, *богојављенска литија*, *лителија* за *Врбицу*.¹⁰¹ Као и увијек, тако и на празник Богојављења 1946, Црквена општина бањолучка хтјела је да обави велико водоосвећење на мосту врбаском па је о овом писменим путем обавијестила Управно одјељење ГНО у Бањој Луци. У обавјештењу се износи вријеме и мјесто поласка поворке, улице којима ће проћи до моста и након обављеног чина, те куда ће се вратити. Извјештавајући о литији, представници ове црквене општине још моле градске власти да се обезбиди ред приликом проласка поворке.¹⁰² Исти случај поновио се и за одржавање литије на Врбицу, исте године. Наиме, ова општина обавјестила је Одсјек за унутрашње послове ГНО у Бањој Луци да ће се на Лазареву суботу носити Врбица од постојеће цркве до црквишта на Петрићевцу и назад.¹⁰³

Да је о свему што се дешавало у Цркви требало прво извијестити власти показује и примјер сазива грађана православне вјероисповијести у згради бивше митрополије у Бањој Луци. Састанак је сазвало Повјеренство Црквене општине бањолучке, због тешког стања и отежаног рада самог Повјеренства.¹⁰⁴ Узрок лошег рада био је у томе што су неки од чланова отпутовали из Бање Луке, неки се разболјели од тешких болести, а неки због преоптерећености својих послова дошли у немогућност да раде на пословима црквене општине. Састанак грађана одржан је 1. децембра 1946, и било је присутно око 30 лица. На састанку је одлучено да се Повјеренство

⁹⁹ АЕБЛ, ф. бр. 2, Одговор Одсјека унутрашњих послова при ГНО у Бањој Луци СПЦО Бања Лука од 9. октобра 1946.

¹⁰⁰ АЕБЛ, ф. бр. 2, Писмо Црквеног суда Бањолучке епархије свим парохијским управама и црквеним општинама у Епархији бањолучкој од 30. новембра 1946.

¹⁰¹ Димшо Перић, „Црквене литије у периоду од 1945. до 1992. године“, *Гласник СПЦ*, бр. 12, 1992, стр. 217–219.

¹⁰² АЕБЛ, ф. бр. 2, Писмено обавјештење Црквене општине бањолучке Управном одјељењу ГНО у Бањој Луци од 17. јануара 1946.

¹⁰³ АЕБЛ, ф. бр. 2, Писмено обавјештење Црквене општине бањолучке Одсјеку за унутрашње послове ГНО у Бањој Луци, од 11. априла 1946.

¹⁰⁴ АЕБЛ, ф. бр. 2, Писмено обавјештење Црквене општине бањолучке Одсјеку унутрашњих послова ГНО у Бањој Луци, од 28. новембра 1946.

прошири са пет на 20 чланова, који ће се редовно звати на сједнице. О овим одлукама и са молбом за њихов благослов, обавијештен је администратор Епархије епископ Нектарије.¹⁰⁵

Пред крај 1946. године владика зворничко-тузлански Нектарије, као администратор Епархије, упутио је писмо свим парохијским управама и црквеним општинама у Епархији бањолучкој. У писму се препоручује свештенству да се празник Светог Саве и ове као и ранијих година што свечаније прослави: да се на тај дан у свим црквама одрже свечана богослужења, последије литургије да се обави резање славског колача и освештање кољива уз пјевање химне светом Сави, са рецитовањем пригодних пјесама и ако постоји могућност, да се и ван цркава обави ова прослава на досад уобичајени начин. Поред овог, владика наводи да се, као и прошле године, скупља прилог за богословије.¹⁰⁶

С обзиром на то да је у току рата велики број православних вјерника из различитих разлога морао прећи у римокатоличку вјеру, непосредно последије рата један дио њих хтио се вратити православљу. Повратак у православну вјеру подразумијевао је писмено обраћање црквеној општини. На сваки поднесени захтјев свештеници Бањолучке епархије одговорили би позитивно и обавили би црквени обред враћања у православље.¹⁰⁷

Осим чина обраћања у православну вјеру, свештеници Епархије обављали су накнадна опојавања и прелијевање гробова погинулим борцима који су сахрањени без црквеног обреда.¹⁰⁸ Од црквених обреда у Бањој Луци је у 1945. години обављено 16 сахрана и склопљено 14 бракова. У околним селима Дракулић, Шарговац и Павловац у току 1945. склопљена су такође три брака.¹⁰⁹

На обнову црквеног живота утицао је мали број свештеника у цијелој Бањолучкој епархији. На 107 парохија колико је имала Епархија било је 57 свештеника, од којих су двојица били запослени и на раду у Црквеном суду. На обављање црквених дужности дјелимично је утицала и њихова старосна доб. У Епархији махом су били старији свештеници. Тако су преко 55

¹⁰⁵ АЕБЛ, ф. бр. 2, Писмо Црквене општине бањолучке Епархијском управном одбору од 3. децембра 1946.

¹⁰⁶ АЕБЛ, ф. бр. 2, Писмо администратора Епархије бањолучке епископа зворничко-тузланског Нектарија свим парохијским управама и црквеним општинама у Бањолучкој епархији, од 25. новембра 1946.

¹⁰⁷ У Архиву Бањолучке епархије аутор је пронашао неколико увјерења о поновном враћању у православну вјеру насилно покатоличених вјерника.

¹⁰⁸ АЕБЛ, ф. бр. 1, Писмо Црквеног суда Епархије Црквеној општини бањолучкој од 26. октобра 1945. да се одобрава накнадно опојавање и прелијевање гроба Бранка Прокопића, на молбу његове мајке Зорке Прокопић.

¹⁰⁹ АЕБЛ, ф. бр. 1, Извјештај СПЦО Бања Лука Статистичком одсјеку ГНО Бања Лука, од 20. фебруара 1946.

година имали бањолучки свештеници Јово Давидовић (56) и Ђорђе Врањешевић (59), као и службеници Епархије Саво Самарција (58) и Перо Драгичевић (61). Нешто млађи био је Бранимир Давидовић (42), секретар Црквеног суда и привремени парох пискавички.¹¹⁰

Најтежи период обнове црквеног живота прошао је. Свештеници ће наставити и у наредним годинама обнову на цијелој територији Епархије. Доласком владике Костића 1947. црквени живот мало је добио на снази.

Summary

The Banjaluka Eparchy and the New Authorities 1945–1947

Key words: *Eparchy of Banja Luka, the clergy, church community, Church, parish, priest, agrarian commission, expropriation, new state authorities*

After great suffering and heavy losses in WWII, the Banjaluka bishopric faced new crucible after the accession of the new atheist government. Immediately after the war priests of the Banjaluka bishopric were targeted by the authorities. Thus parts of the priests were killed by the authorities, part was registered as missing and part remained in Serbia. Priests who remained in their parishes were subject to arrests, punishments and various forms of pressure and humiliation. Apart from the clergy, the church property was also targeted. The new authorities usurped church buildings and expropriated ecclesiastical estates within the framework of the agrarian reform. Together with the administration of the bishopric and Zvornik-Tuzla bishop Nektarije, the clergy of the Banjaluka bishopric tried to renew ecclesiastical life. Apart from the vacant bishop's seat since 1941, other factors also affected the renewal of ecclesiastical life: lack of priests and their age, a large number of unusable church buildings, government pressure etc.

¹¹⁰ АЕБЛ, ф. бр. 1, Списак личних података о свим вјерским дужносницима на подручју града Бања Лука, Црквена општина – Одсјеку за унутрашњу политику ГНО Бања Лука од 10. децембра 1945.

УДК 316.728(497.1)“1945/1955“(093.2)
613.5(497.1)“1945/1955“(093.2)

КУЛТУРА ЖИВЉЕЊА У ЈУГОСЛАВИЈИ (1945–1955)*

Мр Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ
Институт за савремену историју

АПСТРАКТ: У раду је приказана и анализирана култура живљења у градовима и селима ФНРЈ у првој деценији после II светског рата. Посебан акценат је стављен на комунално-хигијенске прилике и велику заосталост и непросвећеност. Рад је настао као резултат истраживања у Архиву Југославије и Архиву Србије. Коришћени су фондови Антифашистичког фронта жена ФНРЈ, Комитета за заштиту народног здравља владе ФНРЈ, Комитета комуналних послова НРС Главне управе за комуналне послове НРС.

Кључне речи: ФНРЈ, култура живљења, град, село, комунално-хигијенске прилике

Низак културни и образовни ниво становништва, општа оскудица и немаштина, велике миграције и последице ратних разарања учинили су да Федеративна Народна Република Југославија буде једна од најзаосталијих земаља Европе. Епидемије заразних болести као што су сифилис, дифтерија, дизентерија и тифус су биле директна последица свеопште нехигијене, како комуналне тако и личне. Посебно тешке прилике су владале у најзаосталијим деловима земље – Македонији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, јужним деловима Србије, Санџаку и на Косову и Метохији, будући да је у тим крајевима становништво у хигијенском, али и сваком другом погледу, било потпуно непросвећено. Суочене са огромном смртношћу деце и великим

---

* Рад је настао у оквиру пројеката *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: Међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991*, који финансира Министарство науке Републике Србије.

епидемијама које су односиле на хиљаде живота, нове комунистичке власти су доста енергично приступиле хигијенском и здравственом просвећивању маса, пре свега преко Комитета за народно здравље¹ али и преко такозваних масовних организација као што су АФЖ и ССОЈ. Аналфабетски течајеви, домаћички и други курсеви, радне акције, па и Југословенска армија су такође служили као својеврсни „медијуми“ за преношење и усађивање хигијенских и других културних навика које су биле један од основних предуслова модернизације и квалитетнијег живљења. Ипак, свеопшту заосталост није било лако искоренити. Тежак економски положај, чврсто укорене предрасуде, празноверни народни обичаји и веровања су претстављали главне „противнике“ власти у напорима за просвећивање маса. Штавише, ни сами народни одбори, дакле локални органи власти, за здравствено-хигијенске кампање нису имали довољно разумевања. Повереници за народно здравље су стога коришћени у „важнијим“ акцијама – обавезном откупу, сетвеним кампањама и слично. Дешавало се чак да се штабови формиран са циљем омогућавања и олакшавања рада здравствено-хигијенских екипа, уопште и не ангажују. Тако се 1950. године здравствени одобр АФЖ-а који је спроводио пропагандну акцију у звечанском срезу на терену суочио са недостатком креча, четки за рибање и кречење и дрвета за проширивање прозора, „што је у знатној мери отежало рад екипи“.² Чак су и републичка министарства трговине једноставно игнорисала поједине одредбе Савезног министарства трговине и снабдевања. Тако је општа несташица сапуна значајно утицала на (не)одржавање личне хигијене, а новинске редакције су углавном одбијале да публикују поучне чланке који су писали о штетности пљувања по поду, описивали начине преношења заразних болести и слично, инситуирајући пак на вестима о успесима здравствене службе.³ У развијању хигијенских навика је посебну улогу требало да одиграју школе, па је Партија инсистирала да се на састанцима пионира редовно говори о хигијени и истиче како је „срамота бити ушљив“.⁴ Ипак, ни у школама ствари нису стајале пуно боље, будући да су и поједини учитељи имали оскудна знања из хигијене.⁵ Нарочито тешка ситуација је, показују извештаји здравствених екипа, владала на подручју Косова и Метохије. Школе су биле неокречене,

¹ Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), 31 (Комитет за заштиту народног здравља владе ФНРЈ) – 1–2, Кратак преглед рада Комитета за заштиту народног здравља владе ФНРЈ у 1946 години.

² АЈ, 141 (АФЖ) – 33–183, Акција здравственог просвећивања у срезу звечанском. Слично је прошла екипа АФЖ-а која је радила на терену Косовске Митровице. АЈ, 141-33-183, Извештај о раду II екипе Централног одбора АФЖ-а Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је била на терену Косовске Митровице 28 дана.

³ И. Добривојевић, „Прилог проучавању здравствене културе у Југославији 1945–1955“, *Историја медицине, фармације и народне медицине*, Београд 2007, стр. 136.

⁴ АЈ, 31 (Комитет за заштиту народног здравља) – 24–43, Општи задаци пионирима.

⁵ АЈ, 31-96-137.

без хигијенских тоалета или без тоалета уопште, деца прљава и вашљива, а учитељи потпуно незаинтересовани за унапређење хигијенско-здравствених прилика. Штавише, чини се да ни сами просветни радници нису били много просвећенији од локалног живља, па је у селу Шупилови здравствена екипа АФЖ-а чак наишла на вашљиву учитељицу.⁶

Градови и паланке

Убрзана индустријализација, партијска политика према селу, и својеврсна „мобилизација“ становништва и стихијско претварање сељака у житеље града, проузроковало је нагли раст градова, али и делимично одумирање и повлачење урбаног живота. Нагли пораст броја становника није био праћен и повећањем инфраструктурне мреже нити порастом броја запослених у комуналним и услужним делатностима, па је тај раскорак почео „најозбиљније да угрожава здравље градског становништва“.⁷ У Смедереву је тако на становника долазило око два литра воде дневно, а „велики редови на чесмама и приговори грађана услед нерешавања овог проблема представљали су озбиљно политичко питање у граду“.⁸ Међутим, локалне власти су се углавном незаинтересовано односиле према комуналним проблемима. Борба за петогодишњи план и обавезни откуп, „обрачун“ са присталицама ИБ-а, остацима предратне елите и сузбијање утицаја цркве и религије су, по схватањима нижих партијских функционера, представљали основне задатке месних органа власти. Иако су у свим среским и народним одборима оформљена повереништва за комуналне послове, она су углавном обухватала и друга подручја – индустрију, пољопривреду, саобраћај, „која су потискивала саме комуналне проблеме до те мере да су комунална повереништва радила на свему другом, само не на комуналним питањима. О драстичном запостављању комуналне хигијене у бројним местима у Југославији најбоље сведочи податак да је у Косовској Митровици, вароши са 16.000 становника, само једно лице било ангажовано на одржавању чистоће!“⁹

И саме власти су признавале да се „стање чистоће у градовима и насељима погоршало у односу на предратно стање“. Одржавање чистоће је вршено на најпримитивнији начин, физичком радном снагом, а изношење

⁶ АЈ, 141-33-183, Извештај о раду II екипе Централног одбора АФЖ-а Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је била на терену Косовске Митровице 28 дана.

⁷ Архив Србије (у даљем тексту АС), Г 129 (Комитет комуналних послова НРС – 9. Годишњи извештај Комитета комуналних послова НРС (1950).

⁸ АС, Обласни комитет КПС за Београдску област (1949–1952) (у даљем тексту Ђ 2) – 30, Извештај екипе ЦК КПС о раду Градског комитета Смедерево.

⁹ АС-Г-129-9, Годишњи извештај Комитета комуналних послова НРС (1950).

смећа запрежним возилима, будући да механизације скоро да није ни било. Велики број народних одбора се задовољавао административним „решенима“ комуналних проблема. Наиме, доношени су бројни прописи о неопходности одржавања комуналне хигијене, али њихово извршење нико није ни надгледао ни контролисао. У бројним местима су запрежна возила предузећа за чистоћу употребљавана за принудна иселења, превоз огрева и разне друге намене које са одржавањем комуналне хигијене нису имале никакве везе.¹⁰ Стога не изненађује да је потпуно одсуство елементарне хигијене, како комуналне тако и личне, било видљиво у многим градовима и селима на територији читаве земље. Лоше хигијенске прилике и непостојање адекватне водоводне и канализационе мреже су проузроковали периодично избијање заразних болести – дизентерије, дифтерије и трбушног тифуса. Нарочито тешка ситуација је владала у околини Славонског Брода, у коме се вода у бунарима мешала са канализацијом. Свеопшта нечистоћа је била видљива и у самом граду, будући да су „отпаци од лубеница и другог воћа бацани по улицама и свуда наоколо“. Слични призори су били видљиви и у другим градовима широм земље. Две трећине улица у Зеници уопште није чишћено, а комисија која је вршила преглед је на улицама затекла „3.500 комада балеге, 7.492 килограма ђубрета и отпадака, 190 испљувака и 10 људских фекалија“. У Брчком се канализација сливала у градски поток „који је прљав, смрди и уоквирен је жабокречином“. У њему су се деца играла и голишава газила по води „тако да их та вода обложи до стомака“.

Ни Београд није представљао изузетак. Извештаји из 1945. године показују да је најужи центар престонице напросто био затрпан ђубретом. Неславни рекорд је ипак припао Његошевој улици „која је готово у целој својој дужини, а особито уз гимназију и Цветни трг, била густо прекривена најразноврснијим отпаcima – сламом, сеном, коњском нечисти, папиром, перјем, корама од лубенице уз огроман број муха“.¹¹ Овакво стање није представљало само последицу ратних разарања и уходавања комуналних служби у првим данима после ослобођења, већ је потрајало годинама, сведочећи пре свега о менталитету људи. Комунално-хигијенске прилике су стога и почетком 50-их година биле готово алармантне. Највећи део Земуна ни 1952. године није имао ни водовод ни канализацију, а како се сточна пијаца налазила у центру града, све околне улице су биле прљаве током читавог дана. Општем нереду су доприносили и сами грађани који су разне отпатке, чак и прљаву воду, немилосрдно бацали по улицама. Чистача улица је било мало, а ђубре је, услед недостатка камиона, по неколико дана лежало на гомилама по читавом граду.¹² О комуналним приликама у југословен-

¹⁰ АС, Г-129-9.

¹¹ И. Добривојевић, *н. д.*, стр. 138.

¹² „Неуредно се чисте улице у Земуну“, *Борба*, 22. 7. 1952.

ским градовима речито су говорили законски прописи настали као одраз негативног искуства. Бројним уредбама је било забрањено „просипање воде и помија и друге нечистоће на улице“,¹³ „пуштање стоке да лута по парковима и улицама“, „оштећивање славина и водоводних постројења“,¹⁴ „појење коња и друге стоке на јавним чесмама“,¹⁵ „изношење и бацање на улице угинулих и цркнутих животиња“, али и вршење нужде „на улици и другим јавним местима“.¹⁶

Запуштеност и нехигијена као одраз опште небриге, али и неуклопљености придошлица на живот у граду, били су видљиви на сваком кораку. Драстично смањење броја трговинских радњи, као последица партијске политике уништења „шпекуланата“, низак ниво услуге, хроничне нешташице робе, прљави и прашњави излози са политичким паролама које су међане само о празницима, запуштеност биоскопских сала и ресторана речито су говорили о привременом узмицању градског живота. О несналажењу придошлица са села у градској средини сведочио је и њихов однос према становима. „Поступак многих станара, држалаца, настојника и власника кућа према постојећем стамбеном фонду“, стајало је у једном извештају из 1950. године, „је такав да се може окарактерисати као штеточински и злочиначки“.¹⁷ И у потпуно новим зградама у Београду, бележила је *Борба*, ходници су били прљави, а зидови ишарани. Велика померања становништва из села у градове су, осим прилива неопходне радне снаге за социјалистичку привреду која је плански развијана, носила собом и бројне последице које су на изврстан начин „рушиле“ урбано језгро и живот града. Наиме, навике понесене из сеоских средина су опстајале и у градским условима, па су у многим стамбеним зградама купатила и девојачке собе служиле као складишта за огрев, или пак као сушаре за месо.¹⁸ „Колико смо само пута били сведоци, овакве сцена на улици“ – тестераш, тек што је исекао дрва, лаћа се секире и ту на сред тротоара, почиње да цепа истругане облице“, писала је *Политика*.¹⁹ Ипак, било је и још драстичнијих случајева. Подруми у новим стамбеним зградама, у којима су углавном живели новопридошли радници са села, често су били претворени у свињце и живинарнике, који су ретко или, боље речено, никада нису ни чишћени,²⁰ а држање стоке је било

¹³ АС, Главна управа за комуналне послове НРС (у даљем тексту Г 130) – 10, Одлука о одржавању чистоће у Рашкој (8. 6. 1950).

¹⁴ АС, Г 130-10. Одлука о одржавању чистоће и реда у граду Ивањици (26. 6. 1950). АС, Г 130-10.

¹⁵ О АС, Г 130-10, Одлука о одржавању чистоће у Косовској Митровици (8. 6. 1950).

¹⁶ АС, Г 130-10, Одлука о одржавању чистоће у граду Ђаковици (28. 7. 1950).

¹⁷ АС, Г 129-29, О чувању постојећег стамбеног фонда.

¹⁸ „Ружне слике у нашем граду“, *Борба*, 6. 9. 1952. В. и: АС, Г 129-29, О чувању постојећег стамбеног фонда,

¹⁹ „Мало се бринемо о изгледу свог града“, *Политика*, 19. 6. 1954.

²⁰ „Нове зграде у стамбеним колонијама немилосрдно се упропашћују“, *Политика*, 27. 6. 1951.

присутно како у рубним подручјима града²¹ тако и у централној градској општини – Старом граду.²² „Обичај“ руинирања станова је био до те мере распрострањен да су власти немоћно констатовале: „Обична је појава да се приликом селидбе носе кваке и читаве браве, сијалице, кључеви, прекидачи, фасунзи и други електрични материјал... Стакла се ломе, а понекад чак и дрвени делови прозора и врата. Нов станар је срећан што добија стан, па на ове ситнице не обраћа пажњу... Врло су ретки случајеви да неко због руинирања поднесе пријаву“.²³ Ипак, у неким градовима према стамбеном фонду нису били немарни само грађани него и локалне власти, па је у Пећи забележено и урушавање зграда због вишегодишње небриге.²⁴

Села

По селима је ситуација била још тежа. Услови живота и хигијенске навике су варирале од места до места. Економске прилике, културно-образовни ниво становништва, близина града и повезаност са градом, број људи који су се школовали или одлазили у град ради запослења су битно утицали на начин живота по селима. Домаћинства у богатијим и напреднијим крајевима (Војводина, Словенија, делови Хрватске, делови Србије) су одржавала хигијену на релативној висини. Куће су редовно чишћене и ветрене, стока је обитавала у засебним зградама, дворишта су била уредна, неретко са засађеним цвећем. Рубље је редовно прано и пеглано, свакодневно умивање и седмично купање се подразумевало, док је новрођенчад купана свакога дана.²⁵ Нарочита заосталост била уочљива у Босни, Македонији, Јужној Србији, на Косову и Метохији, у Лици, Далмацији, као и у колонијстичким селима у Војводини. Живело се углавном у трошним кућама малих прозора које нису никако или су веома ретко ветрене. До које мере се нехигијенски живело у појединим крајевима најбоље показује изјава једног мештанина из косовског села Рашића дата екипи АФЖ-а: „60 година од како је наша кућа подигнута и на њој никада ни један прозор није отворен“.²⁶ Читав живот породице, без обзира на број чланова, одвијао се у једној просторији, иако је готово свака кућа поседовала и гостинску собу која није коришћена. Спава-

²¹ „Тамо-амо по Београду. Чудна чуда трају по вождовачком крају“, *Политика*, 22. 12. 1952.

²² „Спровођење одлуке о држању домаћих животиња и пернате живине“, *Политика*, 22. 12. 1952.

²³ АС, Г 129-13, Извештај о комуналним проблемима аутономне области Косова и Метохије.

²⁴ АС, Г 129-13, Извештај о комуналним проблемима аутономне области Косова и Метохије.

²⁵ АЈ, 141-13-70.

²⁶ АЈ, 141-33-183, Извештај о раду I екипе централног одбора АФЖ Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је радила у Пећском срезу од 23. 4 до 23. 5. 1951.

ло на креветима, обично по троје-четворо у једном, али и на сламарицама и асурама на поду. Деца су спавала заједно са родитељима, или чак са бабама и дедама, и у оним кућама где је било услова да спавају одвојено, уз образложење да су „тако научила“ и „да неће сама“.²⁷ У многим личким селима мештани за постељину нису ни знали, већ су спавали умотани у овчије коже.²⁸ Колионисти из околине Врања насељени у Брестовцу су за постељину знали, али је она углавном била без навлака, а често и без сламарице.²⁹ Намештај је био оскудан – кревет, сто, понека столица, шифоњер и полица за суђе.³⁰ Собе, препуне прашине и паучине, годинама нису кречене, па су биле црне од дима и чађи.³¹ Посуђа је било мало и оно је, показују извештаји, прано само у случајевима када га је требало поново користити, а понекад је кувано и у неопраним судовима. Јело се из једне зделе, дрвеним кашикама, иако су многа домаћинства поседовала довољан број тањира. Тањира су углавном коришћени само у свечаним приликама, претежно за изношење послужења, а не за појединачну употребу.³² Здравствене екипе су чак и по селима на Косову наилазиле на „доста емајлираног посуђа“ које је неправилно употребљавано. „Тако се на пример у ноћну посуду стављала храна, лавор је служио као чинија, а у емајлираном бакрачу су држане сплачине за стоку... док је млеко кувано у зарђалој канти“. Храна је захвата на тигањем, иако је било емајлираних лончића.³³ Жене су се слабо ангажовале на одржавању куће, рубље је прано ретко и углавном хладном водом, па је вашију и стеница било у многим домовима.

О било каквој хигијени у многим крајевима није било ни говора. Храна је спремана прљавим рукама „на столовима који изгледају као да никада нису опрани“. Још је тежа ситуација владала у околини Јајца. У овом делу западне Босне се живело у трошним брвнарама облепљеним балегом. Ретко која кућа је имала окречене зидове, а дешавало се да на соби постоји само један прозор „величине буквара“ кроз који светлост никада није продирала. Читав живот се одвијао у једној соби, у којој је каткад живело и по 20 чланова породице. Кувало се на огњишту. Ретка је била појава да се руке перу пре јела, па су нокти „најчешће били црни, а прсти прљави“.³⁴

²⁷ АЈ, 141–33–183, Извештај хигијенске здравствене екипе која је била у Брестовцу и Д. Товарнику, срез Рума, од 30. 10 – 7. 11. 1951.

²⁸ АЈ, 141–12–64.

²⁹ АЈ, 141–33–183, Извештај о раду здравствене екипе у Брестовцу у времену од 29. 10 – 10. 11. 1951.

³⁰ АЈ, 141–13–70.

³¹ АЈ, 141–33–183, Извештај о раду здравствене екипе у Брестовцу у времену од 29. 10 – 10. 11. 1951.

³² АЈ, 141–13–70.

³³ АЈ, 141–33–183. Извештај о раду I екипе централног одбора АФЖ Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је радила у Пећском срезу од 23. 4 до 23. 5. 1951.

³⁴ АЈ, 141–33–184.

Одрасли су спавали на креветима, а деца на поду, док је у летњим месецима на креветима држано обрано воће и поврће. Ђубриште се увек налазило недалеко од куће, па су се у домовима скупљали ројеви мува. Дворишта су чишћена ретко или никада, а пред улазним вратима једне од кућа која је посећена у селу Медари, недалеко од Нове Градишке, екипе АФЖ-а су затекле „баруштину у којој се купа прашчад“.³⁵ И у колонистичким селима у Војводини дворишта су била „прљава и загађена“, а нужда се вршила по читавом дворишту. И оно мало ствари и посуђа које су поједина домаћинства поседовала је било разбацано не само по кући већ и по дворишту. Извештаји АФЖ-а сведоче да су се по двориштима колонистичких домаћинстава у Бачком Новом Селу могле наћи чарапе од вуне, док су деца ишла „поптуно боса, не само по кући, већ и у школу“.³⁶

Међу албанском популацијом на Косову је постојало веровање да је „срамота да девојка буде уредна“, те се, показују извештаји АФЖ-а, дешавало да се „девојка први пут окупа, очешља и пристојно обуче кад треба да се уда“.³⁷ У селима око Косовске Митровице здравствене екипе су се суочиле са попутним незнањем. Мештане су морали учити прању прозора, рубља и посуђа, будући да су прозори прани тако што се водом поливало и стакло и дрво, а постојало је и веровање да посуђе уопште и не треба прати. Сапуна по селима није било, а веш је пеглан само у неким српски кућама. Ипак, у српским селима је нарочит проблем представљало спавање жена и деце по избама, заправо подрумима без прозора или са врло малим прозорима, који су били влажни и натрпани бурадима са ракијом и киселим купусом.³⁸

Хигијенски услови и културни ниво становништва је био једнако низак и у Македонији. Куће су биле ниске, без патоса и најосновнијег намештаја. Спавало се на поду, у заједничкој постељи која се састојала од рогозине и вуненог ћилима. У малим собама је живело по 10–14 чланова породице, без обзира на пол и године. Прозори никада нису отворани, а проветравање, ако га је и било, вршено је отварањем врата. У многим кућама у Лици,³⁹ Македонији и на Косову⁴⁰ су у једној соби живели и људи и домаће животиње, док се још чешће могло наићи на домаћинства у којима су на горњем спрату спавали људи, а у приземљу боравила стока. У околини

³⁵ АЈ, 141–33–187, Извештај о извршеном путу у Нову Градишку и село Медари због испитивања података за анкету за конгрес АФЖ-а.

³⁶ АЈ, 141–33–184, Извештај хигијенско-здравствене екипе за Бачко Ново село.

³⁷ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду I екипе централног одбора АФЖ Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је радила у Пећском срезу од 23. 4 до 23. 5. 1951.

³⁸ 141–33–187, Извештај о раду II екипе Централног одбора АФЖ-а Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је била на терену Косовске Митровице 28 дана.

³⁹ АЈ, 141–12–64.

⁴⁰ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду I екипе централног одбора АФЖ Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је радила у Пећском срезу од 23. 4 до 23. 5. 1951.

Косовске Каменице било је случајева да цела породица спава у једној соби јер је у другим собама смештена сточна храна.⁴¹ Хигијенског чувања стоке на Косову није било. Стаје нису чишћене ни проветраване месецима, „а руке, нити виме стоке, нису прани пре муже“.⁴² Дворишта су чишћена ретко, али ђубре их њих није изношено, већ је остављано на гомили, тако да га је, после неког времена, стока поново развлачила. У македонским селима није било чак ни примитивних тоалета, па је нужда вршена свуда.⁴³

Свеопшта заосталост и непросвећеност је била толика да се у многим крајевима земље није водило рачуна ни о деци ни о трудницама. Деца су, показују извештаји из колонијских села у Војводини, ходала прљава и полугола, а одрасли неумивени и непочешљани иако је у свакој кући било чешљева. Изненађујуће је да су и деца држана врло неуредно, а колевке су у неким кућама биле „толико прљаве да се то може веровати само ако се види“, те је „право чудо како деца и у овом броју остају у животу“.⁴⁴ У околини Теслића бебе су повијане у „нечисте крпе од димија, кошуља или неког тврдо тканог платна“.⁴⁵ Колевке су прекриване, чак и у домаћинствима која су била уредна, каквим ћебетом или ћилимом, тако да новорођенчад нису уопште имала ваздуха.⁴⁶ Млађа деца су пузала по поду и са њега узимала и стављала у уста „отпатке од воћа и друге прљаве ствари“, а дечији плач је умириван „комушом од кукуруза, крпом натопљеном у шећеру или каквом неопраном воћком“.⁴⁸ Са друге стране, старија деца су по дворишту ходала потпуно гола и боса.⁴⁹ У Македонији су новорођенчад купана у кориту које је служило и за сваку другу употребу, а приликом купања су у воду бацани разни предмети – новац, со, јаја, пепео и друго, што је доводило до тровања деце преко пупчане ране.⁵⁰ Драмтична ситуација је владала и у селима око Косовске Митровице, како код српског тако и код албанског становништва. Новорођенчад је чврсто повијана у вунене пелене и стављана у колевке поред огњишта. Деци нокти нису подрезивани јер се веровало да до године дана не треба сећи нокте да дете, кад одрасте, не би крало. Веровало се и да „не ваља стављати чешаљ у главу до године старости“, као и да малу децу не треба шишати. Деца су у коси носила „туфе“, амајлије које су на наговор

⁴¹ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду V здравствене екипе Централног одбора АФЖ-а.

⁴² АЈ, 141–33–184, Извештај о раду I екипе централног одбора АФЖ Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је радила у Пећском срезу од 23. 4 до 23. 5. 1951.

⁴³ АЈ, 31–141–187.

⁴⁴ АЈ, 141–33–184, Извештај хигијенско-здравствене екипе за Бачко Ново село.

⁴⁵ АЈ, 141–33–187, Извештај екипе са терена среза Теслић.

⁴⁶ АЈ, 141–33–184, Извештај хигијенско-здравствене екипе за Бачко Ново село.

⁴⁷ АЈ, 141–33–187, Извештај са пута у Какањ, Брезу, Сарајево, Загреб и Беље (од 6–16.9).

⁴⁸ АЈ, 141–33–184, Анализа рада здравствене екипе у околини Јајца (од 2. 1. 1952).

⁴⁹ АЈ, 141–33–184, Извештај хигијенско-здравствене екипе за Бачко Ново село.

⁵⁰ АЈ, 141–33–187.

здравствених екипа скидане, али су по њиховом одласку враћане у косу. Како је постојао обичај, и код Срба и код Албанаца, да прво шишање врши кум, екипама АФЖ-а није дозвољено да децу шишају, јер су се мештани „бојали проклетства кума“.⁵¹

Здравствене екипе су покушавале да мајкама скрену пажњу да је потребно деци посветити већу пажњу како би се смањила стопа смртности деце, која је у Југославији била једна од највећих у свету,⁵² али су често добијале одговор да се ту ништа не може, да деце „има доста, а биће их још“,⁵³ а у селима око Бруса је постојало веровање да прво дете уопште не може остати живо.⁵⁴ Колико се мало рачуна водило о деци и о смртности деце најбоље сведочи податак да нико, осим мајке, није тачно знао колико се деце у кући родило, а колико је умрло. Неретко се дешавало да и сама мајка каже: „Имала сам их једно шестеро-седмоеро, а умрло је троје-четворо“.⁵⁵ У околини Брчког наталитет је био огroman – у свакој породици је рађано по десеторо деце али је стопа смртности била 32,56 %. На питање одакле толика смртност, мештани су одговарали: „Шта ће нам толика деца“. Штавише, одборник Боно Ивановић, из католичког села Горице је смртност деце коментарисао следећим речима: „Жао ми је старије деце кад умру, а млађе баш није, шта ћу од њих“.⁵⁶

Личну хигијену нису одржавале чак ни труднице, а у Македонији је чак постојало веровање „да се бременита жена не сме купати“.⁵⁷ Жене су и за време трудноће настављале да се баве истим пословима као и обично, да се хране једнако неквалитетно као и пре трудноће, а на прегледе код лекара или бабице никада нису ишле. При среској болници у Брусу је постојало породилиште са четири кревета и једном стручном бабицом, али су жене ретко долазиле на порођај у болницу „јер их мужеве не пуштају“.⁵⁸ Труднице су се порађале у стаји или шупи, обично без бабице, у стојећем, клећећем или чучећем положају на земљи или на слами,⁵⁹ а нису били ретки случајеви

⁵¹ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду II екипе Централног одбора АФЖ-а Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки која је била на терену Косовске Митровице 28 дана.

⁵² АЈ, 31–96–137, Записник са II међурејубличке конференције за здравствено просвећивање одржане у Загребу 8. и 9. 6. 1950.

⁵³ АЈ, 141–33–184, Извештај хигијенско-здравствене екипе за Бачко Ново село.

⁵⁴ АЈ, 141–33–184, Извештај хигијенско-здравствене екипе за срез копаонички.

⁵⁵ АЈ, 141–33–187, Извештај о раду II екипе Централног одбора АФЖ-а Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је била на терену Косовске Митровице 28 дана.

⁵⁶ АЈ, 141–33–187, Извештај екипе која је обишла срез и град Брчко у периоду 9–14. јули 1950.

⁵⁷ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду II екипе Централног одбора АФЖ-а Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је била на терену Косовске Митровице 28 дана.

⁵⁸ АЈ, 141–33–184, Извештај хигијенско-здравствене екипе за срез копаонички.

⁵⁹ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду здравствене екипе у Брестовцу у времену од 29. 10 – 10. 11. 1951.

ни порођаја у њиви.⁶⁰ На Косову су порођаји обављани „на земљи, често и по шталама и најпрљавијим местима“ будући да се веровало да је трудница нечиста и да се стога не сме породити на кревету.⁶¹ Деца су на свет долазила ударајући главом о под, а породилца је после порођаја настављала да хода и до сат времена док јој постељица не изађе напоље.⁶² Нестручне порођаје је пратио и велики број празноверица, па се у Македонији, приликом компликација на порођају, жени давало да пије воду из мужевљевих ципела.⁶³ Пупчана врпца је најчешће пресецана српом, јер се веровало да ће на тај начин новорођенче када одрасте постати добар жетелац.⁶⁴ Извештаји из Македоније показују да је највише деце умирало баш од тровања приликом сечења пупка, пошто су за то „употребљавани разни нечисти предмети – срп, нож, секира, маказе, жилет који се претходно не исперу, а камо ли да се поведе рачуна о њиховој потпуној стерилности“. Пупак је везиван било каквим концем који је обично извлачен из мајчине чарапе или из уплитака за косу.⁶⁵ Разне празноверице су пратиле жену и новорођенче и првих 40 дана након порођаја – колонисти из Врања настањени у Брестовцу су тако веровали да су бабињара и дете до 40 дана „погани“ и да не смеју употребити ниједан суд који користе други укућани.⁶⁶

Жене које нису желеле да задрже дете су побачаје вршиле на крање примитиван и нехигијенски начин. Извештаји из Лике показују да је постојало неколико „убичајених“ метода за вршење абортуса. Један од „класичнијих“ је свакако била „интервенција“ иглом укосницом. Спас од нежељене трудноће је тражен и у паљењу кокошијег измета у шкафу на који би села трудница покривена поњавом. Седење на диму је трајало око сат времена, после чега је жена лежала болесна 15 дана. „За то време“, приповедале су мештанке екипи АФЖ-а, „уследи крварење или жена страда“. За абортус је могла да послужи мешавина коре дрвета и плавог камена које су труднице пиле или корен белог слеза који се огуљен стављао у вагину.⁶⁷

⁶⁰ АЈ, 141–33–187.

⁶¹ АЈ, 141–33–187, Извештај о раду II екипе Централног одбора АФЖ-а Југославије за здравствено просвећивање жена Шиптарки, која је била на терену Косовске Митровице 28 дана.

⁶² И. Добривојевић, *н. д.*, стр. 140.

⁶³ АЈ, 141–33–187.

⁶⁴ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду здравствене екипе у Брестовцу у времену од 29. 10 – 10. 11. 1951,

⁶⁵ АЈ, 141–33–187.

⁶⁶ АЈ, 141–33–184, Извештај о раду здравствене екипе у Брестовцу у времену од 29. 10 – 10. 11. 1951.

⁶⁷ АЈ, 141–12–64.

* * * *

Једна од последица слабог или никаквог одржавања личне и комуналне хигијене биле су бројне епидемије које су, нарочито у првим послератним годинама, односиле на хиљаде живота. Загађеност бунара и њихове околине, непостојање канализационе и водоводне мреже, коришћење заједничке зделе при оброцима утицали су на честу појаву дифтерије, дизентерије, рекуренса и сифилиса. Вашљивост је била посебно велика у Босни, па је у неким срезovima бихаћког и травничког округа вашљивост школске деце ишла и до 100%. И поред запрашивања ДТТ прашком, вашљивост се у појединим деловима Босне упорно одржавала будући да један део становништва није имао другог рубља до оног на себи. Лекари су упозоравали да је такво рубље до те мере „импрегнирано знојем и прљавштином“ да се ДТТ не може на њему задржати, а уколико се и задржи „он се убрзо истресе или превуче знојем и прљавштином“ па тако остане без дејства.⁶⁸ Ипак, убрзана модернизација и индустријализација, релативни економски опоравак и раст животног стандарда, велико померање становништва у градове су, заједно са мерама власти предузиманим на здравствено-хигијенском просвећивању становништва и сузбијању болести, утицали да половином 50-тих година 20. века дође до релативне стабилизације хигијенских и здравствених прилика у Југославији.

---

⁶⁸ И. Добривојевић, *н. д.*, стр. 136–137.

Summary

The Culture of Living in Yugoslavia (1945–1955)

Key words: *FPRY, living culture, town, village, communal-hygiene circumstances*

Low cultural and educational level of the population, general scarcity and poverty, large migrations and consequences of wartime destructions made the Federal People's Republic of Yugoslavia one of the most backward countries in Europe. Epidemics of contagious diseases such as syphilis, diphtheria, dysentery and typhus were a direct consequence of general poor hygiene, both communal and personal. Particularly difficult situation prevailed in the most backward parts of the country— in Macedonia, Montenegro, Lika, Bosnia-Herzegovina, Southern Serbia, the Sandjac and in Kosovo and the Metohija. In these parts people lived in small and ramshackle houses which were seldom aired, if at all. Furniture was scarce. People slept on floors or in primitive beds in which three to four members of the family, regardless of their age or sex, slept together. Dishes were seldom used and all inmates ate mostly from one bowl. Personal hygiene was seldom kept, or not at all, and linen was poorly washed and changed. Faced with great child mortality which took thousands of lives, the new Communist authorities tackled quite energetically hygienic and health education of the masses. However, raising the hygienic awareness of the population was a goal that couldn't be achieved quickly or easily. Nevertheless, the speedy modernization and industrialization, relative economic recovery and the rise of the living standards, large migration of population into towns, coupled with measures the government undertook in the field of hygienic and health education and fighting diseases, by mid-1950s relatively stabilized the hygienic and health situation in Yugoslavia and suppressed many diseases.

ИСТОРИОГРАФИЈА
Historiography

**ШТА СЕ ДОГАЂА КАДА СЕ ИСТОРИЧАРИ
ЗАПИТАЈУ „ШТА БИ БИЛО, ...?“**
**Методологија „контрачињеничне“ или „виртуелне“
историје**

Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У чланку је пружен осврт на методологију „алтернативне“ или „виртуелне“ историје присутну у одређеном делу светске историографије. Предности и мане овог методолошког правца су несразмерне, али су радови написани у оквиру овог методолошког приступа ипак добијали и добијају место на страницама реномираних светских историјских часописа. Противници „виртуелне“ историје сматрају да радови који немају тежину правих доказа – историјских чињеница тешко могу да се претворе у научни рад из једног штива за разоноду.

Кључне речи: алтернативна историја, виртуелна историја, моделирање историјског процеса, научна методологија

Историја није само збир знања о догађајима који су се десили у прошлости. Историја јесте и покушај да се ти догађаји повежу у заједничку конструкцију, у неки редослед. Историчар, без обзира на то да ли је тога свестан или није, мора да има у виду одређену, бар примарну и најопштију конструкцију (која не мора обавезно да прерасте у концепцију) повезивања чињеница јер она је истински неопходна у раду историчара. Неопходна је пре свега због рада самог историчара јер му даје редослед у одабиру чињеница које описује, даје му смернице за даљи рад у потрази за чињеницама и најзад обликује његов рад. С друге стране ова конструкција има још једну осо-

бину – могућност да послужи као основ за издвајање одређених закономерности или историјских закона који „одређују“ фактички ток историјских збивања. Уопште, идеја да историјски процес може да има одређене унутрашње законе и крајњи циљ потиче још из старогрчке филозофије, а касније је била развијана и у средњовековној хришћанској филозофији. Наравно да је врховни и једини закон развоја у овим системима била Божја воља. Због тога су у радовима тадашњих „чувара историјске свести“, летописаца и хроничара, највећу пажњу привлачили подвизи/греси (односно позитивни и негативни екстреми понашања човека према Богу) и несреће/чудеса (односно позитивни и негативни екстреми понашања Бога према човеку). Ако је постојала нека врховна воља која је управљала историјом тада је она морала да има неки дефинитивни циљ, што је пружило историчарима један телеолошки поглед на свет.¹

Касније је у 18. и 19. веку идеја телеолошког развоја добила нови изглед. За ово није био толико заслужан пад верског осећања код научника (до кога чак није ни дошло), колико развој природних наука, од којих је већина имала свој унутрашњи систем. Било је апсолутно логично потражити унутрашњи систем и у самој историји. Ови нови системи су се разликовали од претходног телеолошког система не само по томе што је покушавано да се у основу развоја историје поставе одређени закони, нека „виша воља“, већ и по томе што је окренуто наглавачке античко и средњовековно схватање историјске динамике, стварајући идеју о напретку.²

Развој морала је био само први од тих базичних принципа које су историчари „пронашли“ у основи историјских дешавања. Још један принцип који би лежао у основи историје могла би, према мишљењу неких историчара и филозофа 19. века, бити раса.³ Најзад најизграђенији концепт линераног и стадијалног развојног система се појављује настанком марксистичке идеологије. Ова идеологија је сматрала развој „производних снага“ и „производних односа“ кључем за схватање свих историјских токова. Радови Лењина и Покровског су сигурно имали најзначајниј до-

¹ Морамо да признамо да је телеолошки поглед на историјске процесе старији од теорије греха и награде, као и хришћанства уопште. Телеологија (грч. *τέλειος*, „сврха“ + *логија*) као онтолошко схватање света појављује се још у теорији „светске душе“ у космологији Платона и у теорији „ванкогнитивне сврхисходности“ Аристотела.

² Старогрчко а поготово хришћанско схватање историје је подразумевало да се историјски пут креће у правцу регреса – „погоршавања“ ситуације и глобалне катастрофе као краја историје. Иначе ово схватање је уопште типично за велики број религија које кажу да се свет који је некада био леп (златни век код Грка или живот у рају у Библији) креће према катастрофи – библијском Армагедону или скандинавском Рагнароку, последњој бици побуњених демона против божанске истине. И у контексту проучавања историје људског света није толико битно да ће добра страна победити колико је кључно да ће стари свет нестати. С друге стране нови историјски системи су подразумевали не регрес већ прогрес (позитивни развој) као основу цивилизације.

³ Ово је изузетно шематизован нацрт који сигурно може да се допуни и прошири.

принос развоју марксистичке историографије, али ипак кључни значај за формирање марксистичких погледа на улогу појединца у историји су имали радови Плеханова. Због своје везаности за историјски детерминизам, марксистичка идеологија је тежила томе да потпуно негира или да занемари улогу случајности или одлуке појединца у историјским дешавањима. Сажето, али веома језгровито овај начин размишљања је формулисао Георгиј Плеханов (1856–1918), утемељивач марксистичке идеологије у Русији.⁴

„Због одређене организације друштва могућност друштвеног утицаја јединки отвара врата за утицај на историјске судбине народа такозваних случајности... Случајност је нешто релативно. Она се појављује само у тачки укрштања неопходних процеса. Услед тога, и овде случајност никако не смета научном проучавању појава... На пример исто може да се каже о Робеспјеру. Предпоставимо да је он у својој странци представљао потпуно незамењиву снагу. Али није био у сваком случају једина снага. Ако би га случајни ударац цигле убио рецимо у јануару 1793. године, то његово место, сигурно, би заузео неко други, и мада би тај други и био значајно слабији од њега у свим погледима, догађаји би ипак кренули у истом правцу, као што су ишли за време Робеспјера...“⁵

У оквиру овог система марксистичка историографија се развијала неколико деценија тражећи свуда доказе историјског развоја производних односа и производних снага и погонске снаге историје – „класне борбе“. У исто доба западноевропска (и америчка) историографија развијала је (и увелико и до дан данас развија) талас историографије који је органски повезан са старим концептом који смо поменули као један од првих концепта историјског развоја – „развој морала“. Наравно да је у модернизованој варијанти средине 20. века (или неморалних деривација које су водиле пропасти друштва) ова историографија морала да добије нове форме. У другој половини 20. века овај систем подразумевао је потрагу за развојем других друштвено корисних вредности, чије је развијање и обележио прогрес – развојем људских права у форми пораста индивидуалне слободе која

⁴ Г. В. Плеханов, „К вопросу о роли личности в истории“, *Избранные философские произведения в 5 тт*, Т. 2, Москва, 1956; G. Plehanov, *K pitanju o ulozi ličnosti u istoriji*, Beograd, Zagreb, 1947; G. Plekhanov, *The Role of the Individual in History*, University Press of the Pacific, 2003; или <http://www.marxists.org/archive/plekhanov/1898/xx/individual.html>. О самом Плеханову и његовој улози у формирању марксистичких погледа на историјски процес видети: М. Т. Иовчук, И. Н. Курбатова, *М. Плеханов*, 1977; М. Лифшиц, *Г. В. Плеханов. Очерк общественной деятельности и эстетических взглядов*, Москва, 1983; П. Г. Дейч, „Плеханов, Г. В. в России“, *Вопросы истории КПСС*, N 8, 1991.

⁵ Иако се Плеханов разочарао у револуцију, и крај свог живота провео ван граница „прве социјалистичке државе“, из ових његових ставова је било доста лако направити и пар практичних корака. Ако јединка не може да утиче на историју, онда је бесмислен индивидуални терор, уместо кога је потребна масовна ликвидација „штетних слојева и групација“. Ових пар корака је успешно урадио большевички режим.

је подразумевала једнакост раса, полова, религија итд. Овај либерални историографски правац је подразумевао развој људског друштва као процес повећавања појединачних слобода и зато је у борби за индивидуалну слободу долазило до поништавања или девалвације колективних вредности: доминација верских, државних или породичних вредности се мењала под императивом индивидуалних права и слобода човека, права остваривања јединки као највреднијег и на тај начин потпуно заокруженог вредносног система. У овој борби индивидуализма против холизма, најзад, није могло да не дође до потпуног негирања спољашњег притиска историјских закона на појединца и до дефинитивног промовисања кључне улоге појединца у свим историјским процесима без обзира на ниво дешавања.

Преиспитивање и ревалоризација значаја „непроменљивих историјских закона“, поред осталог, може водити ка идеји о томе да случај и случајност уопште имају много већи значај у историји људског друштва него што је мислио Плеханов и његови следбеници. Истина се вероватно налази негде између потпуног индетерминизма и максималистичког детерминизма. У оваквим околностима популарност добија објашњење друштвених и социјалних појава једном математичком теоријом – теоријом хаоса, која описује понашање неких нелинеарних динамичких система који се под одређеним условима понашају на привидно непредвидљив начин услед своје компликованости и високе осетљивости на почетне услове (тзв. „лептиров ефекат“).⁶ Систем (односно историја појединих народа и чак човечанства у целини) има различити ниво осетљивости у различитим тренуцима и пролази понекад кроз одређене изражене тачке бифуркације (раздвајања), односно судбоносне тренутке. Издвајањем и проучавањем ових тачака бифуркације бави се и „контрацињенична или виртуелна историја“.⁷

⁶ D. McCloskey, „History, differential equations and narrative problems“, *History & Theory*, №1, 1991; R. Roth, „Is History a Process? Nonlinearity, Revitalization Theory, and the Central Metaphor of Social Science History“, *Social Science History*, vol. 16, № 2, 1992; M. Schermer, „The Chaos of History: On a Chaotic Model That Represents the Role of Contingency and Necessity in Historical Sequences“, *Nonlinear Science Today*, Vol. 2, № 4, 1993; *Discussion in History and Theory*, № 1, 1995; P. Roth and T. A. Ryckman, „Chaos, Clio, and Scientific Illusions of Understanding“, G. Reisch „Scientism Without Tears: A Reply To Roth and Ryckman“, G. Reisch, „Chaos, History, And Narrative“, M. Schermer „Exorcising Laplace’s Demon: Chaos And Antichaos, History And Metahistory“ Е. Топольский, „Дискуссия о применении теории хаоса к истории“, *Исторические записки*, № 2, 1999; И. Пригожин, *Конец определенности. Время, хаос и новые законы природы*, Ижевск, 1999; И. Пригожин, *От существующего к возникающему*, Москва, 2002; Л. И. Бородкин, „Бифуркации в процессах эволюции природы и общества: общее и особенное в оценке И. Пригожина“, *Информационный бюллетень ассоциации „История и компьютер“*, № 29, 2002.

⁷ Термин „контрацињенична“ и „виртуелна“ историја се користи у смислу историографског правца, а још један назив „алтернативна историја“ ређе се користи као научни термин и обично служи за назив књижевног правца код кога аутори сајнсфикшн књига покушавају да на уметнички начин дочарају могућност „алтернативног проласка кроз тачке бифуркације“. William Josep Collins, *Paths Not Taken: The Development, Structure, and Aesthetics*

Осетљивост система (односно могућност појединца или ограничене групе појединаца да видно промене историјски ток) је значајнија тамо где је улога појединца већа – у условима ратова, револуција и устанака, у великим привредним операцијама и у новим продорима научне мисли.

Контрачињенична историја поставља питање које је скоро сваки историчар бар несвесно постављао пред себе: „шта би било да нека чињеница која се (срећом или несрећом) десила није имала исти облик (односно да се уопште није догодила)?“. Тренутак (не)дешавања неке историјске чињенице контрачињенична историја назива тачком бифуркације. У избору тачке бифуркације погодне за анализу историчар који је прихватио контраверзну методологију „контрачињеничне историје“ обично тражи минималну (и најближу реалном току догађаја) промену која би донела максималне промене целокупног тока историје. Проналажење тачака бифуркације резултира у покушају екстраполације (замишљене пројекције) историјског процеса од тренутка промењеног почетног услова. Дубока и утемељена знања о реалном току историје, као и шири увид у глобална историјска дешавања у целом свету помажу у изградњи веродостојне екстраполације историчару који се прихвата ове компликоване методе. Рад написан у оквиру овог методолошког приступа садржи изузетно атрактивну (чак можда и спектакуларну) екстраполацију – развојну линију историјског процеса која се није остварила.

Почетак контрачињеничне или виртуелне историје лежи у постмодернистичком приступу историографији 60-их и 70-их година прошлог века, иако су се прави представници овог правца појавили тек у последњој деценији минулог столећа. Претходник овог методолошког правца је био Роберт Фогел, амерички историчар и економиста, који је добио Нобелову награду.⁸ У својој књизи *Железнице и амерички економски раст: есеј из економетричке историје* (1964) Фогел је покушао да искористи квантитативне методе у анализи имагинарног модела привреде САД-а до 1890. без масовне изградње железничких пруга, долазећи до закључка да, супротно мишљењу претходних генерација историчара, тренд масовне изградње железница у САД-у није имао толико судбоносан значај као што се то раније

---

of the Alternative History, University of California at Davis, 1990; Edgar Vernon, McKnight, Jr., *Alternative History: The Development of a Literary Genre*, University of North Carolina at Chapel Hill, 1994; Nicholas Gevers, *Mirrors of the Past: Versions of History in Science Fiction and Fantasy*, University of Cape Town, 1997; Karen Hellekson, *The Alternate History: Refiguring Historical Time*, Kent State University Press, 2001; Edgar L. Chapman and Carl B. Yoke (eds.), *Classic and Iconoclastic Alternate History Science Fiction*, Mellen, 2003.

⁸ Иако је ову награду Фогел добио за допринос развоју економске науке (1993), евидентно је да његови главни радови имају изузетан значај и за развој историјске науке, што се види из уже дефиниције његове наградне дипломе. Сетимо се да је први историчар који је добио Нобелову награду – Момзен – ову награду добио за књижевност (1902).

сматрало.⁹ Још једна веома контроверзна и провокативна књига овог аутора *Време на крсту* (1974),¹⁰ са нешто мањим нивоом метода екстраполирања, представља спектакуларан приступ ропству у САД-у. Фогел је заједно са С. Енгерманом дошао до закључка да је положај већине афроамеричких робова на југу САД-а био бољи него што је био живот бројних индустријских радника на Северу, јер су они морали да проведу мање времена у раду, имали су бољу исхрану и не толико тежак третман као што је представљала каснија историографија. Сигурно да Фогел нипошто није хтео да да позитивну оцену ропства. Његов рад у већој мери представља доказ да у укидању ропства на америчком југу није имала доминантан значај економска нерентабилност ропства (као што су тврдили марксисти) већ један вредносни приступ који је асполутно оправдано сагледавао ропство као један морално неприхватљив чин.

Деведесете су донеле праву помаму за виртуелном историјом. Једна од првих књига овог таласа је била студија *Вероватни светови: Могућност и разумевање у историји и друштвеним наукама* – рад Џ. Хоуторна, професора социологије на Универзитету у Кембриџу. Он је пружио три занимљиве алтернативе везане за развој европске уметности из доба ренесансе, за динамику развоја европског становништва услед (не)страдања од „црне смрти“ (куге и других болести) и најзад једну нову визију америчке стратегије у Корејском рату. Међутим, много битнији је студиозан и језгровит увод у ову студију. Аутор је по први пут покушао не само да емпиријски искористи методологију екстраполације могућег (али не оствареног) развоја ситуације већ и да утемељи идеју „научне вредности“ виртуелне историје.¹¹

Идеја комбиновања у једној књизи методологије и низа више-мање успешних практичних примера остваривања „виртуелне историје“ била је настављена у радовима Најла Фергусона, шкотског историчара (1964) који је постигао стрмоглаву каријеру професора историје на Кембриџу, Оксфорду и Харварду. Значајна је његова књига *Виртуална историја: алтернативе и контрчињенично*.¹² Фергусон је приредио волуминозни уводни текст (око 90 страна или једна петина те књиге), где је у детаљима образложио методологију „виртуелне историје“. Он негира идеје историјског прогреса и историјских закономерности. Сматра да догађаји и појединачни иступи индивидуа стварају ткиво историје, која може да се развија бољим или лошијим путем и по одређеног појединца и по читав народ или чак човечанство. Његов

⁹ Robert W. Fogel, *Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History*, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1964.

¹⁰ Robert William Fogel and Stanley L. Engerman, *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery*, Boston: Little, Brown and Company, 1974.

¹¹ Hawthorn G. Plausible, *Worlds: Possibility and Understanding in History and the Social Sciences*, Cambridge. 1991.

¹² *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*, London, 1997. Ова књига је доживела неколико издања у наредним годинама.

рад је допуњен са неколико практичних поглавља која су написали његови истомишљеници из редова професионалних историчара одлучни да се опробају у новој методологији екстраполације вероватних, али неостварених могућности: Енглеска без Кромвела (шта би било да је Чарлс I избегао Енглеску револуцију), Британска Америка (свет без Америчке револуције), Британска Ирска (да је Хомрул уведен 1912), Кајзерова Европска унија (шта би било да Енглеска није ушла у Први светски рат 1914), Хитлерова Енглеска (шта би било да су Немци прешли Ламанш 1940), Нацистичка Европа (шта би било да су Немци победили СССР), Стаљинов Рат и мир (шта да хладни рат није избио), Камелот се наставља (Кенеди који је преживео атентат), 1989. без Горбачова (комунизам је преживео у СССР-у).

Већина ових закључака пре рађа дискусију него што може да убеди. То је заправо та очигледна мана на коју су обраћали пажњу истакнути критичари „алтернативне историје“. Довољно је само набројати увредљиве дефиниције које су биле изношене на рачун контрачињеничне историје: „игра речи“ („parlour game“ – Е. Кар), „историјско ђубре“ („Geschichtswissenschaft“ – Е. Томпсон), „филозофирање у фотели“ („armchair philosophy“ – К. Вилкс).¹³ Ништа мање смртоносна за „контрачињеничну историју“ је популарност „конструисања историјске реалности“ код неких жељних реванша историчара. Ово је добро изразио Е. Кар у својим меморијалним предавањима одржаним још почетком 1961. у Кембриџу. „Код група или земаља које се налазе на дну а не на врху историјских догађаја, теорије које истичу улогу шансе или случаја у историји увек ће да превагну. Поглед на испит као на лутрију увек ће бити популаран код оних који су били рангирани као трећеразредни“.¹⁴

Ма како било, Фергусонова књига је имала изузетну покривеност различитим (позитивним и негативним) приказима.¹⁵ Идеје које су у згуснутом облику представљене у практичним радовима из ове књиге уродиле су плодом јер су значајно повећале пажњу светских истраживачких центара према овој теми.¹⁶ Дошло је и до покушаја да се резултати зборника проши-

¹³ Е. Н. Carr, *What is History?*, London, 1961; Е. Р. Thompson, *The Poverty of Theory and Other Essays*, London, 1978; К. V. Wilkes, „Is consciousness important?“, *British Journal for the Philosophy of Science*, 35, 1984; К. V. Wilkes, „Yishi, duo, us and consciousness“, *Consciousness in Contemporary Science*, Oxford, 1988; К. V. Wilkes, „Losing consciousness“, *Conscious Experience*, Paderborn, 1995.

¹⁴ Е. Н. Carr, *What is History?*, London, 1961.

¹⁵ P. J. Waller, *The English Historical Review*, Vol. 113, No. 452, (Jun, 1998); A. Tucker, *History and Theory*, Vol. 38, No. 2, (May, 1999); D. Showalter, *The Journal of Military History*, Vol. 64, No. 3, (Jul, 2000); J. Sheehan, *The Journal of Modern History*, Vol. 72, No. 4, (Dec., 2000); D. McMahon, *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 31, No. 3, (Winter, 2001); W. McDougall, *The American Historical Review*, Vol. 105, No. 5, (Dec., 2000); S. Carruthers, *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944–), Vol. 73, No. 4, (Oct., 1997).

¹⁶ Крајем 90-их и почетком 21. века конференције и семинари везани за „контрачињеничну историју“ прошли су у широком таласу од универзитета Луцерна и Берлина до Охаја и чак

ре у посебним монографијама. Вероватно најбољи пример овога је каснија монографија Фергусона *Несрећа рата*, која се бави детаљним сагледавањем негативних последица уласка Британије у Први светски рат.¹⁷ У исто доба дошло је до праве поплаве радова базираних на методологији „виртуелне историје“.¹⁸ Реномирани научни часописи су се обогатили дискусијама о значају и доприносу „контрачињеничне историје“.¹⁹

Ипак, ма које аргументе да су износили заштитници идеја изнесених у Фергусоновом зборнику и његови следбеници мора да се истакне да су радови из домена „контрачињеничне историје“ или „витуелне историје“ написани тако да по својој природи могу да привуку широке кругове читалачке публике и гарантовано да изазову (негативну или позитивну) реакцију бројних историчара. Иако декларисани циљ „контрачињеничних истраживања“ није у пружању колегама и широј јавности занимљивог штива, ауторима овог правца једва успева да се отргну од спекулативних трендова. Њихова настојања да привуку пажњу на одређене судбоносне догађаје у прошлости и ревалоризацију поступака учесника дешавања тек покушавају да се сврстају у модерни историографски приступ – преиспитивање митова и истицање релативности одређених историјских постигнућа која су омиљена традиционалној историографији. Могло би се рећи да контрачињенична историја представља интересантну али компликовану и скоро потпуно научно бескорисну методологију. Упркос томе што је потребно веома много знања и вештине логичког мишљења, као и истраживачке храбрости за такву врсту рада, он се тешко може претворити у научни доказ, већ остаје занимљиво и интригантно штиво за разоноду јер нема тежину правога историјског доказа.

Москве. Најзначајнији методолошки допринос (видљив у бројним публикацијама) је имала конференција одржана на Принстонском универзитету у марту 2001. „What If? Counterfactualism and Early American History“.

¹⁷ Niall Ferguson, *The Pity of War: Explaining World War I*, New York, 1998.

¹⁸ Бројни зборници радова које су уређивали Robert Cowley (серија зборника „виртуелне историје“ *What If?* започета 1999) и Peter G. Tsouras (серија зборника *The Alternative History of ...* започета 2001). За сада се на српском језику појавила само једна књига ове врсте и то превод једног од зборника Роберта Каулија. *Šta bi bilo da je...?: najugledniji svetski vojni istoričari zamišljaju šta je moglo da se dogodi*, priredio Robert Kauli, Beograd, 2005.

¹⁹ Видети аргументе против (G. Rosenfeld, „Why Do We Ask What If? Reflections on the Function of Alternate History“, *History and Theory*, Vol. 41, No. 4 (Dec., 2002); R. Hassig, „Counterfactuals and Revisionism in Historical Explanation“, *Anthropological Theory*, 1 (1), 2001) и за (M. Bunzl, „Counterfactual History: A User’s Guide“, *American Historical Review*, Vol. 109, Jun 2004; R. Lebow, „Counterfactual Thought Experiments: A Necessary Research Tool“, *The History Teacher*, Vol. 40, Feb 2007).

Summary

Do historians have a right to ask themselves „what if...?“ Methodology of counterfactual or virtual history

Key words: alternative history, virtual history, counterfactual history, modeling of historical process, methodology of science

The article depicts the methodology of so-called alternative, counterfactual or virtual history. Modern historians disappointed in the idea of a strictly determinate historical process, have realized a role of an accidental event in history. Idea of an accidental from one side and an idea of modeling from another brought to life numerous counterfactual studies. Scientist still approaches counterfactual reasoning with skepticism, and they do so with good reason.

УДК 821.111.2.09-92 Ман Т.
930 Митровић А.

ПРОДОР У ИСТОРИЈСКО (упоредо читање Томаса Мана и Андреја Митровића)

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: Рад је настао као резултат упоредног читања књига Томаса Мана Немачким слушаоцима. Педесет пет говора упућених преко радија за Немачку и Андреја Митровића О божјој држави и злом спасењу. Покушај упоредног читања једног од најпревођенијих немачких писаца на српски језик и једног од најбољих познавалаца дела Томаса Мана пружио је увид у важност истраживања односа историје и уметности, уметника и његовог друштвеног, политичког и идеолошког окружења.

Кључне речи: Томас Ман, Андреј Митровић, Немачка, Други светски рат, ВВС, говори

„Нећете убити дух“¹

Новембра месеца 2007. године, у недељнику *Време*, под насловом „Мајсторско портретирање олоша“ објављен је осврт на књигу Томаса Мана *Немачким слушаоцима. Педесет пет говора упућених преко радија*

---

¹ Маја месеца 1943. године, америчка културна и научна јавност је подсетила човечанство на 10. мај 1933. када су нацисти организовали масовно спаљивање књига „неподобних“ аутора. Под девизом „Нећете убити дух“, одржане су бројне манифестације широм Сједињених Америчких Држава. Између осталог, 10. маја 1943. на њујоршкој Public Library и три стотине највећих јавних библиотека у САД-у заставе су биле спуштене на пола копља. Томас Ман, *Немачким слушаоцима. Педесет пет говора упућених преко радија за Немачку*, Београд, 2007, стр. 120–121.

за Немачку² новинара и писца Теофила Панчића.³ Неко ко је одрастао уз полицу са књигама на којој су централно место заузимали Буденброкови свакако је морао бити изненађен информацијом да се пред читалачком публиком у Србији појавила још једна књига Томаса Мана. И заиста, Теофил Панчић је подсетио читаоце да се готово на прсте могу пребројати белетристичка дела једног од најпознатијих, ако не и најпознатијег писца немачког говорног подручја која нису „преведена на српски и(ли) друге варијанте БХС језика“. Са друге стране Панчић је истакао да „застрашује гигантска рупа у превођењу и издавању његових есејистичких, надасве политичко-публицистичких текстова“ који представљају Мана „као мислиоца и проповедника људске слободе, борца против тираније глупости, а богома и глупости тираније“. Иако се и прва и друга констатација могу и морају прихватити као тачне, постоји могућност да се потенцијални читаоци брилијантних Манових говора доведу у извесну заблуду када се говори о стваралачком опусу прослављеног писца. *Мајсторско портретирање олоша* или улазак у историјско „кроз проблем човековог места у историји“⁴ опште је место садржаја који се крију иза наслова како белетристичких тако и политичко-публицистичких текстова Томаса Мана. Пре више од тридесет година, на то нас је подсетио историчар Андреј Митровић представљајући се љубитељима историографије али и широј читалачкој публици књигом *Историјско у „Чаробном брегу“*. *Покушај интердисциплинарног огледа*.⁵ Баш због тога, било је више него неопходно констатовати да су се готово у исто време појавила два изузетна дела, нова књига Андреја Митровића и давно изречени, готово пророчки говори Томаса Мана.

Суочавање са популарним писцем као радио публицистом резултирало је постављањем низа питања у вези са аутором чије је дело било и остало предмет интересовања истраживача који су, градећи знања о прошлости, бавећи се феноменима европске историје прве половине 20. века, уочавали „важност истраживања односа историје и уметности, уметника и његовог друштвеног, политичког и идеолошког окружења, отварајући тако простор за критичка запажања и коришћење уметничког дела као сложеног и особеног извора за разумевање историјске стварности“.⁶ Одговор на једну, али кључну дилему – ко је човек који је децембра месеца 1940. године, док су Хитлерове снаге „газиле“ Европу, са таласа ВВС-ја поручивао својим

² Књигу је у оквиру едиције Несаница објавила издавачка кућа Књижевна општина Вршац. Превео је Томислав Бекић.

³ Teofil Pančić, „Majstosko portretiranje ološa“, *Vreme*, 878, Beograd, 1. 11. 2007.

⁴ Andrej Mitrović, *O božjoj državi i zlom spasenju*, Beograd, 2007, str. 80.

⁵ Андреј Митровић, *Историјско у „Чаробном брегу“*. *Покушај интердисциплинарног огледа*, Београд, 1977.

⁶ Милан Ристовић, „Андреју Митровићу, поводом седамдесетог рођендана“, *Годишњак за друштвену историју*, 1–3, Београд, стр. 14.

земљацима у Немачкој: „Безгранична је и неопростива ваша вера, хоћу да кажем: ваша лаковерност“⁷ – понудила је књига историчара Андреја Митровића *О божјој држави и злом спасењу*⁸ која је објављена 2007. на одушевљење свих који су радо читали и волели *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*,⁹ *Историјско у „Чаробном брегу“*. *Покушај интердисциплинарног огледа*,¹⁰ *Ангажовано и лепо. Уметност у раздобљу светских ратова (1914–1945)*.¹¹

Сабирајући текстове у две целине (*Историјско у Чаробном брегу и Наслеђе Манових*) Митровић нас и овога пута уверава да је могућност грађења знања о прошлости више него изазовна за истраживача уколико историју посматра као целину „свих појава везаних за друштвени живот човека кроз време и да се само аналитичким захватима може упорно остварити схватање о целовитости историје“.¹² Замишљен над делом Томаса Мана али и над делима Пабла Пикаса, Аугуста Макеа, чија слика *Растанак* краси корице Митровићеве књиге и на врло оригиналан и ефектан начин уводи читаоца у предстојећи садржај, Ериха Марије Ремарка, Алексеја фон Јављенског, Георга Гроса, Милана Ракића, Јоакима Феста, Иштвана Саба аутор подсећа читаоце али чини се пре свега стручну јавност „да људи у историји никако нису апстрактни него јединке које су психолошки и друштвено најтешње везане за своје време“.¹³ У времену када српску историографију преплављује море методолошки потпуно неутемељених, неинвентивних и, рекло би се, досадних радова, књига аутора који је генерацијама овдашњих историчара указивао на „препознавање и поштовање људске димензије као суштинског и стожерног принципа“¹⁴ у научном раду представља право освежење.

Управо је емигрант у лику Томаса Мана, који се у јесен 1940. године одазвао на молбу Британске радио-корпорације (British Broadcasting Corporation) да преко таласа популарне радио-станице својим земљацима коментарише ратна збивања и на тај начин покуша да утиче на немачке слушаоце „у духу често исказиваних уверења“,¹⁵ представљао персонификацију јединке психолошки и друштвено најтешње везане за своје време. „Један живот се потпуно поклопио својим раздобљима са

⁷ Т. Ман, *н. д.*, стр. 17.

⁸ Књигу је у оквиру едиције *Време и прича* објавила издавачка кућа Архипелаг.

⁹ Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Београд, 1974; 2. изд. Подгорица, 1998; 3. изд. Подгорица, 2004.

¹⁰ А. Митровић, *н. д.*

¹¹ Andrej Mitrović, *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914–945)*, Beograd, 1983.

¹² М. Ристовић, *н. д.*, стр. 17.

¹³ *Исто*, стр. 8.

¹⁴ *Исто*.

¹⁵ Т. Ман, *н. д.*, стр. 5.

испресецаношћу једне националне историје¹⁶, тврди Андреј Митровић описујући Томаса Мана као историјску личност „времена изузетно оштрих, вишеструких и многозначних политичких борби током којих је насилно прекинуто око сто милиона људских живота, а стварно уништен садржај живљења једне милијарде људи“¹⁷. Пристајући на статус политичког емигранта у педесет осмој години живота¹⁸ и на „ангажман“ неумољивог критичара немачке званичне политике у периоду Другог светског рата, јунак *времена нетрпељивих* одбијао је да се сврста у колону која је пристајла на живот у раздобљима „у којима је“, како тврди Хана Арент, „јавност бивала затамњена а свет постајао толико сумњив да су људи престајали да се питају за политику како то не би угрозило њихов животни интерес и личну слободу“¹⁹. Обраћајући се Американцима немачког порекла, Томас Ман је у говору од 15. октобра 1942. године рекао: „Говори се, драги пријатељи, да сам напустио Немачку, да тамо више нисам могао да живим. Човека какав сам ја, у основи потпуно неполитичног човека, не би ништа потерало из Немачке, никаква промена владе или режима, никаква политичка промена, никаква револуција – ништа на свету не би могло да ме на то натера осим оно једно – оно што се зове националсоцијализам, једино Хитлер и његова банда. Јер то није политика, то није држава, то није никаква државна форма, то је opakост пакла, а рат је, насупротив томе, света одбрана човечанства од апсолутно ђаволског“²⁰.

Категоричност Мановог става заступљена до краја у сваком од педесет пет говора сабраних у књизи *Немачким слушаоцима* враћа на почетак. Заиста – ко је четрдесеттворогодишњак који је 1918. године, на самом крају Првог светског рата, у јеку револуције жалио за царством Хоенцолерна које се рушило а у коме се он тако „добро осећао“²¹? Андреј Митровић описује Мана као савременика четири основна раздобља немачке историје: раздобља Немачке Хоенцолерна, Вајмарске републике, Трећег рајха и послератне Немачке. Иако настали у периоду Трећег рајха, више пута поменути говори, којима у много чему недостаје брилијантна грациозност не немачког већ Мановог језика, не могу се до краја разумети уколико се не осветли време које је претходило изузетно мучним данима присилног а потом и

¹⁶ Andrej Mitrović, *O božjoj državi i zlom spasenju*, Beograd, 2007, str. 13.

¹⁷ Исто, стр. 7.

¹⁸ Томас Ман (1875–1955) је напустио Немачку фебруара 1933. године, две недеље пошто је Адолф Хитлер постао канцелар. Четири године касније је узео чехословачко држављанство да би се након годину дана преселио у Сједињене Америчке Државе. Амерички држављанин постао је 1944. године. У Европу се вратио тек 1947. Немачку је први пут посетио шеснаест година пошто ју је напустио тј. 1949. Умро је у Швајцарској 1955. године. Исто, стр. 11–13.

¹⁹ Hana Arent, *Istina i laž u politici*, Beograd, 1994, str. 5.

²⁰ Т. Ман, *н. д.*, стр. 97.

²¹ Andrej Mitrović, *O božjoj državi i zlom spasenju*, Beograd, 2007, str. 9.

добровољног изгнанства. Период Вајмарске републике или раздобље у коме се десио „дубок преображај“ Манових уверења представља кључ за разумевање потоњих дела али и упадљивог ангажмана уметника у намери да се супротстави главним актерима *времена нетрпељивих*.²²

Радикални преокрети и, само на први поглед, изненадне „промене тора“ увек су разлог за истицање многих сумњи. Томас Ман није остао ускраћен за бројне осуде. Многе су стизале од најближих. Без намере да се оправда развијањем теза о „нагомиланом историјском искуству“ или „потпуној биографији“ препуној „тешких, тужних и трагичних догађаја“, што Митровић изванредно чини,²³ алиби Мановог преображаја треба тражити у његовом изузетном делу или „јутру новог дана“ кога означава роман *Чаробни брег*, за марљиве истраживаче *историјско у Чаробном брегу*. „Прво чедо Мановог преображаја“,²⁴ како га назива Митровић, наметнуло је једно од важнијих питања у историјској науци. Дакле – зашто је проучавање књижевног опуса али и живота Томаса Мана битно за историографију и историчаре? Другачије – зашто је битно читати најновију књигу Андреја Митровића *О божјој држави и злом спасењу* и како треба читати говоре Томаса Мана сабране у књизи *Немачким слушаоцима*?

Андреј Митровић је подсетио а потенцијални читаоци Манових говора морају имати на уму да је Томас Ман био „историчар у најбољем смислу те речи зато што је... у свом делу расправљао велика питања епохе као проблем човека“. „Задојен стварном хуманошћу“ служио се речју као „најубојитијим средством“ да би портретисао „човека у времену“²⁵ и у исто време показао да интелектуалац (историчар) не сме да ћути, оклева, цинцулира, подилази. „Све што треба да учини је да... достојно *портретише*“.²⁶

У нади да ће замислити читаоце над *човеком у времену*, књигама српског историчара и немачког писца чија су се дела на необичан начин, али не случајно, испреплетала у времену у коме живимо, читаоцима *Токова историје* предочава се један од педесет пет говора сабраних у књизи *Немачким слушаоцима*.²⁷

²² Исто, стр. 9–13.

²³ Исто, стр. 19.

²⁴ Исто, стр. 33.

²⁵ Исто, стр. 22.

²⁶ Т. Рапчић, *n. d.*

²⁷ У часопису *Токови историје*, 3/2007, под насловом „Уметност у раздобљу светских ратова“ објављен је, уз Реч редакције, одломак из најновије књиге проф. др Андреја Митровића *О божјој држави и злом спасењу, Против нечовечног у епохи*. „Уметност у раздобљу светских ратова“, *Токови историје*, 3, Београд, 2007, стр. 163–173.

**Томас Ман – Немачким слушаоцима
(одломак)**

(Ванредна емисија)

Април 1942.

Немачки слушаоци!

Прошла је година од оног дана када су Герингови авиони разорили Ковентри – један од најстрашнијих догађаја којим је хитлеровска Немачка показала свету шта је тотални рат и како се он води. У Шпанији је почело, где су се механичари смрти, та националсоцијалистички одгојена раса празних, обезљуђених лица, вежбали за рат. Какав спорт у којем нема никакве одбране – једноставно, у ниском лету пуцати по маси цивила – орно и весело! И масакр у Пољској је незабораван – управо оно што се зове славна страница историје. Као и Ротердам, где је за двадесет минута усмрћено тридесет хиљада људи, захваљујући једној бравури која се не може другачије означити него као морално лудило. Аристократа фон Рибентроп покрио је рукама своје лице и јецао: „То нисам ја!“ Била су то, још, добра времена, кад се јецало само над оним што је другима учињено. Долази време, оно је већ ту, ка ће Немачка имати да јеца над оним што ће њу задесити и тај плачевни мотив преовладаће у мери у којој ће свет, који о тој врсти односа према свету није хтео ништа да зна и на то није био припремљен, бити натеран на одбрамбени положај. Је ли Немачка стварно мислила да никада неће доћи дан када ће морати да плати за сва недела која је починила у свом ходу у варварство? Једва да је почела да плаћа изнад Канала и у Русији. И оно што је Краљевска авијација досад урадила у Келну, Диселдорфу, Есену, Хамбургу и другим градовима, само је почетак. Хитлер се хвалише да је његов Рајх спреман за један десетогодишњи, двадесетогодишњи рат. Претпостављам, да ви, Немци, у себи мислите на нешто друго – на пример, да у Немачкој, после извесног времена, неће остати камен на камену.

Приликом недавног британског ваздушног напада на Хитлерову земљу страдао је стари Либек. То се и мене тиче, то је мој родни град. Напади су били усмерени на луку, на постројење ратне индустрије, а пожара је било и у самом граду и тешко ми је да помислим да су страдали Маријина црква, предивна ренесансна градска већница или Дом бродара. Али кад се сетим Ковентрија – немам шта да приговорим ставу, да се за све мора платити. Сигурно има доста Либечана, Хамбуржана, житеља Келна и Диселдорфа, који томе немају шта да замере и кад чују брујање авиона РАФ-а над својим главама пожелеле овима добар успех.

Чак је могуће да ће мој смисао за праведност са овим бомбардовањем бити стављен на посебну пробу. Шведски листови јављају, а амерички

ме питају о томе, да ли је кућа мојих предака, такозвана кућа Буденброкових у Менгштресе, уништена приликом последњег ваздушног напада. Не знам, да ли је та вест тачна. За многе напољу је, са мојим младалачким романом, име Либека повезано са том кућом, и наравно, да се најпре сећају ње кад бомбе падају по Либеку. Наравно, тамо се та кућа већ одавно не зове Buddenbrook-Haus. Нацисти, иритирани због тога што странци још увек питају за њу, прекрстили су је у Wullenever-Haus. Тај глупи олош и не зна, да једна кућа, која на себи носи печат осамнаестог столећа на свом рококо-забату, не може да има неке везе са градоначелником из шеснаестог века. Тај Јирген Вулленеве, ратом са Данском, нанео је велике штете свом граду и Либечани су, с њим урадили оно што ће Немци, можда, једног дана, учинити са онима који су их повели у овај рат: погубили су га. О житељима куће коју су, да би избрисали моје име, назвали по њему, може се рећи да су граду увек само чинили добра и, на свој начин, и ја сам следио њихов пример. На свој начин, следили један пример, то је традиција. Стара градска већница, за коју кажу да је сада у рушевинама, била је за мене симбол традиције из које сам проистекао, у чијем духу сам деловао. Али такве рушевине не застрашују онога који не живи само од симпатије за прошлост него и од симпатије за будућност. Пропаст једне епохе не мора да буде пропаст онога чији су корени у њој и из које је израстао.

Хитлерова Немачка нема ни традиције ни будућности. Она само уме да разара, и она сама биће разорена. Дај Боже, да из њеног пада настане и израсте једна Немачка која ће умети да се сећа и нада, којој ће бити дата љубав за оно прошло, али, и за оно будуће. На тај начин, уместо убитачне мржње, она ће стећи љубав народа.

Summary

An Incursion into Historic (Parallel Reading of Thomas Mann and Andrej Mitrović)

Key words: *Thomas Mann, Andrej Mitrović, Germany, World War Two, BBC, Speeches*

This paper came to being as a result of parallel reading of books by Thomas Mann *55 Speeches over the Radio to Germany* and by Andrej Mitrović *On City of God and Bad Salvation*. Finding the popular writer as a radio publicist resulted in asking a number of questions concerning the author whose works were and still are of interest for researchers, who by building up their knowledge of the past and dealing with phenomena of European history of the first half of

20th century, realized the „importance of researching the relation between history and art, artist and his social, political and ideological surroundings, opening thus the field for critical remarks and the use of a work of art as a complex and special source for understanding historical reality“. By collecting his texts into two parts (*The Historical in The Magical Mountain* and *The Heritage of the Manns*) Mitrović convinces us again that the possibility of building up knowledge about past is more than tempting for researchers if they regard history as a whole „of all phenomena connected with social life of people throughout time and that only through analytical approach the understanding of wholeness of history can be persistently achieved“.

УДК 34.929 Крстић Н.(093.2)
323(497.11)“18“(093.2)
94(497.11)“18“(093.2)

ПОГЛЕДИ
Views

**НИКОЛА КРСТИЋ: СРБИН ИЗ АУСТРО-УГАРСКЕ
И ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ У СРБИЈИ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ
XIX ВЕКА**

Прилог проучавању српске елите

Др Латинка ПЕРОВИЋ

Истина се ретко кад допада свету.
Никола Крстић

Међу дневницима и мемоарима писаним у Србији у другој половини XIX века,¹ *Дневник* Николе Крстића² заузима посебно место. Историчари су га, са мање или више обзира, користили још док је био у рукопису,³ а његово издање у осам томова већ почињу да разлиставају и тематизују.⁴

Са прекидима, Никола Крстић је водио *Дневник* од 31. децембра 1859. године до 20. августа 1896. године: то је, безмало, цела, врло бурна, друга половина XIX века.⁵ Обухватајући и приватни и јавни живот аутора, *Дневник* је својеврсна тотална историја Србије у поменутом раздобљу:

¹ Ову дневничку и мемоарску оставштину почела је, деведесетих година прошлог века, да објављује Српска књижевна задруга – едиција *Српски мемоари*, а у овом веку наставио Завод за уџбенике – едиција *Два столећа*.

² Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I–II, приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, Завод за уџбенике, Београд, 2005; Исти, *Дневник. Приватни живот*, I–II, приредила Александра Вулетић, Београд, 2006, 2007; Исти, *Дневник. Јавни живот*, I–IV, приредио Милош Јагодић, Београд, 2005, 2006, 2007.

³ В.: Милош Јагодић, „*Дневник* Николе Крстића као извор за ликове владара из династије Обреновића у делима Слободана Јовановића“, *Округли сто Дневник Николе Крстића – извор за друштвену и политичку историју Србије и српског народа у другој половини XIX века*, Завод за издавање уџбеника, Београд, 23. април 2008.

⁴ *Округли сто Дневник Николе Крстића – извор за друштвену и политичку историју Србије и српског народа у другој половини XIX века*.

⁵ Крстић је правио прекиде у вођењу *Дневника* због болести. Најдужи прекид је направио после женидбе јер је у супрузи нашао саговорника: „имам с ким да говорим о свему и о свачему што ми је на срцу, на уму и на души“. Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, III, стр. 99.

политичка, друштвена, културна историја, као и историја свакодневице. Тематска ширина *Дневника* Николе Крстића је и за ову врсту историјских извора без преседана. Постоји више целина које се могу издвојити и свака за себе посматрати: династија Обреновића (кнежеви Милош и Михаило, кнез и краљ Милан и краљ Александар);⁶ институције државе и друштва (двор, скупштина, влада, а затим: школа, црква, војска, суд, полиција); научне и културне институције (Лицеј, Велика школа, Учено друштво, Српска академија); државници (Илија Гарашанин, Јован Мариновић, Коста Цукић, Миливоје Блазнавац, Јован Ристић); социјалисти и радикали – „пређе комунци“ (Адам Богосављевић, Јеврем Марковић, Драгиша Станојевић, Васа Пелагић, Пера Тодоровић, Никола Пашић); политичке партије (Радикална, Напредна, Либерална) – њихове владе и њихови крвави међусобни обрачуни (1883, 1887, 1889, 1893); избори и изборна воља; парламентаризам (либерална и народна демократија); уставни (1869, 1888) и уставне кризе (1894); финансије; друштвени слојеви (сељаци, чиновници, свештеници, интелигенција); жене;⁷ друштвене појаве (непотизам, политичка убиства и атентати, хајдучија); друштвене карактеристике (непросвећеност маса, полуобразованост и егоизам интелигенције, некомпетентност, подмитљивост). Белешкама о источној кризи 1875–1878. године и њеним последицама по спољни положај Србије (ратови 1876. и 1877–78, стицање државне независности одлуком великих сила на Берлинском конгресу 1878) и стање у њој (неспремност за ратове, страдање становништва и још веће осиромашење земље) – Никола Крстић је испунио странице и странице сво-

⁶ Латинка Перовић, „Личност кнеза Михаила на страницама *Дневника* Николе Крстића“, *Округли сто Дневник Николе Крстића...*; Сузана Рајић, „Никола Крстић о владавини Александра Обреновића“, *исто*.

⁷ Није, барем до сада, познат историјски извор у коме је жена као тема толико присутна као у *Дневнику* Николе Крстића. Он пише о бројним женама са којима је био у вези (сиромашне, проститутке, удовице, удате). У белешкама *ex tempore* Крстић је, посматрајући с ванредном проницљивошћу жене из династије Обреновића, дао њихове fine психолошке портрете, који делују као настали *a posteriori*. Кнегиња Јулија је дискретна велика дама. Краљица Наталија је хладна према краљу Милану – дочекивала га је у мидеру, рада је друштву младих жена, „које су истом искочиле из детињских година“, властољубива до себичности не само према краљу – супругу, него и према краљу – сину. Затим портрети жена, тада ретких, у јавном животу: Катарине Миловук и Персиде Пинтеровић, чија су имена неодвојива од Више женске школе. У исто време, Крстић региструје појаве које говоре о положају жене у једном заосталом и зато суровом друштву: „Панчић (Јосиф) ми... приповеди како је у народу нашем – он је био више година окружни лекар – рђав обичај да жени трудној не даду да се лежећи породи, него јој говоре: „Јаднице! Треба кад те највеће муке сналазе да те људи нађу са обраменицом на леђи да идеш по воду, па кад те ко запита како ти је, да не кажеш ништо шта ти је, него да се изговориш ма како, па да се у вајату испразниш – да родиш – да те нико не зна“. Стога, рече Панчић, жене су у Србији од 30 година праве бабе. Откуд се ови оваки опаки обичаји увукоше у народ Бог би знао; еле, то су зла којима би што пре требало доскочити, а која излечити врло је тешко“. Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, стр. 52. В.: Јасмина Милановић, „Томанија Обреновић у *Дневнику* Николе Крстића“, *Округли сто Дневник Николе Крстића...*; Александра Вулетић, „Друштвени контекст мушко-женских односа у *Дневнику приватног живота* Николе Крстића“, *исто*.

га *Дневника*.⁸ О рату са Бугарском (1885), који је он сматрао лакомисленим и у коме је назирао почетак краја династије Обреновића – такође. И, дабоме, о ослобођењу и уједињењу српског народа и тешкоћама да се оно оствари с обзиром на положај Србије између три империје – Турске, Русије и Аустро-Угарске. Али и с обзиром на неодређене тежње у народу, непречишћене појмове, као и недостатак људи од карактера у интелигенцији.⁹

Крстићеви извори су разноврсни: штампа, књиге, полицијски и судски списи, путовања, мисије. Али најважнији су актери и стварне и привидне динамике у земљи: краљеви, намесници, министри, дипломати, црквени великодостојници, посланици, новинари. У овом бројном и шароликом друштву Крстић, међутим, није налазио интелектуалне партнере. Још мање, људе са којима је делио схватања и у које је могао имати поверење. У такве су спадали државници Јован Мариновић и Коста Цукић и научници Ђура Даничић и Јосиф Панчић. Најближи му је био историограф Лазар Арсенијевић Баталака. Осећај интелектуалне осамљености и јесте главни разлог због кога Никола Крстић своје мисли поверава хартији.¹⁰ Он има свест о посебности сопствених погледа, али и о њиховом значају. Зато, ако не може да их саопшти савременицима, он жели да сачува сведочанство о њима како би, једном, послужили за писање историје.¹¹ Објављивање *Дневника* ставља на пробу баш ову намеру његовог аутора. Колико, дакле, погледи Николе Крстића на време о коме је он, као савременик, дневно правио белешке, могу да послуже „при израђивању историје“ тога времена данас? Али пре тога треба установити шта условљава посебност и усамљеност погледа Николе Крстића, којих је и сам свестан.

⁸ В.: Људмила Кузмичова, „Никола Крстић и велика Источна криза“, *исто*.

⁹ „Србија постаје све више пољем унутрашњих трења и жртвом личних амбиција. У простоме свету појављују се и постоје нејасне жеље, неразумљиве тежње. Од научених људи нико те тежње не разуме, него појединци у име народа хоће да себе и друге увере да се те жеље кумулишу у тежњама за већим политичким слободама, које слободе народ не разуме, за које он није дорастао још... По моме тврдом уверењу, нама је најпреча потреба да се интелигенција наша освести; она да напусти све себичњачке тежње; она међу собом да се боље позна и она да узајамном сагласношћу, ако би се постићи могла, утврди неки програм за заједнички рад, старајући се да тај програм постане општи програм све интелигенције у целој земљи. Док се ова сагласност у тежњама и радња интелигенције не постигне, донде ће они који долазе на Скупштину, подбадани сад од једних, сад од других, тумарати десно и лево и тим тумарањем заводиће се народ у заблуду; а заведен у заблуду народ, да Бог да да остане способан и кадар унапредити своје стање!“ Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 253.

¹⁰ „Број оних с којима се ја састајем и особито број оних с којима се поверљивије разговарам врло је мален, па зато ми је често потреба да се разговарам сам са собом.“ Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, III, стр. 99.

¹¹ „Више од три недеље прође, не забележених ништа. То не ваља. Ако ове белешке имају да послуже кад за материјал при израђивању историје садањег времена, или ако треба да објасне кадгод догађаје који се данас збивају и који после много година постаће неразумљиви ако остану необјашњени, онда би требало да су белешке тачне и уредне, а не испрекидане, као ове моје.“ *Исто*, стр. 79.

Никола Крстић није само хроничар: он има чврсто становиште, које његовим белешкама кроз дуго време и о разним питањима даје унутрашње јединство и целовитост. Осам томова његовог *Дневника* оставља утисак као да су писани накнадно, са већег временског одстојања од догађаја, и као да их је писао неко са стране а не изнутра. У исто време, савремени читалац у *Дневнику* препознаје своје доба, само што неки феномени имају нове персоналне изразе. Откуда дистанца, продорност, учачавање тенденција, односно могућности и ограничења развоја српског народа и Србије као државе? Одговори на ова питања су и најважнији са становишта вредности *Дневника* „при израђивању историје“. Да би се, пак, на њих одговорило, потребно је окренути се личности аутора *Дневника*, то јест самом Николи Крстићу.

О животу и раду Николе Крстића писали су Стојан Новаковић, Живојин М. Перић, Гојко Никетић, Милан Ђ. Милићевић и Љубомир Ковачевић.¹² Сви за *Споменицу*, која је била издана приликом ступања у живот задужбине покојникове.¹³ После овог повода од пре сто година до објављивања осмотомног *Дневника* Николе Крстића на почетку XXI века није било другог важнијег повода за бављење самим Николом Крстићем. А он то заслужује из два разлога.

Прво, Никола Крстић је био Србин из Угарске. У Србију је дошао 1853. и у њој остао до своје смрти 1902. године. Његово искуство је значајно са становишта политичке и културне интеграције српског народа, који је живео у различитим културно-цивилизацијским круговима. Са вредностима културно-цивилизацијског круга у коме је формиран: вером у разум и владавину права, у закон као услов напретка и слободе, као и у постојање општег добра – Никола Крстић је у Србији био и остао објективно *други: странац, пречанин, Шваба*.¹⁴ То је утицало на његов положај и у државној

¹² *Др Никола Крстић. Споменица издана приликом ступања у живот задужбине покојникове*, Српска краљевска академија, Посебна издања, 26, Београд, 1908.

¹³ Никола Крстић је своју имовину и своје рукописе завештао Српској краљевској академији. В.: Д-р Никола Крстић, Тестамент; Правила задужбине д-ра Николе Крстића у: *Споменица...*

¹⁴ Никола Крстић бележи реакције на свој избор за председника Касационог суда. „И кнез (Милан) спомену ту околност да нисам овде (у Србији) рођен: „Ви сте овде већ двадесет година и још се нисте природили““. „Кујунџић ми такође данас честита и држим да му је честитање искрено; рече да се радује што је задовољено науци, а и томе што се каже да се прави разлика по рођењу, па нека се види да то не стоји“. Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 287.

Индикативно је и оно што је Милан Ђ. Милићевић рекао у свом опроштају од Николе Крстића: „Рођен у земљи другој, васпитаван у школама туђим, Крстић је, дошавши у нову отаџбину, себе управо преваспитавао како би се умео правилније налазити и кретати у средини новој и у приликама новим. И у том је похвално напредовао!“ Милан Ђ. Милићевић, „Говор на опелу д-ра Николе Крстића 13. јануара 1902. године“, *Споменица...*, стр. 481.

служби и у науци. У заосталој Србији, која је оскудевала људима од знања, Никола Крстић је са свом спремом и свим способностима доспео до председника Касационог суда и потпредседника Државног савета. Није га било ни међу првим члановима Српске краљевске академије иако се неки од њих, по свом делу, нису могли мерити са њим. То, међутим, није утицало на његову моралну и интелектуалну позицију. Да би је потпуно изразио, било му је потребно вођење дневника. Али савременици су били свесни високог личног интегритета Николе Крстића: зато су му и поклањали поверење.¹⁵ Најзад, ако је место рођења утицало на каријеру Николе Крстића, разлози за његово уклањање из Касационог суда и пензионисање у Државном савету леже у његовом непристајању на повреду Устава и закона. Опет, посредно, његово порекло. То јест, вредности културно-цивилизацијског круга у коме је формиран: разум и закон. Али и свест о општем добру. Она не постоји не само у народу него ни у највишем народном представништву ни у интелегенцији.¹⁶ Никола Крстић има ту свест. Са становишта општег добра, он реагује и на неправде за које сматра да су њему лично учињене: господски и кад та реч од силне употребе и злоупотребе не би била испражњена – као родољуб. Иако, као што је речено, није био члан Српске краљевске академије, Никола Крстић је своју имовину и рукописе њој оставио. Другим речима, како Стојан Новаковић каже: „Ако је Н. Крстићу иоле било жао што није ушао међу чланове Српске Краљевске Академије, он се својим родољубивим тестаментом зато стоструко наплатио. Он је показао да доиста не претендује на одликовања која ће се заборавити чим се склопе очи, јер је изабрао одликовање вечито, које га је повратило у Академију, да као добротвор суделује на задатку њеном не тек само кроз један нараштај, него кроз све редом, непрестано напредујући онако као и наука. Јер је рад добротворства, ма и маленог, онако исто леп, вечит и непресушан као и рад вечно младе науке!“¹⁷

Друго, Никола Крстић је био интелектуалац у модерном смислу речи. Са припадницима врло малобројне интелектуалне елите повезивали су

¹⁵ Лазар Арсенијевић Баталака оставио је Николи Крстићу своје рукописе, а Илија Коларац – извршење свога тестамена. Кнез Михаило му је поверио уређивање породичних питања, а краљ Милан му је поверио да заједно са Глигоријем Гершићем управља имањем малолетног краља Александра.

¹⁶ Скупштина је одбила предлог да изрази захвалност Миши Анастасијевићу за његов дар „народу и наукама“: „Јамачно су само ниски духови могли из ниских побуда одбити овакав предлог! Капетан Миша, поклонивши палату од 120.000 дуката народу и наукама, заслужује да му народ каже ‚Хвала!‘ И гле! Скупштина се ту горди и не чини то, а с хвалом прима позив на ручак и на бал (Кнежев дан – Л. П.). Заиста страшна иронија за свест народну, којом се волемо толико поносити... Много, врло много, треба нами да дођемо до свести, али то и тешко иде, ако свест значи сазнање ствари и ако та реч није тек го и празан израз“. Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, I, стр. 76.

¹⁷ Стојан Новаковић, „Д-р Никола Крстић; живот му и рад“, *Споменица...*, стр. 89.

га критичко посматрање развоја државе и друштва и песимистичко гледање на будућност народа и земље.¹⁸ Али и међу њима Никола Крстић се издваја. И једно и друго, и сличности и разлике између припадника малобројне интелектуалне елите у Србији друге половине XIX века могу се установити тек када се упореди оно што је сваки од њих поверавао хартији: њихови дневници и мемоари. Објављивање ових историјских извора је не само олакшало упоређивање него га је и наметнуло. Оно је, пре свега, дало нову перспективу проучавању интелектуалне елите у Србији друге половине XIX века: самим тим и нову перспективу проучавању историје Србије у овом раздобљу.

Показује се и да је потоња генерација интелектуалне елите,¹⁹ у тежњи да освоји позиције и у политици – пошто их је у науци, образовању, култури и државном апарату већ имала – да ни у политици не остане „осујећена генерација“, свој легитимитет, у великој мери, заснивала на негацији претходне генерације. При томе су коришћене осуде изречене у унутарпартијским и међупартијским обрачунима. Да би се одбацили погледи, дискредитоване су личности. Жигосани као *династички и страни плаћеници, као аустрофили, пречани и Швабе*, били су, отворено или прећутно, перципирани као издајници. Наука је ту перцепцију више учврстила него што ју је преиспитала. У овом погледу, посебно велики утицај имало је дело Слободана Јовановића. Његова интерпретација Пере Тодоровића, Милана Пироћанца, Владана Ђорђевића, као и његова употреба Николе Крстића, била је у српској историографији, све доскора, доминантна.²⁰

За разлику од других припадника интелектуалне елите његове генерације, Никола Крстић никада није припадао ниједној политичкој партији.²¹ Он је сматрао да у Србији и нема правих политичких парти-

¹⁸ У овај су круг убрајани Милутин Гарашанин, Владан Ђорђевић, Пера Тодоровић, Паја Михаиловић, Јован Жујовић, Милан Ђ. Милићевић, Живан Живановић: „мање или више разочарани интелектуалци и политичари позног 19. века“. Том кругу припада свакако и Милан С. Пироћанац, али и Стојан Новаковић. В.: Владимир Јовановић, „Критицизам и аутоцензура у Дневнику Николе Крстића“, Округли сто Дневник Николе Крстића.

¹⁹ У ову генерацију убрајани су: Светолик Јакшић, Јован Јовановић Пижон, Слободан Јовановић, Божа Марковић, Миле Павловић, Јаша Продановић, Павле Поповић, Михаило Гавриловић, Љуба Стојановић, Милован Миловановић. В.: Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић*, Београд, 2007, стр. 494.

²⁰ В.: Латинка Перовић, *Пера Тодоровић*, Београд, 1993; Иста, „Научник и политичар Јован М. Жујовић (Прилог проучавању елите)“, *Токови историје*, 1–2, Београд, 1999, Иста, „Милан Пироћанац – западњак у Србији 19. века“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 3. Улога елита*, Београд, 2003; Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић...; Мира Радојевић, Научник и политика: политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд, 2007; Милош Јагодић, „Дневник Николе Крстића као извор за ликове владара из династије Обреновића“, Округли сто Дневник Николе Крстића...

²¹ Краљу Милану: „нисам... ниједној влади систематичан противник, као што нисам ни слепа присталица“. „Ја му (краљу Милану) рекох да сам се свагда старао да свој рад доведем у сагласност са законима...“ „Ја не бејех срећан да ниједну владу задовољим, али ја немам

ја.²² Карактером постојећих политичких партија (Радикалне, Напредне и Либералне) објашњавао је доминацију страсти и егоизма у политичком животу и у вођењу јавних послова. Неизвесност и страх држали су земљу у непрестаној грозници и удаљавали је од реалних и достижних циљева. По Николи Крстићу, то је „нека болест“.²³ Као и други њему савремени писци дневника и мемоара, и он је јадиковао: *јадан српски народ*.²⁴ И питао се: „Кадли ће Србија добити за државне људе који ће гледати даље од носа, разумевати државне потребе, старати се да учине што ће корист земље захтевати. Толико нам много треба да се уради, а не радимо ништа, баш ништа“.²⁵ Али нико, осим можда Милан Пироћанац, није толико као Никола Крстић трагао за узроцима болести и био начисто који би лекови могли водити оздрављењу. Обојица су, на страницама својих дневника, понављали: разум, закон, опште добро.²⁶ Чинили су то из различитих позиција.

Милан Пироћанац је био један од вођа Напредне странке и председник владе која је започела прве свеобухватне реформе – одозго. Никола Крстић је био високи државни чиновник и као такав – човек дужности али не и бирократа.²⁷ Делујући са позиција разума, закона и општег добра, он није правио уступке ни краљу, ни надлежном министру, ни сељачкој Скупштини, која је одбијала да га слуша јер га није разумела. Веровао је у ефикасност оних форми за које земља има кондицију, у усклађеност жеља и могућности. Без тога се све претвара у своју супротност, која неизбежно

у томе шта себи да пребацам“ . Никола Крстић, *Дневник. јавни живот*, III, стр. 115, 147. Јовану Ристићу: „ја не припадам ниједној партији и према свакој сам се влади лојално односио и лојално вршио сам послове који су ми били поверени“ . *Исто*, IV, стр. 69.

²² „Ми управ и немамо политичких партија; ми имамо само људе који се међусобно због приватних одношаја не слажу, а не што су им политички назори различни и супротни; који и ако се можда у свима појединостима међу собом не слажу, опет зато у главном се не разилазе“ . Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 307.

²³ „Панчић (Јосиф) ми причаше како је по Србији потрешено правно стање. Пожари се догађају... и људима пале сена, жита, куће. Чиновништво се не слаже, један на другом режи, један другом копа раку. Малом овлађује код нас нека болест, којој би требало тражити узрока, да јој се може наћи лека (подв. Л. П.). ‘Свет се покварио’, ‘неваљани су људи’, ‘непоштени смо’, и т. д. само су празне фразе; ништа не значе, или значе врло много. Много значе, ако је истина да смо покварени сви махом. Но, тад треба да се оканемо старања о бољој будућности, јер што труне, то не цвета; поквареност не даје базиса за радњу о будућности. Има код нас зала и неваљалстава, али има и добрих страна. Зашто се не гледа да се те добре стране експлоатишу на опште добро?“ *Исто*, I, стр. 341.

²⁴ „Јадни патниче мој, драги српски народе! Хоће ли доћи време да данеш једном душом? Хоће ли куцнути час томе уједињењу? Или су сви ови догађаји (рат са Бугарском 1885. – Л. П.) што се збивају, предигра трагедији, у којој ћеш ти, вековни мучениче, бити главни јунак!... Нека ти Бог да снаге да све те тешкоће савладаш... Мени се стеже срце при помисли какви тешки дани чекају милу Србију, мили српски народ!“ *Исто*, III, стр. 181.

²⁵ Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, стр. 44.

²⁶ В.: Милан Пироћанац, *Белешке*, приредила Сузана Рајић, Београд, 2004.

²⁷ „Код нас се... уопште слабо гаји осећање дужности. Отуд је што олако напуштамо и не вршимо послове који су нам у дужности“ . Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, IV, стр. 70.

води у деморализацију.²⁸ Никола Крстић је управо са овог становишта посматрао и законодавну власт Скупштине и парламентаризам у Србији.²⁹ И Учено друштво које је заменила Академија, и Лицеј који су намеравали да претворе у универзитет, и идеју о енциклопедији.³⁰

Људи попут Милана Пироћанца и Николе Крстића били су ретки узорци просвећене елите, која је била потребна Србији, нарочито после стицања државне независности. Ако, како су обојица писали, полуобразова-на, коруптивна и шовиментна интелигенција није представљала основу за настанак просвећене елите, како се онда до ње могло доћи? Карактеристично је да су и Милан Пироћанац и Никола Крстић увек тежили личној материјалној сигурности, и да су у томе успели.³¹ Првome је то омогућило да се из политике врати адвокатури, другome да из државне службе оде у пензију, а обојици – да се у својим дневницима предају размишљањима. У

²⁸ „Ми имамо у се много самопоуздања и у томе смо као они лакоумци који без промишљања многог примају на себе најтеретније послове, па тек после виде да за њих нису дорасли и зато их или не сврше, или их сврше сакато, наопако“. *Исто*, IV, стр. 52.

²⁹ „У Скупштини влада гомила људи, који и кад би имали чисту савест и неokaљано поштење, или управ и боље који кад би имали најчистије, најлојалније намере, не би могли бити способни да врше послове законодавства, јер су неуки. Људи који једва умеју читати, а од којих неки не знају ни то, ти људи својом множином решавају питања законодавства. Не имајући јасних појмова ни о томе шта је власт њихова, ни о томе шта су државне потребе, руковођени интересима својих села, предела, срезова, с ограниченим својим хоризонтом посматрања, не могу имати снаге да се уздигну на висину с које би беспристрасно могли посматрати и решавати државне ствари. Како ли ће се то развити, сам Бог зна“. *Исто*, II, стр. 275. „У Србији ни данас (септембар 1895. – Ј. П.) нема довољно елемената за парламентарни живот. Осим чиновника, већином полуобразованих, већина је скупштинара сељак са неколико свештеника и трговаца из унутрашњости“. *Исто*, IV, стр. 262. „Србија нема интелигенције независне и сазреле за парламентарни живот онакав какав постоји у Европи; Србија нема довољно елемената да се из скупштинске већине образује влада“. *Исто*, III, стр. 316.

³⁰ „Време ће показати да ли је уопште било умесно што је укинута Учено друштво и што је место истог основана Академија. Панчић (Јосиф) с ким сам се о томе поодавно разговарао, мишљења је да је сувише рано за нас подизање Академије. А да је то истина, види се отуд што међу академицима има људи самоуких... и људи који нису научно образовани... па људи који долазе у рад научних швиндлера... људи иначе одличних, али по дајаношњем писању једва да се могу уврстити у ред књижевника“. *Исто*, III, стр. 302. „Намера је... да се у садањем Лицеју споји Богословска школа и Војаничка академија, па потом да тако умножен Лицеј добије име универзитет, у ком би били ови факултети: Филозофски, Богословски, Православни и Технички. Нико не пита оће ли земља отуд имати какве користи... Дај Боже да ове намере буду земљи на добро, али ми се чини да све то друго ништа није, но грамзење за парадом, жеља за славом, тежња да се покажемо оно што нисмо“. Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, стр. 37. „Матић (Димитрије) спомену Чехе, али Панчић (Јосиф) му добро примети да Чеси раде већ 400 година, па су истом недавно добили енциклопедију, а ми једва бројимо 50 година живота. Па какав је то живот?! Раскомадани у три-четири државе, без центрума и сиромашни, а уз све то неразвијени и несложни. Исправљајмо те мане; ту да има ко да нам помогне, а остало је само пућење без користи за народ“. *Исто*, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 136–137.

³¹ В.: Д-р Никола Крстић, Тестамент у: *Споменница...*

генерацији интелектуалне елите којој су припадали, они су највише били и људи цивилизације новца.³²

Као правник и историчар, Никола Крстић не би, можда, заслуживао интелектуалну биографију. После објављивања његовог осмотомног *Дневника* и његових могућих читања – та потреба се намеће. Њу, на свој начин, изражава и један од приређивача *Дневника*. Резимирајући свој поглед на Николу Крстића, Милош Јагодић каже: „Утисак је приређивача да значајно место у Крстићевим размишљањима о стању у Краљевини Србији заузима *проблем нефункционисања правне државе, односно непоштовања закона* (подв. Л. П.). Крстић је у томе видео главну препреку правилном развијању Србије и њеном напретку, а узроке је налазио у, по његовом мишљењу, превременом увођењу либералних установа у државни живот Србије. Тако је, на пример, сматрао да давање законодавне власти, макар и ограничене, Народној скупштини Уставом из 1869. године није одговарало ступњу политичке зрелости српског друштва. *Из недостатка те зрелости проистицало је стављање личних и страначких интереса изнад државних, па и само изигравање или непоштовање закона* (подв. Л. П.). Отуда је Крстић закључио, што је и саопштио краљу Александру, да је у Србији након укидања Устава из 1888. требало вратити уређење какво је постојало за време друге владе кнеза Михаила, пре усвајања Устава из 1869. године. Укупно узевши, *Крстићева размишљања садрже разложну критику постојећег стања у земљи и извесну дозу песимизма у погледу будућности земље* (подв. Л. П.).³³

Николу Крстића је заокупљало питање политичке зрелости српског друштва, коју је он процењивао са становишта разума, владавине закона и општег добра. У погледу могућности да ове вредности преовладају у српском друштву и као основа за уједињење српског народа, који је живео у различитим културно-цивилизацијским круговима, он је био скептичан и са песимизмом је гледао на будућност земље, односно на њено излечење од оне „неке болести“.

У ствари, интелектуална биографија Николе Крстића показује да њему ни партијска независност или, како би он рекао, неутралност, ни лична материјална сигурност нису били довољни услови да се изрази. Била му је потребна још и слобода критичког, научног мишљења, чији је недостатак и компензовао вођењем дневника. На страницама дневника могао је да говори о властитим подељеностима у разним филозофским, историјским, друштвеним и политичким питањима, као што су: владалац

³² В.: Бојана Миљковић Катић, „Паметна марљивост и разборита штедња (критеријуми оптималног трошења прихода у визури високог државног чиновника у Кнежевини Србији)“, Округли сто *Дневник* Николе Крстића.

³³ Милош Јагодић, Предговор: Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, IV, стр. 6.

и владари династије Обреновића, насиље и држава, Обреновићи и народ, Словени и Немци, Србија и Русија, ратовање и ратови које је Србија водила, патријархално и модерно. И нарочито: стварност и могућности.³⁴ Размишљајући у тим процепима, Никола Крстић је показао мисаону дубину и способност предвиђања. Из перспективе од једног и по века они и не изгледају само као његови лични процепи. Он је само био свестан да не може рачунати на одговарајућу перцепцију својих размишљања код савременика: зато је и водио дневник. На тај несклад утицала су два чиниоца: порекло Николе Крстића и критичка позиција са које је он посматрао развој Србије. Међутим, ова два чиниоца се могу само условно раздвајати.

Посебности у односу према Србима из Аустро-Угарске у Кнежевини Србији опажали су и домаћи људи и странци.³⁵ Једни су покушавали да нађу узроке тој посебности, а други су се о узроцима само питали. Никола Крстић је о томе говорио на основу властитог искуства. Али и на основу искуства људи као што је био Ђорђе Натошевић,³⁶ око чијег доласка у Србију се и сам Крстић много ангажовао. Сва та искуства уверавала су Николу Крстића у то да је у питању непријатељски однос. Срби из Аустро-Угарске нису у Кнежевини Србији били сигурни, претила им је опасност изгона, а у свакој заплетеној ситуацији – на њима су се „ломила кола“. При томе се губио из вида њихов огроман удео у развоју Србије.³⁷ У земљи којој су недостајали писмени људи, место рођења претпостављано је знању и стручној спреми.³⁸ Посма-

³⁴ „Домаћи нам је живот запуштен, немамо села, но растурени по планинама домови, не познајемо угодности, суровост и неразвијеност опажамо на све стране. Једини је Београд и можда нешто Шабац и Смедерево налик на европске, и то мале, вароши; на другим је местима свакојако. Да се науке, знања и вештине и уметности развијају, треба да су још прилике удесне, иначе је напредак тежак и често немогућ. Но, све неће... људи да имају у виду, него лете по ваздуху“. Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, стр. 44.

³⁵ В.: Живојин Жујовић, „Срби дошљаци и староседеоци“, *Сабрани списи Живојина Жујовића*, I, Београд, 1974; Павел Аполоновић Ровински, *Записи о Србији 1868–1869 (Из путничких бележака)*, Нови Сад, 1994.

³⁶ Ђорђе Натошевић (1821–1887) био је доктор медицине, педагог, просветни радник, надзорник свих српских школа у Аустрији 1857–1861; школски референт за српске школе у Угарској. Уз велико ангажовање Николе Крстића, Влада је позвала Ђорђа Натошевића да дође у Србију. Његов рад је, међутим, кочен, а због својих критичких увида у стање школства у Србији био је отпуштен из државне службе.

³⁷ „Срби су из Аустрије били први учитељи, први државници, први воспитатељи, први трговци и занатлије, први, најбољи, свештеници у Србији; и те Србе треба истерати сад (јануар 1860. – Л. П.), јер се више не опажа да су они земљи и народу преко потребни. Па, осим свега, нека би се и протерали ти људи, па нека би и страдали они, али тиме се бешчасти сав народ и цепа се на двоје, баца се раздор међу народ, слабе му се силе, кидају се нужне свезе и доводи се, корак по корак, пропасти. Та и у овај мах, најодличнији део српског народа, тј. најизображенији, најученији, најкарактернији, најбогатији, најпатриотичнији и најбољи Срби живе у земљама Аустријског царства“. Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, стр. 48.

³⁸ „Није ли се човек родио на десној обали Саве и Дунава, ма шта радио, не може да задобије чисто поверење људи овдашњих. Једва да се понекад уталожу мржња на Србе из Аустрије, а сад је, рекао бих, већа, но игда што је била. А ти људи, из Аустрије Срби, највише су

трајући и ову појаву са становишта општег добра, Никола Крстић је увиђао њене катастрофалне последице по јединство српског народа. Тражио је узрок и, заједно са образованим Србима из Кнежевине, налазио га, без икакве сумње, у интелигенцији, а не у народу.³⁹ Није се радило о конкуренцији јер Срби из Аустро-Угарске нису отимали хлеб Србима из Кнежевине. „Домаћи школовани људи ретко су одлазили у просвету или су у њој остајали само неколико година јер је професорска служба била лоше плаћена. Једино су ‚немачкари‘ почињали чиновничку каријеру као професори и обично је на том месту и завршавали“.⁴⁰ О чему се онда радило? Има ли Никола Крстић одговор на ово питање? Ако није изричит и више допушта да се његово становиште назире, „параграфлија“⁴¹ Никола Крстић на ово питање одговара целином свога *Дневника*.

Срби из Аустро-Угарске су били *пречани*, *немачкари*, *Швабе*, странци и туђинци, односно непријатељи, према супстрату Кнежевине Србије. Они су поседовали вредности (разум, закон, опште добро) које су тај патријархални супстрат (социјално, политичко, национално јединство) разарале. Да би се повукла граница према тим вредностима, да би се оне одбациле, било је потребно дискредитовати њихове носиоце. То исто важило је и за припаднике интелектуалне елите у Кнежевини Србији. Они су били етикетирани као *аустрофили*, *западњаџи*, *издајници*, да би се дискредитовале њихове идеје о правној држави, личним правима, представничкој демократији и споразуму са балканским народима. Ово мишљење развило се унутар интелигенције. Инфериорна у односу на Србе из Аустро-Угарске и малобројну интелектуалну елиту у Кнежевини Србији, она је била супериорна у односу на народ чију је заосталост, свесно и несвесно, користила. И то не без цинизма.

учинили што се у Србији овај напредак учинио, који у народу, у држави, у грађанском поретку опажамо од ово тридесет година. И ти људи, који су се трудили око подизања школа, писања школских књига, простирања по народу знања и наука, уређивања државе, и кад 10 и 20 година овде живе и једнако су странци, једнако су Швабе. Може ли ту бити напретка?!“ *Исто*, стр. 21.

³⁹ Никола Крстић бележи свој разговор са Чедомиљем Мијатовићем (професор, писац, дипломата, један од вођа Напредне странке), који је припадао малобројној интелектуалној елити: „Ја му рекох да Натошевић не зна за узрок што је отпуштен. Он је овде нов човек, није личност политичка, зашто су га пустили, Бог зна. Из тог разговора пређосмо на мржњу против Срба из прека; и он држи да је тој мржњи узрок што су они у образованости напреднији. Он ми рече да није чудо што прост народ мрзи на странце, али кад мрзе млађи људи из интелигенције, то се не да разумети. Хрђав је заиста то појав за наш напредак и нашу будућност да се данас, где је толика потреба уједињавања, прави та разлика по свим круговима овдашњим. Он ми рече да се ради да се сви официри, што из прека амо дођоше и што се у служби налазе, отпусте и да на том раде баш млађи официри“. *Исто*, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 69.

⁴⁰ Јасмина Миленовић, *Аћим Чумић*, Београд, 2007, стр. 17.

⁴¹ „Позивање моје на законе даде повода те ме прозваше ‚параграфлија““. Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 229.

„Веле“, пише Никола Крстић, „како се Радивој Милојковић, мини-стар унутрашњих дела, приликом неког разговора о Натошевићу овако изразио: „Истина, није сасвим у реду шта с Натошевићем урадисмо, јер смо га звали. Али добро је што је то урађено, зато да и сви други знаду на чему су и да не живе у надању. Нека се зна да нећемо Швабе“. Не могу да верујем у истинитост овог гласа, али нешто мора да је у ствари и све да буде тај глас посве измишљен, опет важан је зато што показује расположење духова“.⁴²

У исто време, Радивој Милојковић је народне посланике, са којима се „параграфлија“ Никола Крстић у Скупштини носио, сматрао „глупом масом“.⁴³ А Милан Ђ. Милићевић, који је касније, да би посланицима објаснио шта је железница, у Скупштини цртао две линије – „Кад је Натошевић донео машину за рачунање... се смејао, говорећи: „Шта ће то?“⁴⁴ У томе је и главни разлог песимистичног гледања Николе Крстића на будућност Србије. Јер, ако су прихваћене либералне установе, које су у потпуном нескладу са свешћу народа, а ни интелигенција нема развијенију свест, пречишћене тежње и прецизне појмове, како је могућ напредак?

Граница која је повлачена према Србима из Аустро-Угарске рефлектовала је, у ствари, једну другу поделу, поделу која је пролазила и кроз интелигенцију у самој Кнежевини Србији: на оне који су школовани у Русији и оне који су школовани на Западу. У политичким партијама, које су створене после стицања државне независности, ова подела је добила политички и идеолошки израз. Без обзира на то што је различито обележавана (радикали – либерали, напредњаци; русофили – аустрофили; словенофили – западњаци), ова подела је у свом средишту имала увек исто питање: карактер државе, односно начин уједињења српског народа. Никола Крстић није био, као што је речено, партијски опредељен, али је, ипак, био сврстан. И то на основу начела којих се држао у свом професионалном и јавном раду, то јест на основу вредности културно-цивилизацијског круга коме је припадао.⁴⁵

⁴² Исто, стр. 68.

⁴³ „Усмотревши ме, приђе к мени (Радивој Милојковић – Л. П.) па се, као што ми се учини, својски са мном поздрави. Питаше ме како је на Скупштини и кад му нешто укратко о Скупштини, рече ми: ‘Ви сте куражни и човек вам се мора дивити да сте имали, управ, стрпљења бавити се с оном глупом масом’. Овако он карактериса скупштинаре! И доста умесно! Али, онда не разумем нашто је настало Намесништво, и он у њему, да заведу у земљи институције које нису за нас према ниској народној образованости и према оскудици у људима, који би колико-толико били кадри доносити суд о општим стварима“. Исто, стр. 230.

⁴⁴ Исто, стр. 11.

⁴⁵ О разговору са Чедомиљем Мијатовићем: „Сагласни бесмо у томе да српски књижевници, што се учише у Русији, много шарлатанишу. Он рече како му се чини да ће скорим (писано после убиства кнеза Михаила а пре стварања првих политичких партија – Л. П.) настати борба између наших научењака што се на Западу и што се у Русији учише... Он ми после рече како зна да код русомана и радикалаца заиста нисам мила личност...“ Исто, стр. 68–69.

Крстић је имао критички поглед на развој Србије, наочито после убиства кнеза Михаила, када, с обзиром на личност кнеза, и постаје скептичнији.⁴⁶ Ни он, као ни други припадници малобројне интелектуалне елите, није могао да своје погледе изрази. Средина је била отпорна према критичком мишљењу и индиферентна према сазнањима до којих је долазила наука. Ограничења су долазила из заосталости народа, али из и интелигенције која једва да се разликовала од народа, а јављала се и у улози адвоката народа и у улози беспризивног судије у његово име.⁴⁷ Недостатак слободе да изрази своје погледе о развоју Србије друге половине XIX века, Никола Крстић је надокнађивао вођењем *Дневника*. Веровао је да ће његове белешке моћи „да послуже кад за материјал при писању историје“ тога доба.⁴⁸ Хоће ли оне то и моћи не зависи само од историографске вредности погледа њиховог аутора већ и од њихове перцепције и данас, у XXI веку, као и у другој половини XIX века, када је и настао осмотомни *Дневник* Николе Крстића.

⁴⁶ Кнез Михаило је на почетку своје владавине, после смрти кнеза Милоша, прокламовао следеће принципе: наследно кнежевство, закон као највиша воља, амнестија политичких криваца, знање као услов напредовања. За Николу Крстића то је био почетак доба просвећене владавине у Србији. В.: Латинка Перовић, „Личност кнеза Михаила на страницама *Дневника* Николе Крстића“, Округли сто *Дневник* Николе Крстића.

⁴⁷ У том погледу илустративно је писмо које је опозициони посланик Јеврем Марковић, брат Светозара Марковића и један од зачетника Народне радикалне странке, написао Николи Крстићу: „Београд, 10. новембра три сахата по подне. Чујеш Крстићу! Да будеш поштен у Скупштини! Немој да будеш безобразан као јутрос. Пази. Немој да се вучеш по оној соби ко пребијен пас, него држи своје место. Пази шта говориш. Јер те може свашта снаћи у мраку. Па ти тад неће помоћи ни онај, кој те тамо довео да лажете и да цедите. А, оћете новаца несретници једни. Па се не стиди јутрос твој дебели госа да иска повишицу буџета да се боље гојите. Овако ћеш поздравити и све оне фраконе, оне репате мајмуне, који су као и ти. Пазите, јер наше око свуда бди. Него нека пукне, па куд пукне. Чујеш, Крстићу, узми се у памет и ти и ти твоји пајташи“. Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 246.

⁴⁸ Исти, *Дневник. Јавни живот*, III, стр. 79.

УДК 342.4(497.1)“1946“(093.2)
342.4(47)“1946“(093.2)

ПРЕСЛИКАНА ИЛИ САМОБИТНА ДРУШТВЕНА ИЗГРАДЊА: КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА УСТАВА ФНРЈ (1946) И „СТАЉИНСКОГ“ УСТАВА СССР-а (1936)

Др Мирослав ЈОВАНОВИЋ
Филозофски факултет у Београду

Проблематика тумачења законских аката у реал-социјализму је веома сложено теоријско и методолошко питање које, по правилу, намеће много више дилема но што нуди реалних одговора. Основне начелне дилеме проистичу из чињенице да правна акта, поготово ако је реч о најважнијим од њих, попут устава, представљају у исто време, на правном али и симболичком нивоу, и друштвени уговор који омогућава функционисање друштва и правну основу за изградњу државе и друштва, али и, по дефиницији, заправо пројектоване слике жељене државе и друштва, којима дато друштво (бар декларативно) тежи. Тим пре што се – како је наглашавао Мишел Фуко – држава и закони не могу узимати као датост једне власти, већ само као њени коначни видови. И да је, да би се разумело функционисање једне власти, независно од датости какве су закон и држава, неопходно сагледати односе моћи и стратегије који се граде унутар апарата.¹ Ове дилеме и начелна питања су израженији уколико је реч о важним законодавним актима који су у време свог настанка изазивали бројне недоумице, идеолошка размимоилажења и сукобљавања. Довољно је подсетити се колико контроверзи и политичко-идеолошких несугласица, расправа и сукобљавања је изазивао (и у великој мери још увек изазива) нпр. Устав СФРЈ из 1974. године. У том погледу карактеристичан је и први послератни устав, донет у комунистичкој Југославији 1946.

Имајући у виду теоријске недоумице и ограничења анализе законских аката, поготову у вези са функционисањем власти, њихова анализа ипак није неупутна. Тим пре уколико на основу њих покушавамо да осве-

¹ Наведено према: Mark Abeles, *Antropologija države*, Beograd, 2001, str. 119.

тливо питање пожељног друштвеног модела који се изграђује и пројектованих визија друштва и државе којима се тежи.

У том погледу анализа законодавства Југославије након 1945. године отвара много простора за разумевање системских друштвених и политичких промена које су наступиле у последњим месецима Другог светског рата и након његовог окончања. Али исто тако треба бити свестан чињенице да је готово све правне акте из тог периода, као и низ практичних политичких решења, и нарочито изградњу државног апарата и система власти, у потоњим годинама пратио низ контроверзи и да су она најчешће била идеолошки и демагошки тумачена.

Те дилеме уводе у једну специфичну историографску проблематику која се, уже посматрано, тиче и тумачења устава и знатно шире односа/сукоба Југославије и СССР-а, који се развио из идеолошког сукоба КПЈ и ИБ-а, 1948. године. Наиме, према неким тумачењима (Кардељ), Устав ФНРЈ из 1946. је чак послужио као основа за касније нападе Стаљина на Тита.² Ако се то има у виду, лако је разумети што се из таквог идеолошког дискурса, у каснијим тумачењима овог правног акта, ушло у формирање два у великој мери супротстављена гледишта на историјски развој југословенске државе и друштва у годинама након Другог светског рата. Према њима – југословенско друштво/држава изграђивани су:

1. преузимањем совјетског модела;
2. аутохтоним изграђивањем социјалистичких основа друштвеног и државног развоја, плански и систематски још од 1941. године.

Та два доминантна, супротстављена (и у основи искључујућа) модела, два дискурса у разумевању и тумачењу прошлости, временом су прерасла у стереотипне обрасце. Друштвена функција стереотипних представа о послератном југословенском развоју дуго се сводила на идеолошку пропаганду и, са стране југословенских аутора, давање легитимитета југословенској политици након 1945. и 1948. године. Посредно, служила је доказивању идеолошке правоверности југословенских комуниста, током нечега што су они доживљавали као латентну борбу за идеолошку превласт у комунистичком свету (и доказивања „нашег“ првенства у правоверном тумачењу „класика марксизма“). У исто време такав стереотипни дискурс у тумачењу прошле стварности уграђен је у пантеон друштвених митова који су чинили основу за легитимисање власти и самоидентификацију југословенског друштва (попут митова о самобитности југословенске социјалистичке револуције, братству и јединству, самосталном војном ослобођењу земље 1944/45. и др.).

² Edvard Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957: Sećanja*, Beograd–Ljubljana, 1980, стр. 78.

Такав, идеолошки моделиран приступ тумачењу политичке стварности послератне Југославије умногоме је замаглио слику политичке и друштвене стварности, поготову у периоду 1944/45–1948. У том ракурсу, више или мање, текла су и тумачења основних правних аката, на првом месту Устава ФНРЈ из 1946.³ и његове зависности од совјетског обрасца, тј. „стаљинског“ Устава СССР-а из 1936. године.⁴ Довољно је навести само најкарактеристичније оцене које се могу наћи у литератури.

Страни аутори износе прилично уједначене оцене о карактеру Устава ФНРЈ. Џон Лемпи је изнео интересантно запажање о карактеру овог устава: „У јануару 1946, Уставотворна скупштина је ратификовала први од четири устава према којима се владало у Титовој Југославији, а сви су написани под руководећом руком Едварда Кардеља. Није се чуо ниједан глас протеста против занимљивог документа из 1946. Био је помно моделиран по совјетском уставу из 1936, па ипак ниједан од његових 139 чланова није користио реч *социјалистички* или било какву одредбу о Комунистичкој партији Југославије (КПЈ)“.⁵ Док се у новијој руској историографији може наћи следећа оцена: „Устав ФНРЈ, умногоме сличан Уставу СССР-а из 1936. године, постаје званична правна основа даљег развојка социјалистичких односа“.⁶

Насупрот томе, у делима југословенских аутора јасно се може уочити дихотомија. Интересантно је да је дихотомија уочљива како у делима политичара и идеолога партије (КПЈ/СКЈ), тако и у правним радовима и у историографским студијама.

У погледу ставова истакнутих политичара и идеолога, свакако су најважније и најкарактеристичније оцене самог Едварда Кардеља, за кога многи тврде да је био један од аутора (свакако најважнији) не само тог већ и осталих југословенских устава: „Искуства из народноослободилачке борбе била су нам ту веома поуздан водич (...) Дакако, то није био једини извор за конструкцију нашег Устава. Други извор су били Совјетски устав и совјетски систем. Тај утицај совјетског система био је, наравно, веома снажан (...) све су то били фактори који су утицали на то да наш Устав у великој мери буде, бар по облику, копија Совјетског устава“.⁷ Међутим, насупрот њему, аутори званичне историје Савеза комуниста Југославије из 1985. заступају дијаметрално супротно становиште – ни речи о совјетском утицају: „У складу с дотадашњим развојем Уставотворна скупштина прогласила је 31.

³ „Устав Федеративне Народне Републике Југославије“, у: *Службени лист ФНРЈ*, бр. 10, 1. фебруар 1946, стр. 74–94. (даље: „Устав...“).

⁴ „Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР, 5 декабря 1936 года (с последующими изменениями и дополнениями)“, Ю. С. Кукушкин, О. И. Чистяков, *Очерк истории Советской Конституции*, Москва, 1987, стр. 284–313. (даље: „Конституция...“).

⁵ Džon R. Lempí, *Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja*, Београд, 2004, стр. 208.

⁶ *История Южных и Западных Славян*, Т. 2, Москва, 1998, стр. 181.

⁷ Е. Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957: Sećanja*, стр. 78.

сјечња 1946. први Устав ФНРЈ, који је правно учвршћивао демократске, социјалне и националне тековине народнослободилачке борбе, а садржавао и рјешења која су отварала перспективу социјалистичког развитка“.⁸

У историографији је такође уочљива идентична дихотомија. Тако Бранко Петрановић веома убедљиво скреће пажњу на несумњив совјетски утицај: „Успостављени систем је имао општи узор у систему СССР-а (...) Устав ФНРЈ је вршио рецепцију совјетских уставних и уопште политичко-правних решења. Основне установе су произилазиле из народнослободилачког рата и револуције (федерација, народнослободилачки одбори, итд.), али је основна концепција Устава преузета из совјетског Устава, па и неке институције“.⁹ Док, за разлику од њега, Душан Биландић уопште не спомиње, чак ни као могућност, совјетски утицај: „Уставотворна скупштина је 30. сјечња 1946. године донијела први Устав ФНРЈ који је озаконио све дотадашње револуционарне промијене и дао уставну основу за даље провођење револуције, прије свега у експропријацији буржоазије и изградњи државно-социјалистичког друштвено-економског уређења“.¹⁰

Истоветна дихотомија уочљива је и у правној литератури. Тако Јован Ђорђевић недвосмислено указује на совјетски утицај: „Као правни докуменат он је у основи био састављен под идејним утицајем Устава СССР од 1936. Ова чињеница је била изазвана низом субјективних и објективних околности. Зато би било неосновано тврдити да је Устав од 1946. самостално и оригинално дело које се одвајало од теорије о социјалистичкој држави и уставности која је тада владала“.¹¹ А насупротив њему, Радомир Лукић ни речју не спомиње утицај совјетског устава: „Одлуке АВНОЈ-а несумњиво имају уставотворни карактер и у ствари представљају *привремени* устав нове Југославије. Оне су примењиване као такве и на основу њих је и донет први формални устав Федеративне Народне Републике Југославије од 1946. године“.¹²

Упркос разликама, сви аутори су Устав ФНРЈ из 1946. тумачили, посредно или непосредно, и као основу за изграђивање специфичног југословенског пута у социјализам. С обзиром на све наведене разлике у тумачењима, свакако је веома занимљиво анализирати до које је мере сам текст устава кореспондирао са совјетским уставом, у којој је мери био од њега зависан и да ли је представљао његову директну копију. Овом приликом биће анализирани они чланови устава који су дефинисали будуће друштвене основе Југославије (а биће остављена по страни, свакако значајна и интересантна, питања о дефинисању државног уређења, функционисању власти, судству итд.).

⁸ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985, str. 334.

⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Knj. 3: Socijalistička Jugoslavija*, Beograd, 1988, str. 67.

¹⁰ Bilandžić Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Glavni procesi*, Zagreb, 1979, str. 104.

¹¹ Jovan Đorđević, *Ustavno pravo*, Beograd, 1982, str. 59.

¹² Лукић Радомир, *Увод у право*, Београд, 1974, стр. 409.

Компаративна анализа друштвених основа Устава ФНРЈ из 1946.

Будућем друштвеном уређењу и правима грађана послератне Југославије било је посвећено 30 чланова. У односу на укупан број чланова (139) друштвена материја у ужем смислу чинила је 22% устава. То, на свој начин, сведочи о значају који је друштвеним питањима поклањало тадашње политичко руководство земље. Од наведених 30 чланова, чак 18, или 60% је делимично или у целини преузето из Устава СССР-а из 1936. године. Наредних шест чланова, или 20%, урађено је на основу тада важећег совјетског законодавства. Ради се о питањима која је третирао тадашњи југословенски устав, али нису била регулисана по важећем совјетском уставу. Реч је о члановима којима су регулисана питања: власништва над земљом („земља припада онима који је обрађују“), брака, доступности јавних служби, организацији здравствене заштите, обезбеђивању слободе научног и уметничког рада и заштити ратних инвалида и деце палих бораца. Најзад, шест чланова, или такође 20%, није било преузето из совјетског устава, односно сачињено према узорима из тада важећег совјетског законодавства, већ је било написано у складу са специфичним потребама времена у коме је Устав ФНРЈ настајао. Реч је о члановима који су третирали питања: заштите лица у најамном радном односу, права жалбе против решења државне управе, права тужбе надлежном суду службеног лица за кривична дела, опште пореске обавезе, грађанског права да се тражи од државе накнада штете учињене незаконитим вршењем службе и кажњивости коришћења грађанских права ради промене и нарушавања уставног поретка.

Графички приказ односа зависности Устава ФНРЈ из 1946. од „стаљинског“ Устава СССР-а из 1936, може се изразити на следећи начин.

Друштвене основе Устава ФНРЈ 1946.

- Делимично или у потпуности преузето из Устава СССР – 60%
- На основу тада важећег законодавства 20%
- У складу са специфичностима југословенског развоја 20%

Детаљнија анализа текстова Устава показује начин на који је совјетска правна пракса, подједнако као и совјетско виђење друштва, инкорпорирано у текст Устава ФНРЈ.

Већ у првом члану Устава ФНРЈ, о основним начелима, може се уочити јасно ослањање на совјетска правна искуства. Конкретно, текст члана 1 представља комбинацију уставних решења садржаних у члану 13 совјетског устава из 1936. године и решења формулисаних у „Декларацији права народа Русије“ из новембра 1917. године, и веома је важан с обзиром на чињеницу да регулише питања државног уређења, равноправности народа и њиховог права на отцепљење. У оба уставна текста наводи се да је реч о „савезној држави“ и „слободно израженој вољи“ народа, односно република да живе заједно.¹³ Став о праву народа на отцепљење позајмљен је из једног од првих револуционарних совјетских правних аката, из Декларације права народа Русије, донете само седам дана након октобарског преврата, 2/15. новембра 1917. године.¹⁴ Но, почев од овог члана доследно у читавом уставу, направљена је једна разлика у односу на совјетска правна документа. Разлика која је, како су суптилно сугерисали поједини истраживачи,¹⁵ формална, али која је у потоњим интерпретацијама устава – нарочито након сукоба са ИБ-ом 1948. године – често тумачена као суштинска и узимана као јасан знак да је југословенско партијско руководство од самог почетка развијало другачији државни политички и социјални концепт у односу на СССР. Ради се о томе да, док совјетски устав државу и друштвено уређење уз целини третира као „социјалистичко“, аутори југословенског устава су државу и уређење третирали као „народно“, и доследно избегли употребу термина „социјалистички“, као уосталом и било какво помињање Комунистичке партије Југославије, што је, уосталом било директна последица времена у коме је текст устава настајао и политичке ситуације у којој КПЈ још увек није успоставила пуну политичку контролу и створила једнопартијски систем.

То формално дистанцирање од совјетске правне праксе, а суштинску зависност и жељу да се и у Југославији примене најважнија совјетска уставна и правна решења могуће је још јасније уочити ако се анализирају само они чланови Устава који се баве питањима будућег друштвеног уређења. Блок чланова Устава којима се регулише друштвено и економско уређење ФНРЈ обухваћен је главама IV и V „Друштвено-економско уређење“ и „Права и дужности грађана“. Овим члановима регулисан је широк круг питања – од проблема власништва, преко државне контроле у привреди, једнакости грађана, права жена, до односа цркве и државе, питања рада и обавезног образовања.

¹³ Упоредити: „Устав...“, стр. 74; „Конституција...“, стр. 287.

¹⁴ „Декларација прав народова Русије, 2(15) новембра 1917 г.“, *Декрети Советской власти, Т. I*, Москва, 1957, стр. 39–41.

¹⁵ Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija...*, str. 208.

Питање власништва третирано је у члановима 14, 16 и 18 Устава ФНРЈ. Иста проблематика третирана је у више чланова совјетског устава: 4, 5, 6, 10 и 13. Творци југословенског устава су у првом ставу члана 14 преузли форму државног власништва и задружне имовине (мада је она била позната и у међуратном законодавству) из члана 5 совјетског устава, али су убацили и форму „имовине приватних физичких и правних лица“,¹⁶ што је одговарало политичкој реалности послератне Југославије. У наредном ставу преузета је, готово од речи до речи, формулација из члана 6 совјетског устава – о рудним богатствима, води, саобраћајним средствима, пошти, телеграфу и телефону, као „општенародној имовини“,¹⁷ док је последњи став, о контроли спољне трговине од стране државе, преузет из члана 13, став „3“ совјетског устава.¹⁸ Наредно важно питање, „општенародне имовине“ и „народне привреде“, третирано је у члану 16, и у основи је преузето из члана 4 совјетског устава, с том разликом што је термин „социјалистичка“ у Уставу ФНРЈ замењен термином „народна“.¹⁹ Најзад у члану 18 регулисано је важно питање гаранције приватне својине. Интересантно је да су прва два, кључна става овог члана, готово у целини преузета из члана 10 совјетског устава – о томе да се зајемчује приватна својина и наслеђивање приватне својине, као и да се право наслеђа уређује законом – док је, за разлику од совјетског, додата одредба да се зајемчује и „приватна предузимљивост у привреди“,²⁰ што је такође одговарало послератној југословенској политичкој реалности.

Проблематика односа државе и привреде, односно државне контроле у привреди третирана је у члану 15 Устава ФНРЈ. Кључна поставка – да „држава даје правац привредном животу и развоју путем општег привредног плана“ – преузета је готово у потпуности из члана 11 совјетског устава.²¹

Наредно важно питање – једнакости грађана – третирано је у члану 21 Устава ФНРЈ. Основни постулат, да су сви грађани ФНРЈ „једнаки и равноправни без обзира на народност, расу и вероисповест“, идентичан је првом ставу члана 123 совјетског Устава.²²

Проблематика бирачког права обрађена је у члановима 7 и 23 Устава ФНРЈ. На основу њих грађанима ФНРЈ дато је „опште, једнако и непосредно изборно право тајним гласањем“, као и бирачко право свим грађанима који су напунили 18 година „без разлике пола, народности, расе, вероиспо-

¹⁶ Упоредити: „Устав...“, стр. 76; „Конституција...“, стр. 285.

¹⁷ Уп.: „Устав...“, стр. 76; „Конституција...“, стр. 286.

¹⁸ Уп.: „Устав...“, стр. 76; „Конституција...“, стр. 288.

¹⁹ Уп.: „Устав...“, стр. 76; „Конституција...“, стр. 285.

²⁰ Уп.: „Устав...“, стр. 76; „Конституција...“, стр. 286.

²¹ Уп.: „Устав...“, стр. 76; „Конституција...“, стр. 287.

²² Уп.: „Устав...“, стр. 77; „Конституција...“, стр. 309.

вести, ступња образованости и места становања“, и војницима Југословенске армије. Док је бирачко право одузето „лицима под старатељством, лицима која су судском пресудом лишена бирачког права“ и „лицима која на основу савезног закона изгубе бирачко право“. Ови ставови у највећим делом преузети су из члана 135, а неке појединости (директни избори) из члана 136, (о праву војника да бирају и буду бирани) из члана 138, (да су избори непосредни) из члана 139, (да је гласање тајно) члан 140, и (да је сваки делегат обавезан пред својим бирачима) из члана 142 Устава СССР-а.²³

Једна од најважнијих новина у друштвеном животу послератне Југославије било је давање бирачког права женама.²⁴ Та радикална новина била је третирана у члану 24 Устава ФНРЈ. И готово у целини представља текст преузет из члана 122 Устава СССР-а, са свим битним ставовима: о равноправности жена са мушкарцима у свим областима државног, привредног и друштвено-политичког живота (совјетски устав има и одређење културног живота); о једнаком праву на рад са мушкарцима, једнакој плати, праву на заштиту; о нарочитој заштити мајке и детета од стране државе.²⁵

Следеће важно друштвено питање – проблем односа државе и цркве – третирано је у члану 25 Устава ФНРЈ. Основна поставка, садржана у другом ставу, да је црква одвојена од државе, идентична је са истим ставом у члану 124 совјетског устава. Поред тога идентичан је и став који грађанима јемчи слободу савести.²⁶ Оно што се разликује је став да се грађанима јемчи и „слобода вероисповести“, као и да је дата слобода делатности верским заједницама чије се учење не противи Уставу. За разлику од југословенског устава, совјетски устав из 1936. штитио је „слободу спровођења религиозних култова и слободу антирелигиозне пропаганде“. Та специфичност ушла је у совјетско законодавство на прелазу из двадесетих у тридесете године, и била је повезана са притисцима државе на цркву и вернике. Важно је нагласити да је првим совјетским уставом, 1918. године била дозвољена „слобода религиозне и антирелигиозне кампање“.²⁷ Такође је интересантно да је и у уставима појединих земаља „народне демократије“, питање слободе вероисповести третирано као у Уставу ФНРЈ, попут албанског устава из 1946, односно бугарског из 1947. године.²⁸

²³ Уп.: „Устав...“, стр. 75, 77; „Конституција...“, стр. 311–312.

²⁴ О читавом проблему правног регулисања положаја жене у послератној Југославији, са прегледом старије литературе: Вера Гудац Додић, *Жена у социјализму: Положај жене у Србији у другој половини 20. века*, Београд, 2006, стр. 10–15.

²⁵ Уп.: „Устав...“, стр. 77; „Конституција...“, стр. 309.

²⁶ Уп.: „Устав...“, стр. 77–78; „Конституција...“, стр. 309.

²⁷ „Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Принята V Всероссийским съездом Советов, в заседании от 10 июля 1918 года“, Ю. С. Кукушкин, О. И. Чистяков, *Очерк истории Советской Конституции*, Москва, 1987, стр. 244.

²⁸ Уп.: *Novi Ustavi: Zbirka ustava donetih posle Drugog svetskog rata*, Београд 1948, стр. 44, 74.

Наредан важан проблем везан је за регулисање слободе штампе, говора и збора. Он је третиран у члану 27 Устава ФНРЈ, и у основи је решен идентично као и у члану 125 совјетског устава, тј. да је грађанима гарантована слобода говора, штампе, удруживања, зборов, јавних скупова и манифестација.²⁹

На идентичан начин, преузимањем основног правног постулата из совјетског устава, дефинисана су и питања неприкосновености личности (члан 28 у Уставу ФНРЈ, односно члан 127 у совјетском), неповредивости стана (члан 29 у нашем, односно 128 у совјетском), неповредивости писма (члан 30 Устава ФНРЈ, односно 128 Устава СССР-а).³⁰ Једина разлика је у томе што су аутори Устава ФНРЈ, након основног става, детаљније образлагали наведена питања, док су у совјетском праву она била регулисана посебним законским и подзаконским актима.

Једно важно питање, које је представљало потпуну новину у југословенској правној пракси, и у потпуности прати совјетску правну праксу, везано је за питање давања уточишта страним држављанима који су прогоњени „због борбе за права радног народа“ или због научног рада. Та проблематика обрађена је у члану 31 Устава ФНРЈ и представља готово у потпуности преузет члан 129 совјетског устава из 1936.³¹ Интересантно је да је та проблематика била третирана још у првом совјетском уставу 1918. године,³² и да је усклађена са општим револуционарним концептом совјетске спољне политике тога доба, као и да је од тог времена стално присутна у совјетском законодавству.

Још два питања посебно су важна приликом анализе друштвених основа и пројектоване слике будућег југословенског друштва. Пре свега то је питање рада и права на рад – с обзиром на чињеницу да су револуционарне друштвене промене изведене управо у име „радничке класе“. И питање обавезног основног образовања, на коме је предратна комунистичка пропаганда посебно инсистирала. Проблем рада и радних односа третиран је у члану 32 Устава ФНРЈ, и у великој мери је сачињен према форми и духу члана 12 Устава СССР-а. Проблем рада се третира као дужност сваког грађанина „да ради по својим способностима“, што у потпуности одговара совјетској дефиницији (с тим што је у њој истакнуто да је реч не само о обавези, већ и о питању части). А потом, потпуно не-правничким језиком,

²⁹ Уп.: „Устав...“, стр. 78; „Конституција...“, стр. 309.

³⁰ Уп.: „Устав...“, стр. 78–79; „Конституција...“, стр. 310.

³¹ Уп.: „Устав...“, стр. 79; „Конституција...“, стр. 310.

³² „Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Принята V Всероссийским съездом Советов, в заседании от 10 июля 1918 года“, Ю. С. Кукушкин, О. И. Чистяков, *Очерк истории Советской Конституции*, Москва, 1987, стр. 245.

на нивоу народне изреке / пословице, појашњава се дух овог члана, тако да у југословенској варијанти он гласи „ко не даје заједници не може од ње ни примати“, док се у совјетској варијанти једноставније изражава тај дух: „ко не ради, тај не једе“.³³

За разлику од тога, члан 38 крајње сведено уводи важну новину у друштвени живот послератне Југославије – обавезно основно образовање. За разлику од права на рад он није писан у „езоповском духу“. Најважнији ставови, о томе да је основна настава обавезна и бесплатна и да је школа одвојена од цркве, подударују се са ставовима изнетим у члановима 121 и 124 совјетског устава.³⁴

Важно је уочити да Устав ФНРЈ третира нека важна друштвена питања, попут питања брака и брачних односа³⁵, док она нису регулисана совјетским уставом из 1936. године (иста питања могуће је наћи и у албанском и бугарском уставу).³⁶ Ради се о томе да је совјетско брачно законодавство тридесетих година било веома развијено и да је у члану 14 Устава само било наглашено да се виши органи власти и државне управе брину о изградњи основа законодавства о браку и брачним односима.³⁷

Наравно, све наведено представља само уставне норме, може се рећи чак и идеале пројектованог, жељеног друштва/државе. Насупрот томе, друштвена и политичка пракса је, у великој мери, одударала од прокламованих идеала. Али је, ипак, несумњиво имала карактер драстичних и драматичних друштвених преображаја који су послератно југословенско друштво, под командом Броза и његових најближих сарадника, трансформисали у складу са друштвеним моделом и политичким идеалом који је Стаљин изградио у Совјетском Савезу.

³³ Уп.: „Устав...“, стр. 79; „Конституција...“, стр. 287.

³⁴ Уп.: „Устав...“, стр. 79; „Конституција...“, стр. 308–309.

³⁵ Уп.: „Устав...“, стр. 78.

³⁶ Уп.: *Novi Ustavi: Zbirka ustava donetih posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1948, str. 44–45, 74.

³⁷ Упореди: „Конституција...“, стр. 289.

ПРИЛОЗИ Supplements

ПРИЛОГ ЗА БИОГРАФИЈУ СРПСКОГ ПАТРИЈАРХА ПАВЛА: ГОЈКО СТОЈЧЕВИЋ, СЕКРЕТАР ХОРА СТУДЕНАТА ПРАВОСЛАВНОГ БОГОСЛОВСКОГ ФАКУЛТЕТА

*Мр Александар РАКОВИЋ
Министарство вера Републике Србије, Београд*

АПСТРАКТ: Рад осветљава студентске дане Гојка Стојчевића, тј. српског патријарха Павла, на основу архивске грађе Православног богословског факултета Универзитета у Београду.

Кључне речи: *Гојко Стојчевић, патријарх Павле, Православни богословски факултет, Хор студената Православног богословског факултета, Универзитет у Београду, Српска православна црква*

Гојко Стојчевић је рођен 11. септембра (29. августа) 1914. године у селу Кућанци код Доњег Михољца у Славонији.¹ Отац и мајка су му умрли док је био дете и одгајале су га бака и тетка. У Кућанцима је завршио основну школу, а потом је отишао код стрица у Тузлу како би наставио школовање.² У Тузли је 1925. уписао нижу гимназију коју је завршио 1929. године.³ Потом је 1930. у Сарајеву уписао шесторазредну православну богословију,⁴ коју је завршио у јуну 1936. године.⁵

---

¹ Архив Православног богословског факултета (АПБФ), Студентски досије Гојка Стојчевића.

² Радмила Радић, *Патријарх Павле – биографија*, Београд, 2005, стр. 10–11.

³ Биографија патријарха Павла са сајта Српске православне цркве.

⁴ Радмила Радић, *н. д.*, стр. 12.

⁵ АПБФ, Студентски досије Гојка Стојчевића.

Студије теологије у Београду

Гојко Стојчевић је у септембру 1936. уписао редовне студије на Православном богословском факултету (ПБФ) Универзитета у Београду. Приликом уписа на факултет изјаснио се да је југословенске народности и српско-православне вере. На свим осталим семестралним листовима током студија писао је да је српске народности. До 1938. био је стипендиста Светог архијерејског синода Српске православне цркве. Током студија живео је у Дому студената ПБФ-а на Косанчићевом венцу 14 и приватно на неколико београдских адреса. Био је члан Удружења студената теологије и Хора студената Православног богословског факултета. Апсолвентски статус на ПБФ-у је остварио у школској 1940/41.⁶ У августу 1940. је отишао на шестомесечно одслужење војног рока, колико су служили кандидати за свештенство и монаштво.⁷ Нацистичка агресија га је додатно омела да студије оконча на време.

Мобилисан је у југословенску војску ради одбране земље. Након капитулације Југославије вратио се у Кућанце, одакле је убрзо избегао од усташа у Срем, а потом и у Београд, где је током 1941. и 1942. обављао физичке послове.⁸

На ПБФ-у је дипломирао 9. октобра 1942. Просек његових оцена на студијама износио је 8,91. Градско поглаварство Београда му је 28. октобра издало уверење да је „сиротног стања“, без имања и прихода, чиме је остварио право да му диплома Православног богословског факултета буде издата 30. октобра 1942. без наплаћивања такси.⁹

Стојчевић никада није поменут на седницама Савета ПБФ-а.¹⁰

Хорске године: Сведок успона и падова Хора студената ПБФ-а

Хор студената ПБФ-а је основан 9. новембра 1931. године, а покровитељ му је био српски патријарх Варнава. Хор је имао обавезу наступа

⁶ Исто.

⁷ Јован Јањић, *Будимо људи: реч патријарха Павла*, Ниш, 2007, стр. 16.

⁸ Радмила Радић, *н. д.*, стр. 12–13. - У биографији патријарха Павла на сајту Српске православне цркве је наведено да је упоредо са студијама теологије две године студирао медицину, те да ју је уписао пошто је претходно ванредно завршио вишу гимназију. Јован Јањић пише да је Стојчевић завршио Шесту београдску мушку гимназију у којој је стекао велику матуру. Затим је започео студије медицине и уписао је другу годину, када је студије прекинуо због окупације (Јован Јањић, *н. д.*, стр. 15–16).

⁹ АПБФ, Студентски досије Гојка Стојчевића. - Видети табелу са оценама Гојка Стојчевића која је дата као прилог.

¹⁰ АПБФ, Записник Савета Православног богословског факултета 1930–1937; као и: Записник Савета Православног богословског факултета 1937–1944.

на свим бденијима и литургијама у београдској Саборној цркви.¹¹ Оснивач и председник хора био је доцент ПБФ-а Душан Глумац, који је 1933. унапређен у ванредног професора.¹² Поред уобичајених наступа у Саборној цркви, хор је током првих година рада изводио концерте у Београду, у свом одмаралишту на Вису и другим деловима Југославије, певао на опелима. У хору су сматрали да је њихова мисија како да оснажују православље тако и да јачају југословенско државно јединство.¹³

Хор је представљао студенте ПБФ-а у малом. На основу записника са заседања управе хора стичемо слику о међуљудским односима у њему, али и на факултету. Сведок тих односа био је и Гојко Стојчевић, који је постао члан Хора студената ПБФ-а одмах по упису на студије.¹⁴ Стојчевић је у хору био други тенор.¹⁵

Током школске 1936/37. Глумац се често жалио на недисциплину чланова хора. Неки чланови хора су самовољно напуштали наступе или су се недолучно понашали на богослужењима. Глумац их је или избацивао из хора или кажњавао укорима. Недисциплина је толико узела маха да је била тема скоро сваке седнице управе. Стојчевић, пак, никада није поменут у негативном контексту. Био марљив и ревностан члан хора па му је одобрено бесплатно летовање на Вису.¹⁶

Глумац је желео да хор стекне популарност не само у Београду већ и у Југославији. Међутим, не сасвим добри међуљудски односи у хору током 1936/37. реметили су његове планове. Понекад је неоправдано био незадовољан радом хора и својим ауторитарним ставом давао је пуно

¹¹ АПБФ, Правила Хора студената Православног богословског факултета. - Сенат Универзитета у Београду је Правила одобрио 30. новембра 1934. Иста правила су заведена у Ректорату Универзитета у Београду 7. децембра 1934. под бр. 11516. – Варнава (Петар) Росић (1880–1937), од 1910. епископ велешко-дебарски, од 1920. митрополит скопски, од 1930. патријарх српски. Завршио је Духовну академију у Петрограду. - Богата традиција хорског певања у Београду започета је 1853. године оснивањем Београдског певачког друштва (Прво београдско певачко друштво). О хорском певању на Београдском универзитету видети фусноту 21 у овом раду. - Чланак о раду Хора студената ПБФ-а писан на основу архивске грађе Ректората Универзитета у Београду, видети у: Биљана Мандић, „Хорски живот студената Православног богословског факултета између два светска рата“, *Српска теологија у двадесетом веку*, II, Београд, 2007, стр. 109–116.

¹² „Душан Глумац“, *Богословски факултет Српске православне цркве 1920–1980*, Београд 1980, стр. 23. - Прештампано из *Богословља*, год. XXIV, св 1 и 2 (1980). - Душан Глумац (1899–1980), српски филозоф и теолог. Студирао је филозофију у Берлину, а затим и у Лајпцигу, где је и докторирао 1925. године. Предавао је на Православном богословском факултету и Филозофском факултету у Београду.

¹³ АПБФ, Записници Управе Хора студената Православног богословског факултета 1936–1941.

¹⁴ Исто.

¹⁵ АПБФ, Књига чланова Хора студената Православног богословског факултета 1931–1941.

¹⁶ АПБФ, Записници Управе Хора студената Православног богословског факултета 1936–1941.

повода за свађу. Ипак, хор је истовремено вредно вежбао и често наступао у Коларчевој задужбини.¹⁷

Према изричитој жељи бившег директора Београдске опере, композитора Стевана Христића, Хору студената ПБФ-а је припала част да 5. априла 1937. на Коларцу премијерно изведе Христићеву *Литургију за мушки збор*. Хором је том приликом дириговао млади Војислав Илић. Концерту су присуствовали Христић, патријарх српски Варнава и још петорица српских епископа. Коларац је тога дана био препун „одабране београдске музичке публике“. Стручњаци су извођења оценили као веома успешан музички наступ, а управа хора је сматрала да је успех био и „друштвени и морални“. Иако у изворима нема састава хора који је премијерно извео Христићеву литургију, највероватније је међу извођачима био и Гојко Стојчевић јер је био редовни члан хора. Хор је на овом концерту добро зарадио и спремао се за турнеју.¹⁸

Композитор Милоје Милојевић је у београдској *Политици* након концерта написао да Христићева литургија „заслужује пажњу“ и да ју је аутор посветио патријарху Варнави. Милојевић је оценио да је Хор студената ПБФ-а „у озбиљној форми, пун, сочан у звуку, и очигледно свесно предан једној мисији која је исто толико културна колико је и хришћанска“. Додао је да је овај хор „певачко тело на које смемо и треба да рачунамо у нашој акцији за обнављање наше православне црквене литературе. Уколико се интензивније буде бавио интерпретацијом озбиљних музичких дела, утолико ће се и његови солидни квалитети све више утанчавати, диференцирати“. Милојевић је веома похвалио Војислава Илића „који се развија све солидније и постаје нада оних композитора који рачунају на обавезан хришћански однос према њима од стране црквених људи, јер се интересује црквом“. За Илића је рекао и да „води хор са инстинктом, и његов начин дириговања има јасну форму“.¹⁹ Доцније се показало да је овај наступ био врхунац у каријери Хора студената ПБФ-а.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто. - Стеван Христић (1885–1958), српски композитор и диригент, професор Музичке академије у Београду. Студирао је музику у Београду и Лајпцигу. Био је директор Београдске опере и диригент Београдске филхармоније. Као младић био је стипендиста Светог архијерејског сабора Српске цркве, а затим и наставник музике у Богословији Светог Саве у Београду. - Војислав Илић (1911–1999), српски композитор и диригент, професор Музичке академије у Београду. Био је први диригент и директор Опере Српског народног позоришта у Новом Саду.

¹⁹ Др М[илоје] М[илојевић], „Литургија за мушки збор од Стевана Христића“, *Политика*, 7. април 1937, стр. 8. - Милоје Милојевић (1884–1946), српски композитор и музиколог, професор Филозофског факултета и Музичке академије у Београду. Студирао је музику у Минхену, докторирао је музиколошке науке у Прагу 1925. године. Био је музички критичар у *Српском књижевном гласнику* и *Политици*.

Понесен успехом у Београду, Хор студената ПБФ-а је заказао концерте у Загребу и Новом Саду. Међутим, ова два наступа која су одржана у мају 1937, нису добро прошла. Сматрано је да су за неуспех у Загребу били криви организациони пропусти, а за лош утисак у Новом Саду недисциплина чланова хора. Велика југословенска турнеја о којој је тада размишљано (Београд, Загреб, Љубљана, Сарајево, Мостар, Дубровник, Котор, Цетиње, Краљево) није остварена.²⁰

Преданост хорским активностима донела је Стојчевићу почетком школске 1937/38. чланство у управном одбору. Био је једини студент друге године у управи хора, док су остали били студенти старијих година. Одмах је био сведок озбиљне свађе између једног члана хора и Душана Глумца. Студент је почетком новембра 1937. кривицу за неуспех у Новом Саду свалио на Глумца, који је након тога, увређен, поднео оставку на место председника хора. Оставку је убрзо повукао пошто му је управа хора упутила извињење. Међутим, свађе, које су биле посве уобичајене у Хору студената ПБФ-а, у марту 1938. године довеле су до озбиљних подела. Неки избачени чланови су наговорили колеге да пређу у Академско певачко друштво Обилић.²¹

Популарност Хора студената ПБФ-а је почела да опада, чак иако су слушаоци београдског радија тражили да наступи на литургијама буду преношени путем радио-таласа. Хору су за ово хонорар дали београдски радио и црква Ружица. Током 1938. наступи су углавном били сведени на бденија у Саборној цркви и радио-преносе из Ружице. Већих концерата није било. Многи чланови хора нису редовно посећивали пробе. Није било материјалних средстава за ангажовање професионалног диригента. Неувежбаност, немарност и лоши односи били су разлози за посртање Хора студената ПБФ-а.²²

Ипак, нису сви чланови хора комотно приступали својим обавезама. Они вредни су награђени. Уз Глумчеву сагласност управа хора је у јулу 1938. „ревностним члановима“ доделила финансијску помоћ за летовање. Је-

²⁰ АПБФ, Записници Управе Хора студената Православног богословског факултета 1936–1941.

²¹ Исто. - На београдској Великој школи хорско певање је своје важно место добило оснивањем Академског певачког друштва Обилић у фебруару 1884. године. Током тридесетих година 20. века у АПД Обилић су певали и неки студенти Православног богословског факултета. У АПД Обилић било је много лакше остварити афирмацију јер је овај хор у периоду између два светска рата наступао не само по читавој Југославији већ и у Чехословачкој, Швајцарској, Немачкој, Бугарској, Румунији, Турској, Грчкој, Пољској, Француској и Мађарској. Други светски рат је прекинуо рад АПД Обилић, а након рата хор Београдског универзитета постао је Хор Академског културно-уметничког друштва Бранко Крсмановић. Више о АПД Обилић видети у: *Академско певачко друштво Обилић 1884–1941*, прир. Боро Мајданац, Милена Радојчић, Београд, 2005.

²² Исто.

дан од награђених је био и Гојко Стојчевић, чиме је његова марљивост поново потврђења. Већ у октобру се нашао на месту заменика секретара хора, а 22. новембра 1938. је изабран за секретара хора. Ревност на хорским пробама била је очигледно разлог за његово напредовање јер на седницама управе и скупштине хора није узео реч пре 23. новембра 1938.²³ Није се, дакле, истицао конструктивним предлозима. Бар не јавно. Још једна чињеница је говорила у прилог Стојчевићевом напредовању. Наиме, на сва три испита која је полагао код Глумца добио је десетке.²⁴ Тиме је Глумац на њега морао додатно обратити пажњу.

Међутим, када је 23. новембра 1938. узео реч, није био благ. Супротставио се Глумцу и стао је у заштиту диригента Пишчевића. Стојчевић је рекао да Глумац „нема право у своје име да тражи да се нешто учи или не учи“, односно да наређује. Глумац му је узвратио како „има право да хор претставља у свакој прилици и да од диригента тражи да му се покорави и поступа према његовим захтевима“. Још неки студенти су стали у заштиту диригента, а Глумац им је запретио: „Хор има да бира: или ја да идем или он. Компромиса не може бити“. Ни након неколико дана Стојчевић није променио мишљење. Глумац му је љутито рекао како „није дошао да се с њим препире и да му доказује оно шта он има а шта нема право“. Но, након притиска других чланова хора Глумац је прихватио да Пишчевић остане.²⁵ Ово је био само почетак несугласица које су Глумац и Стојчевић имали у наредном периоду.

Почетком децембра 1938. Глумац је на седници управе рекао да су Стојчевићеви записници „преопширни и да показују неискуство секретара“. Замерио је да су „наведене дословно речи појединих чланова који су говорили а то је врло незгодно јер би некад записник могао dospети у непозване руке па би се та, слободно изнета мишљења могла злоупотребити“.²⁶ Међутим, и пре Стојчевића записници су били пуни описа разних свађа. Повреда сујете је, изгледа, била главни повод за Глумчеву реакцију.

Прва четири месеца 1939. обележиле су припреме за угошћавање бугарског хора студената теологије, као и разматрања узвратне посете Хора студената ПБФ-а Бугарској. Почетком априла, у време завршних припрема за дочек бугарских колега, Глумац је рекао за Стојчевића да је „врло слаб у експедитивности“. Средином истог месеца Глумац је казао да су Стојчевићеви записници „сувише кратки“, као и да није прецизно извештавао о свом задатку да нађе адекватан смештај за Бугаре. Стојчевић

²³ Исто.

²⁴ АПБФ, Студентски досије Гојка Стојчевића.

²⁵ АПБФ, Записници Управе Хора студената Православног богословског факултета 1936–1941.

²⁶ Исто.

је ове оптужбе одбацио, а након потоњих је између њих двојице дошло до „дужег објашњавања“. Но, Глумац није престајао. Записао је да су Бугари стигли у Београд 14. априла 1939, а „секретар [Стојчевић] није написао записник о свечаном дочеку Бугара на жел. станици“. Тек након ове опсервације уследили су детаљи дочека. Бугари су, иначе, имали успешне наступе у неколико југословенских градова.²⁷

Револтиран Глумчевим односом према њему, Стојчевић је 24. априла 1939. поднео оставку на место секретара. Рекао је да је на једној од претходних седница „увређен и да не жели више остати у Управи“. Глумац му је одговорио да је био „изведен из такта“ и позвао га да повуче оставку. Стојчевић је одговорио како је „ствар зрело промислио и да од оставке не одустаје“. Глумац је потом позвао управу хора да оставку не прихвати, „а секретар да се замоли да на свом досадашњем месту, у интересу хора остане и надаље“. Глумчев предлог је усвојен и Стојчевић је остао на месту секретара.²⁸ Дакле, Стојчевић ипак није донео чврсту одлуку да напусти секретарско место иако је тако тврдио. Након ових расправа није било нових сукоба између Глумца и Стојчевића. Изгледа да су односи изглађени на обострано задовољство.

Крајем маја 1939. Стојчевић је замолио управу хора „да му се, ако је могуће, до идуће године посуди 400 дин., да би могао купити одело“. Зајам му је одобрен, а затим је са двојцом колега предложио Глумцу да за чланове хора организује летовање у Херцег Новом. Глумац је одговорио „да му је летовања са студентима, управо неприлика с њима, већ доста, али ће још размислити“.²⁹

На скупштини чланова Хора студената ПБФ-а Стојчевић је 29. јануара 1940. предложен за потпредседника хора у новој управи. Пошто је управа изгласана, Стојчевић је рекао „да се он не прима дужности која му се поверава“ и да се противи новоизгласаној управи. Сутрадан је вратио 400 динара дуга, а пошто није прихватио потпредседничко место, чланство у управи хора му је престало. Остао је члан хора.³⁰

Стојчевић је био међу педесеторицом чланова Хора студената ПБФ-а који су крајем априла 1940. отпутовали на узвратну турнеју по Бугарској (Софија, Пловдив, Стара Загора, Трново). Управа хора је известила да је имала успешне наступе, али да је због сталних издатака финансијски слабо прошла. Хор је у Бугарској извео следећи репертоар: *Возбраној војводе* Стевана Мокрањца, *Достојно јест* Корнелија Станковића, *Тебе Бога хвалим* Стевана Мокрањца, *Иже херувими* Милоја Милојевића, *Свјати Боже*

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

Стевана Христића, *Прва руковат* Стевана Мокрањца, *Понуда драгога* Јакова Готовца, *Хеј трубачу, с бојне Дрине* Јосифа Маринковића, *Појди, појди мамо* и *Черњеј Горо*.³¹

Након повратка из Бугарске дошло је до велике свађе Глумца са неким члановима управе хора који су се, према Глумчевим оптужбама, недисциплиновано понашали током турнеје. Глумац је управу хора називао „деструктивним елементом“ и „разорном омладином“, а ови су му узвраћали да је свој однос према члановима хора гајио према личној „трпељивости или нетрпељивости“. Глумац је средином маја 1940. поднео оставку на место председника хора, а повукао ју је тек у новембру пошто су га то замолили „многи чланови хора“ јер је у „хору наступио хаос и распадање“. Сукоби су пренети у 1941. годину и нису до краја разрешени. Последња седница управе хора одржана је 1. априла 1941. када је констатовано да су многи студенти мобилисани ради одбране земље услед нацистичке претње или су отишли кућама јер Београдски универзитет није радио.³²

У школској 1940/41. Гојко Стојчевић више није био члан хора³³ чији је рад на концу прекинула нацистичка агресија на Југославију.

* * *

Пошто је 1942. дипломирао, Гојко Стојчевић је пошао својим животним путем. Замонашен је 1946. године као монах Павле, рашко-призренски епископ је постао 1957. године, а српски патријарх 1990. године. Ово су већ познате чињенице о којима је доста писано.

Архив Православног богословског факултета нам је осветлио студентске дане патријарха Павла. Видели смо да је био одличан студент. У његовом студентском досијеу на ПБФ-у се налази и лични индекс са фотографијом из времена када је имао 22 године.

Патријарх Павле нам се приказао и као вредан члан Хора студената ПБФ-а. Као секретар хора бранио је свој став и улазио је у расправе са председником хора Душаном Глумцем. Из несугласица са Глумцем је изашао као победник. Није био сплеткареш. Био је сведок успеха и неуспеха Хора студената ПБФ-а. Кроз записнике које је водио постао је наш извор за рад хора и међуљудске односе у њему.

³¹ Исто.

³² Исто.

³³ АПБФ, Књига чланова Хора студената Православног богословског факултета 1931–1941.

**Прилог: Стојчевићеве оцене током студија на ПБФ-у
и професори код којих је слушао предмете и полагао испите³⁴**

Предмет	Оцена	Професор
Руски језик	7	др Петар Ђорђевић
Старозаветна археологија	10	др Душан Глумац
Црквено певање	8	Коста Манојловић
Јеврејски језик	10	др Душан Глумац
Свето писмо Старог завета	10	др Душан Глумац
Филозофија	9	др Борислав Лоренц
Историја религије	9	др Веселин Чајкановић
Црквенословенски језик	8	др Петар Ђорђевић
Свето писмо Новог завета	9	др Димитрије Стефановић
Општа историја хришћанске цркве	7	др Филарет Гранић
Патрологија	9	др Филарет Гранић
Грчки језик	9	др Драгутин Анастасијевић
Догматика	8	др Јустин Поповић
Апологетика са историјом религије	10	др Радивој Јосић
Морално богословље	9	др Атанасије Поповић
Историја Српске цркве	9	др Радослав Грујић
Педагогика са методиком религијске наставе	8	др Јордан Илић
Омилитика	10	др Радивој Јосић
Пастирско богословље	9	др Димитрије Стефановић
Упоредно богословље	10	др Јустин Поповић
Литургика	10	др Лазар Мирковић
Црквено право	9	др Сергије Троицки
Црквена уметност	8	др Владимир Петковић
Просечна оцена на студијама ПБФ	8,91	

³⁴ АПБФ, Студентски досије Гојка Стојчевића.

Summary

A Contribution to the Biography of the Serbian Patriarch Paul: Gojko Stojčević, Secretary of the Choir of the Students of the Faculty of Orthodox Theology

Key words: *Gojko Stojčević, Patriarch Pavle, Orthodox Theological Faculty, Orthodox Theological Faculty Student Chorus, University of Belgrade, Serbian Orthodox Church*

Gojko Stojčević (Patriarch Paul) enrolled at the Faculty of Orthodox Theology in Belgrade in 1936. On enrolling, he stated he was of Yugoslav nationality and Serbia-Orthodox faith, but later on, in all his semester papers he gave his nationality as Serbian. Soon after starting his studies he became the member of the Choir of the Students of the Faculty of Orthodox Theology. In late 1938 he became the secretary of the Choir, and thus, through the minutes he composed, also a historical source for the activities of the Choir and the relations between members which were often severely spoiled. In early 1940 due to disagreement in the matters of the choir's personnel he left the post of the Choir's secretary and refused to take up the post of its vice-chairman. In the second half of 1940 he ceased to be the member of the Choir. He graduated in 1942. He was an excellent student.

УДК 338.245(497.1)“1941/1944“
355:929 Нојхаузен Ф.
339.92(430:497.1)“1934/1941“

ФРАНЦ НОЈХАУЗЕН И ПРИВРЕДНА ПОЛИТИКА НАЦИСТИЧКЕ НЕМАЧКЕ У СРБИЈИ

Драган АЛЕКСИЋ

Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У раду је учињен покушај да се прикаже политичка биографија Франца Нојхаузена, једног од најзначајнијих протагониста немачког привредног продора у Краљевину Југославију и еминентног представника деценијског привредног присуства нацистичке Немачке на овом простору. Његова улога на челу најповлашћеније установе за привредну експлоатацију Србије за време окупације у Другом светском рату сагледана је у контексту система немачке управе који је функционисао на принципу личне подређености руководиоца појединих окупационих установа шевовима центра у Немачкој.

Кључне речи: Франц Нојхаузен, привредна политика, Други светски рат, Србија, Трећи рајх

Франц Нојхаузен (Franz Neuhausen) је рођен 1887. године у Мерцигу на Сари (Merzig an der Saar). Студурао је техничке науке у Ахену а затим радио као инжењер у фабрикама наоружања. Као резервни официр завршио је 1913. пилотски испит тако да је за време Првог светског рата командовао цепелином у рангу капетана. Служећи у авијацији упознао је Хермана Геринга (Herman Göring) који је такође био ваздухопловни официр. Ово познанство ће касније бити од кључно за његову каријеру. После Првог светског рата Нојхаузен се враћа свом првобитном послу инжењера али овај пут у приватној индустрији.¹ Међутим, привредна ситуација у послератној Не-

---

¹ Биографија Франца Нојхаузена реконструисана је на основу: докумената који су настали из његове привредне и политичке активности; његових изјава на саслушању у затвору

мачкој није била повољна за запошљавање огромног броја повратника с фронта. Рат је однео око петину националног богатства земље, послератни немири изазвали су додатно повлачење финансијског капитала, што је, уз недостатак тржишта, изазвало велику незапосленост и пореметило привредну равнотежу.² Огромна инфлација обезвредила је новац и уништила штедњу у банкама, а то је највише погодило средњи сталеж који је, изгубивши капитал, поднео највећи терет послератног опоравка земље.³ Зато је велики број Немаца, углавном стручњака у индустрији, потражио ангажман у земљама југоисточне Европе, чије су привреде, уз помоћ кредита и репарација, добиле послератни конјунктурни замајац.

Франц Нојхаузен 1921. године одлази у новостворену Краљевину СХС, где започиње каријеру привредника, најпре као ортак у једној малој београдској радионици за поправку аутомобила а затим као сувласник предузећа за спољну трговину. После стечаја фирме прелази у Бугарску, где оснива трговинску фирму која је пословала као ортак друштво под називом „Бугарски лојд“. Због лажног банкротства ове фирме, поводом чега је била покренута судска истрага, морао да напусти Бугарску и врати се у Југославију.⁴ После повратка оснива фирму „Берхаузен и Ко“ која се бавила лиферицијама на рачун репарација.⁵ Као прва политичка активност приписује му се да је 1927. године, поводом обележавања седамдесетог рођендана немачког председника Хинденбурга (Paul von Beneckendorff und von Hindenburg) окупио Немце који су живели у Београду.⁶

Почетком тридесетих година Нојхаузен је радио у представништву Луфтханзе у Београду. Доласком националсоцијалиста на власт у Немачкој, почетком 1933, указала му се неочекивано прилика не само да оствари пословни успех већ и да стекне висок политички положај. Чињеница да је одмах пошто су националсоцијалисти формирали владу постао члан њихове партије, када је већ био у касним четрдесетим годинама, говори о томе

УДБ-е; изјава са саслушања заробљених припадника немачке окупационе управе у Србији; и српске штампе из времена окупације.

² Јован М. Јовановић, „Данашња Немачка“, *Српски књижевни гласник (СКГ)*, бр. 6, 16. март 1928, стр. 451-461.

³ У једном од својих прилога о привредним приликама у послератној Немачкој Ј. Јовановић закључује: „Финансијска политика немачких влада је упропастила средњи сталеж али му није одузела осећање достојанства, ни свест о социјалној улози у друштву. Средњи сталеж живи као пролетер; али ни у ком случају неће да буде исто што и он.“ *СКГ*, бр. 5, 1. март 1928, стр. 359.

⁴ Архив Југославије (АЈ) 110-1012/II, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, изјава Роберта Кронхолца, бившег аустријског конзула у Београду дата на саслушању 22. марта 1946. године. О томе више: *Немачка обавештајна служба у старој Југославији*, књ. 2, (без места издања) 1955.

⁵ Исто; АЈ 110-2603/I, Изјава Георга Кисела дата 30. јула 1946. године.

⁶ *Обнова*, 6. септембар 1941.

да је припадао типу авантуриста које је на површину могао да избаци тоталитарни режим. Убрзо по приступању нацистичкој партији почиње његов вртоглави успон. Први партијски задатак му је био да Немце из Рајха који су боравили у Југославији уведе у месне групе националсоцијалистичке организације, које су биле основане већ у фебруару 1933. године. Као повереник (Landesvertrauensmann) Иностране организације националсоцијалистичке странке (Auslandsorganisation der NSDAP) за Југославију успешно је радио на придобијању својих сународника за приступање партији, иако југословенске власти нису одобриле њено оснивање.⁷ Организација АО NSDAP у Југославији је осим на окупљању Немаца, што је у почетку била њена главна делатност, радила и на другим задацима. После неуспелог нацистичког пуча у Аустрији, 1934. године, прикупљала је прилоге за нацисте који су из Аустрије пребегли у Југославију. Они су интернирани у Вараждин, а мањим делом и по другим местима, одакле су пребачени у Немачку.⁸

Немачки привредни продор у Југославију

Од средине тридесетих година немачка политика према Југославији одвијала се у знаку јачања економских односа. Краљевина Југославија је 1. маја 1934. потписала трговински уговор с Немачком који је регулисао међусобне односе двеју земаља у области: трговине, пловидбе и промета грађана.⁹ Новине у споразуму су биле, осим клаузуле о највећем повлашћењу, и то што је Немачка од Југославије требало да купује аграрне производе по ценама вишим од цена на светском тржишту, уз услов да не плаћа девизама већ извозом своје индустријске робе. Од 1936. године клириншки начин размене је проширен и на југословенске набавке у Немачкој и на производе индустрије наоружања.¹⁰ Овај привредни споразум је обухватио одребе којима су трајно уређени трговински односи двеју земаља. На дугорочни аспект југословенско-немачке привредне сарадње предвиђене овим уговором указивало је и оснивање Југословенско-немачког привредног одбора који је требало да се састаје једанпут годишње у свакој земљи са задатком да разматра питања која су предвиђена одредбама споразума.¹¹

⁷ Исто: „Извештај Управе града Београда од 20. јуна 1940. Главном генералштабу о активности Нојхаузена и немачког Саобраћајног бироа у Београду“, *Априлски рат 1941*, зборник докумената, књ. I, Београд, 1969, док. 243, стр. 713–715; Velimir Terzić, *Слом Краљевине Југославије 1941*, књ. II, Београд, 1983, стр. 505.

⁸ *Немачка обавештајна служба у старој Југославији*, књ. II, стр. 35–36.

⁹ *Службене новине*, бр. 123, XXXII, 1. јун 1934, Boško Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srba Hrvata i Slovenaca do rata 1941*, Zagreb, 1960. стр. 140.

¹⁰ Leposava Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, *Istorija XX veka*, зборник радова XIII, Београд, 1975, стр. 171–175.

¹¹ АЈ, Централа индустријских корпорација (ЦИК) 76-81-154, Извештај Конзуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова. О томе више: Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002, стр. 102–103.

Снажну привредну пенетрацију Немачке у Југославији пратило је и бројно присуство стручњака из Рајха: трговачких путника, агената, представника немачког капитала и заступника фирми. Највећи број немачких држављана живео је у Београду и Загребу. После припајања Аустрије Рајху и окупације Чехословачке, многи аустријски и чехословачки држављани немачке народности примили су немачко држављанство тако да је у лето 1940. године у Југославији живело око 5.000 држављана Рајха.¹² Један део немачких грађана је радио у југословенској привреди, док је други био непосредно ангажован у бројним немачким представништвима која су била основана широм Југославије. Људство на руководећим местима привредних представништава регрутовано је међу Немцима који су већ извесно време боравили и радили у Југославији а предност су имали чланови Националсоцијалистичке партије.¹³ Како су у тоталитарној држави каква је била нацистичка Немачка сви облици друштвеног живота било подвргнути политичким циљевима и интресима Рајха, и привредне установе су постале инструмент политике.¹⁴ Нојхаузен, који је убрзо постављен за члана сталног Југословенско-немачког привредног одбора, добио је улогу значајног чиниоца у успостављању бољих привредних веза две земље. Југословенске власти су у међувремену почеле да се односе према Немачкој са много више обзира, тако да су дозволиле партијско организовање Немаца из Рајха у Југославији. Нојхаузен је као политички шеф легалне организације нацистичке партије могао да се посвети избору кадрова који ће заступати немачке привредне интересе у Југославији.

Како се већ налазио на значајним политичким функцијама, Нојхаузен је, ступивши у међувремену у везу с Герингом, убрзо добио ново унапређење које је значајно ојачало његов положај и поправило материјалну ситуацију. Пошто је већ био главни представник Луфтханзе за Југославију, постављен је на чело новооснованог предузећа које су почетком јула 1934. године заједнички образовале немачке фирме у Југославији које су се бавиле превозом путника и пропагандом туризма: Централа немачких државних железница за путнички саобраћај, Луфтханза и паробродска друштва Хамбург Америка Линије и Севернонемачки Лоид Хамбург – под именом Немачки саобраћајни биро у Београду (Verkersbüro).¹⁵ Сама фир-

¹² Dušan Biber, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji*, Ljubljana, 1966, str. 63.

¹³ АЈ, 110-13273. У изјави датој на саслушању 31. августа 1946. Драган Томљеновић, директор I. G. Farbenindustrie у Краљевини Југославији, изјавио је о присуству Немаца у југословенској привреди: „При организацији заступништва у иностранству немачке фирме су запошљавале најпре Немце, а ако другог избора нису имале, онда су тек узимале људе из дотичне земље.“

¹⁴ Исто. Д. Томљеновић у истој изјави наводи: „Немци запослени код југословенских фирми збивају се приватно у своја друштва, сваки поједини добија по неки задатак али све у циљу да послуже пропаганди Трећег Рајха“.

¹⁵ Dušan Biber, *n. d.*, str. 63; *Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji*, knj. II, str. 36–37.

ма, која је била смештена у новоизграђеној репрезентативној палати у центру Београда (на данашњем Тргу Републике), осим што је представљала симбол немачке привредне експанзије у Југославији, била је и седиште Националсоцијалистичке партије за иностранство.¹⁶ Поред званичне активности Саобраћајни биро је био и један од центара привредне обавештајне службе а пружао је уточиште и многим личностима из политичке обавештајне службе. Као службеник у Бироу је радио Карл Краус (Karl Krauss), СС мајор, касније шеф Гестапоа у окупираној Србији. Рад саме фирме није ометан иако је југословенски Главни генералштаб располагао детаљним подацима о немачкој обавештајној активности у Југославији.¹⁷

У јесен 1936. године нацисти су покренули Четворогодишњи план развита немачке привреде, који је постао врховно тело за координацију немачке економске политике. За опуномоћеника за спровођење Четворогодишњег плана (*Beauftragter für den Vierjahresplan*) постављен је Херман Геринг, са веома широким овлашћењима у области привреде. Поред највиших државних и политичких функција (у то време је био председник Рајхстага и министар председник Пруске, министар и главни командант ваздухопловства) потчињени су му и многи привредни и ратнопривредни ресори.¹⁸ Почетком 1938. наименован је за маршала, а од 1. септембра

¹⁶ У извештају Британског посланства у Београду за 1938. годину о немачкој пропаганди у Југославији, стоји: „Седиште Организације за иностранство (националсоцијалистичке немачке партије – Д. А.) је у Немачком саобраћајном бироу у Београду. Руководилац организације у Југославији је директор Саобраћајног бироа г. Нојхаузен, који је такође титуларни генерални конзул, мада не обавља ту дужност. Сви Немци који бораве у Југославији изложени су притиску да се придруже организацији, под претњом лишавања пасошких олакшица, односно бојкотовања њихове пословне активности. Постоје, осим тога, докази да Организација има судску власт над својим члановима посредством партијског суда. Организација је толерисана али не и призната од стране југословенске владе, која будним оком прати њене активности.“ *Ž. Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931–1938*, knj. 2, Zagreb, 1986, str. 664.

¹⁷ „Izveštaj Uprave grada Beograda od 20. juna 1940, Glavnom generalštabu o aktivnosti Nojhauzena i nemačkog Saobraćajnog biroa u Jugoslaviji“, *Aprilski rat 1941*, knj. 1, dok. 243, str. 713–715.

Британска обавештајна служба у Југославији је пратила делатност Нојхаузена и о томе извештавала југословенске власти. У извештају британског посланика од 25. марта 1940. године, каже се да је у Београду боравио један од најопаснијих чланова Гестапоа, Бусе, који се налазио у Букурешту када је премијера Калинеску (*Atmand Calinnescu*) убила пронемачка Гвоздена гарда (после чега је Румунија напустила политику неутралности и почела отворено везивање за Немачку). Такође се налазио у Бечу 1934. г. када је у неуспелом нацистичком пучу убијен аустријски канцелар Долфус (*Engelbert Dolfuss*).

У извештају се наводи да је Бусе био близак Нојхаузену а да му је као покриће служила трговина металима. Британска обавештајна служба је чак ухватила једно писмо упућено Нојхаузену у коме се говорило „о неколико глава које ће можда морати да падну“. *Živko Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 3, dok. 141, str. 408–409.

¹⁸ Четворогодишњи план развоја немачке привреде објавио је Адолф Хилер 9. септембра 1936. године на редовном годишњем конгресу Националсоцијалистичке партије.

1939. за председника Министарског савета и Хитлеровог наследника.¹⁹ Нојхаузенова позиција је знатно ојачала када га је Геринг октобра 1936. поставио за представника Четворогодишњег плана за Југославију.²⁰ Да би се појачао његов положај и подигао ауторитет код југословенских власти, на залагање Геринга, Нојхаузену је додељена титула генералног конзула Рајха у Београду, која је, међитим, била само почасна и није имала везе с руковођењем конзулатом.²¹

Као представник Четворогодишњег плана и поверљив Герингов човек на најзначајнијим местима у привредним и дипломатским структурама Рајха у Југославији, Нојхаузен је постао главни извршилац привредне, али и политичке линије коју је Немачка спроводила према Краљевини Југославији. Југословенско-немачки трговински уговор је отворио могућности за јачање не само привредних већ и политичких односа. У немачкој политици према Југославији Геринг, који је у нацистичкој државној и партијској хијерархији био најутицајнија личност после Хитлера, сматрао је да Југославију треба сматрати партнером, чак евентуално савезником. Супротно мишљење имали су одређени радикални кругови у нацистичкој партији и Министарству спољних послова који су сматрали да треба фаворизовати ревизионистичке земље, јер су представљале природне савезнике Рајха.²² Наклоност појединих југословенских политичких кругова и симпатије шире јавности Геринг је стекао када је на челу бројне немачке делегације присуствовао сахрани краља Александра.²³ Његов лични однос с Миланом Стојадиновићем, с којим се упознао пре његовог доласка

Марта 1935, када је у Немачкој уведена диригована привреда, Хитлер је именовано Хјалмара Шахта за генералног опуномоћеника за војну привреду (Wehrwirtschaft). Овим постављењем Шахт је у својим рукама сконцентрисао управљање привредом и финансијама у припреми земље за рат. Како Шахтова политика на пољу наоружавања није била довољно радикална, нацисти су 1936. припремили програм наоружавања у оквиру Четворогодишњег плана развоја немачке привреде који је предвиђао мобилизацију целокупне индустрије за производњу оружја. Ова установа добила је надзор над министарствима војске, финансија, пољопривреде и исхране, Рајхсбанком и другим надлештвима која су се бавила привредним развојем. После Шахтове оставке, 1937. године, у надлежност опуномоћеника за Четворогодишњи план дошло је и Министарство народне привреде. Daniel Mihailović Proektor, *Agresija i katastrofa 1939–1945*, Beograd, 1975, str. 19–20; N. Rich, *Hitler's War Aims*, New York, 1973, p. 80; Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope 1941–1945*, knj. 3, Beograd, 1987, str. 12.

¹⁹ Leposava Cvijetić, *n. d.*, str. 172.

²⁰ *Обнова*, 6. септембар 1941.

²¹ У Нојхаузеновој биографији у српској штампи се истиче да га је на тај положај поставио фирер, што је тачно једино с процедуралне стране, односно уколико се има у виду да је Хитлер као канцелар морао формално да га предложи. *Исто; Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji*, knj. II, str. 36.

²² *Nemačka obaveštajna služba...*, II, str. 28–29.

²³ Потписивање југословенско-немачког трговинског уговора 1. маја 1934. скренуло је Британцима пажњу, тако да је њихово посланство у Београду пажљиво пратило развој односа између ове две земље. У извештају британског посланика у Београду за 1934. годину се као значајан показатељ у позитивном развоју југословенско-немачких односа

на чело владе, отворио му је могућност непосредног утицаја не само на југословенско-немачке привредне већ и на политичке односе. Као главни представник немачке привреде у Југославији и лични повереник Геринга, Нојхаузен је такође постао близак Стојадиновићу²⁴ тако да је представљао једну од непосредних спона југословенског премијера с важним установама Трећег рајха.²⁵ Његови контакти постају нарочито интензивни приликом преговора око југословенских државних набавки у Немачкој и куповине немачког наоружања.²⁶ У лето 1938. године челнике немачког Министарства ваздухопловства је узнемирило сазнање да југословенска влада намерава да у Енглеској набави велики број авиона. Убрзо су немачке фирме, на личну интервенцију Геринга, позитивно одговориле на југословенски захтев о испоруци тешких митраљеза на кредит од десет година.²⁷ Преговоре с југословенском владом око одобравања кредита за набавку наоружања водио је Франц Нојхаузен. Његови извештаји које је упућивао Герингу о југословенским односима с Великом Британијом и Француском, у време политичке кризе око Чехословачке у пролеће 1939, били су пресудни за немачки став о снабдевању Југославије оружјем.²⁸

наводи чињеница да је Геринг у тој години двапут посетио Југославију и као закључак се истиче: „Следећа етапа у том развоју обележена је драматичним доласком генерала Геринга и његовим присуством сахрани краља Александра, као и не баш неуспешним настојањем да том приликом придобије наклоност југословенског јавног мњења.“ *Živko Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931–1938*, knj. II, str. 224–225.

И Милан Стојадиновић у својим мемоарима примећује да је Геринг на сахрани краља Александра више него ли ма који други шеф делегације привукао пажњу „нешто својим политичким значајем, а нешто и својственој театралности“ и закључује „Герингово држање и изјаве биле су срачунате да произведу код нас повољан утисак“. *Dr Milan M. Stojadinović, Ni rat ni pakt*, Beograd, 2002, str. 320 i 322.

²⁴ Приликом Стојадиновићеве посете Берлину 1938. године, у његовој пратњи били су немачки посланик у Београду Фон Херен и Франц Нојхаузен. Нојхаузен је Стојадиновићу преносио личне Герингове поруке. *Исто*, стр. 495.

²⁵ Милан Стојадиновић, који се с Герингом упознао на једном пријему у Немачком посланству у Београду јуна 1935. године, у својим мемоарима га истиче као личног пријатеља и пријатеља Југославије. Стојадиновић у својим мемоарима наводи: „У Немачкој је важио (Херман Геринг – Д. А.) као поборник политике пријатељства са Југославијом и на томе путу је имао да савлада извесна противна гледишта“. *Исто*, стр. 330–31 и 495.

²⁶ Због великог пораста немачког клириншког дуговања Југославији у 1934. и током 1935. године, Немци су захтевали повећање југословенских државних набавки у Немачкој. Немачке фирме, међутим, нису успеле на државним лицитацијама да добију велике послове у Југославији већ су они уступљени француским, чехословачким и пољским конкурентима. Између осталих фирми Круп није успео да добије подизање железаре у Зеници и израду разарача за југословенску морнарицу. После неуспешних протеста надлежним југословенским службама Немци су се обратили директно Стојадиновићу. Међутим и поред Стојадиновићевог залагања и немачког инсистирања, југословенска набавка наоружања у Немачкој постала је значајнија тек када су Немци пристали да оружје продају на кредит. *L. Cvijetić, n. d.*, str. 176–179.

²⁷ *Исто*, стр. 192–193.

²⁸ У записнику о разговору министара спољних послова Немачке и Југославије од 25. априла 1939, о политичким и привредним односима две земље стоји: „Југословенска влада водила

И после смене Милана Стојадиновића, Нојхаузену су околности ишле на руку да се приближи најзначајнијим политичким круговима у Југославији. Као представник водеће привредне установе Рајха, одржавао је непосредне везе с југословенским кнезом намесником и појединим министрима.

У другој половини тридесетих година, када Немачка настоји да успостави контролу над сировинским ресурсима у југоисточној Европи, Нојхаузен је постао незаобилазна фигура у спровођењу свих привредних активности Немачке у Југославији и симбол њеног успешног економског продирања. Међу најзначајнијим Нојхаузовим делатностима је било и стално настојање да од југословенских власти добије рударске концесије и друга рударска права.²⁹ У лето 1939. Немачка је вршила снажан притисак на југословенску владу да додели концесије немачкој нафтној компанији. Према извештају британског посланика у Београду, овај притисак није вршио немачки посланик већ генерални конзул Нојхаузен.³⁰ При том се није радило само о комерцијаној експлоатацији нити су се вршили озбиљни радови на истраживању већ је циљ био да се спречи ангажовање капитала супарничких земаља, у првом реду британског. Непосредно после капитулације Француске, Немци су већ јула 1940. године преузели кораке да у руднику бакра у Бору, најзначајнијем руднику ове руде у Европи, успоставе контролу над производњом и целокупну количину бакра обезбеде за сопствене потребе. Франц Нојхаузен је у име Немачке војне управе у Француској именован за администратора у београдској централи, чиме је добио право контроле рада рудника.³¹ Почетком 1941. године, када су Немци одлучили да преузму акције Борског рудника од француских власника, Нојхаузен је добио агреман немачке владе да преговара са Управним одбором рудника за куповину акција.³²

је преговоре с генералним конзулом Нојхаузенем у Београду у вези с кредитом од 200 милиона марака, али преговори још нису окончани“. *Априлски рат 1941*, I, dok. 45, str. 187. У извештају начелника за економску политику немачког Министарства иностраних послова од 11. септембра 1939. стоји: „Крајем августа генерални конзул Нојхаузен рекао је Југословенима, на основу инструкција добијених од фелдмаршала (Х. Геринга – Д. А.) да уговори о наоружању сада могу бити потписани, али да, сходно другим инструкцијама добијеним од фелдмаршала, они до данас нису били потписани“. *Исто*, dok. 88, str. 340.

²⁹ У циљу прикупљања рударских права у Немачкој је основано специјално друштво, које је било у власништву државног капитала, под именом Suedost-Montangesellschaft. *Немачка обавештајна служба у старој Југославији*, knj. II, str. 38–39. Председник Друштва био је Франц Нојхаузен. У другој половини 1939. он је у Београду основао слично друштво под именом Jugomontan a. d.

³⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji...*, knj. 3, dok. 80, str. 218.

³¹ Živko Avramovski, *Treći Rajh i Borski rudnik*, Bor, 1975, str. 51.

³² *Исто*, стр. 55.

Самоуверен због својих позиција, разметљиво се хвалисао у немачким круговима у Београду како, у споразуму с кнезом Павлом, прикупља податке о свим лицима која коче пријатељство између Немачке и Југославије, како би њихово деловање било онемогућено. Чак и да, по налогу кнеза, прикупља податке о југословенским генералштабним официрима који одржавају блиске везе с Британцима и Французима.³³ После великих немачких победа над савезницима у западној Европи у пролеће 1940. године Нојхаузену обавештајно деловање у Југославији постаје још интензивније тако да је реаговала војна обавештајна служба обавештавајући Управу града Београда о његовој делатности. Да не би довео у неугодан положај немачко дипломатско представништво у Југославији, коме су југословенске власти упућивале сваки демарш због неадекватног понашања немачких држављана, захтевао је од грађана Рајха, у првом реду чланова нацистичке странке који су живели у Београду, да се дискретно понашају како не би скретали пажњу на себе и да се беспоговорно покоравашу инструкцијама.³⁴

Како се војна ситуација у Европи одвијала у корист Немачке, југословенски политички кругови и полицијске власти су све блаже реаговали на делатност Немаца у земљи а утицај Нојхаузена у југословенској престоници је растао тако да се крајем године у немачком Саобраћајном бироу говорило да је он главни немачки фактор у Југославији и лице које сви Немци морају да слушају, док је Фон Херен (Victor von Heeren), посланик Рајха у Београду, само „једна фигура“.³⁵

Концентришући бројне функције у својим рукама, Нојхаузен је до краја 1940. постао најзначајнији представник немачке привреде у Југославији, симбол успешног немачког економског продора и незаобилазна фигура у привредним преговорима. Посредовао је у свим пословањима немачког капитала у Југославији и без његовог учешћа ниједна немачка фирма није могла да склопи пословни уговор. Важио је за похлепног и корумпираног човека тако да је био омрзнут чак и од својих сарадника. Међутим, захваљујући ауторитету Хермана Геринга, који га је безусловно подржавао као свог експонента, успевао је да одржи положај једне од најзначајнијих личности Трећег рајха у Краљевини Југославији.

³³ „Извештај Управе града Београда од 20. јуна 1940. Главном генералштабу о активности Нојхаузена и немачког Саобраћајног бироа у Југославији“, *Априлски рат 1941*, књ. I, док. 243, стр. 713–715.

³⁴ У Извештају Управе града Београда од 20. јуна 1940. се наводи: „Нојхаузен је пре извесног времена предузео да се чланови немачке колоније у Београду не задржавају по улицама и јавним локалима, а затим да се сваки Немац мора апсолутно покоравати Југословенским властима и избегавати све сукобе. Издавши ово наређење, Нојхаузен је ставио на знање члановима немачке колоније да ће сваки који се овом наређењу не буде покорио бити протеран из Југославије о чему, ће бити извештени надлежни у Берлину како би се тамо знало да је у питању лице које није хтело да се покоравашу партијској дисциплини“. *Априлски рат 1941*, књ. II, док. 243, стр. 714.

³⁵ Исто.

Рат и окупација

Немачка је у другој половини 1940. године, после победа над савезницима и капитулације Француске, постала хегемон Европе и створила услове да политичким питањима на мале неутралне европске земље успостави потпуну економску контролу на континенту. Свој надмоћни војни положај је одмах искористила да и привреду Краљевине Југославије подреди својим ратним циљевима.³⁶ Од средине 1940. до окупације априла 1941. године, југословенски привредни субјекти практично нису имали самосталност у вођењу привредне политике. Одсечена од прекоморских тржишта економском блокадом, без реалног политичког ослонаца у Европи и изложена снажном притиску Немачке, Југославија је морала да свој привредни организам стави у функцију јачања ратног потенцијала Трећег рајха.³⁷ Зато је немачки привредни врх био затечен изненадном Хитлеровом одлуком да се Југославија окупира и раскомада. За њих је то значило елиминисање значајног привредног партнера јер је разбијање јединственог југословенског привредног простора неминовно имало за последицу пад привредне производње у дужем периоду.³⁸ Таква реакција је разумљива ако

³⁶ Док је кампања у Француској још била у току Немачка је навестила крај југословенске економске независности. Немачки посланик у Београду Фон Херен је 15. јуна добио инструкције од министра спољних послова Рајха Фон Рибентропа да југословенској влади укаже да ће у будуће морати да излази у сусрет само немачким економским захтевима. „Молим да тамошњој влади укажете на погодан начин, усмено, да је улазак Италије у рат створио потпуно нову ситуацију за Југославију. У погледу трговинске политике Југославија сада мора да зависи од продаје својих производа Италији и нама, пошто знатна трговина са суседним земљама једва да игра неку улогу“. У инструкцији се на крају налаже Фон Херену: „Биће у сваком случају корисно да тамошњој влади учините нарочито јасном садашњу попуно економску зависност Југославије од сила Осовине“. „Instrukcije Ministarstva inostranih poslova Nemačke od 15. juna 1940, poslaniku u Beogradu da jugoslovenskoj vladi ukaže na potpunu ekonomsku zavisnost Jugoslavije od sila Osovine posle ulaska Italije u rat“, *Aprilski rat*, I, dok. 242, str. 711.

³⁷ Dragan Aleksić, „Spoljnortrgovinska politika Kraljevine Jugoslavije 1939–1941“, *Tokovi istorije*, 1–4/1998, str. 60–87.

³⁸ Говорећи о економском значају Југославије за Трећи рајх, Херман Нојбахер (Hermann Neubacher), изасланик немачког Министарства спољних послова у Србији 1943–1944. и економски стручњак, негирао је да је Немачка до 27. марта 1941. намеравала да нападне Југославију. „Као што рат против Југославије није био део нашег великог освајања тако ни разбијање Југославије није било неопходно с гледишта немачких интереса“. Даље истиче да је Геринг као повереник за четворогодишњи план стално имао пред очима значај Југославије као лиферента сировина. H. Neubacher, *Sonderauftrag Südost, Bericht eines fliegenden Diplomaten*, Göttingen–Berlin, 1956, str. 135–137. И у нашој историографији је преовладала теза да Немачка није намеравала да до окончања рата са Совјетским Савезом војно интервенише у Југославији. По мишљењу Б. Петрановића „Немачка је радила на томе да Југославију преведе на страну Тројног пакта, дакле мирним путем, имајући у виду почетак кампање на Истоку, напад на Грчку, резерве сировина и хране и њихово несметано коришћење, чак и по цену концесија, које су изазивале љубомору на страни осталих Хитлерових сателита“. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. I, Beograd, 1989, str. 366.

се има у виду већ остварени обим и структура југословенског извоза на немачко тржиште, као и све веће потребе немачке ратне привреде. Губитак је био утолико већи што је због комплементарности ових двеју привреда, југословенска производња сировина и полуфабриката била незаобилазна карика у заокруживању производног процеса немачке ратне индустрије. Управо стога Немци су већ у току припрема за рат против Југославије предузели мере за ублажавање негативних последица атомизације југословенске територије и разбијање њеног привредног система како би обезбдили услове да производни капацитети на издељеном југословенском простору и даље допуњавају немачку ратну привреду. Зато су водеће установе немачке милитаризоване привреде морале да преузму руковођење привреде на бившем југословенском простору и у што краћем року је оспособе за функцију.³⁹

За време пуча у Београду 27. марта 1941. године, Нојхаузен се налазио у Паризу, где је као представник конзорцијума немачких фирми довршавао послове око откупа акција Борских рудника од Француза. У току припрема за рат против Југославије позван је у Берлин да би заједно с Герингом присуствовао консултацијама код Хитлера о будућем уређењу привреде у Југославији.⁴⁰ Као најкомпетентнијем представник Рајха за привредна питања у Југославији и због личних веза с Херманом Герингом, поверено му је, 11. априла, руковођење представништвом Четворогодишњег плана у Србији.⁴¹ Из изјава које је дао на саслушању у затвору УДБ-е после рата, које ипак треба узети с резервом, Нојхаузен наводи да је саветовао Герингу да се Југославија после окупације задржи цела под немачком управом.⁴² Међутим, после разговора с Хитлером 13. априла, Геринг му је, наводно,

³⁹ У допунском наређењу начелника Врховне команде немачке оружане силе Вилхема Кајтела од 29. марта 1941. уз Хитлерову директиву бр. 25 за напад на Југославију се наводи „Југословенско подручје које ће у току операција запосести немачке трупе постаће оперативно подручје Копнене војске... Најпрече је да се најпре узму у своје руке и осигурају сировинске базе на подручјима запоседнутим од немачких трупа. Даља упутства по овоме издаће Опумоћеник за четворогодишњи план команданту Копнене војске.“ *Априлски рат 1941*, књ. II, Београд, 1987, док. 131, стр. 362. Иста упутства се наводе у наређењу команданта Копнене војске од 20. априла 1941. потчињеним командама о организацији и успостављању окупационе управе у Србији. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Београд, 1973, том. XII, док. 13, стр. 42 (Даље у тексту: *Zbornik NOR*).

⁴⁰ АЈ 110-1012/II, Изјава Роберта Кронхолца на саслушању 22. марта 1946. године; *Ž. Avramovski, Treći Rajh i Borski rudnik*, стр. 97–98.

⁴¹ *Обнова*, 6. септембар 1941.

⁴² „Ја сам тражио од Геринга да се то (подела Југославије – Д. А.) не би догодило јер је Југославија представљала политичку и привредну целину у коју се не сме дирати. У противном случају неће се на овом простору имати мира, а привреда као предуслов за њен рад тражи јединственост.“ Преузето из: Јован Марјановић, „Економска политика немачких нацистичких окупатора у Југославији 1941–1945“, *Jugoslovenski istorijski časopis* (ЈИЧ), бр. 4, 1963, стр. 78.

саопштио да је фирер морао да учини уступак Мусолинију да Хрватска буде италијанско интересно подручје.

После поковања Југославије и Грчке нацисти су приступили уређењу овог простора и регулисању односа са својим савезницима. Приликом поделе Југославије, Немачка је морала да решава два проблема: да сачува своје војно-стратегијске и економске интересе које је на овом простору већ обезбедила и да истовремено задовољи ревизионистичке претензије својих савезника Италије, Мађарске и Бугарске. Брзо решавање овог питања постало је нарочито актуелно зато што је предстојало спровођење најважнијег дела националсоцијалистичког политичког програма – рат против СССР-а. Како Немачка није планирала разбијање Југославије у непосредној будућности, њени политички и привредни кругови нису имали изграђену концепцију у вези с југословенским територијама после њихове пацификације. Организација привреде у окупираној Србији и њено експлоатисање за потребе Рајха поверено је опуномоћенику за Четворогодишњи план привреде Рајха Херману Герингу.⁴³ Стога, чим је постало извесно да ће рат на Балкану убрзо бити окончан, немачки министар спољних послова Јоаким фон Рибентроп (Joachim von Ribbentrop) је упутио позиве надлежним установама Рајха – Врховној команди Вермахта, Министарству привреде Рајха, Министарству спољних послова и Уреду за четворогодишњи план привреде Рајха – да пошаљу своје представнике у Беч на договор око утврђивања немачких интереса и заузимања заједничког става на предстојећим преговорима са својим савезницима.⁴⁴

Као представник Четворогодишњег плана немачке привреде коме су поверена сва права за руковођење и експлоатацију привреде на Балкану, састанку је одређен да присуствује Франц Нојхаузен.⁴⁵ Њему је, као најбољем познаваоцу привредних прилика на југословенском подручју, припала саветодасвна улога у обезбеђивању немачких привредних интереса на југословенским подручјима која су припала осталим осовинским савезницима. Његова активност на овом плану забележена је још за време вођења ратних операција. На његов предлог командант Копнене војске, у чијој надлежности је била управа док је Југославија била подручје ратних дејстава, 14.

⁴³ У заповести команданта Копнене војске од 20. априла 1941. потчињеним командама о организацији и успостављању окупационе управе у Србији стоји: „Организацију привредне управе и решавање привредних питања регулисаће рајхсмаршал Великог Немачког Рајха, (Херман Геринг – Д. А.) чија су наређења по привредним питањима једино меродавна.“ *Zbornik NOR*, XII-1, dok. 13, str. 42. У службеном упутству, које је приложено уз заповест, такође се наглашава: „Даље је такође неодложно потребно извршавање свих привредних наређења које је поставио рајхсмаршал.“

⁴⁴ Састанак немачких званичника одржан је 18. и 19. априла у бечком хотелу „Имperiјал“. Више о томе видети: Извештај мајора Руделсдорфа (Rudelsdorff), *Zbornik NOR*, XII-1, dok. 11, str. 36–40.

⁴⁵ *Исто*, стр. 36.

априла је издао наредбу којом се курс немачке марке према динару повећава са 1:17,60 на 1:20, док се истовремено вредност швајцарског франка смањује са 1:12,76 на 1:11,59 и тај однос је остао до краја окупације. Истом наредбом уведени су и бонови Рајхскредиткасе као обавезно средство плаћања на територији Србије, иако су били без икаквог покрића.⁴⁶

Окупацијом Југославије створена је могућност непосредне и потпуне немачке контроле над целокупном српском привредом. Неопходно је, међутим, било да се у најкраћем року успостави систем привредне управе како би могло да се настави функционисање привреде. Франц Нојхаузен је из Беча допутовао у Београд и одмах после капитулације Краљевине Југославији и, још пре званичног постављења, отпочео формирање органа будуће привредне управе.⁴⁷ Званично је именован за опуномоћеника Четворогодишњег плана у Србији 26. априла а преношење права привредне управе од Команде Копнене војске утврђено је почетком маја договором између Хермана Геринга и команданта Копнене војске фелдмаршала Фон Браухича (Walther von Brauchitsch).⁴⁸ Повереништво опуномоћеника за спровођење четворогодишњег плана немачке привреде у Србији основано је под називом Штаб генералног опуномоћеника за привреду у Србији (Generalbevollmächtigter für Wirtschaft in Serbien). Иако је Штаб формално био део Управног штаба Војноуправног команданта Србије, практично је деловао као самостална институција у оквиру немачког окупационог система на Балкану, независна од оперативне команде, окупационе управне власти и полицијског апарата и подређена једино опуномоћенику за Четворогодишњи план привреде Рајха.⁴⁹

Предратни немачки генерални конзул у Београду и симбол привредног продора Рајха у Југославију се, у новим условима, на суженом простору свог дотадашњег деловања, нашао у новој мисији. Постао је прокуратор немачке експлоататорске политике у земљи чији је народ сам фирер оптужио за завереништво и вероломство и ставио га на листу за кажњавање. Ослањајући се на личну подршку Хермана Геринга, другог човека у нацистичком партијском и државном врху Трећег рајха, Нојхаузен је не само задржао утицај који је пре рата имао у Југославији већ га је и повећао. Поред неограниченог деловања у области привреде, добио је и извесно право наређивања

⁴⁶ АЈ 110-959, Оптужница против Франца Нојхаузена; *Исто*, 110-1507, Оптужница против Гингера Бергмана.

⁴⁷ У месечном извештају за месец април 1941. шеф Војнопривредног штаба Југоистока, пуковник Браумилер, наводи да је његов штаб смештен у Земуну у згради Команде Ваздухопловства, где је смештена и цела команда Генералног опуномоћеника за привреду у Србији. У извештају се даље наводи да је извршено разграничење рада њихових установа. *Zbornik NOR*, XII-1, dok. 294, str. 830.

⁴⁸ Naređenje Generalštaba Komande Kopnene vojske od 12. maja 1941. Vojnoupravnom komandantu Srbije, *Zbornik NOR*, XII-1, dok. 50, str. 128.

⁴⁹ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 149.

војно-територијалним установама – фелдкомандантурама и крајскомандантурама – које су биле потчињене Управном штабу команданта Србије. Директно је постављао своје сараднике у овим војно-административним установама и могао је да потписује акта у име војноуправног команданта Србије, коме је формално био потчињен.⁵⁰ Овлашћења генералног опуномоћеника за привреду у Србији на привредном плану била су готово неограничена. Ова установа надгледала је целокупан привредни живот на немачком окупационом подручју Србије и Баната. Њен делокруг није био ограничен само на непосредно спровођење експлоатације материјалних добара већ је обухватао и врховни надзор над секторима привреде који су, формално, били у надлежности српске управе – економском политиком, социјалном политиком и финансијама. Под његовим надзором биле су следеће привредне гране и области производње: пољопривреда и исхрана, експлоатација руда, енергетика, шумарство и дрвна индустрија; прерађивачка индустрија метала, грађевинског материјала, текстила, коже, обуће, хемијских производа, хартије, каучука, минералних уља и монополисане робе; спољна трговина, саобраћај, банкарско-кредитни послови; имовинска поравнања с бившом југословенском државом, јеврејска имовина и имовина непријатеља; мобилизација радне снаге.⁵¹

Систем руковођења српском привредом је функционисао тако што је главни координатор немачке привреде, Геринг, свом поверенику у Србији, Нојхаузену, слао одређене захтеве у области привреде. Овај је те захтеве морао да испуни бирајући методе према сопственом нахођењу, мимо закона које је прописивала окупациона управа и утврђених договора с локалним властима. При том за своје одлуке није био одговоран војним властима у Србији, под чијом се ингеренцијом формално налазио његов штаб. У извештају начелника Оперативног одељења команданта Србије, пуковника Фон Гajtнера (Curt Ritter von Geitner) од 28. август 1942. године, команданту оружаних снага на Југоистоку о стању у Србији је речено: „Положај привреде сувише самосталан, у супротности с начелима која важе у Рајху... Спорна права на издавање директива фелдкомандантурама... Било би пожељно да се реорганизацијом оствари строго расчлањивање – ограничавање самосталности привреде, избегавање премногих путева надлежности према доле, јачање утицаја команданта корпуса.“⁵²

⁵⁰ *Zbornik NOR*, XII-1, dok 50, str. 128.

⁵¹ АЈ, 110-959, Оптужница против Франца Нојхаузена. У Трећем сумарном извештају о експлоатацији привредних богатстава Србије за потребе немачког рајха, Франц Нојхаузен детаљно извештава о стању ових привредних грана и области привредне производње, које су биле у надлежности његовог штаба. *Zbornik NOR*, XII-3, Prilog II; К. Н. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944*, Stuttgart, 1986, str. 173.

⁵² *Zbornik NOR*, XII-2, dok. 134, str. 653.

Релативна самосталност у избору начина остваривања задатака давала је Нојхаузену извесну аутономију у оперативном деловању. Штаб генералног опуномоћеника за привреду у Србији је координирао свим мерама немачке окупационе политике у привреди у погледу непосредне експлоатације материјалних добара и управе. Бирокуратски и стручни апарат Штаба имао је надзор над целокупном економском политиком, производњом, финансијама, расподелом и потрошњом у Србији. По свим тим питањима добијао је директно наређења од Хермана Геринга и њему слао извештаје. Метод рада ове установе стога је одударао од строге хијерархије централизованог и бирократизованог војноуправног апарата, и функционисао на принципу личне подређености.

Још док је био генерални конзул у Београду Нојхаузен је имао чин групенфирера (Gruppenführer) NSFK (Nazionalsozialistisch Fliegerkorps)⁵³ што је у нацистичким партијским формацијама одговарало рангу мајора. У том чину остао је до јесени 1943. године док није, после реформе установа окупационе управе на Балкану, преузео и редуковану надлежност Управног штаба. Како су сви челници војноуправног апарата имали генералски чин, унапређен је у обергрупенфирера (Obengruppenführer) NSFK, што је одговарало чину генерала.⁵⁴

Својим положајем у измењеним околностима, када је Србија постала окупационо подручје, Нојхаузен је добио неупоредиво већу надлежност него што је имао пре рата. Са стицањем реалне моћи дошле су до пуног изражаја негативне црте његовог карактера. Препотентност, корумпираност и похлепа биле су особине које је показивао како у односу на потчињене у српској управи тако и на своје сараднике у окупационој власти.⁵⁵ Себи је успео да прибави знатну имовину. У Банату је конфисковао једно јеврејско имање за рачун Рајха, које је касније откупио и на њему подигао дворца под

⁵³ У биографији Франца Нојхаузена у листу *Обнова*, 6. септембра 1941, наводи се да је он у јануару 1938. именован вођом бригаде националсоцијалистичког ваздухопловног корпуса а 16. априла 1941, дакле по добијању функције генералног опуномоћеника за привреду у Србији, унапређен је у групенфирера. С тим чином потписује се на документима до средине 1943. године.

⁵⁴ Са конференције оджане 24. новембра 1943. у Командном штабу, Нојхаузену је упућено писмо у коме му се обраћа са обергрупенфирер. *Немачка обавештајна служба*, књ. VIII, збирка dokumenata, Београд, 1956, dok. 172, str. 590. Иако је пре рата имао цивилну функцију, за време окупације је на дужности увек носио униформу ваздухопловног официра.

⁵⁵ Роберт Кронхолц, аустријски конзул у Београду до 1938. г. а затим директор транспортног предузећа Шенкер, који је по природи свог посла сарађивао с Нојхаузенем и без чије препоруке није могао да добије тај положај, у својој изјави у затвору УДБ-е, од 22. марта 1946. г наводи: „Убрзо после окупације Нојхаузен је почео са одузимањем јеврејских имања и са постављањем комесара у извесним српским предузећима која нису била потпуно поуздана или која су се свидела појединим комесарима као плен њихове пљачке.... У свестраној пљачки коју је вршио у име Рајха и за Рајх, Нојхаузен није заборавио ни себе а исто тако ни његови чиновници нису пропустили прилику да се лично богате на рачун пљачке“. АЈ 110-1012/II.

називом „Швабенхоф“ на коме је држао расне коње.⁵⁶ Због арогантног односа практично није стекао ниједног пријатеља већ само бројне непријатеље, чак и међу својим бившим сарадницима, што му се на крају осветило. Свој положај је настојао да одржи тако што је вредним поклонима подмићивао Геринга али и личности на положајима у окупационој управи које су му могле бити од користи.⁵⁷

Будући представник значајне окупационе установе Рајха у Србији и штићеник једног од најмоћнијих људи у нацистичкој хијерархији, Нојхаузен је имао утицаја и у осталим областима окупационе управе. Његова лична улога у споровођењу политике била је велика. Од самог преузимања своје нове функције Нојхаузен је показао самовољу и необузданост када је у питању био однос с другим установама немачке окупационе управе. У лето 1942. године дошао је у сукоб са шефом Управног штаба Турнером (Harold Turner) када је, на захтев Геринга, донео одлуку да се из Србије у Немачку извезе додатних 100.000 тона пшенице. Турнер, који је обећао генералу Недићу да неће бити извоза пшенице из Србије, успротивио се овој одлуци. Пошто се ангажовао у кампањи агитујући да се што више земље обради, због чега је лично путовао по Србији и водио разговоре с председницима општина, извоз жита из Србије и поред датог обећања нарушио би његов углед. Нојхаузен се обратио Герингу и оптужио Турнера да опструира извоз жита, због чега су он и његов помоћник Кисел (Georg Kiessel) смењени и повучени из Србије.⁵⁸

Нојхаузен је долазио у сукоб и са другим представницима немачке окупационе управе у Србији којима је сметало што се привредни сектор издвојио из надлежности војне управе, према којој није имао одговорност. Његови бахати поступци у области привреде, за које је увек налазио покриће објашњењем да је морао да ради по налогу рајхсмаршала, често су били у супротности с политиком других окупационих установа. Против њега је зато створен јединствени фронт у коме су учествовали готово сви представници немачких окупационих установа: војни заповедник, шеф полиције и представник Министарства спољних послова. Енергична акција

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Нојхаузен је Герингу за рођендан 1944. године поклатио златну полуку од једног килограма. *Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, str. 53; У својим мемоарима Алберт Шпер наводи да је Геринг на прослави свог рођендана 1944. године, којој је и Шпер присуствовао, међу многобројним поклонима добио и „златну полуку с Балкана“. Albert Šper, *Sjećanja iz Trećeg Rajha*, Rijeka, 1972, str. 290.

⁵⁸ АЈ 110-2603/1. У изјави на саслушању 30. јула 1946. Георг Кисел је навео де се Турнер, после горког искуства с несташницом хране у зиму 1941/42. заузео код својих надлештава у фелдкомандантурама да се сва зиратна земља у Србији засеје у пролеће. Одржао је састанке с председницима општина у Аранђеловцу, Нишу, Врњачкој Бањи, Лозници, обећавајући им да неће бити извоза жита из Србије. О томе више у: *Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, str. 51.

против Нојхаузена отпочела је у лето 1943. када га је најпре војни заповедник оптужио због неадекватне економске политике а почетком јесени кампању против њега је преузео и Херман Нојбахер.⁵⁹ Нојбахер, који је заменио Бенцлера (Felix Benzler) на месту представника Министарства спољних послова у Србији, имао је много већа овлашћења, али и ауторитет од свог претходника. За разлику од Бенцлера, који је био цивилно лице тако да је његов утицај на збивања у Србији био готово незнатан, Нојбахер је био угледни члан странке са личним везама и пријатељском односима с низом значајних личности у врху нацистичке партијске хијерархије. Осим тога, он није више био опуномоћеник код војног заповедника Србије, већ се његова надлежност протезала и на Грчку, Албанију и Црну Гору, с важним задатком да створи јединствени антикомунистички фронт на Балкану. Како је за собом већ имао неколико успешних мисија, поседовао добре везе и ауторитет, постао је убрзо пресудан чинилац у немачкој окупационој управи у Србији.⁶⁰

С обзиром на мноштво противника, Нојхаузенов положај је зависио једино од Герингове заштите. Како је Герингов утицај у Берлину почео да опада⁶¹ тако је и положај његовог штићеника у Србији слабио. У лето 1944. Нојхаузен је оптужен за корупцију па је лично заповедник полиције Шефер (Emanuel Schaefer) извршио његово хапшење. Гестапо га је спровео у Немачку и ставио под истрагу, и више се није враћао у Србију. На заузимање Геринга ипак је ослобођен оптужби а као сатисфакцију је чак добио унапређење.⁶²

Франц Нојхаузен је припадао типу функционера у немачкој окупационој управи које је на површину избацио националсоцијалистички режим. Скоројевић у партији, почетник у политици, у Краљевини Југославији је, концентришући у рукама бројне привредне и политичке функције, постао симбол немачке привредне експанзије. За време окупације био је неприкосновена личност у Србији иако није имао висок ранг у партијској хијерархији нити је био признат као привредни стручњак. Његов положај стога није произилазио из стварног ауторитета већ из безрезервне подршке

⁵⁹ У изјави на саслушању 22. јула 1946, Нојбахер је о Нојхаузеновој политици навео: „Ја сам био утолико против Нојхаузена, јер сам га сматрао носиоцем и репрезентом привредног система у Србији, система неподношљиве пљачке.“ АЈ, 110-15045.

⁶⁰ *Немачка обавештајна служба у окупираној Југославији*, стр. 50–59.

⁶¹ Описујући у својим сећањима стање у нацистичкој Немачкој у пролеће 1944. Алберт Шпер наводи: „Из појединих Хитлерових примедби могло се закључити да је Герингов углед поново пао на најнижу тачку.“ А. Шпер, *n. d.*, стр. 313.

⁶² АЈ 110-1012/II, Изјава Роберта Кронхолца. Франц Нојхаузен се није враћао у Србију до краја окупације. Капитулацију Немачке је дочекао у Аустрији. Крајем 1945. испоручан је југословенским властима и осуђен на 20 година затвора. Део затворске казне је провео на раду у Борском руднику. Ослобођен је 1953. године с последњом групом немачких затвореника.

Хермана Геринга, једног од најмоћнијих људи Трећег рајха. Позиција Франца Нојхаузена се одржавала док је и положај његовог заштитника у врху Рајха био чврст. У тренутку када је овај положај почео да долази у питање ни Нојхаузен у Београду није више могао да одолева притиску осталих представника окупационих установа, којима се замерио, тако да је ухапшен и над њим је спроведена истрага а његов штаб подређен војно-окупационој управи.

Summary

Franz Neuhausen and the Economic Policy of Nazi Germany in Serbia

Key words: Franz Neuhausen, economy politics, World War Two, Serbia, Third Reich

The career of Franz Neuhausen followed the course of the Nazi regime. As economic representative of German companies in Yugoslavia he joined the Nazi Party immediately after its accession to power in Germany in 1933 and was immediately saddled with the task of gathering and politically organizing the Germans in Yugoslavia along the Party lines.

His acquaintance with Hermann Göring, one of the most important people in the hierarchy of the Nazi Party and state structure of the Third Reich, was decisive for his obtaining the most important economic and political tasks in German representations in Yugoslavia. Personal connection with Göring enabled him to wield larger influence both in German circles in the Kingdom of Yugoslavia and later on in the occupied Serbia, than his nominal position entitled him to. During the occupation he was appointed leader of the representation of the Four Year Plan of German economy, and from that post he directed the ruthless economic exploitation of Serbian economy. As a typical representative of the Nazi Party structures, he fulfilled tasks on the basis of his personal subordination to Göring. Therefore, his influence could last as long the influence of his protector lasted.

ИСЕЉЕНИШТВО ИЗ КРАЉЕВИНЕ СХС

Мр Весна ЂИКАНОВИЋ
Институт за новију историју Србије

Један од проблема или, може се рећи, нових изазова за новоформирану југословенску државу, после окончања Првог светског рата, било је исељеничко питање које се пред нове власти постављало у свом пуном обиму и свим аспектима испољавања. Масовни повратак исељеника у земљу након завршетка ратних сукоба, углавном из Сједињених Америчких Држава, проблеми који су се том приликом јавили (проблем промене новца, регулисања њиховог повратка, различите врсте злоупотреба које су се јављале), затим и континуитет исељавања усмереног, пре свега, ка северноамеричком континенту, али убрзо и ка новим исељеничким дестинацијама, Бразилу, Аргентини, Аустралији, као и сазнања о постојању бројне исељеничке колоније ван граница нове државе, били су неки од елемената који су подстакли интересовање, а убрзо и иницирали предузимање конкретних мера нових власти. Циљ је био увести мере које би читав исељенички проблем ставиле у оквире званичне, државне политике, законски га регулисале и, у коначном исходу, осигурале пуну и целовиту контролу државе над исељеничким процесом, његовим актерима, али и поставиле основу за будуће активности у том смислу. Прве послератне године представљале су период најживљег рада на регулисању исељавања и исељеничког питања у целини. До 1924. године извршено је организовање исељеничке службе, донесена су законска акта која ће важити током читавог међуратног периода и у њима су формулисани основни принципи у регулисању исељеничког питања.¹ У овом периоду формулисани су и основни правци југословенске

¹ Министарство социјалне политике, односно Исељенички одсек основан при овом министарству, и Исељенички комесаријат у Загребу била су места на којима се деловало у правцу регулисања исељеничког питања у Краљевини у периоду између два рата, што није искључивало и интерес других министарстава за овај сложени проблем (Министарство унутрашњих дела, Министарство иностраних дела). *Организација Министарства Социјалне Политике*, Годишњак о раду Министарства Социјалне Политике у години 1918–1921,

исељеничке политике и тиме сврстали нову државу у ред оних земаља које су имале активан приступ исељеничком проблему. Она је, наравно, мењала своје приоритете и свој садржај током двадесет година трајања заједничке државе југословенских народа, али су управо у трећој деценији XX века, постављене основне смернице, како у организационом тако и у теоријском смислу.

Главни акценат југословенске исељеничке политике у првој деценији њеног спровођења и функционисања служби било је регулисање исељавања и стављање под контролу рада тзв. исељеничке индустрије (паробродских компанија, њихових агента), о чему јасно говори и чињеница да су чланови Закона о исељавању који су регулисали питање превоза исељеника били најзаступљенији.² Контрола граница, ауторитет државе који се морао осетити код нових поданика, али и заштита оних који су напуштали *стари крај* условили су овакву исељеничку политику југословенских власти. Ипак, бројна прекоокеанска исељеничка популација, потреба регулисања међусобних односа, препознавање потенцијалне користи за државу и затим предузимање одређених активности у складу са тим проценама увели су и овај други аспект исељеничког питања у сферу занимања и активности државних званичника и служби.

Први кораци били су усмерени ка добијању објективне слике о стању међу исељенима, њиховом броју, социјалном и материјалном статусу, као и расположењу према новој држави, односно политичком опредељењу исељеника. Главни извори информација била су дипломатска представништва у иностранству, посланства и конзулати, као и институција исељеничких изасланика уведена Законом о исељавању, а управо са циљем успостављања дубље везе државе и исељеника.³ Предмет интереса били су примарно исељеници који су живели у Сједињеним Америчким Државама, из простог разлога што се у тој земљи налазила далеко најбројнија колонија исељених Срба, Хрвата и Словенаца, самим тим потенцијално најважнији извор материјалне подршке новој држави али и ослонац у њеним дипломатским активностима. Канада, државе Јужне Америке, Аустралија, Јужна Африка, али и поједине европске државе, била су такође места где су исељеници са простора новоформиране државе били присутни, или су били мета будућег исељавања, па су се нашли у сфери интереса државних органа. Процене о броју, а посебно стању у ком су се налазили југословенски исе-

---

1 део, Загреб, 1922; Министарство Социјалне Политике Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, Исељенички Одсек, Исељеничка служба, Извештај Народној скупштини за 1925/1926, Београд, 1926.

² Од 40 чланова чак 20 је посвећено питању превоза исељеника. Закон о исељавању од 30. децембра 1921. године, *Исељенички прописи*, свезак I, Загреб, 1922.

³ Извештај Народној скупштини 1925/1926.

љеници биле су различите, али је, може се рећи, преовладала слика југословенског исељеника као лица запосленог у индустрији, слабог имовинског стања, обично на дну социјалне лествице земаља у којима је живео.

Пред читаоцима се налази један од мноштва сличних докумената који даје слику југословенских исељеника. Значај овог документа је у чињеници да се ради о коментарима и подацима саопштеним на Међународној конференцији Рада. Дакле, то су подаци који су прихваћени као стајалиште југословенских власти, односно ради се о слици југословенског исељеништва, социјалној, економској и, коначно, бројној, која је заузела званично место у поимању овог сегмента становништва. Главни акценат је природно стављен на северноамеричко исељеништво а саопштена су и нека занимљива стајалишта о самом исељеничком питању.

Документ се налази у Архиву Србије и Црне Горе, у фонду Краљевског посланства у Вашингтону (371), фасцикла: 59; а у фонду Посланства Краљевине Југославије при Светој столици у Риму, фасцикла бр. 6.

Документ

Београд, 16. јуна 1926. године

Министарство Иностраних Дела
Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

ОБАВЕШТАЈНИ ОДСЕК

Разно број 8.

Краљевском Посланству.

Обавештајном Одсеку Министарства Иностраних дела част је извести Краљевско Посланство да је Краљевска Делегација на VIII Међународној Конференцији Рада одржане у Женеви 1926. г. Публиковала следећи резиме о стању наших исељеника.

БРОЈНО СТАЊЕ ЕМИГРАНАТА ПО РАЗНИМ ЗЕМЉАМА. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца чије становништво достиже 12.017.233 становника, има 743.300 својих поданика који станују у преко-морским земљама, и то : 600.000 или 82,7% у Сједињеним Америчким Државама, 35.200 или 4,74% у Британској Империји /30.000 у Канади, 400 у Јужној Африци, 3.000 у Аустралији, 1.300 у Новом Зеланду и 500 у другим земљама Империје/, 58.100 или 7,75% у латинској Америци /30.000 у Аргентини, 15.000 у Бразилији, 6.000 у Чилеу, 5.000 у другим земљама Јужне Америке, 1.5000 у Централној Америци/ и 150.000 или 4,80% у свим осталим земља-

ма света, а нарочито у Малој Азији. У свима преко-океанским земљама има 33.794 Срба или 18% од целокупног броја емиграната; 445.980 Хрвата или 60% и 160.006 Словенаца или 22%.

ЗАНИМАЊЕ ЕМИГРАНАТА. У Сједињеним Америчким Државама 42% емиграната југословенских запослени су у индустрији и у рудницима гвожђа, 12% у рудницима угља, 6,5% у индустрији дрва, 6% у одгајивању стоке, 5% у гајењу воћа, 4% у хемијској индустрији, 4% на жељезницама, 4% у електричној индустрији, 3% у пољопривреди, 3% у рудницима бакра, 2% у риболову, 2% у индустрији аутомобила, 1,5% у бродоградилштима и бродарству, 1% у трговини, 0,5% у трговини остригама, 3,5% у слободним професијама и другим занатима. У Јужној Америци, југословенски исељеници баве се већином пољопривредом, већим делом у својству фармера средњих и мањих поседа. Тек ако се 10% баве трговином, уметношћу или занатством. Један изванредан део запослен је у индустрији нитрата и бродарства.

Југословенски индустријалци сопственици су скоро петог дела фабрика шалитре. Један већи број наших исељеника у Аргентини и у Чилеу имају велика богатства и уживају светски глас у трговачком свету, као нпр. Никола Михановић и Паско Бабурица.

У Канади, наши исељеници настањени су поглавито у трима провинцијама Прерије и занимају се нарочито пољопривредом. Неколико хиљада су запослени у рудницима Британске Колумбије и у разним индустријама у земљи, док се неколико стотина бави разним занатима и трговином. У Јужној Африци су готово искључиво зидари и тесачи камена који долазе са северних обала Јадрана и који су због свог рада јако цењени. Изузетно они раде и у златним рудницима и у рудницима дијаманата. Готово сви наши исељеници у Аустралији су земљорадници или радници у државним рудницима злата Аустралије. Један мањи број бави се риболовом и трговином. На Новом Зеланду има много наших поданика у рудницима каурне гуме, остатак се бави нарочито пољопривредом. У Бразилији, наши исељеници раде у садовима кафе под истим условима као и исељеници других народности.

Приватна Удружења за осигурање и помоћ исељеницима. Приватне југословенске организације за осигурање и помоћ исељеницима, нарочито у Америчким Сједињеним Државама, представљају у целини један такав социјалан апарат какав не постоји у њиховој земљи порекла. Наши исељеници располажу са 1630 удружења чији је капитал износио на крају 1925. г. 4.799.676 долара.

Српско-Хрватска-Словеначка Штампa. У Америци има 43 југословенска листа /12 српских, 17 хрватских и 14 словеначких/ чији глобални тираж достиже 360.221 примерака. Међу овим листовима има 6 који излазе

свакодневно. Најраспрострањенији лист је Заједница који се штампа у Питсбургу у 60.000 примерака.

Коментари статистичких таблица. Статистике исељеничких кретања показују за 1925. г. чисто исељавање 11.952 личности. Природни пораст становништва, то јест вишак рођених него умрлих достиже 13,5 на хиљаду. У односу на становништво Краљевине која броји 12.017.323 становника, чисто исељавање у 1925. г. не достиже ни један на хиљаду.

Пада у очи да се повећава исељавање према англо-саксонским земљама. Искуство од четрдесет година показује да је исељавање у те земље корисније за мајку-отаџбину нарочито у економском погледу него ли исељавање у земље латинске Америке. Југословенски контингент за Сједињене Америчке Државе износио је 671 личности, међутим у 1925. г. ишло се у ствари 3891 личности у ту земљу. Број исељеника који су отишли у англо-саксонске земље пење се на 4944 лица, што износи трећину исељеника који су отишли преко Океана.

Домаћа пристаништа показују знатно повећање укрцавања исељеника: Сплит је у 1925. г. укрцао 1797 исељеника, то јест два пута више од Анверса, три пута више од Хавра и четири пута више од Бремена. Само су Шербург и Хамбург укрцали већи број исељеника од Сплита.

Последице исељавања. Треба разликовати три категорије последица исељавања: последице на број становништва, последице на народну имовину и опште последице добитка и губитка.

Последице на становништво. У току последњих седам година, то јест од уједињења наше Краљевине па до краја 1925. г. 66.943 наших поданика иселило се у преко-океанске земље а вратило се 51.633. Чисто исељавање за ово време износи дакле 15.310 особа. То чини просечно за исељавање 8.563 особа годишње а 7.716 за повратак. Исељавање и повратак су дакле у односу 100:80, што значи да се 80% исељеника враћа отаџбини. Чисто исељење представља просечно годишње 2.171 личности.

Последице по народну имовину. Према рачунима Исељеничког Комесаријата и најбољих експерата у земљи, штедне које се унесу сваке године у отаџбину представљају просечно 24.000.000 долара.

Континентално исељавање. Старање о копненом исељавању према Француској почело је тек априла 1925. г. До краја те године, 1442 пољопривредних и индустријских радника отпутовали су у тај правац. Кратко протекло време не дозвољава да се створи мишљење о резултатима исељења за две заинтересоване државе. У Немачкој, по статистикама немачке централне агенције рада, број Југословена запослених у немачкој индустрији достигао је 1924. г. 6.410 лица. Континентално исељавање играло је велику

улогу пре рата и око пола милиона индустријских радника боравило је стално у земљама западне Европе.

Организација званичних органа за исељавање. Закон од 31. децембра 1921. г. о исељавању је сасвим модеран и садржи све одредбе за заштиту исељеника. Члан 7. сматра као емигранта сваког поданика Краљевине који одлази у страну земљу или преко-океанску да тражи рад или да се састане са рођацима који су се одселили пре њега под истим условима. Закон говори о ограничењу слободе исељавања, пасоша, о заштити исељеника пре одласка и противу, подузетника транспорта, о обавези агената да закључе уговор са исељеником, о репатрирању исељеника, о транспорту и о казнама за повреду закона. Уредба од 23. јула 1923. г. о примени закона о исељавању садржи одредбе које су потребне ради његовог извршења. Овом Уредбом су прецизиране дужности инспектора на лађама.

Исељеничке власти. Нарочити одсек створен у Министарству за Социјалну Политику може се сматрати као консултативни орган. Исељеничка служба је поверена Исељеничком комесаријату, са седиштем у Загребу који се сматра као центар исељеничког покрета. Три исељеничка аташеа у Њу-Јорку, Буенос-Аиерсу и Паризу имају за циљ да штите наше исељенике у свима земљама где има исељеника. Ови чиновници придодати су респективним консулатима.

Инспектори на лађама. У току од три године, то јест од онда од кад су установљени специјални инспектори на лађама, Влада се ретко служила правом које јој даје члан 16. закона да може наименовати инспектора-путника за сваки транспорт већи од 50 исељеника. У току ових три године 50.000 исељеника били су транспортовани Атланским Океаном. Овај број давао је Влади право да именује 500 инспектора на бродовима, али од тог броја њих 24 било је свега наименовано, што на 2000 исељеника чини 1 инспектора.

Предње се доставља Краљевском Посланству ради информације.

По наредби Министра,
Шеф Обавештајног Одсека
В. Животић

Достављено: свима Посланствима.

ПРИКАЗИ Reviews and Critiques

*Анатолий Вишнеvский, Серп и рубль.
Консервативная модернизация в СССР,
ОГИ, Москва, 1998, 432 стр.
Anatoli Vichnevski, La faucille et le rouble.
La modernisation conservatrice en U.R.S.S.
Gallimard, Paris, 2000, 465 pp.*

Оцена постигнутог и пропуштеног у доба једнопартијског комунистичког режима је изузетно потребна и актуелна за друштва која су заокружила овај део своје прошлости. Сагледавање доба комунистичке владавине кроз теорију модернизације може да буде изузетно плодно јер даје не само снажни механизам објективистичког приступа прошлости већ и помаже у издвајању оних сегмената модернизације који су изостали због идеолошких, политичких економских и других препрека типичних за доба социјализма. С друге стране баш овај приступ помаже у „превазилажењу историје“ у напуштању популарне теорије „црне рупе“ у историјском времену и формира темеље новог научног и деполитизираниог сагледавања историје 20. века у централној, источној и југоисточној Европи.

Битан допринос развоју овог правца сигурно даје рад руског економисте и историчара Анатолија Вишњевског. Његова обимна монографија се појавила релативно давно (1998) као и њен превод на француски језик (2000), али је ипак остала занимљива у контексту савременог развоја српске историографије.

Волуминозна књига Вишевског се бави питањем модернизације руског друштва у 20. веку, односно његовим преласком из традиционалног, аграрног, сеоског, патријархалног и холистичког у савремено, индустријско и „постиндустријско“, градско и индивидуалистичко. Аутор сагледава догађаје из 20. века као наставак процеса модернизације започете неколико столећа пре тога (у доба почетка развоја капитализма у 17. и 18. веку).

Начин модернизације руског друштва који су заступали бољшевици аутор парадоксално назива „конзервативном револуцијом“. У основи почетног успеха ове револуције, као и у основи финалног слома комунистичког начина модернизације друштва, био је ослонац на намерно сачуване конструкције из доба традиционалистичког друштва.

Овај правац развоја је донео изузетну контрадикторност и хетерогеност поступку „конзервативне модернизације“ и омогућио је Совјетском Савезу прихватање бројних инструменталних постигнућа западног друштва (савремене технологије, спољашње форме друштвеног живота, науке, образовања итд.). А с друге стране – спречио стварање одговарајућих механизма њиховог унутрашњег развоја

(тржишну привреду, савремену социјалну структуру, савремене институције грађанског друштва, политичке демократије итд.).

Привредна модернизација је претворила земљу из аграрне у индустријску, пружила јој предности савремене технолошке цивилизације, али није створила друштвене механизме развоја – тржишну привредну и приватну својину. Градска модернизација је пребацила милионе становника из села у градове и променила њихов свакодневни друштвени статус, али није направила од њих носиоце специфичног „грађанског“ (од речи „град“) средњег staleжа као основе (само)развоја градске културе. Демографска модернизација је променила услове људске репродукције, и услове приватног живота, али ипак није пружила потпуну слободу индивидуалног избора и у различитим аспектима је задржала доминацију друштвених потреба над личним склоностима и жељама. Културна модернизација је обезбедила стрмоглави пораст едукације, проширила приступ саврменим технолошким и научним достигнућима и на тај начин је пружила могућност развоју новог „постиндустријског човека“. У исто време доминација холистичког принципа је наметнула појаву посебне савремене јединке *Homo soveticus* — типа човека који је спајао идеје модернизацијског приступа техничком прогресу и традиционалног „саборног“ („симфонојског“) схватања међуљудских односа. Најзад политичка модернизација је отворила нове путеве социјалне мобилности по први пут приступачне за представнике свих социјалних слојева, стварајући политичку елиту изузетно демократску по свом саставу, али ипак није омогућила фиксирање сталног и функционалног механизма попуњавања ове елите – механизма политичке демократије. На тај начин ова нова елита је сачувала „статусни“ карактер, зависност од надређене хијерархије и веома брзо се изродила, стварајући стагнацијски модел „новог средњег века“.

Посебан карактер овај „совјетски модел“ модернизације је добио ван источнословенских територија СССР-а – на Кавказу и у средњој Азији, као и у неким „унутрашњим“ националним републикама и покрајинама где су традиционализам, горштакчи менталитет и исламски фактор спречавали цивилизацијски и модернизацијски рад совјетске империје.

Научни рад А. Вишњевског није ограничен само на детаљно сагледавање (не)успеха социјалистичког модела модернизације већ даје одређене рецепте даљег развоја „посткомунистичког“ друштва базиране на том компликованом, али ипак не бесмисленом развојном путу који је прошла Русија у 20 веку.

Безброј графикона, упоредних табела и статистичких извора пружа читаоцу доказ да овај обиман рад није само једна од популарних и на брзу руку накалемљених теорија већ једна изузетно вредна студија економског, индустријског и друштвеног развоја совјетског друштва. Јасан, мада и доста разгранат унутрашњи ток мисли аутора чини га приступачним и изузетно убедљивим. Морамо да констатујемо да овај рад сигурно није први покушај коришћења теорије модернизације за сагледавање историје „социјалистичког експеримента“ и наравно не представља неки потпуно нови приступ проблему, већ секундарни рад према другим западноевропским обрасцима. Иначе тумачење совјетског раздобља као покушаја модернизације је типично за савремену руску историографију, јер је јако приступачно за историографску традицију насталу из марксистичке идеологије базиране на идејама техничког, економског и друштвеног прогреса и на принципу трансформације друштва као основе историјског процеса. Зато чињеница да ова књига постоји и на руском и на француском језику пружа могућност страним историчарима

да се упознају са овим делом Вишњевског које је препоручљиво не само као квалитетан и фундиран приступ теорији модернизације већ и као инспирација за примену теорије модернизације у другим „посткомунистичким“ земљама.

Mr Алексеј ТИМОФЕЈЕВ

Данијел Џ. Борстин,
Американци. Државотворно искуство,
Геопоетика, Београд, 2005, 551 стр.

Дело Данијела Џ. Борстина, *Американци, Државотворно искуство*, представља други том његове трилогије која разматра развитак САД-а са становишта историје цивилизације. И док се први том углавном бавио самим почецима САД-а (настанком колонија, њиховим осамостаљењем и зачецима америчког друштвеног развоја), други том, подељен на две књиге и осам поглавља, наставља причу, концентришући се углавном на XIX век – бацајући, наравно, по потреби поглед и у XVIII и XX столеће.

Прво поглавље (стр. 15–61), насловљено „Свестрани људи“, у основи се бави начином привређивања у младој републици – његовим особеностима и разликама у односу на Европу. Борстин се бави трговином, набављањем и стварањем сировина, пољопривредом и посебно развојем америчке индустрије, тј. начина рада у њој. Као главну карактеристику он наводи мањак занатлија и квалификоване радне снаге (фармерске кћерке су често одређено време радиле у индустрији да уштеде за мираз), што је довело до потпуно другачијег, револуционарног начина производње: док је у Европи један квалификовани мајстор правио неки производ од почетка до краја, у САД-у су неуки радници правили само поједине, замењиве делове, учинивши на тај начин радна места доступна свима, а радну снагу покретљивом. Поред тога, аутор се у овом поглављу бави и развојем права и пропратних идеологија („-изама“), чија колевка је обично била Нова Енглеска.

Друго поглавље, „Луталице“ (стр. 63–128) говори о формативном аспекту америчког живота – кретању, односно путовању. Наравно, радило се о миграцијама на Запад, а Борстин показује како је начин живота током путовања обликовао амерички начин живота, обичаје и институције. У том контексту он говори о развоју морала, праву прече куповине земље, организацији колонистичких градића, егалитаризму и развоју базичне демократије. Наредно поглавље, „Скоројевићи“ (стр. 129–186) се складно надовезује на претходно и говори о мотору доброг дела миграција – о „промоторима“, бизнисменима који су оснивали скоројевићке градиће и у њих привлачили становнике, о њиховој штампи која је служила реклами, као и о хотелима („јавне палате“) који су били центри привлачења становништва. Борстин у том контексту говори и о низу промоторских колеца који је требало да привуку нове грађане, као и о борби за административне функције градова (који град ће бити престоница државе, седиште округа, суда итд.).

Четврто поглавље, под понешто поетским називом „Укореењени и искореењени“ (стр. 187–237), говори о „старом Југу“, вероватно најидеализованијем делу САД-а. Треба ли то уопште рећи, Борстин проблему Југа прилази хладно и критички. Осликавајући развој јужњачких специфичности (робовласништва, расизма,

верског фундаментализма, руралности, немуште штампе, погрешног и застарелог појма части оличеног у двобојима, одсуства праве политике) аутор јасно осликава, нимало романтичну, разлику између Југа и остатка САД-а, која је, колико и само питање ропства, била узрок Грађанског рата.

Друга књига, под насловом „Националност“, такође се састоји од четири поглавља, чија нумерација наставља ону из прве. Осмо поглавље „Неодређеност простора“ (стр. 241–295) говори о америчком поступању са огромним и дуго неистраженим простором, заблудама о њему, његовом дељењу („на невиђено“), премеравању и продаји. У том контексту Борстин се бави и идејама о подели нових територија САД-а на савезне државе, и поново о локалним ривалствима за добијање путева, пруга и канала уз ослонац на савезни буџет. Говорећи о куповини Луизијане 1803. године, аутор говори о страху који је она изазвала на Истоку – од расног мешања, растакања Уније, колонијализма, супротности Севера и Југа итд. Тиме је САД био једна од ретких држава у историји која (бар у тој фази) није тежила експанзији по сваку цену.

Шесто поглавље „Амерички начин говора“ (стр. 297–347) има свој пандан у првом тому овог дела и говори о специфичностима америчког енглеског: његовој демократизацији и снажном упливу говорног језика и сленга на књижевни језик. Борстин се ту осврће и на говорништво – специфичну, и готово једину грану америчке књижевности XIX века.

Седмо поглавље („Трагање за симболима“, стр. 349–414) објашњава оно што спољни посматрачи најпре опажају: националне хероје, заставу, химну итд. Борстин овом проблему прилази у већ увреженој традицији деконструкције „измишљања традиције“. На примеру Дејвија Крокета показује како један грубијан помоћу неозбиљне штампе и усмених легенди постаје национална величина, а на примеру за живота нипошто не неспорног Џорџа Вашингтона, улогу комерцијалног момента у стварању „националних великана“. Аутор говори и о настанку заставе, као и химне (која је постала службена тек 1931), те о фамозном „Звону слободе“ које није оно за шта се обично сматра. Другим речима, он предочава колико је америчка традиција „вештачка“. Нажалост, он то не ставља у контекст других сличних „вештачких“ традиција.

Последња глава, „Пространа република“ (стр. 415–545) говори о развоју америчког државног уређења кроз развој законодавства и политичког система. Као и у многим другим случајевима, и овде су пракса и локални корени били одлучујући, а до сложене федералне структуре се дошло врло поступно. По Борстиновом мишљењу, у срастању САД-а у јединствену државу странке су са својим организацијама играле важнију улогу него влада. На крају књиге се налази врло опширна аотирана библиографија (Библиографске напомене, стр. 455–512), као и индекс (стр. 525–549).

Овај том Борстинове трилогије, баш као и остала два, плени течношћу излагања која аутору не смета да покаже сву сложеност и противречност историјских процеса. У центру његове пажње је друштвена историја XIX века схваћена у најширем смислу, а прича коју аутор приповеда објашњава настанак неких од кључних америчких институција и схватања. Као таква, ова књига је не само поучно штиво за дубинско упознавање развитка једне од тренутно најважнијих држава на свету, већ и сјајан методолошки узор како се може писати сочна друштвена историја

једне земље. При том баш историја САД-а има посебан значај јер су многе тековине које су касније постале општеприхваћене у целом свету настале баш тамо.

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Данијел Џ. Борстин,
Американци. Демократско искуство,
Геопоетика, Београд, 2005, 693 стр.

Књига Данијела Џ. Борстина, угледног и плодног америчког социјалног историчара, *Американци. Демократско искуство*, представља трећи део његове трилогије о социјалној историји САД-а. Трилогија у основи хронолошки прати развој цивилизације у САД-у, тако да је њен трећи део углавном оријентисан на последње декаде XIX века и XX столеће. Разлику у односу на претходна два тома чини и нешто веће бављење привредним темама и свакодневицом – насталом баш као последица деловања промена у економији, које су опет биле условљене променама у технологији и науци.

Дело је подељено у четири књиге и десет поглавља. Прва књига носи наслов „Свеопште заједнице“, а прво поглавље „Прегаоци“ (стр. 17–93) се бави основама привредног развоја САД-а. Починје узгајивачима стоке који су од Американаца већ у XIX веку направили нацију која једе највише меса. У том контексту аутор говори и о легендарним каубојима, десперадосима, „крављим градовима“, ратовима ститних и крупних сточара те говедара и овчара, тј. о свему ономе што је пружио основу за мит о Дивљем Западу. Наравно да је Борстин далеко од сваке митоманије: он приказује ствари сурово реално, бавећи се пре свега значајем поменутих ликова и појава за развој америчке привреде и начина живота. Остатак поглавља је посвећен, условно речено, законској страни привредног развоја: адвокатима (важним за развој бизниса на Западу и утврђивање права на патенте), склапању и развргавању бракова и коцкању (од чега је Невада направила бизнис), али и последицама законског система као што су криминал, прохибиција и мафија.

Друго поглавље, „Потрошачке заједнице“ (стр. 95–162) се такође у основи бави привредом, али са јачим акцентом на то како су се привредне промене одражавале на свакодневни живот Американаца. Полазећи од „демократије одевања“ (која је прво завладала баш у САД-у), Борстин прелази на машине за прављење одеће, а затим и на „потрошачке палате“ (тј. робне куће) где се одећа и разна друга роба продавала. Он поклања пажњу немој реклами привлачне цене, и продаји без продавца – самопослугама. Преко њих долази до каталожке продаје (испрва намењене фармерима у забити) путем поште и просторно дифузним али ипак повезаним заједницама потрошача истих производа. Поголавље се завршава комерцијализацијом Божића и других празника. Све ово данашњем читаоцу звучи врло познато. Не бусајући се патриотски у груди, Борстин истиче да су све ове ствари прво настале у САД-у. Он се из скромности или недостатка простора није осврнуо на ширење ових појава по целом свету, али маштовити читалац може да претпостави како је оно текло.

И наредно поглавље, „Статистичке заједнице“ (стр. 163–234) је у приличној мери везано за економију. Борстин приказује све већу везу тако апстрактне ствари

као што је статистика и свакодневног живота – повезаних често баш привредом. У овом поглављу он се бави настанком конфекцијских бројева, статистичком контролом квалитета у индустрији, али и средствима модерног пословања као што су регистар-каса и рачунар. Поред тога он се осврће и на разне области живота (укључујући секс!) које су почеле да се изучавају методама квантификације.

Четврто поглавље, „Урбана потрага за местом“ (стр. 235–286) такође не напушта тему технологије, већ је напротив посматра у контексту америчке урбанизације и раста градова. Оно показује како су трамвајске линије, струја и аутомобили омогућили раст америчких градова и настанак типично америчког феномена предграђа. Поред тога, ово поглавље говори и о питањима идентитета, рашчишћавања сиротињских четврти и препороду неких градова, али и о утицају телевизије, радија и филмова, који су забаву из градских центара пренели у дневну собу сваког домаћинства. Али будући да Борстин није никакав величалац „америчког сна“, он се у овом поглављу осврће и на тамну страну медаље: на црначка гета и њихове проблеме.

Друга књига носи наслов „Опадање чудесног“, иако су ствари о којима говори такође на свој начин чудесне. Пето поглавље, „Уједначавање времена и места“ (стр. 289–235) се интензивније него претходна, спушта у свакодневицу, описујући како су конзервација хране, хладњаче и нове транспортне могућности обогатиле јеловник Американаца. И остатак ове главе се бави средствима за повећање комфора: Пулмановим спаваћим колима („палате на точковима“), стаклу које омогућава да се истовремено буде унутра и напољу, водоводу, канализацији, централном грејању, клима уређајима. Облакодере, један од симбола америчке цивилизације, Борстин види као кондензацију простора, а све ове тековине узете заједно, као својеврсно мућење границе између отвореног и затвореног простора.

Шесто поглавље, „Масовна производња тренутка“ (стр. 237–381) почиње мерењем времена, да би се онда окренуло средствима за његово овековечавање, и – како Борстин то каже – за демократизацију и „понављање искустава“: фотографији, филму, грамофону, телевизији, радију, као и средствима за умножавање: писаћој машини, индигу, ксероксу. На духовит начин Борстин објашњава велики интерес који влада за временску прогнозу: у свету у коме је свако друго искуство „запаковано“ и поновљиво, само су још временске прилике остале непредвидљиве.

Трећа књига, „Популарна култура“ није оно што би читалац вероватно очекивао од дела под тим насловом. Седмо поглавље којим почиње („Танани живот предмета“, стр. 385–418), поново је економски обојено. Оно говори о корпорацијама, питању власништва, куповини на рате и кредитним картицама. Пажња је посвећена амбалажи, која у XX веку продаје производ, замагљујући, како то Борстин каже, границе предмета који се купује.

Осмо поглавље под насловом „Језик, знање и уметност“ (стр. 419–484) је на одређени начин продужетак сличних поглавља у прва два тома овог дела. За разлику од њих, оно се, међутим, мање бави особеностима америчког говора и говорништвом (које се проширило и на радио, изменивши природу америчке политике), а у већој мери неуједначеним развојем школства у САД-у и покушајима његове реформе.

Четврта књига, „Поглед у будућност“ покушава директније него претходне да повеже прошлост, садашњост и будућност. Девето поглавље („Трагање за новим“, стр. 487–513) се бави проналазаштвом, и квази-проналазаштвом – лан-

сирањем нових модела разних производа сваке године. Као такво, и оно се у доброј мери тиче економије. Десето поглавље, „Мисија и моменат силе“ (стр. 515–551) је „најдуховније“ у целом делу. Оно разматра, условно речено, амерички поглед на свет, који је по Борстину пре свега филантропско-мисионарски. По њему, Американци су од самог почетка веровали да њихова историја има одређену сврху, што је довело до мисионарске делатности у иностранству. Иако је она почела као верска, убрзо су јој се прикључили бројни други аспекти. Он приказује пут од приватне филантропије XIX века до државне хуманитарне помоћи у XX веку, која дакако није била лишена политичког рачуна. Он је ставља у контекст других пропагандних активности, од којих је свакако најспектакуларнија био лет на Месец. Он је истовремено био и тријумф технологије, али Борстин с правом упира прст и на опасности које она доноси.

Дело се завршава кратким „Епилогом“ (стр. 553–554), а читалац се не може отети утиску да је баш тај део, због обима целокупног дела, пао као жртва уредничких маказа: тако монументално дело које дотиче толики број питања, појава, процеса, идеја и личности, свакако заслужује и издашнији епилог. На крају књиге су анотиране Библиографске напомене (стр. 555–635), Индекс (стр. 641–692) и Белешка о аутору (стр. 693).

У много већој мери него прва два тома овог капиталног дела, овај се бави настанком модерне Америке – и света. Док прва два тома описују зачетке и развој у XIX веку, овај том говори о стварима које су нам добио познате. Из ове књиге сазнајемо како су оне настале. Па ипак, она није кратковида ода модерности, већ трезвена социјална историја из које мислећи читалац може да извуче не само многа сазнања о САД-у, већ и о друштву у коме и сам живи – можда хиљадама километара далеко од САД-а.

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Geoffrey Best,
Churchill i rat,

Naklada Ljevak d.o.o., Zagreb, 2006, 397 str.

Након што је претходне године Naklada Ljevak објавила *Diktatore*, Richarda Overya, професора на лондонском Kings Collegey, по признању једног нашег повјесничара право „хисториографско чудо“, ове године нас је дочекало изненађење у виду наслова *Churchill i rat* аутора Geoffreya Besta, повјесничара са колеца Св. Ане у Охфорду. Зашто је ова књига толико значајна? Зато што је то прије свега прва већа студија о Черчилу на хрватском језику након готово четири десетљећа. Зато јер је аутор врло критички и темељито приступио „Черчиловској енигми“, при чему га уопће није штедио. Свакако да је аутор најопсежније описао раздобље када је Черчил био ратни премијер Британије у Другом свјетском рату, и ту су његови потези, размишљања о рату („периферна стратегија“), односи са војним врхом детаљно приказани. Врло опсежно је приказана и његова плодна списатељска дјелатност (1953. је добио Нобелову награду за књижевност) која је почела од младих дана, а која му је у неким интервалима живота била једина финансијска потпора. Иако је претежито усмјерена на то да објасни Черчилов однос према рату

и његово судјеловање у њему, као војника или политичара, књига може послужити и као својеврсна биографија, јер у њој има и мирнодопских раздобља Черчилове дјелатности, а и мноштво особних детаља које нам га приближавају као човјека. Као министар унутарњих послова 1911. спријечио је ватрогасце да интервенирају код пожара који је захватио кућу под полицијском опсадом у Sidney Streetу у Лондону гдје су се крили латвијски анархисти, а његов најдражи филм послје 1941. године *Lady Hamilton* који садржи призор Нелсонове смрти, увијек га је успио расплатати. Подјелена у 16 поглавља, почиње заправо рођењем В. Черчила у дворцу Blenheim па све до његове смрти далеке 1965. године. Пустоловног духа и са великом смјелошћу да се докаже свијету Черчил као да је тражио она мјеста (ратишта) гдје је то могуће постићи брзо и успјешно, јер како пише у писму својој супрузи пред избијање Првог свјетског рата: „Све нагиње катастрофи и пропасти. Ја сам заинтересиран, спреман и сретан“.

Сама књига нуди много тема које су дискутабилне и које би било могуће хисториографски проблематизирати, али свакако је једна од најзанимљивијих она која је недавно знатно узбуркала њемачку и британску јавност. Крајем 2004. године при скором посјету Њемачкој британске краљице Елизабете II, најтиражније њемачке новине *Bild* поставиле су захтјев да се британска краљица исприча због бомбардирања њемачких градова које је у Другом свјетском рату извело британско војно зракопловство. „Хоће ли се Краљица испричати“ упитао је *Bild* великим словима на својој насловници. Као што читатељ може и претпоставити исприча краљице Елизабете II тада није пала, (иако је изразила жаљење због погибије њемачких цивила приликом бомбашких напада), али та чињеница, као и изнимна популарност књиге њемачког повјесничара Jorga Friedricha, *Der Brand* (Пожар) која је изашла 2002. године, у којој је аутор британска бомбардирања Њемачке током Другог свјетског рата назвао „масовним истребљењем“ и „нововјековним барбарством“, присилила је британске хисторичаре Другог свјетског рата, па тако и Geoffreya Vesta на одлучан одговор.

У својој књизи Бест је том питању дао замјетну позорност. Главне оптужбе које етизирају В. Черчила као „ратног злочинца“ стоје, по Бесту, између осталог на два основна становишта: да њемачки град Дрезден који је претрпио стаховита разарање и људске жртве није био легитиман војни циљ те да је Њемачка ионако тада била практички поражена. Бест доказује управо супротно. Њемачка није била поражена, иако се тако можда чинило. Неуспјех савезничке операције „Market Garden“ (Повртњак) у заузимању мостова на Рајни, летеће бомбе V1 и V2 које и даље разарају Лондон, нови њемачки зракоплови на млазни погон, нова генерација подморница, а посебно протунапад *Wermachta* у Арденима средином просинца 1944. године томе су најбољи доказ, да рат није био пред својим крајем. Сам Дрезден је чак имао већи индустријски значај него што је британским обавјештајцима тада било познато, а један од главних циљева напада је била потпора совјетској офанзиви на *Ostfrontu* која је захтјевала уништење унутарњих њемачких комуникација, што је рушењем мостова и пруга у Дрездену и постигнуто. По Бесту Дрезден је био једнако ваљан војни циљ као и други њемачки градови, а голему „коллатералну штету“ јер је притом убијено између 35.000 и 40.000 људи, аутор дјеломично сваљује на „неуобичајено неучинковиту њемачку протузрачну обрану“, те на немар мјесних цивилних власти које су лоше припремиле протузрачна склоништа, док су припреме цивилне заштите у граду биле недовољне. О утјецају бомбардирања на војну

учинковитост Њемачке међу повјесничарима се и данас леме копља. Тако њемачки повјесничар Н. Mommsen сматра да су савезничка бомбардирања можебитно чак оснажила унутарњу одрживост режима. Тврд став британске историографије према теми бомбардирање Њемачке подипире хрватској јавности познат историчар Richard Overy (*Diktatori*) који сматра да су бомбардирања битно ослабила њемачко ратно господарство и на тај начин припомогла слому *Wehrmacht*. Такав став дјеломично ипак оспорава уништење мањих њемачких гардова попут Pforzheima, града златара и урапа, без икаквог војног циља, те низ мањих њемачких градова попут Duisburga, Chemnitza, Krefelda, Kassela без јасне војне сврхе. Треба навести да је британска комисија која је после рата истраживала који су битни елементи омогућили савезничку побједу, установила да међу одговорима бомбардирање њемачких градова није било ни споменуто. Иако Бест наводи да се је Черчил приватно колебао када је видио размјере разарања њемачких градова, што је јасно изрекао приликом глумања једног филма британског Министарства зракопловства, „Јесмо ли ми звјери? Нисмо ли отишли предалеко?“, ипак ништа није учинио све до краја рата на смијени главног заповједника британског зракопловства Arthura Harrisа, иако су многи тражили од њега да Harrisа обузда. Њемачки повјесничари истичу и бројеве убијених цивила у обје земље као доказ колико је британски (и амерички) зрачни „терор“ био учинковит (570.000 њемачких цивила наспрама 61.000 Британаца). Бест у одговору не занемарује те бројке, али наводи да њемачки оспораватељи не смију заборавити у рачуницу навести и милијуне цивила уморених на истоку, у градовима Пољске, Украјине и Русије, да се не спомиње и *holocaust*, који најбоље говори о „ратном праву“ Хитлерове Њемачке. И сама чињеница да су Британци стјецајем околности извршили прво бомбардирање Њемачке (15. свибња 1940. RAF је напао Ruhr), прије неголи је Luftwaffe бомбардирала Британију, Бест тумачи тиме да се не смије заборавити сијање терора над британским савезницама Пољском, Француском и Низоземском које су нападнуте и бомбардирање пуно прије првог британског напада на Њемачку. И Стаљинов притисак због неотварања другог фронта на западу (саркастичне примједбе да Британци не зазиру од жртава као и Руси) присилила је Черчила да постепено појачава нападе британских тешких бомбардера на Њемачку јер је то једино Британија могла понудити умјесто другог бојишта. Бест у својој књизи не допушта никакве негативне импликације о Черчилу, британској икони 20. стољећа, иако је несумњиво свијестан његових слабости, при чему се посебно истичу они потези које је Черчил требао направити, а није (смјена Harrisа).

Други проблем који је незаобилазан, а тиче се и наших простора је Черчилова „периферна стратегија“, заправо његов страх од великих изравних сукоба са непријатељем, (у вријеме операције *Overlord* је живио у тјескоби) јер Черчил је по Бесту био тип који је радије „проваљивао у кућу упадом кроз прозоре стражњих одаја, него разваљивањем предњих врата“. У бившој југославенској и хрватској историографији много се је руку машило пера да докаже постојање Черчилове „периферне стратегије“, која се није журила са ратним дјеловањем, већ је тражила постепено затварање обруча око Њемачке и ударце по периферији посебно на простору Балкана. Черчил је често и говорио о томе, о „Британцима на југу“ или балканској кампањи. Британска историографија стоји на становишту да „ни у једном трену нису постојали детаљни планови за искрцавање на Балкану, те да никаквих планова у британским архивима нема“. Али ти „Черчилови планови“

имали су великог одјека у круговима југославенске избјегличке владе у Лондону и међу партизанима. Први су то прижељкивали, а други изражавали сумњичаност у британске намјере. Иако Бест тврди да Черчилове балканске визије нису занимале Рузвелта, то не значи да је Черчил одустајао од Балкана. Као тврди К. Спехњак у својој најновијој књизи *Британски поглед на Хрватску 1945–1948.* у операцијама око ослобођења Дубровника крајем 1944. године партизанска власт је дозволила судјеловање трију британских батерија пољских топова са 500 војника, док је Черчил послао 3.000 војника, све у намјери да се „стави нога у врата“. Черчилову одлучност показује и то да је он једини био спреман да због Трста, којег су заузеле југославенске јединице, крене у рат против Тита, док су остали били против (Труман, британски штаб).

Аутор у књизи показује да је Черчил био је свјестан да је Британско царство изграђено ратовањем и да спремност на рат представља једино средство његовог очувања. Вјеровало је да британска империјална власт доноси заосталим народима ред, правду и модерну знаост, а дуго је гајио и увјерење да оно што је освојено силом може легитимно бити силом и задржано, чиме је откривао свој „природни милитаризам“. Међутим његов империјализам је последице Другог свјетског рата знатно изгубио на агресивности, те је прихватио неовисност Индије и Египта. Почетком 50-их година у међународним односима остављао је више „дојам голубице него јастреба“. Тражећи атомску равнотежу Черчил је изражавао своје жаљење што се Британија нашла у таквом заостатку. У страху од великог руског десанта дао је основати Домовинску гарду, иако не с великим успјехом. У тим годинама рат је за Черчила изгубио сву привлачност. Често је обуздавао америчке јастребове и смиривао страсти.

Књига је занимљива и по томе што описује и Черчилове приватне навике, како се Черчил није одрицао удобности ни у ратним увјетима, захтјевајући особног слугу, зајутрак у кревет, свакодневне вруће купке (често су посјетитељи имали прилику видјети Черчила како хода ходницима огрнут само ручником око паса), тајнице на располагању у свако доба дана и ноћи ради диктата, пројекције филмова последице вечере, цигаре, алкохол (позната је његова изјава да је он алкохолу узео више, него што је алкохол узео њему) и добар објед.

Жељко КАРАУЛА

Стака Марковић Којчић,
Две хиљаде снова о слободи.
Сећање на рат и страдање 1941–1950,
Београд, 2006, 142 стр.

Последњих година појавила су се бројна сећања на ратне и поратне догађаје припадника поражене стране у Другом светском рату. Њих су углавном писали мушкарци, док су се на тај пут тек повремено одважиле жене. Међу женама које су забележиле своје ратне и поратне успомене налазе се оне које нису биле подвргнуте директно удару репресије нових властодржаца, већ посредно, преко осуде оца. То сигурно не умањује вредност мемоара нити њихово лично и породично страдање. Поменимо стручној и широј јавности познате мемоаре Светлане Велмар Јанковић

и нешто мање познате мемоаре Зорице Петровић. Обе су биле из угледних грађанских породица и обе су из угла своје младости (нису имале ни петнаестак година) описале своје и породичне недаће. Међутим, сасвим су ретка сећања оних жена које су се нашле, као припаднице равногорског покрета, у једном тренутку под притиском власти. И још више је то случај с онима које су прошле затворску репресију. Ту празнину у мемоаристици донекле попуњавају успомене Стаке Марковић Којчић.

Стака Марковић Којчић, за разлику од поменутих жена, потиче из породице која није, као ни она, имала крупну улогу у историјским догађајима. Додуше, њен отац био је, како сама каже, ватрени присталица Демократске странке, али није био активни учесник у политичком животу земље, а ни свога града. Он је, као власник кафане у центру Ваљева, био неко око кога су се окупљали политичари, нарочито они из редова опозиције током дикатуре и забране рада политичких партија. Због тога су, како пише, као и због привредне кризе, били принуђени да почетком тридесетих година продају кафану и кућу и преселе се у Београд. Такође, она није имала ни неку изразитију улогу у равногорском покрету, већ је била просто његов члан који га је повремено помагао пружајући његовим припадницима помоћ у храни или скривању. Из њеног живота под окупацијом посебно је занимљив сусрет с Дражом Михаиловићем крајем 1941. године. Кратак сусрет и разговор с њим одиграо се случајно, у кући њеног несудоног девера, у селу Палезница, недалеко од Ваљева, где се с пратњом склонио од немачке потере. Изгледа да је он пресудно утицао и на њено ратно опредељење, јер како бележи, у његовим уверењима је „препознала основне мисли и идеје водиле већине мојих пријатеља и моје лично: да сваки појединац мора да унесе себе у борбу за најсветије интересе свога народа, за његов опстанак и његову слободу, и да та борба мора да се води срцем и разумом истовремено“. Због тога се, али и као познати идеолошко-политички противник комуниста, нашла, већ првих дана након рата, под истрагом, а онда и осудом на дугогодишњу робију. Њена сећања су, у ствари, прича о оним бројним безименим и „обичним“ женама (тзв. малим људима) које су се у ратним и поратним временима нашле на пораженој страни и због тога трпеле последице. Осим тога, треба истаћи да је Стака Марковић Којчић, пред рат завршила Економски факултет, да је под окупацијом радила као професор Трговачке академије у Ваљеву, па су њене успомене, у ствари, искуство једног припадника локалне интелектуалне елите у ратном и поратном времену.

Иако су њена сећања на окупацијске дане обојена трагичним причама о људима које је добро познавала или које је сусретала, личним и колективним дилемама и ломовима, кратким, али и важним белешкама о понашању појединаца, пре свега професора у нерегуларним условима, за историчара највреднији су они делови који се односе на догађаје који су одредили њену стварност после рата. Она већ у првим данима ослобођења уочава промене у понашању и ставовима дојучерашњих колега. Неки од њих који се у рату нису опредељивали или су пак имали ставове сличне њеним одмах су прешли на страну ослободилаца. То ново „упознавање“ с колегама делује као шок, али ју је, како сама истиче, посебно узнемирило сазнање да је тужбу против ње подигао колега Живота Јермић, професор Трговачке академије у Ваљеву. Опис хапшења и краткотрајног суђења изгледа готово као преликан из сличних суђења тога времена. И сведоци су, као по правилу, не само њени најслабији ученици и већ и људи којима је помогла у ратним невољама. У сваком случају, јуна месеца 1945. године је осуђена на петнаест година робије. Тада

је имала само двадесет осам година. У тим првим послератним описима остала је ипак неиспричана шира прича, а такође нема, или се он тек повремено може видети, оног најчешће слабо видљивог дела из сфере интимног у понашњу људи. Тако смо остали ускраћени за спознају њених емотивна стања, на пример страха за сопствену судбину. Можда се објашњење за то крије у реченици забележеној после осуде и првих дана у затвору: „Нисам дозвола да ме слома осећања већ сам сматрала да ћу робију најлакше издржати ако у сваком тренутку будем имала на уму да се ту налазим због својих уверења која ништа не може променити. Тако сам реаговала у свим искушењима, понекад и са горким хумором“. Изостао је и приказ њене породице, не само у тим за њу тешким данима, већ готово да их нема у тој личној драми, која је и породична. Углавном, она сагледава ослобођење и ослободице, као и већина мемоариста грађанског порекла, стереотипно – ослобођење је нова окупација, а ослободиоци су нови окупатори, чак и гори него они који су отерани. То је донекле и разумљиво јер за њу је ослобођење почело хапшењем. У сваком случају, она попут шкртог хроничара бележи догађаје из сопственог живота и живота личности које је знала.

Међутим, оно где сећања Стаке Марковић Којчић добијају на значају јесу описи затворске свакодневице из два затвора у којима је служила казну, Забеле и Пожаревца. У Забели, у којој се кратко задржала, примећује да су она и њене ваљевске сапатнице током лета 1945. године биле први женски становници затвора, али и да је мушки део далеко пунији. У њеном казивању је, без обзира који је затвор у питању, доминатна тема затворска свакодневица. Слика те свакодневице је због рутинираности живота скоро статична. Она пише о затворском поретку, објашњава значај и улогу собних старешина, приказује хигијенске услове, сведочи о затворској сатници, устајању, рибању подова, радним обавезама, пребројавању, спавању и сл. Посебну пажњу посвећује стражарима и кључарима, као важним елементима затворског живота, који могу да олакшају или отежају издржавање казне. Указује на значај који су имали у свакодневном преживљавању одласци на пољске радове изван затворских зидина, али и радови у радионицама за израду цемпера и тепиха унутар њега. Приказује и повремене доласке разних домаћих и страних делегација који су разбијали утврђену рутину. Пажње вредне су и кратке белешке о женама с којима је свакодневно делила исти простор, тешкоће и патњу. Неке од њих представљају праве мале биографије. Пошто јој је казна смањена, најпре на седам а онда и на пет година, коначно је 1950. године, затворску свакодневицу заменила слободом.

Сећања Стаке Марковић Којчић представљају животну причу која, и поред многих ствари о којима не говори, омогућава да се употпуни и прошири наше знање о природи репресије после рата, посебно жена у затворским условима.

Мр Наташа МИЛИЋЕВИЋ

Билјана Шимуновић-Бешлин,
Просветна политика у Дунавској бановини
(1929–1941),
Нови Сад, 2007, 394 стр.

О просветној политици југословенске државе међуратног периода у српској науци подробно је писано у капиталној монографији професора Љубодрага Димића, објављеној под насловом *Културна политика Краљевине Југославије I–III*. Следећи његова истраживања, којима су постављени темељи изучавања те проблематике, Билјана Шимуновић-Бешлин усредредила се на једно уже државно подручје, које је, у административној подели југословенске државе извршеној 1929. године, названо Дунавска бановина.

Иако је у фокусу њених изучавања била, како стоји у наслову, просветна политика, ауторка је имала много шири приступ, посветивши цело прво поглавље своје књиге простору, становништву и политичким приликама у Дунавској бановини. Идентификујући ту административно-територијалну јединицу као подручје које је обухватало Војводину (у оновременом значењу: Банат, Бачка, Барања и Срем) и Шумадију, са Новим Садом као главним градом и Крагујевцом као највећим местом у делу Бановине јужно од Дунава, одредила је њене границе и објаснила како су се одвијале територијалне промене које су у Угарској, Србији и Краљевини СХС претходиле њеном формирању. Посебан нагласак Б. Шимуновић-Бешлин је ставила на национални састав становништва будући да је чињеница да су у Дунавској бановини живели, осим Срба, и други словенски народи и националне мањине: Мађари, Немци, Буњевци, Шокци, Словаци, Русини, Румуни и други, и то у Војводини, за разлику од национално хомогене Шумадије, била од изузетног значаја за вођење просветне политике у том делу државе. Пишући о становништву, ауторка је указала и на његову професионалну и социјалну структуру, културу становања, здравствену културу, као и на привредна обележја Бановине. Мада је тема њене књиге везана за тридесете године 20. века, она се није дословно држала тог хронолошког оквира, већ га је прекорачивала, залазећи дубље у прошлост кад год је то било потребно да би се добила целовитија слика. У одељку о политичким приликама Б. Шимуновић-Бешлин вратила се у двадесете године, дајући преглед политичких односа у Краљевини СХС, с посебним освртом на Војводину. Много исцрпније представила је тридесете године, пратећи деловање политичких организација у Дунавској бановини, представника банске власти, као и поделе међу српским интелектуалцима и политичарима у Војводини на оне који су инсистирали на јачању покрајинске свести, не сматрајући је препреком јединству државе и народа, и на оне који су се противили поделама у српском корпусу; на оне којима је циљ био преуређење Југославије на федералистичким основама, са Војводином као једном од федералних јединица и на оне који су идеју о аутономији Војводине сматрали штетном по српске националне интересе и опстанак заједнице југословенских народа.

Док прво поглавље има уводни карактер, у другом се разматра однос државе и школства: просветно наслеђе и општа обележја остваривања југословенске просветне политике у Дунавској бановини. Треће поглавље носи наслов „Школа и друштво“ и у њему су обрађене теме школства у вишенационалном и аграрном

друштву. У овим деловима монографије указано је на одредбе просветног законодавства и школски систем Хабзбуршке монархије, нарочито њеног угарског дела, од 18. века (од реформи Марије Терезије и Јосифа II) на даље, као и Србије од почетка борбе за независност до Првог светског рата. Југословенска држава настојала је да превлада наслеђено стање у просвети како би елиминисала негативне последице по њене конститутивне народе, које су водиле њиховој денационализацији. Асимилација путем школовања вршена је нарочито у војвођанском делу Дунавске бановине, изразито вишенационалној средини, те се ту осећала највећа потреба за мењањем затеченог стања. С друге стране, постојала је спремност да се изађе у сусрет просветним захтевима мањинских заједница, што је дошло до изражаја већ у одлукама Велике народне скупштине у Новом Саду 1918. о праву националних мањина на школовање на матерњем језику и потписивањем Уговора о заштити мањина 1919. Ипак, власт је мањинама удовољавала само у мери у којој се сматрало да неће бити угрожени интереси најбројнијих народа у држави, првенствено Срба, нити идеологија интегралног југословенства. Спутаване су тежње за просветном аутономијом Мађара, Румуна, Русина, док су фаворизовани Словаци, а с обзиром на бројност и материјалну снагу немачке заједнице, удаљеност њене матичне државе која се није граничила с југословенском и да би се предупредило закључивање немачко-мађарског политичког савеза, националној афирмацији Немаца такође се није стајало на путу.

У Дунавској бановини спровођена је југословенска просветна политика, али је Б. Шимуновић-Бешлин установила да је током тридесетих година управо неколико Војвођана, министара просвете и њихових помоћника, значајно утицало на осмишљавање те политике. То се одразило, између осталог, на већу улогу традиције у васпитавању младих.

Ауторка је помно проучила све нивое школовања у Дунавској бановини, од најнижих до највиших. Резултати њених истраживања говоре о разуђености школске мреже, о бројности и стању школских зграда, о условима рада, наставном кадру, интересовању младих за стицање образовања и врсти школа за које су се опредељивали, резултатима описмењавања и сл. У сиромашној држави каква је била југословенска, улагања у просвету била су недовољна, тако да ни Дунавска бановина, иако једна од најразвијенијих, није располагала довољним средствима за побољшање услова школовања и искорењивање аналфабетизма. Б. Шимуновић-Бешлин је утврдила да су најпопуларније средње школе биле гимназије, које су омогућавале запошљавање у државној служби, успон на друштвеној лествици и солидан животни стандард, док за стручно образовање није владало велико интересовање нити је оно било подстицано од стране државе. Иако област у којој се живело претежно у руралним срединама, Дунавска бановина није имала чак ни одговарајући број школа у којима би се млади обучавали за што успешније бављење пољопривредном производњом.

У монографији је извршена вишеслојна анализа, у којој је подједнако важно неколико нивоа: Дунавска бановина, држава и просветна политика, па би њен наслов могао да гласи и *Просветна политика југословенске државе у Дунавској бановини*. Такав приступ омогућио је ауторки, којој је циљ био „устостављање темеља за грађење целовитије историјске представе о особеностима сложених узајамних веза између државе, политике, друштва и образовања у једном изразито специфичном делу Краљевине Југославије, али и сагледавање централизоване државне

просветне политике из „перспективе провинције“ да избегне писање „завичајне монографије“. Пред њом је био нимало лак задатак да просветну политику државе и уопште просветне прилике у Бановини прикаже у свој њиховој сложености и у свим нијансама, који је она с успехом обавила. Пошто се под Дунавском бановином убрзо после њеног формирања све више почео подразумевати само простор Војводине, шумадијски део Бановине у књизи је остао у сенци. Но без обзира на то, она доноси много нових резултата за историју Југославије, српског народа и националних мањина.

Др Софија БОЖИЋ

Мира Радојевић,
Научник и политика: политичка биографија
Божидара В. Марковића (1874–1946),
 Филозофски факултет, Београд, 2007, 435 стр.

Рад на биографијама представља једно од најтежих истраживачких подухвата и велики изазов за сваког историчара, а посебно у срединама као што је наша у којима је мало сачуваних извора, дневника или сећања и где је често тешко реконструисати и основне податке о појединим личностима. Вероватно се из тих разлога у домаћој историографији релативно мали број историчара бавио овом врстом истраживања. Др Мира Радојевић је монографијом о Божидару В. Марковићу показала не само врхунску преданост позиву истраживача и високу ерудицију већ и изузетне квалитете у презентацији резултата до којих је дошла.

Поред предговора у коме објашњава своје мотиве и разлоге опредељења за истраживање политичке биографије Божидара Марковића, Мира Радојевић је монографију конципирала кроз неколико поглавља која носе следеће наслове: *Младост и политика (1874–1903)*, *Године политичког зрења (1903–1914)*, *У служби нације, идеје и државе (1914–1918)*, *Између идеала и стварности (1919–1941)* и *У емиграцији (1941–1946)*. Полазећи од тога да је рад на „било којој историјској личности“ могућност да се исприча „прича о људима, временима, идејама, процесима, проблемима и догађајима“, М. Радојевић објашњава да је бављење личношћу Боже Марковића за њу било „основа за истраживање усвајања и тумачења југословенске идеје (и државе на њој засноване) у кругу српских, превасходно србијанских интелектуалаца од почетка XX века па до краја Другог светског рата“. Суочавајући се са низом истраживачких проблема, тешкоћа и питања који се отварају пред готово сваким писцем биографије одређене историјске личности, Мира Радојевић се трудила да превазиђе оквире традиционалне политичке историографије, унесећи изворе који доприносе „очовечењу“ историографског рада. Настојала је и у потпуности успела не само да ослика портрет Боже Марковића (како политички тако и лични) већ и портрет читаве једне генерације.

Порекло, места и начин школовања, улазак у политички живот, боравак у затвору, делатност и односи у Самосталној радикалној странци, улога у Фридрих-Говом процесу, двојство научне и политичке каријере, мисија у Женеви током Првог светског рата, однос према југословенском уједињењу, улога у настанку Југословенске лиге, учешће на Мировној конференцији у Паризу, делатност у Демократској

странци између два рата, улога помирителја у српско-хрватским односима по проглашењу диктатуре, рад на Универзитету као научника и педагога, функција министра правде у влади Душана Симовића, боравак у САД-у и Великој Британији током Другог светског рата, губитак сина јединца, болест и смрт у емиграцији а да му се данас ни гроб не зна, само су сумарно наведени приказ онога о чему говори политичка биографија Боже Марковића. Али Мира Радојевић пружа истовремено и много више. Она даје одличан увид у историјске околности како у Краљевини Србији тако и у Краљевини СХС/Југославији, развој политичких прилика, стање у политичким странкама, генезу југословенске идеје, српско-хрватске односе, сукобе у емиграцији током Другог светског рата и низ других аспеката потребних да се схвати време и простор у коме делује Божа Марковић. Закључујући монографију, ауторка издваја неколико елемената који по њеном мишљењу одликују личност коју анализира: дужина политичког трајања, верност идејама и начелима и способност да гледа целовито без освртања на политиканство, странчарења и парцијалне интриге. Мира Радојевић истиче да је Божа Марковић био човек у чију су добронамерност веровали у Загребу, емиграцији и комунистичким редовима, што је била реткост за политичара који је долазио из Србије.

На крају се без претеривања може рећи да ова изузетно технички добро приређена књига, са свим потребним пратећим апаратом и неколико пробраних фотографија, свакако поставља нове стандарде у раду на биографијама у домаћој историографији.

Др Радмила РАДИЋ

**Миле С. Бјелајац,
Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења,
Институт за новију историју Србије и Алтера,
Београд, 2007, 518 стр.**

Дневничко-мемоарске белешке дивизијског генерала Драгише Пандуровића, које је за објављивање приредио, допунио генераловом биографијом и библиографијом др Миле Бјелајац, не представљају класичан мемоарски спис писан пером истакнутог војника какве је домаћа читалачка публика навикла да сусреће. Наиме, дневници и мемоари генерала Пандуровића састоје се из неколико списа насталих у различитим моментима бурних дешавања на Балкану током прве половине XX века. Четири рата у којима је генерал Пандуровић учествовао, дуге године тешке војничке мирнодопске службе, горчина заробљеништва и емигрантског живота обележили су не само једну историјску епоху већ и судбину генерације учесника тих збивања. Судбина појединаца често у историографским казивањима бива замагљена нарацијом о крупним војним и политичким дешавањима, а мемоарска литература, у којој домаћа историографија у великој мери оскудева, сликовито говори о људским судбинама, њиховом доживљају преживљеног, другој страни великих дешавања и подстиче историчаре да другачије размишљају над отвореним историјским изворима те врсте. У том смислу, поред већ објављених мемоара генерала Богољуба Илића и делимично публикованих мемоарских казивања генерала Панте Драшкића, списи генерала Пандуровића заузимају важно место у кратком низу доступне ме-

моарске литературе истакнутих преставника југословенске војне елите прве половине XX века.

Како би будућим читаоцима рукописа генерала Пандуровића олакшао разумевање тешких момената из блиске прошлости, др Миле Бјелајац је у уводном делу књиге дао портрет генерала Пандуровића допуњујући слику о његовом животном путовању ширим приказом историјских околности у којима је он живео и учествовао, а делимично их и креирао. Целовита слика о животу и раду генерала Пандуровића употпуњена је библиографијом његових стручних радова, која јасно говори о свестраности генералове личности и ширине његовог општег и војностручног образовања.

Сама дневничко- мемоарска казивања не представљају јединствен спис. Кратке дневничке белешке из Првог балканског рата (1912–1913) и са Солунског фронта (1917–1918), иако писане штурим војничким језиком, јасно говоре о дешавањима на фронту и размишљањима трупног официра о војним и политичким околностима које су се налазиле ван директне визуре официра који је своју дужност вршио директно на фронту у непосредном додиру са непријатељском војском, свакодневно суочен са претњом смрти. Другу целину списа представља опис дешавања током краткотрајног Априлског рата 1941. године. Пандуровић, који је ратним распоредом назначен за команданта Триглавске дивизије, своја казивања почиње описом поласка из Београда групе генерала и виших официра који су били постављени на дужности у јединицама на простору Хрватске и Словеније. У том сегменту књиге се јасно може пратити расположење вишег официрског кора, њихови погледи на карактер будућег рата, али и међусобни односи, што индиректно даје представу не само о историјском тренутку већ и о стању у коме се Војска Краљевине Југославије налазила непосредно пред почетак рата. Јасно су представљени почетак, ток и завршетак ратних операција на простору Словеније, расположење становништва у том моменту, однос локалних власти према војсци и држави, ефекти дејства немачке и италијанске пропаганде, као и то како је суноврат државе и њене војске доживео високи официр, увек и свуда веран положеној заклетви. Посебно упечатљив део казивања о Априлском рату представља опис самог чина заробљавања и односа новоуспостављених усташких власти према официрима поражене војске, док нарочиту изворну вредност има сведочење о понашању југословенских официра хрватске националности који су током краткотрајног рата приступили оружаним формацијама новопроглашене Независне Државе Хрватске.

Најзначајнији део мемоара се односи на четворогодишњи боравак у немачком ратном заробљеништву. Пандуровић концизно и суптилно износи своје виђење различитих аспеката живота у заробљеничком логору. Сликвито су описани нехумани услови живота иза логорских жица, појединачни доживљаји заробљеништва, ефекти које су производиле вести са фронта и из окупираних земља међу заробљеницима, као и нарушени односи међу самим официрима. Пандуровић врло јасно и готово хируршки прецизно даје психолошке портрете заробљених високих официра истичући њихове елементарне карактерне црте, не гледајући их као генерале, већ као обичне људе који се на одређени начин понашају у датим околностима. Он не скрива своје разочарање поступцима многих колега, верно описује њихове реакције на различита дешавања и вести које примају и јасно израженим ставовима недвосмислено указује на сопствену верност принципима свог животног позива. У мањем одељку генерал Пандуровић износи своја виђења

узрока брзог пораза југословенске војске у Априлском рату, критички се односећи не само према стању у војсци и њеном генералитету већ и према целокупном југословенском друштвеном амбијенту међуратног периода.

Посебно вредан део књиге представљају Пандуровићеви портрети најистакнутијих југословенских генерала који су током Априлског рата командовали армијама. Опис њихових војничких каријера праћен је субјективном сликом човека који је током дугог низа година са њима сарађивао, многим био потчињен у војничкој хијерархији, који их је лично познавао и са њима делио мирнодопске почести и горчину ратног заробљеништва. Истичући појединачно мане и врлине свакога од њих генерал Пандуровић је настојао да сем њихових војничких особина ослика и њихове људске карактере и да британским описом пружи целовитију слику о војној елити Краљевине Југославије.

На крају списка генерал Драгиша Пандуровић сумира салдо свог живота. Истиче младалачке жеље, хтења, оптимистичне погледе на живот и службу. Завршава своју исповест дубоким разочарањем. Последњи редови књиге слободно се могу назвати исповешћу. Речима дубоко разочараног човека, брижног и одговорног оца и супруга, војника верног заклетви, он објашњава својим најближима зашто се одлучио за тегобан емигрантски живот.

Опште узевши, објављивање мемоара дивизијског генерала Драгише Пандуровића представља велики допринос унапређењу сазнајног нивоа домаће историографије о дешавањима непосредно пред и током Априлског рата, животу у немачким заробљеничким логорима и дешавањима по завршетку Другог светског рата. Сем тога, сведочења генерала Пандуровића представљају незаобилазан извор при изучавању места и улоге војне елите у југословенском друштву прве половине XX века.

Мр Александар ЖИВОТИЋ

**Момчило Митровић,
Српска национална част пред законом 1945. године,
Београд, 2007, 579 стр.**

Ако нам је допуштено да изаберемо основну нит књиге др Момчила Митровића, онда би то били ставови које је аутор изнео на самом почетку. Тада је указао на контроверзе које у српској историографији прате изучавање феномена репресије нових комунистичких власти над грађанским слојем после Другог светског рата. „При томе се паушално наводе бројеви, сатанизују извршиоци, врши ревизија историје“, упозорава аутор и додаје да у данашњој историографији у основи постоје два супротстављена становишта – једни потенцирају страдања и жртве невиних, говоре о казнама без судских пресуда итд., а други умањују жртве и поричу злодела. Митровић је закључио да је овим подељеним и супротстављеним ставовима углавном заједничко само то што констатују да релеватна грађа и даље није доступна, са чиме се и аутор слаже.

У Предговору књиге др Момчило Митровић говори о појму судова части и саме националне части, значају и тумачењима које су овом појму кроз историју давали различити режими и њихове вође.

Осниовни текст књиге подељен је у два дела – у првом су дати резултати истраживања питања судова части, а у другом су донета документа.

У првој глави књиге Митровић говори о судовима части у Србији 1945. године. Констатовао је да је правосуђе после ослобођења било постављено на нове основе и да је у данима ослобођења највише пресуда изречло припадницима српског грађанског слоја. „Целокупно судство, поред осталог, имало је функцију економског развлашћења буржоазије, односно конфискацију приватне имовине и стварање државног сектора привреде“, констатује Митровић и свој став поткрепљује податком да је 80% државног сектора послератне привреде Србије добијено конфискацијом. У таквом амбијенту радио је Суд за суђење злочина и преступа против српске националне части (Суд части), „специфичан суд и по имену и по својим компетенцијама“. Одлука о оснивању овог суда од 21. новембра 1944. године била је једна од првих одлука АСНОС-а. За злочине и преступе против српске националне части сматрана су сва дела којима се могло штетити угледу или части српског народа и његовој борбеној отпорној снази. У ова дела није спадала велеиздаја и помагање окупатору у ратним злочинима. Као злочин или преступ против националне части „третирана је свака политичка, пропагандна, културна, уметничка, привредна, правна, административна и друга сарадња са окупатором и домаћим издајницима“. Редовна казна за ова дела био је губитак српске националне части, а споредне казне били су лак или тежак принудни рад и конфискација имовине у корист државе. Митровић нас упознаје и да су чланови суда припадали НОП-у, „обично су били бескомпромисни и до краја одани КП Србије“. Инсистирало је на јавности рада суда, многе одлуке суда објављиване су у новинама, „што је за историчаре често једини траг о одржаним процесима“. У овој глави књиге Митровић је проучавао и лингвистичко значење појма *част* и поновно преиспитивање времена у коме су радили судови части до кога је у јавности дошло у последњих двадесетак година. У том контексту навео је појављивање процеса преиспитивања пресуда и рехабилитације појединих осуђеника до којих је дошло последњих година. Судови части у Србији највише су судили за привредну сарадњу са окупатором, научну и културну сарадњу, „дружење“ са окупатором, суделовање у државном апарату током рата итд. Митровић је анализирао и припреме које су власти спровеле за рад ових судова, проблеме у састављању судских већа, партијске директиве, начине на које се долазило до „сумњивих“, административни поступак приликом примене мере конфискације имовине осуђених итд.

Друга глава књиге посвећена је раду судова части у Београду, а аутор је издвојио неколико тема (суђење припадницима Војске Краљевине Југославије, појам „привредне сарадње“, „дружење и пријатељство“ са окупатором, суђење лицима Недићевог режима и суђење „великанима“ за пример). Суд части судио је официрима Војске Краљевине Југославије – онима који су се током рата вратили из заробљеништва, који су приступили Недићевим формацијама, али и онима који су се определили за апстиненцију. На удару је посебно била група официра који су се из заробљеништва вратили 1942. У овој групи било је око 400 официра. Митровић је „механизам судских процеса“ представио на примеру дивизијског генерала Мирослава Томића. Проучавајући пресуде различитим врстама официра аутор је закључио да је суд био строжији према официрима који нису били у заробљеништву, већ су на неки начин били укључени у систем власти у Србији. Изучавајући пресуде оптуженима за привредну сарадњу аутор је уочио да су оне

често биле изрицане колективно, навео је конкретне примере и посебну пажњу посветио пресуди трговцима Влади и Миливоју Митићу. Из овог дела Митровићеве књиге издвојићемо и део посвећен суђењима „великанима“. На овим страницама аутор је детаљно описао случајеве суђења Сими Пандуровићу и Жанки Стокић.

У трећој глави аутор говори о судовима части у Војводини. Они су судили за преступе против националне части „народа Војводине“. Како је Војводина ослобођена после осталих делова Србије, судови су овде почели нешто касније да раде. Одлуку о овом суду донело је Председништво ГНООВ-а 27. априла 1945. године. Тиме су прописана кривична дела, казне, устројство суда и спровођење поступка. Ове одредбе биле су сличне онима које је прописало Председништво АСНОС-а. Судови су ефективно радили више од три месеца, а за то време донели су 113 кривичних пресуда, 85 предмета је остало нерешено, а било је и 57 административних предмета. Митровић је проценио да у Војводини није било више од 400 грађана о којима су расправљали ови судови. Они су или осуђени или ослобођени или су њихови предмети послати другим судовима. Аутор је резултате свог истраживања поткрепио и конкретним подацима о раду судских већа у Сремској Митровици, Новом Саду и Петровграду.

Говорећи о судовима части у институцијама (четврта глава), др Момчило Митровић проучава рад ових судова на Београдском универзитету, у Економско-комерцијалној школи и Народном позоришту. Говорећи о раду судова на Универзитету, аутор је истакао да су ови судови били део процеса обнове универзитетских институција, јер су нове власти желеле да Универзитет обнове и материјално и духовно, а духовна обнова је подразумевала уклањање свих остатака фашизма, па тиме и кажавање сарадње са окупатором. Циљ рада суда на Универзитету било је уклањање оних наставника који су се огрешили о националну част или аутономију, традицију и интересе Универзитета. Суд је био надлежан за наставнике и њихове помоћнике који су се на Универзитету затекли 6. априла 1941. Суд је приликом изрицања пресуде ценио да ли је дело извршено добровољно или не, да ли је могло бити избегнуто, колико је окривљени био стар, како се држао пред судом итд. Суд је радио од краја 1944. до половине маја 1945. године. За то време процењивао је држање 370 наставника и асистената Београдског универзитета и факултета у Скопљу и Суботици. Митровић је дао више података о суђењима др Хенриху Барићу, др Браниславу Миловановићу, инж. Павлу Мих. Васићу, др Боривоју Милојевићу, инж. Николи Н. Обрадовићу, др Адаму П. Лазаревићу и Јеремији Д. Митровићу. Када је у питању преиспитивање држања у рату чланова Народног позоришта, пренећемо ауторову реконструкцију следа догађаја после ослобођења: привремена управа, која је после рата заменила стару, одмах је из куће удаљила неке чланове који су затим пред судовима части одговарали за понашање у рату, следиле су казне, њихово издржавање, повратак на посао или одлазак из позоришта заувек.

Тридесет седам написа у листу *Политика* чине пету главу књиге Момчила Митровића. Ови текстови покривају период од 25. јануара до јула 1945. године. Као специфично сведочанство свог времена, они говоре о осуђеним трговцима, песницима, власницима фабрика, директорима школа, кафецијама, штампарима, књиговесцима, индустријалцима, новинарима, уметницима и другима, углавном припадницима грађанског слоја српског друштва. Разлози за кажњавања били су веома различити, али им је заједничка одлика била сарадња са окупатором – писање у „издајничким листовима“, денунцирања, путовања у иностранство уз помоћ

окупатора и шверц, привредна сарадња са Немцима, сече шуме за Немце, оснивање радионице која је радила за Немце итд. Из самог јавног објављивања ових пресуда и уопште вести о суђењима за дела против националне части види се жеља власти да постигне морални и политички ефекат. Отуда су већ у насловима ових текстова често истицана имена преступника и њихов социјални и друштвени статус. Неки текстови су изузетно дуги, неки веома кратки. Већина се односила на суђења у Србији, али има и текстова који говоре о процесима у другим деловима земље. Штампана је преносила ток суђења, тачке оптужнице, наводила чланове судских већа, изјаве и имена сведока, речи оптужених, говоре тужилаца, реакцију публике и атмосферу у судници, али и давала свој суд о „издајницима“ и њиховом раду и правдала постојање и рад судова части ауторским текстовима (на пример текст др Милана Прелића) итд. Јавно жигошући рад осуђених *Политика* је после изрицања једне персуде написала: „Својим радом за време окупације др Јанковић се одрекао српске националне части. Суд је само ово јавно објавио и његово име забележио у списак Срба без српске части“. Тиме су и иначе тешке пресуде још више добијале на значају. Осуђенима је остајало да живе без части, али са јавном осудом свог имена и презимена.

Други део књиге др Момчила Митровића чине документа о раду судова части у шабачком округу (укупно 32 документа). Реч је о оптужницама, пресудама, образложењима пресуда, молбама, жалбама и допунама жалби осуђених са образложењима, записницима са претреса, предлозима за ревизију поступка, пресудама Врховног суда итд.

Судови части у послератној Србији нису радили дуго, али су оставили дубог траг у историји српског друштва, посебно у животу осуђених и њихових породица. Рад ових судова није одисао само борбом против „класног непријатеља“ већ је био и део антифашистичког расположења, које је било веома јако изражено и потенцирано као државна политика после Другог светског рата. Југословенска држава је дело сарадње са окупатором иначе одредила веома широко, а судови за преступе против националне части били су само део политике кажњавања сваке сарадње са окупатором. Реч је о теми која и данас имала велику актуелност у српској науци, али и јавности уопште. Та актуелност ојачана је атмосфером преиспитивања времена у коме су ови судови постојали и захтевима за ревизијом појединих судских процеса. Дакле, књига Момчила Митровића говори о теми која привлачи пажњу шире јавности и то чини језиком науке. Реч је о аутору који иза себе има вишедеценијско искуство проучавања друштвених промена у Србији после Другог светског рата, па и рада судова части, те је несумњиво у данашњој српској историографији најпозванији да говори о овој теми. Отуда и ова књига даје рационалне одговоре на питања о којима се данас углавном пише емотивно, а враћањем на историјске изворе трага за разрешењем дилема о којима се често расправља на основу субјективних сведочанстава учесника догађаја. У таквој ситуацији наука је најмање питана, а првенство имају сензационализам, популизам и медијска актуелност. То још више даје на значају књизи др Момчила Митровића, која је чврсто ослоњена на историјске изворе и искуство аутора у проучавања сложених тема из друштвене историје послератне Србије.

Мр Слободан СЕЛИНИЋ

Petar Dragišić,
Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949,
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2007, 270 str.

После дужег низа година током кога у српској историографији није било покушаја да се у виду монографија обраде питања односа Југославије са њеним суседима у периоду после Другог светског рата, књига *Југословенско-бугарски односи 1944–1949*. колеге Петра Драгишића представља велики корак напред. Иако постоје монографске публикације домаћих аутора које третирају поменути временски период када су у питању односи са Бугарском, мора се рећи да су то монографије које су настајале још у време постојања СФР Југославије те су, неминовно, делимично оптерећене идеологијом и званичним ставовима ондашњих југословенских власти. Ослобођен таквог баласта, колега Драгишић се посветио изучавању југословенско-бугарских односа у периоду од 1944. до 1949. године без идеолошких или других предрасуда, вођен очигледно само научном знатижељом и жељом да се, колико је год то могуће, у својим тумачења тих односа приближи најтачнијем разумевању њиховог развоја. У поменутом периоду, односи нове Југославије са Бугарском представљали су угаони камен југословенске спољне политике која је у то време била превасходно балканска. Са нескривеним тежњама да буде водећа држава у региону, Југославија је, наравно у сагласности са Москвом и на њен подстрек, тежила ка успостављању што тешњих односа са суседном Бугарском. Из својих разлога, и Бугарска је у истом периоду такође желела што боље односе са Југославијом, што је обе земље просто упућивало једну на другу и у једном тренутку, чак, на дневни ред поставило и уједињење двеју земаља у јединствену државу. Међутим, на путу ка том циљу стајале су многе старе и нове препреке које су, најзад, и осујетиле реализацију те идеје. Које су то препреке, на који начин су утицале на југословенско-бугарске односе у периоду 1944–1949. и како су на крају довеле до тога да односи двеју земаља додирну само дно, управо су питања која је себи поставио Драгишић и на која је понудио одговор.

Одговоре на многа постављена питања колега Драгишић је потражио у архивским изворима и релевантној литаратури (српској тј. југословенској и бугарској) што представља најбоље утемељење и најбоље полазиште за расуђивање. Истраживање на основу кога је настала монографија о југословенско-бугарским односима од 1944. до 1949. године обављено је у архивима доступним истраживачу у Србији. Истражено је неколико најзначајнијих фондова које чува Архив Југославије у Београду, затим Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије, Архив Јосипа Броза Тита, Војни архив и Архив Србије. По мишљењу самог аутора, по свом богатству издваја се фонд Централног комитета Савеза комуниста Југославије с обзиром на чињеницу да су односи двеју владајућих комунистичких партија били неодвојиви од међудржавних односа у то време. Поред архивских извора, аутор је користио и мноштво публикованих извора (дневници, мемоари, разне државне публикације), замашан број књига и чланака, као и периодичку.

Поред информативног увода и предговора аутора, књига *Југословенско-бугарски односи 1944–1949*. садржи три целине, које су даље подељене на мања поглавља која хронолошки и тематски прате развој односа двеју земаља у посматраном периоду. Прва од три целине, „Од окупатора до савезника (1944–1945)“,

посвећена је веома деликатној фази југословенско-бугарских односа која је наступила непосредно по бугарском напуштању савезништва са Немачком. У оквиру ове целине, прво поглавље је посвећено садејству бугарских и јединица НОВЈ у вршној фази рата. Аутор у њему излаже чињенице о преврату у Бугарској и успостављању сарадње са трупама НОВЈ, као и о дOMETИМА и резултатима тих бугарских дејстава. Ово садејство бугарских и југословенских трупа, остварено превасходно на иницијативу и притисак Стаљина, који је на тај начин желео да рехабилитује Бугарску, наилазило је са југословенске стране на отпор и сумњу у сврсисходност. Да су те сумње биле оправдане, убрзо су показали и спорови и инциденти до којих је повремено долазило, као и бугарско претеривање у давању значаја сопственом доприносу. Друго поглавље у оквиру ове целине говори о великом напору обе стране да превазиђу лоша искуства из непосредне прошлости и успоставе нови тип односа. Владавина комунистичких партија у обе земље и притисак Москве налагали су да се што пре успоставе „братски“ односи двеју партија и земаља. То, међутим, није било лако с обзиром на то да су се, нарочито у Југославији, сусретали са проблемом како убедити „масе“ да преко ноћи прихвате сарадњу са земљом чија је војска до јуче била окупатор и током те окупације починила бројне масовне злочине. Излаз је на обе стране нађен у инсистирању на оштрој разлици између „фашистичке“ и „отечественофронтоске“ Бугарске. Ту разлику су и власти у Бугарској покушавале да што више потцртају акцијама попут суђења ратним злочинцима али и слања директне материјалне помоћи или прихвата више хиљада угрожене деце из Југославије. Те акције су уродиле плодом и довеле до поновног успостављања дипломатских односа и промене негативних ставова о другој страни. Треће поглавље, пак, посвећено је првој фази преговора двеју земаља који је, по Стаљиновомј замисли, већ у пролеће 1945. године требало да доведу до стварања федералне државе. До тога ипак није дошло због оштрог противљења Велике Британије и САД-а, о чијим ставовима је, у време када Други светски рат још није био окончан, Стаљин морао да води рачуна. Последње, четврто поглавље у оквиру прве целине говори о најосетљивијем питању међусобних односа – македонском. Аутор излаже до каквих је промена у Југославији и Бугарској дошло у гледању на статус Вардарске и Пиринске Македоније али и тзв. „западних покрајина“ тј. царибродског и босилградског среза присаједињених Србији после балканских ратова.

Друга целина у оквиру текста Драгишићеве књиге о југословенско-бугарским односима, „Ка успостављању чврстих веза (1946 – пролеће 1948)“, бави се периодом највећег успона међусобних односа у читавом послератном периоду. У првом поглављу, које прати догађања до Бледске конференције, односно потписивања уговора о пријатељству у Евксинограду, дата је реконструкција сталног побољшавања односа и поред неуспеха да се оформи федерација. Доказ све бољих односа била је безрезервна подршка коју је Југославија пружила Бугарској на Мировној конференцији у Паризу с тим што је врхунац представљала Бледска конференција на којој је усаглашен текст уговора о пријатељству и сарадњи који је, у условима када је идеја о формирању заједничке државе поново постала актуелна, требало да представља прву фазу реализације те идеје. Уследила је потом грандиозна посета Јосипа Броза Тита Бугарској и потписивање уговора о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи, али и коначни неуспех преговора о уједињењу двеју земаља. Различите концепције када је у питању било уређење

будуће државе, као и противљење међнародних фактора дефинитивно су тај пројекат скинули са дневног реда. Друго поглавље ове целине бави се питањима јачања привредних и културних веза између два суседа. На овим пољима дошло је у овом периоду до помака на боље али ни близу до реализације веома амбициозних планова који су настали на маргинама Бледске конференције. Четврто, последње поглавље друге целине, у потпуности је посвећено променама до којих је узлет југословенско-бугарских односа довео када је у питању била Пиринска Македонија, коју је Југославија отворено желела да види уједињену са Вардарском Македонијом. Бугарска радничка партија (комуниста) по овом питању се дефинитивно одредила на свом X пленуму, који је потврдио да је уједињење две Македоније могуће али под условом да се између Пиринске Македоније и Бугарске не успостави граница, тј. једино у случају да дође до рализације уједињења двеју земаља. Истовремено, пленум је дао зелено светло за тзв. „македонизацију“ пиринског краја, што је подразумевало да становништво добије право да се национално определи као македонско те да у складу са тим добије право и на школовање на македонском језику. Прихват око 100 учитеља из НР Македоније који су предавали македонски језик и историју у школама и гимназијама у Бугарској представљао је врхунац до кога је „македонизација“ стигла, успоравајући убрзо темпо у складу са постепеним погоршавањем међусобних односа, у почетку само на идеолошком плану.

Том наглом погоршању односа до кога је дошло после објављивања Резолуције Коминформа посвећен је трећи део текста, „Резолуција Коминформа – почетак непријатељстава“. У првом поглављу, које сукоб посматра из перспективе државе, Драгишић износи прве реакције у Бугарској на постојање југословенско-совјетског сукоба и брзо сврставање бугарске државе и партије на совјетску страну. Веома брзо, Бугарска једнострано почиње са акцијама попут прекида привредне и културне сарадње и користи прилику да угуши и прекине „македонизацију“ пиринског краја коју је ионако невољно прихватила. Постепено, идеолошки сукоб се развијао у сукоб који је попримио више облика. Тако је између двеју земаља вођен пропагандни рат, на границама је сталним пограничним инцидентима и сукобима слабог интензитета завладало готово ратно стање а обе земље су покушавале и са убацивањем обавештајца. Све озбиљније заоштравање међусобних односа довело је и до једностраног бугарског раскида Уговора о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи који је, са становишта Југославије, наговештавао и могући ратни сукоб. Друго поглавље последње целине текста представља посебну вредност ове књиге. Оно је посебно јер напушта принцип посматрања југословенско-бугарских односа искључиво из угла државе и њене политике. Колега Драгишић посветио је ово поглавље судбини људи који су вољно или невољно увучени у сукоб двеју држава и трпели његове последице. Реч је о судбинама југословенских држављана у Бугарској који су тамо били изложени бројним притисцима и хапшењима, али и о судбини оних људи у Бугарској који су били присталице југословенског режима. Сагледавајући феномен са обе стране, Драгишић је истраживао и улогу припадника бугарске националне мањине за време сукоба, као и улогу емиграната са обе стране и тзв. „двовласника“ који су, због нередовног стања на граници, спадали и у најугроженије.

Читав текст књиге заокружује складан и језгровит закључак, а на крају је дат и детаљан попис коришћених архивских фондова, објављених извора и литературе. Посматрана у целини, књига Петра Драгишића о југословенско-бугарским односима

својим појављивањем и вредношћу постала је незаобилазни део литературе не само о питању односа двеју земаља већ и шире о питањима односа Југославије са земљама тзв. Источног блока. С обзиром на то да се у последње време шири круг истраживача који се баве управо тим темама, остаје нам да се надамо да ће колега Драгишић наставити своја истраживања о југословенско-бугарским односима и у догледно време нам понудити нову књигу која би могла расветлити односе двеју земаља и после 1949. године.

Мр Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ

**Милош Московљевић,
У великој руској револуцији. Дневничке белешке,
приредио др Момчило Исић
ИНИС, Београд, 2007, 173 стр.**

Институт за новију историју Србије објавио је на самом крају 2007. године део драгоцених дневничких белешки лингвисте и политичара Милоша Московљевића (1884–1968). Момчило Исић, евидентно заинтригиран истакнутим српским интелектуалцем као сведоком бурних збивања у Русији у интервалу од септембра 1917. до фебруара месеца 1918. године, придружио се историчарима Александри Вулетић и Милошу Јагодићу који су током прошле и претпрошле године, у издању Завода за издавање уџбеника и наставних средстава приредили дневничке белешке службеника Министарства унутрашњих послова Краљевине Србије Николе Крстића.

Књига која се наша пред читаоцима има, сасвим сигурно, двоструки значај. Пре свега, она је другачија. Дакле, не ради се о „још једном“ рукопису инспирираном „великим историјским догађајем“. Напротив, она је својеврсна ода човеку „у времену“. Милош Московљевић је водио дневничке белешке у интервалу од 21. маја (3. јуна) 1916. до 13. маја 1968. године. Определивши се за интервал од септембра 1917. до фебруара месеца 1918. историчар Момчило Исић се, по ко зна који пут, декларисао као љубитељ људи а не времена. Определивши се за тридесетогодишњег Московљевића који, на предлог министра унутрашњих послова Краљевине Србије, у другој половини 1917. године одлази у Русију, како би при српском посланству у Петрограду радио на националној пропаганди и заменио професора Александра Белића на месту шефа Српског института, приређивач је још једном „верификовао“ познату опаску Лисјена Февра да је „историја човек“.

Осврт на садржај приређеног дела дневничких белешки Милоша Московљевића изненадиће све пасиониране љубитеље штива које се у историјској струци подводи под термин „извор“. За разлику од не малог броја појединаца „из струке“ који затрпавају читалачку публику у Србији књигама насталим критичким сабирањем докумената, историчар Момчило Исић се одлучио за сасвим другачији, и могло би се рећи методолошки једини исправан, начин приређивања, у овом случају, дневничких белешки.

Посебан значај приређеног рукописа познатог српског интелектуалца лежи у више него информативном и аналитичном предговору под називом „Сведок Октобра – Милош Московљевић“. Након уводних напомена које подсећају на

значај Октобра али и на непроцењиву вредност рукописа који се чувају у Архиву Српске академије наука и уметности, приређивач упознаје потенцијалног читаоца са раскошном биографијом појединца који је, као и многи други „заслужни“, остао на маргинама интересовања стручне јавности. Са друге стране, Исић, чини се, нуди одговор посматрајући политички и културно-просветни или научни ангажман Милоша Московљевића као две заокружене а ипак одвојене целине, стрме путеве са много успона али и превише изазова или, можда, падова. Кренувши на своје животно путовање из Варне код Шапца, преко Београда, Ниша, Дојрана, Коцељеве, Драча, Крфа, Халкидикија, Петрограда, Хјабина, Владивостока, Шангаја, Јапана, Ванкувера, Монтреала, Њујорка, Вашингтона, Каира, да би се коначно скрасио у Београду, где је и умро 1968, у осамдесет четвртој години живота, сломљен одлуком Окружног суда у Београду из марта 1966. којом се забрањује свако даље растурање Московљевићевог „животног дела“ *Речника српскохрватског књижевног језика са језичким савтником* и налаже уништавање свих заплењених примерака – чувени српски лингвиста заокружио је сопствени живот, и време које су испунили детињство на селу, школовање у граду, слагања и бројна размимоилажења са професором и неком врстом ментора Александром Белићем, Први светски рат, повлачење преко Албаније, Октобарска револуција, повратак у домовину која се овога пута звала Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Савез земљорадника, Народна скупштина, Други светски рат, ангажовање у политици после 1945. и на крају дипломатска каријера која се завршила тамо где је и почела, у Каиру.

Последњи део предговора чини осврт на дневник или тачније речено Милоша Московљевића као проницљивог актера „великих догађаја“ и познаника, сарадника, блиског пријатеља појединаца који су својим ангажманом превазишли време у коме су живели. Приређивачев осврт на Московљевићеву способност да кристално јасно профилише не само „крупне догађаје“ или „знамените личности“ већ, пре свега, живот који тече, незаобилазна је увертира у одабрани део Московљевићевог рукописа. Студија Момчила Исића о Милошу Московљевићу неизоставни је део драгоценог сведочанства о догађајима и људима у њима. Осврт на Московљевићев живот и рад у великој мери олакшава читање делимично коментарисаног текста.

Дневничке белешке Милоша Московљевића, приређене под називом *У великој руској револуцији* представљају драгоцену сведочанство талентованог, проницљивог, но још увек недовољно искусног политичара коме је сусрет са револуцијом начетом Русијом 1917. представљао прво озбиљније искуство не само у политичкој већ и дипломатској каријери, која се окончала много година касније тј. 1953. године. Измучен ратним збивањима у Србији и немилим сценама са Солунског фронта, огорчени сведок бурног времена отпочиње четврту књигу свога дневника, како каже: „у туђини, сад још даље него пре“. Већ 12. септембра 1917. године Московљевић бележи у дневнику: „Нити се време мења, нити унутрашња руска ситуација; и од једне и од друге човеку се јежи кожа“. У истој белешци, пророчки наслућује: „Као што су још врло далеки лепо пролетњи дани, тако су далеки и дани сталожности и реда, дани благостања које треба да донесе револуција. Изгледа да понеки људи и партије нарочито се труде да направе што већи ‚сумбур‘, да би после имали што већу заслугу у спасавању земље“.

И поред интересантних и колориних описа прилика међу Србима окупљеним под окриљем Српског института у Петрограду, више него аналитичних

опсервација на рачун „славне“ српске дипломатије, чије представнике у Русији назива „кретенима и неспособним људима“, најдрагоценији део одабраних дневничких белешки представљају описи прилика у којима се налазила Русија на прагу и непосредно после Октобарске револуције. Септембра месеца 1917. године белешка: „Колико је маса руског народа још проста и са зверским наклоностима види се из једног од данашњих телеграма, по којем су сељаци једног села зверски умлатили учитеља градске школе, зато што је протествовао против тога што су му разграбили усев и запалили сламу. Пошто су га убили скинули су са њега одело и обућу, стан опљачкали, а потом запалили“. Опсервације о руском сељаку представљају најупечатљивије делове Московљевићевих дневничких белешки насталих у Русији. Његова „опседнутост“ „руским човеком“ произилазила је из убеђења о руској револуцији као последици нагомиланог социјалног незадовољства. Иако предмет његових запажања представљају бројне руске институције и истакнути појединци који су својом делатношћу обележили период пре и после револуције, ево како Милош Московљевић размишља о суверенитету и вољи народа: „Читајући извештаје из руских села о безграничном незнању народа питам се како се може толико настојавати на суверенитету и вољи народа. Кад он неће да гласа, не зна како да гласа, нити познаје партије и њихове програме, како се може ослањати на његово мишљење, како се може судбина земље дати њему у руке. Ту се не може ништа учинити пропагандом за 2-3 месеца, онде где треба 2-3 столећа развитка“.

Осврти на кључна револуционарна збивања приказују Московљевића као хирушки прецизног аналитичара. Не упуштајући се у пуко препричавање појединачних збивања која су се октобра месеца 1917. низала из минута у минут, аутор, само на први поглед хладнокрвно, примећује: „Данас, на дан Конгреса совјета большевици су узели власт у своје руке; све скоро мирно, без крви, јер је нису имали од кога узети, пошто власти скоро није ни било“. Збивања која су уследила током наредних месеци приморала су га да поверује како се Русија повратила „у првобитно стање човечанства“. Последњег месеца свог боравка у Петрограду Московљевић, по ко зна који пут замишљен над судбином руског друштва, примећује: „И када би бар било боље пролетаријату, па да се човек и помири, али они само увећавају број, беспослених, уништавајући индустрију и ударајући високе прирезе на оне који брже послују, тако да људи морају да напуштају слушкиње и слуге и сами све раде. Тиме је само постигнуто да и ‚буржуји‘ већ сирота интелигенција и сами раде физичке послове, али је сиротиња остављена без средстава и послуге. Исто тако, укидајући пензије и плате натерали су интелигенцију да продаје новине, тако да су улице пуне финих дама, младих и старих официра и чиновника, где продају новине. Али ће зато многи продавци новина, коме је то право занимање, остати без хлеба“.

Због изузетног предговора историчара Момчила Исића дневничке белешке Милоша Московљевића нису само колоритно и драгоцене штиво о догађајима који су се десили од септембра 1917. до фебруара месеца 1918. године већ значајан прилог српској историографији, која је тако често ускраћена за осврте на животе и дела појединаца који су својим ангажманом обележили читав 20. век.

Објављивањем целокупних дневничких белешки Милоша Московљевића Институт за новију историју Србије би понудио читалачкој публици драгоцене штиво за стицање нових знања о прошлости али и изузетну публикацију за уживање.

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

Бојан Симић,
Пропаганда Милана Стојадиновића,
ИНИС, Београд, 2007, 348 стр.

Крајем 2007. године, у издању ИНИС-а, изашла је књига аутора мр Бојана Симића *Пропаганда Милана Стојадиновића*, настала на темељу магистарског рада који је аутор одбранио на Филозофском факултету у Београду марта 2006. године, на Катедри за историју Југославије. Ово је прва књига којом се Симић представља стручној јавности, као и широј читалачкој публици, али, разуме се, не и први истраживачки рад. Истраживања магистра Бојана Симића везана су за историју државе и друштва Краљевине Југославије и историју штампе, радија и пропаганде.

У суштини једноставан наслов књиге добро је одабран, иако нејасно остаје изостављање хронолошке одреднице из наслова књиге, што је надокнађено на првим страницама Предговора, где сазнајемо да је хронолошки распон Симићевог рада период Стојадиновићеве владе (јун 1935 – фебруар 1939). Наслов обухвата суштину: реч је, како читамо из рада, о неодвојивости пропаганде државе (владе) и личности која је ту владу персонификовала. Милан Стојадиновић се у наслову књиге јавља, дакле, и као појединац и као институција.

Иако период који је обрађен у књизи представља у пуном смислу речи епоху у историји Југославије, ипак ни епоха ни личност која ју је умногоме обележила није довољно осветљена у историографији. Напор аутора ове књиге вредан је допринос осветљавању једног сегмента те епохе, наиме „развоју употребе медија и феномена пропаганде у Југославији“, чему се период Стојадиновићеве владе „може сматрати својеврсном прекретницом“, у којој ни моћни шеф југословенске владе није без снажног личног утицаја.

Упознавши читатељке и читаоце са богатом изворном основом за свој рад, која покрива, рекло би се, сву релевантнију архивску и другу грађу, Симић је дао и сумаран преглед историографске литературе, која на мање или више непосредан начин обрађује тему којој је посветио своје истраживање, уочавајући њену парцијалност и недостатност у оном сегменту чијем се истраживању Симић посветио и чији је резултат ова монографија.

У уводу монографије, насловљеном „Појам, историјат и врсте пропаганде“, Бојан Симић је дао кратак преглед развоја појма *пропаганда*, његовог историјата и значења, уочавајући контроверзу појма садржану у семантичком осцилирању између вредносне неутралности и вредносне негативних конотација. Аутор се определио за вредносну неутралност самог појма, али је уочио и важност контекста пропагандне активности, њеног садржаја, који најчешће није вредносно неутралан. Такође, аутор је прихватио структуру пропаганде која је већ позната у литератури (М. Тадић, *Основи међународне пропаганде*, Београд, 2002) коју чини шест елемената: субјект пропаганде, пропагандна порука, објект пропаганде, медији, услови у којима се пропагандно делује и последице пропагандног деловања. Симић је понудио и неколико подела пропаганде, од којих је најбоље развијена подела на белу, црну и сиву пропаганду, при чему је критеријум за разврставање познатост или препознатљивост аутора пропагандне поруке.

Прво поглавље, „Милан Стојадиновић и влада Милана Стојадиновића“, представља краћу политичку биографију Милана Стојадиновића и кратак историјат

Стојадиновићеве владе и њене укупне политике. Иако без значајнијих помака у научним знањима о овом периоду, прво поглавље Симићеве књиге користан је увод за свакога ко има потребу да се упозна са основним правцима те политике, неопходан за праћење излагања у наредним поглављима. Осим фактографије са страница овог поглавља „бљесне“ и понека лична карактеристика моћног председника Министарског савета, изнијансирана у поглављима која следе.

У другом поглављу рада, „Организација пропаганде у европским државама тридесетих година двадесетог века“, аутор се посветио реконструкцији и анализи организације пропагандне активности у европским земљама у реченом периоду, описујући тако шири контекст у којем се јавља пропаганда Милана Стојадиновића. Ово поглавље је значајно пре свега као оквир за компаративну анализу феномена, високо инвестиран метод у савременој историографији, која у овом раду, нажалост, остаје више на нивоу реконструкције и дескрипције, дакле недовршена, препуштајући да се неки закључци „сами намећу“, имплицитно сугерисани. Излет магистра Бојана Симића у компаративни приступ у овом раду успешан је у оној мери у којој су му то дозволила наведена ограничења, остајући више механички него суштински, више показатељ исправне оријентације историчара са добром методолошком артикулацијом него што је свестрано осветлио феномен политичке пропаганде у ширем европском или регионалном контексту, што би требало да буде исход озбиљније компаративне студије, која нас очекује након завршетка Симићеве докторске дисертације. Уздржаност од закључака у погледу компаративних анализа у условима објективно рудиментарних сазнања одаје историчара доброг такта.

Од трећег поглавља „Организација и начин извођења пропаганде Милана Стојадиновића“ прати се истраживачки подухват у својој пуној снази. Број и квалитет извора у научном апарату од овог поглавља се значајно повећава. Након краћег помињања развоја службе за информисање у Србији – од службе „Прески биро“, основане почетком шездесетих година 19. столећа до Ратног прес-бироа при Обавештајном одсеку Врховне команде током Првог светског рата – Симић се концентрише на развој Централног прес-бироа (ЦПБ) Краљевине Југославије, основаног априла 1929. године и упознаје нас са његовом структуром, циљевима и задацима (нарочито у време владе Милана Стојадиновића).

Будући да је ЦПБ био служба при Председништву Министарског савета и да је Стојадиновић лично био заинтересован за његов рад, то је са доласком Стојадиновића на чело владе веза ЦПБ-а и председника владе постала и институционална и лична. Сам Милан Стојадиновић је „дао иницијативу за измену Пословника... само десет дана након званичног преузимања места председника владе“, увиђајући значај ове институције „за пропаганду државе, али и за личну промоцију у земљи и пред међународном јавношћу“. Непрестано контролишући рад шефа Прес-бироа Косте Луковића, Стојадиновић је имао знатан утицај на делатност ове установе, која је деловала по упутствима скројеним „пре свега, у интересу владе, а тек после у интересу истине“, што се постизало више тенденциозном селекцијом података, а не неистинама. Временом је постајало све теже „раздвојити промоцију председника владе од промоције државе“. Кроз реконструкцију рада посебних одељака ЦПБ-а Симић је уверљиво представио напоре ове службе да се модернизује и „ухвати корак са временом“, као и да координира своје активности са сличним установама земаља са којима је Југославија била у савезу. Симић закључује да је ЦПБ, обављајући улогу контроле и цензуре, са једне, и производње и

дистрибуције информација, са друге стране, играо улогу министарства пропаганде, само „без пропагандистичке фирме“.

Посебан одељак посвећен је телеграфској агенцији Авала, основаној септембра 1919. године са задатком да прослеђује вести из земље и иностранства. Иако приватно акционарско друштво, фактички је била под државном егидом. Била је део међународне мреже „Савезне агенције“, а свој рад је дефинисала као „помагање владе у њеној политици“. Њен рад на пропаганди, који Симић оцењује као „огroman“, такође је интензиван у време Стојадиновићеве владе.

Средишње и „најзначајније средство пропаганде владе Милана Стојадиновића“ представљала је штампа. Симић у свом раду наглашава да она није била слободна и да је цензура посредством ЦПБ-а, Министарства унутрашњих послова и тужилаштва била веома строга, до те мере да је постојала превентивна контрола, пре штампања, а бележени су и случајеви забране изласка појединих бројева извесних новина не због негативног, већ због одсуства позитивног писања о влади и њеном председнику. У овом одељку аутор је донео и попис најзначајнијих новинских наслова по бановинама, дајући податке о њиховим тиражима и њиховој политичкој оријентацији, наглашавајући и спремност власти да разним субвенцијама и донацијама купује лојалност штампе. Симић је посебну пажњу посветио провладним листовима: Времену, које је било највећим делом у својини породице Стојадиновић, и *Самоуправи*, традиционалном гласилу радикала. Овај други лист је био обновљен као партијски орган ЈРЗ-а. Лист није имао економски резон јер је пословао са великим губицима који су надокнађивани знатним донацијама. Имао је преваходно пропагандну улогу.

Одељак посвећен развоју радио-пропаганде посебно је занимљив и представља један од бољих показатеља у којој мери је Стојадиновић придавао значај сопственој и државној пропаганди. У многоме заостала у том погледу за својим суседима, Југославија за Стојадиновићеве владе бележи знатан напредак, иако остаје на скромним нивоима у погледу развијености радио-делатности. Приметан је био и напор да се ојача београдска радио-служба, са једне стране као државна централа, а са друге и да би се потиснуо утицај Загреба, који је имао развијенију радиофонију.

Поред ЦПБ-а постојао је и Партијски пресбиро ЈРЗ-а, којем је такође посвећен део излагања Симићеве монографије. Та партијска служба функционисала је од септембра 1936. године са задатком да прати и координира писање штампе о ЈРЗ-а и њеном вођи. Према једном извештају о раду ове службе, њој је „увек пред очима само општи државни и партијски интерес, као и воља шефа ЈРЗ-а“.

Конечно, један одељак монографије посвећен је употреби филма као пропагандног средства Милана Стојадиновића. Остварујући значајан напредак и на том пољу, за пропаганду Милана Стојадиновића коришћена су савремена средства филмске индустрије, а монтажа једног пропагандног филма урађена је у Берлину, „од стране стручњака из нацистичке странке“.

Четврто поглавље, „Манифестација пропаганде Милана Стојадиновића и њени циљеви“ бави се на конкретнији начин садржајима пропаганде у привреди, у политичкој борби, према иностранству, према верским заједницама и националним мањинама и у култури и просвети. Кроз ово поглавље Симић је реконструисао делатност огранака Стојадиновићеве пропаганде анализираних у претходном поглављу. Истицање привредних успеха (како оних евидентних тако и оних кон-

струисаних „фризирањем“ података) и економског патриотизма, равноправног економског третмана свих делова земље, бриге о сељаштву, изазова хрватског економског питања (Рудолф Бићанић) – све су то били задаци односно мете пропагандне делатности у привреди.

У домену политике, Симић је нарочито нагласио негативну пропаганду према опозицији. Представљање политичког противника са омаловажавањем и веома често до крајности неумесним квалификацијама манир је те пропаганде. У Симићевом раду анализирани су: посебни одељци у страначкој штампи посвећени опадању опозиције; карикатуре; истицање изостанка везе са народом када је реч о опозиционим првацима (изузимајући Мачека); неколики случајеви радикалних заокрета у представи појединих личности (зависно од њиховог односа према Стојадиновићевој политици) и друго. Посебно место придавано је антикомунистичком деловању. Опозиција, иако није остајала без одговора на ову пропаганду, није била дорасла изазову пред који ју је Стојадиновић поставио.

И у пропаганди према иностранству, разуме се, Стојадиновић се ангажовао са својим сарадницима. Намењена како југословенским исељеницима тако и странцима, пре свега политичким људима у иностранству, та пропаганда је била прилагођавана и одмеравана у складу са приликама у конкретној земљи и вођена је преко домаћих и страних новинара. „Тако је у Енглеској Стојадиновић представљан као присталица двопартијског система, у САД као носилац пројекта сличног оном који је покренуо председник Рузвелт, Тано је био уверен да је он фашиста у „души“ и слично“, сажето бележи Симић. Поред тога, приватним посетама страних личности из политике и културе Југославији придаван је велики значај и њима су као водичи по земљи додељивани поверљиви и способни појединци, којима је препоручивано да својим гостима излазе у сусрет до „крајњих граница материјалних и моралних“.

Верско питање је у Југославији имало велики значај из разлога које не треба нарочито наглашавати. Потреба за равноправним третманом верских заједница („брат је мио, које вере био“) била је један од услова јединства државе. У монографији се помиње Стојадиновићева делатност у смислу законског решавања проблема исламске и римокатоличке вероисповести, при чему средишње место овог одељка монографије чини Стојадиновићева пропаганда у вези са Конкордатом из 1937. године.

Према националним мањинама такође је вођена пропаганда која је за резултат имала у суштини већинско провладино расположење међу мањинама, иако је ово питање третирано мање-више као резидуално. Слично је донекле било и са културом и просветом, у којима пропаганда није ни из близа била толико елаборирана и разноврсна. Описмењавање, национално васпитавање омладине, политичко дисциплиновање просветног кадра, добротворни прилози културним установама, уз једноставан механизам подршке лојалним и кажњавања нелојалних, били су средиште пропагандне активности у овим областима.

Последње поглавље рада посвећено је предизборној пропаганди. Након краћег прегледа избора, метода њиховог спровођења и резултата у Краљевини Југославији након доношења устава из 1931. године, Симићево излагање концентрише се на Стојадиновићеву пропаганду за изборе децембра 1938, на којима су најбоље до изражаја дошли „пропагандни напори ЈРЗ за постизање изборне победе“. У овом поглављу Симићев рад се тематски довршава, заокружује се целина кроз реконструкцију начина на који је пропаганда функционисала на свом главном

терену – у борби за власт. Ту се огледа сва манипулативност, бахатост па и бруталност (политички противник је „непријатељ“) политичке борбе и самог Стојадиновића, који је диктирао тон те борбе, очекујући при томе да се сви државни органи ставе у службу вође. Ко то неће, треба да буде „или у апси или да је већ разрешен дужности“. Режираност страначких скупова ЈРЗ-а била је на завидном нивоу са до детаља испланираним током. Важно место у целокупној изградњи Стојадиновићеве личности имало је његово истицање као чувара „политичког тестаментa неумрлог Николе Пашића“. Митинзи, рекламирање владиних резултата, изложбе за чију организацију су коришћени државни органи и државна средства, репресија – били су само неки од видова Стојадиновићеве нелојалне политичке утакмице.

Иако Стојадиновића назива „једним од најконтроверзнијих српских политичара“, Симић је настојао да свом раду пружи *југословенски* контекст, што је од подразумевајуће методолошке карактеристике постало посебно респектабилна врлина када је реч о радовима који се баве југословенским простором у периоду од 1918. до 1991. године, па је треба посебно и нагласити. Закључимо тиме да књига магистра Бојана Симића несумњиво представља тематско освежење у историографији о Југославији и да ће бити корисна за свакога ко се посвети изучавању епохе у којој је као њена кључна личност деловао Милан Стојадиновић.

Срђан МИЛОШЕВИЋ

Срби и Југославија. Држава, друштво, политика,
зборник радова, ур. др Момчило Исић,
Институт за новију историју Србије, Београд, 2007, 397 стр.

Зборник радова *Срби и Југославија. Држава, друштво, политика* настао је као део колективног напора већег броја сарадника Института за новију историју Србије из Београда да презентују почетне резултате до којих су дошли у првој години реализације истоименог пројекта који у периоду од 2006. до 2010. године финансира Министарство за науку Републике Србије. Његова композиција и разноликост тема које су заступљене сведоче о комплексности коју сам пројекат собом носи, као и о тежини задатка кога су се сарадници поменутог института прихватили. Истраживања чије резултате имамо пред собом у овом зборнику у неку руку представљају наставак истраживања која је већина сарадника ИНИС-а већ обавила током рада на претходним пројектима *Историја српског народа* и *Срби и распад Југославије* који су реализовани у последњих неколико година. На темељу актуелних али и оних претходних истраживања настао је, дакле, зборник радова *Срби и Југославија. Држава, друштво, политика*, у коме читалац може наћи радове који се баве друштвеним, економским, културним, просветним, верским и политичким приликама у Србији али и код Срба у другим деловима југословенске државе (па чак и изван ње) током њеног готово стогодишњег трајања. Ако се пажљиво посматра композиција зборника и одабир тема које су у њему обрађене може се приметити да постоји одређена несразмера када је у питању заступљеност појединих временских периода или изостанак појединих важних тема. Међутим, ако се узме у обзир да су у питању тек почетни резултати истраживачких напора и да добар део сарадника ИНИС-а још није био у прилици да, услед великог обима

грађе, анализира и уобличи макар део своје теме, јасно је да је постојећа композиција зборника и одабир тема презентованих у њему била неминовност.

Следствено томе, зборник о коме је реч подељен је на неколико целина које у суштини представљају поједине сегменте актуелног пројекта на коме се у ИНИС-у ради. Тако се у зборнику налазе сегменти „Држава“ (стр. 13–60), „Друштво“ (стр. 63–160), „Привреда“ (стр. 163–221), „Политика“ (стр. 225–310), „Просвета“ (стр. 313–347) и „Дијаспора“ (стр. 351–397). Поред ових сегмената, зборник садржи још само кратку напомену уредника која читаоца упознаје са историјатом настанка самог зборника и основним концепцијским идејама којима се уредништво руководило током припреме зборника. Укупно, у зборнику има 17 радова.

Прва два рада чине прву целину „Држава“. Први од њих је рад др Момчила Исића назван „Од Србије до Србије“. Иза кратког али ефектног наслова крије се анализа територијалних, административних и статусних (у правном смислу) промена које су се дешавале у Србији и око ње у периоду од 1916. до 2006. године. Други по реду у првој целини зборника је рад др Драгана Алексића „Подела Краљевине Југославије 1941. године у светлу међународног права“. Окосница Алексићевог рада јесте настојање да се из угла међународног права сагледа труд Трећег рајха да разбијање и поделу Краљевине Југославије прикаже као сасвим легитиман чин и да потом тај чин оправда пред сопственом и светском јавношћу.

У другој целини, „Друштво“, нашло се нешто више радова, њих четири. Први рад у овој целини је рад др Радмиле Радић „Васељенска патријаршија, Српска православна црква и црквене реформе између два светска рата“ који се бави приликама у православном свету 20-их година прошлог века уопште али и у Васељенској патријаршији, као и реформистичким тенденцијама у оквиру СПЦ-а. Посебна пажња је посвећена односу православних теолога у Краљевини СХС према читавом низу питања (реформа календара) која је покренуо Свеправославни конгрес у Цариграду 1923. године, на коме су били присутни и представници СПЦ-а, а који је организовала Васељенска патријаршија, која се залагала за бројне реформе. У истом сегменту зборника налази се и рад др Вере Гудац-Додић „Жена и породица у Србији у другој половини 20. века“ који указује на бројне промене које су задесиле традиционалну породицу у Србији друге половине 20. века. Др Гудац-Додић се посебно бави узроцима тих промена и њиховим одразом на живот жене и њену улогу у друштву и породици. Међу бројним другим узроцима, нарочито су истакнуте улоге индустријализације, деаграризације, урбанизације, формално-правне једнакости жена и мушкараца, бољих изгледа за образовање жена као и опадања наталитета и с тим у вези смањења броја чланова просечне породице. Трећи чланак у оквиру сегмента „Друштво“ је рад др Зорана Јањетовића „Националне мањине у очима српске елите 1918–1941“ који се на интересантан начин бави доживљајем других, махом несловенских народа који су као мањинско становништво насељавали територију Краљевине СХС/Југославије. Јањетовић се бави не само „сликом другог“ већ и разлозима, односно узроцима који су доводили до појаве да поједини народи у одређеним тренуцима буду представљени на позитиван или негативан начин. При том, као извор, Јањетовић је анализирао превасходно писање српских историчара, публициста, политичара и етнолога са посебним нагласком на разлици у описима истих народа пре и после Првог светског рата. Последњи рад у овој целини, „Грађани Совјетског Савеза у саставу немачких окупационих снага у Србији и Југославији 1943–1945.“ написао је мр Алексеј Тимофејев. Реч је

веома занимљивом раду који на основу релевантних архивских извора, штампе и литературе уочава и анализира улогу совјетских грађана који су као део јединица формираних на делу територије СССР-а који су окупирали Немци били послати на територију Југославије да тамо садејствују са немачким трупама. Састављене од Словена (Украјинаца, па и самих Руса – козака), татаро-туркестанских и кавкаских народа, јединице попут специјалне кавкаске јединице „Бергман“ биле су доста бројне и прилично спремне за борбу. Међутим, најзанимљивији феномен који Тимофејев описује везан је за Козаке који су по доласку у Србију увидели да са тамошњим народом деле веру, писмо и језик који је донекле за њих био разумљив, што је довело до извесног зближења са српским народом, који је у појединим деловима Хрватске, чак, добијао и заштиту од Козака, који су их бранили од усташа иако су формално били савезници Немачке и НДХ.

Следећи сегмент зборника, „Привреда“ састоји се из два чланка. Први, „Пољопривреда Јужне Србије у југословенским оквирима 1918–1929.“ написао је мр Владан Јовановић, који је покушао да на основу неколико показатеља (које је било могуће пратити) стања пољопривреде упореди њено стање у југословенским покрајинама у периоду од 1918. до 1929. године. У његовом фокусу, ипак, налази се превасходно тзв. Јужна Србија, део Краљевине СХС који је, уз Црну Гору био најзаосталији и најнеразвијенији. Комбинујући ове две равни посматрања, Јовановић стање пољопривреде у Јужној Србији ставља у југословенски контекст и тако успева да сагледа праве домете модернизације и развоја ове области у новој југословенској држави. Други рад који се налази у овом одељку зборника, „Социјални механизам приватизације у Србији 1989–2000.“ дело је др Марије Обрадовић а посвећен је веома значајном феномену из наше недавне прошлости. Реч је о приватизацији, тачније о историјској анализи социјално-економских оквира њеног спровођења у Србији у поменутом периоду. Др М. Обрадовић прати читав низ економских и социјалних параметара у периоду од 1989. до 2000. године, њихове промене у вези са променом власничке структуре и последице по њих до којих је довео нагли економски крах током деведесетих година прошлог века. Посебна пажња посвећена је и анализи социјалних последица нагле деиндустријализације Србије.

У четвртном сегменту, „Политика“ налази се четири рада. Први од њих је рад др Софије Божић „Представе и стереотипи о Србији у виђењима Срба из Хрватске 1918–1929.“ који се бави проучавањем односа на линији Срби из Хрватске – Србија у Краљевини СХС. Он садржи виђења, искуства и ставове представника српске интелигенције и српске политичке елите у Хрватској о Србији и „Србијанцима“. Шире гледано, рад др Божић се бави „српско - српским“ односима, тј. анализом доступних података које пружају историјски извори а који говоре о томе на који начин је овај део „пречанских“ Срба, после уједињења у заједничку државу, доживљавао своју сабраћу у Србији, саму Србију, њене политичаре, стручњаке и менталитет њеног народа. Други рад у овом сегменту зборника написала је др Гордана Кривокапић-Јовић. „Француска, Срби и хрватско питање 1918–1921“ је наслов њеног рада који излаже француску перцепцију хрватског проблема, односно хрватског питања у Краљевини СХС у назначеном периоду. Др Кривокапић-Јовић се у овом раду бави француском политиком према Југославији уопште, њеном политиком у вези са хрватским питањем, као и француским пројектима који је требало да дају одговор на изазове које је то питање постављало пред људе који

су руководили земљом али и пред Француску која је била њен савезник. У раду се такође прати и на који начин су Французи преко утицаја на српске политичаре, политичке партије и уопште политичке кругове (па и самог краља) имали утицаја на кретања у вези са хрватским питањем. Трећи по реду у овом сегменту је рад мр Бојана Симића „Говори Милана Стојадиновића на парламентарним изборима 1938. године“ који представља веома успелу анализу говора које је у разним градовима током кампање за парламентарне изборе 1938. године одржао др Милан Стојадиновић, председник владе и владајуће ЈРЗ. Симић том анализом нарочито прати структуру Стојадиновићевих говора, његов начин изражавања и поруке које је упутио бирачима од којих је очекивао да подрже његову листу. Нарочиту вредност овог рада представља напор аутора да сагледа и објасни све најважније околности под којима је вођена кампања и спровођени избори и у тим околностима пронађе узроке и позадину свега онога што је др Милан Стојадиновић изрекао у својим предизборним говорима. Четврти и последњи рад у овом сегменту зборника дело је Наташе Милићевић, под насловом „Комунистичка стратегија према српској интелигенцији 1844–1950“. У овом чланку Наташа Милићевић се бави свестраном анализом комунистичке стратегије према српској интелигенцији у првих неколико година после Другог светског рата и доласка КПЈ на власт у земљи. Та анализа је занимљива пре свега јер је интелигенцији у новом друштвеном поретку, новом идеолошком окружењу и другачијим условима рада била намењена нова улога и другачији значај и обавезе. Ауторка полази од анализе фактора који су утицали на формирање поменуте стратегије а затим преко идентификације одређених фаза кроз које је у првим послератним годинама однос нове власти и државе према интелигенцији у Србији прошао (аниhilација, интеграција, стварање нове интелигенције и најзад, стварање партијске интелигенције) показује како је КПЈ дошла до свог циља, стварања партији блиске и лојалне интелигенције која јој је могла послужити као ослонац.

Пети сегмент зборника, „Просвета“, иако има само два рада представља резултате истраживања у веома важној области историје Југославије, области историје просвећивања. Рад Душана Бајагића представљен у овом сегменту, „Гимназије у Србији за време Краљевине СХС“ бави се анализом распрострањености гимназија и њихове структуре на простору Србије у време постојања Краљевине СХС а према подацима за школску 1921/22. и 1926/27. годину. Рад снабдевен квалитетним табелама, које јасно и прегледно дају податке које је аутор анализирао, пружа могућност компаративне анализе територијалне распрострањености гимназија, броја одељења у њима, броја наставника и ученика који су их похађали на почетку и на крају посматраног периода. Такође, овај рад представља и део одговора (барем оног дела који се тиче Србије) на питање докле је Краљевина СХС за првих неколико година стигла у реализацији једног од најважнијих циљева, тј. подизања општег нивоа образовања становништва. Други рад у овом сегменту зборника написао је мр Слободан Селинић. Чланак „Школовање Чеха и Словака у Србији 1945–1958. године“ представља интересантну анализу неких основних показатеља када је у питању био развој школства унутар мањинских заједница у послератној, федералној Србији. Селинић се у овом случају посебно бавио Чесима и Словацима, бројем и врстама њихових основних и средњих школа, бројем ученика и наставника у њима, као и проблемима попут сталног недостатка наставника али и ученика у тим школама, школовања наставника за мањинске школе, стипендирања ученика и сл.

У раду је такође дотакнута и сарадња Југославије и Чехословачке када је у питању било школовање поменутих мањина у Југославији и проблеми које је на том пољу донео раскид Југославије са СССР-ом и другим земљама „народне демократије“ па и Чехословачком.

Рад Весне Ђикановић „О неким аспектима у функционисању српских иселеничких школа у Сједињеним Америчким Државама 1919–1941“ налази се у последњем сегменту зборника названом „Дијаспора“, мада би, у неку руку, могао да се нађе и у претходном, посвећеном просвети, с обзиром на то да се бави анализом рада српских школа у САД-у у међуратном периоду. Ауторка је у раду, ставила акценат на проблеме са којима су се ове школе сусретале, од којих су најважнији били питање очувања националног идентитета у условима нечињења свега онога што би поменутом циљу допринело. Српске школе су се, и поред постојања свести о њиховом значају у процесу очувања језика, вере и културе међу америчким Србима, суочавале са чињеницом да је и са америчке и са југословенске стране до Другог светског рата учињено мало на унапређењу њиховог рада. Други рад у последњем сегменту написао је мр Александар Животић. Под насловом „Емиграција из Србије у Египту 1945–1956“ налази се интересантан текст који се, у смислу праћења емиграције, бави простором на који до сада у истраживањима није обрађена посебна пажња. Животић на основу и објављене и необјављене грађе из Дипломатског архива МСПРС приказује порекло, бројност, територијални размештај, социјални статус начин организовања и активност емиграције из Србије у Египту у посматраном периоду. Нарочито је значајно што је у раду подвучена и улога коју је ова емигрантска популација имала у међудржавним односима Југославије и Египта, који су били у сталном успону. Последњи рад у овом сегменту и у зборнику уопште је рад мр Владимира Љ. Цветковића „Југословенска сазнања о положају српске мањине у Мађарској и Румунији 1918–1953. године“. Реч је о покушају да се на основу југословенске архивске грађе (и државе и партијске) реконструишу сазнања југословенских власти о положају српске националне мањине у Румунији и Мађарској у време када су односи са тим земљама спали на најнижу могућу тачку. Утврђивање полазних знања о положају српске мањине у тим земљама учинило се нарочито значајним аутору између осталог и због тога што су се на тим сазнањима темељиле све југословенске акције према овим земљама када је мањинско питање средином педесетих година прошлог века поново постало актуелно у међусобним односима, који су били на путу оздрављења.

Само летимичан преглед свих тема и питања која су разматрана у бројним чланцима које зборник *Срби и Југославија. Држава, друштво, политика* садржи показује да је у питању књига која ће наћи приличан број читалаца, превасходно у стручној јавности, али и међу публицистима, новинарима или колегама који се баве истраживањима блиским историји. Јасно је да, иако садржи тек почетне резултате тематски разноликих истраживања, зборник који свакако препоручујемо читаоцима и истраживачима, неће лако заобићи било ко ко жели да стекне нова знања из историје Југославије и нарочито историје односа српског народа и Србије према заједничкој југословенској држави у којој је провео готово читав 20. век.

Мр Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ

Станиша Бркић,
„Име и број: Крагујевачка трагедија 1941“,
Спомен-парк „Крагујевачки октобар“,
Крагујевац, 2007, 221 стр.

Студија Станише Бркића, историчара и вишег кустоса Спомен-музеја „21. октобар“ из Крагујевца, настала је као плод дугогодишњег истраживачког рада аутора о једном од највећих ратних злочина против цивилног становништва у Другом светском рату и у двадесетом веку. Књига се састоји из следећих поглавља: Априлски рат, Устанак 1941, Трагедија села, Крагујевачка трагедија 20. и 21. октобар, Историјски извори, Поруке стрељаних, Демографско-социолошке анализе, Табеларни прегледи, Спискови стрељаних и Спискови преживелих.

Станиша Бркић је после вишегодишњих истраживања утврдио да је 19. октобра 1941. у селима Грошница, Маршић и Илићево стрељано 415 људи, док је у Крагујевцу 20. и 21. октобра 1941. стрељано 2.381 лице. Према подацима до којих је аутор дошао до тренутка објављивања и штампања књиге, укупно је стрељано 2.796 особа. На овај начин је разрешена дилема око броја жртава, која је до сада постојала у српској и југословенској историографији око тачног или приближног тачног броја жртава крагујевачке трагедије, у јесен 1941. године. Аутор сматра да је до сада општеприхваћена бројка у југословенској и српској историографији од око 7.000 жртава нетачна, и Бркић је резултате објавио после дуготрајног стручног истраживања, које је подразумевало верификацију имена и презимена сваке појединачне жртве према хеуристичким критеријумима коришћења необјављених и објављених историјских извора, као и објављене научне литературе, публицистичких дела и мемоарских записа, а такође и оралних сведочења прикупљених у мукотрпном истраживачком раду на терену, у Крагујевцу и околним селима. Бркић је нагласио да су се миту од 7.000 стрељаних, од српских историчара до сада супротставили својим истраживањима и објављеним научним студијама и радовима Венцеслав Глишић и Милан Борковић.

Стрељање цивила у Крагујевцу и околним селима била је последица намере немачког Вермахта да суровим одмаздама сломи устанак српског народа у окупираној Србији. Као резултат немачких оружаных акција и масовних стрељања и вешања страдало је око 26.000 људи, у периоду од 22. септембра до почетка децембра 1941. године. Наредбом од 10. октобра 1941, немачки генерал Франц Беме, опуномоћени главнокомандујући генерал у Србији, захтевао је да се за сваког убијеног немачког војника или фолксдојчера стреља 100 заробљеника или талаца, а за сваког рањеног немачког војника или фолксдојчера стреља 50 заробљеника или талаца. Повод за одмазду у конкретном случају Крагујевца и околних села била је партизанско-четничка акција 16. октобра 1941. код Горњег Милановца на Думачи, између Љуљака и Бара, када је погинуло 10, а рањено 26 немачких војника.

Међу стрељаним цивилима било је 40 деце до 15 година старости, 261 младић, од 15 до 19 година, 11 младића од 19 година. Већина стрељаних били су по националности Срби, било је и Рома, а утврђено је да је стрељано и 39 Јевреја. Преживела је 61 особа. Најмасовније стрељање 21. октобра у Крагујевцу почело је у седам сати ујутро и завршило се до 14 сати. Ратни злочин стрељања ненаоружаних цивила и деце извршиле су војне формације немачког Вермахта, и то јединице

717. дивизије: трећи батаљон 749. пука, чији је командант био капетан Фриц Фидлер (у цивилству директор школе за високе науке), и први батаљон 724. пука, чији је командант био мајор Паул Кениг, командант места – гарнизона (у цивилству професор теологије протестантске цркве). Кениг је био официр највишег ранга који је командовао самим чином стрељања. У злочин су, на индиректан начин, били укључени и војна полиција, одреди војне жандармерије и индустријске заштите, војна ауто-база, фолксдојчери и „Немачка момчад“. У злочину су учествовале и јединице српских колаборациониста – љотићеваца, тј. Пети добровољачки одред, под командом Марисава Петровића. Аутор поставља деликатно питање кривице љотићеваца за стрељање или заслуга за спасавање одређеног броја људи и закључује да је кривица љотићеваца неспорна и огромна, без обзира на чињеницу да је одређен број људи избегао стрељање захваљујући њиховој интервенцији. Аутор је у књизи поменуо и појединачне личне судбине: свештеника СПЦ-а Андреје Божића из Бадњеваца и адвоката Драгољуба Миловановића. Потресна је прича о професоркама Јелени Стојановић-Милојковић и Вери Донић, као и професору немачког језика Антону Павличу, који су спасавали децу. Осветљена је трагична судбина директора Прве мушке гимназије Лазара Пантелића и професора Милоја Павловића. Аутор је посебно нагласио како су немачки војници скупљали таоце на превару. Приликом хапшења недужних цивила, припадници Вермахта су протурили причу да се ради о замени личних карата и да ће најстрожије бити кажњени сви они који се не пријаве. Најпотреснији део књиге представљају поруке стрељаних које су сачуване (пренете су у оригиналном тексту).

Са гледишта историографије највећи значај у књизи имају демографско-социолошке анализе спискова стрељаних особа са табеларним прегледима, где су публиковани подаци о месту рођења, брачном стању и броју деце, месту хапшења, занимању и години рођења. Спискови стрељаних садрже име и презиме, име оца, датум и место рођења, као и занимање. Коришћени су бројни историјски извори (немачки, недићевски, љотићевски, комунистички, четнички, извори Српске православне цркве, српске емиграције). Један од главних историјских извора представља грађа Државне комисије за ратне злочине у комунистичкој Југославији. Аутор је користио необјављену грађу из више архива и музеја: Архив Југославије у Београду, Архив Војноисторијског института у Београду, Историјски архив Шумадије и Поморавља у Крагујевцу, Музеј Николе Тесле у Београду, Спомен-музеј „21. октобар“, Крагујевац, Народни музеј у Крагујевцу, Историјско-технички музеј завода Црвена Застава у Крагујевцу, Скупштина града Крагујевца (Матична служба) и Стара црква у Крагујевцу (Богослужбене књиге). Рецензенти Бркићеве студије су Мирослав Бановић, музејски саветник, Бориша Радовановић, архивски саветник, и Слободан Ракитић, књижевник.

Студија историчара Станише Бркића представљаће незаобилазно штиво за истраживаче а посебно историчаре који се баве или намеравају да се баве историјом Другог светског рата на подручју окупиране Србије, а нарочито истраживањем деликатне теме ратних злочина. Такође сматрамо да ниједна будућа релевантна библиографија историографских радова о историји српског народа, Србије и Југославије, као и о историји Другог светског рата на поменутих просторима неће моћи да постоји без ове библиографске одреднице.

Ненад АНТОНИЈЕВИЋ

Дубравка Стојановић,
*КАЛДРМА И АСФАЛТ: урбанизација и
европеизација Београда 1890–1914,*
УДИ, Београд, 2008, 382 стр.

Књига о Београду др Дубравке Стојановић омогућава читаоцу улазак у виртуелни свет и кретање по престоници Србије с краја 19. и почетка 20. века. Поглавља су тако конципирана да се добије увид у простор и величину града, начин на који се он ширио, стекне представа о његовим калдрмисаним и неплански прокрченим улицама, кућама грађеним по „вагон систему“, јавним грађевинама, осветљењу и саобраћају, водоводу и канализацији, његовим становницима, начину живота, пијацама, дућанима и бакалницама, кафанама, забавама и удружењима, културним приликама и слободном времену. Циљ ауторке није међутим био пука реконструкција. Она већ на почетку, ослањајући се на Фернана Бродела и Лисјена Февра, напомиње да је њена намера била да кроз бављење прошлошћу објасни време у коме живи. Д. Стојановић додаје да иза ове књиге стоји „чврсто методолошко опредељење да без ослањања на савремене друштвене теорије, знања која традиционална историографија може да прикупи немају суштинску сазнајну вредност“. Ауторка се, како сама каже, трудила да историјске чињенице до којих је истраживањем дошла стави у контекст савремене друштвене историје, користећи теоријске концепте као помоћ у њиховом разумевању и тумачењу. Избор историјских извора (до сада недовољно коришћених или уопште некоришћених) сачинила је на основу критеријума личних афинитета и потреба садашњости, наглашавајући да не сматра да је њена књига због тога мање научна.

Монографија Д. Стојановић је подељена на два дела, „Град“ и „Грађани“. У првом делу анализиране су кључне теме урбанизације Београда и „неефикасност система доношења одлука који је кочио модернизацију српске престонице“. Ауторка каже да се дуго у историографији сматрало како је држава, односно њена политичка и интелектуална елита била основни покретач модернизације у неразвијеном друштву али да њена истраживања показују како је улога елите била заправо „контраверна“. Елита се у избору између развоја друштва и увећања државе, определила за овај други концепт. Елита, према Д. Стојановић, није била покретач модернизације, већ њен „свесни или несвесни кочничар“. У другом делу, ауторка нам пружа слику о грађанском друштву у настајању пре свега кроз социјалну структуру Београђана, њихов начин живота и интересовања, политичког и другог организовања, однос према феномену слободног времена (позоришни живот, концерти, биоскопи, циркуси, институције цивилног друштва, туризам и спорт), али говори и о процесу конструкције социјалног и националног идентитета. „Увежбавање српства“, као и „увежбавање грађанства“ били су препознатљиви обрасци понашања грађанства у времену модерне. Иако српско грађанство ни приближно није имало снагу европског, нити је, као што је показано у поглављу посвећеном грађанима, својом економском моћи могло бити независно од државе, припадници тог слоја прихватили су моделе понашања европског грађанства, што се, схваћено као потреба за имитацијом, у оквиру теорија модернизације види као први корак ка целовитој промени друштва. Као и у многим другим примерима с почетка модерне, Србија је брзо усвајала европске обрасце, пре него што су настали

друштвени услови који су те обрасце у Европи учинили могућим и делотворним. У Европи су ти обрасци били последица дубинских промена у друштву, а у Србији су се појавили као њихов предуслов.“ Д. Стојановић анализира концепт политичке културе, однос према питањима државног развоја, узроке неделотворности државног апарата, проблеме везане за неизграђено грађанско друштво и на крају закључује да је развој Србије био „жртва ‘савеза елита’ који је у развоју Србије видео опасност за себе“.

Калдрма и асфалт читаоцима омогућава кретање кроз стари Београд, пружа одговоре на многа питања садашњег времена али и на изузетан начин објашњава појаве дугог трајања кроз детекцију оних проблема који су „изнутра систематски кочили Србију у њеном развоју“ а од којих су многи присутни и данас.

Др Радмила РАДИЋ

Олга Поповић-Обрадовић,
Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године,
Логистика, Београд, 2008, 479 стр.

Након протекле једне деценије од првог издања књиге Олге Поповић-Обрадовић *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, ово дело је почетком 2008. године по други пут добило корице. Појава другог издања, истиче др Латинка Перовић у предговору књиге насловљеном „Почеци парламентаризма у Србији: ограничења и дometи“, није „*homage* рано преминулој ауторки... Разлози који су ишли њему у прилог друге су природе и стекли су се још за живота ауторке“. Доносећи податке о настанку рукописа, овај уводни текст концентрише се на контекст у којем се књига први пут појавила и рецепцију књиге у стручној и широкој јавности, а затим прелази на садржај који је најављен насловом текста.

Поред овог својеврсног предговора, затим Увода и Завршног погледа, књига садржи три целине, неједнаког обима, кроз које се гради логична структура, гранитне чврстине, готово геометријски се сужавајући од општих полазишта до конкретних манифестација парламентарне праксе. Прилози на крају књиге (попис влада, којих је током тих једанаест година било осамнаест, затим скупштинских сазива и избора) знатно олакшавају читање ове сложене историографске анализе.

У Уводу књиге, др Олга Поповић-Обрадовић је поставила кључно питање, на које је одговор дала у свом истраживању: „Какав је политички режим имала Србија под владавином Петра I Карађорђевића?“ Упркос томе или управо зато што на ово питање „мало ко нема спреман одговор“, који се углавном подудара са сликом коју су о њему створили „победнички радикали“, представљајући раздобље 1903–1914. године као „златно доба“ српске демократије, ауторка је нагласила извесне појаве у српском друштву, које до овог истраживања нису уопште или су у недовољној мери узимане у обзир, а чија анализа овако афирмативну оцену политичког режима реченог периода умногоме релативизује па и негира: социјално-економска заосталост, непросвећеност, доминантан аграрни карактер друштва и особито улога војске у политици, сви скупа делујући као снажан фактор компромитовања парламентарног система успостављеног Уставом из 1903. Фоку-

сирана на националну политику и ратове, историографија у Србији, закључила је ауторка, олако је прелазила преко питања режима у Србији 1903–1914, до те мере да оно „као предмет историографске обраде заправо и не постоји“.

Слојевитост проблема са којима се ауторка сусретала сводива је на два основна нивоа: „парламентарне институције и њихово функционисање“ и „ефекти на плану политичке модернизације“. Још уопштеније, различити правци истраживања сусрећу се у једном кључном питању: „да ли је увођење институција модерне државе значило и успостављање модерног политичког режима?“ Како би се на сва поменута питања пружио историографски одговор истраживање је захтевало реконструкцију и анализу функционисања главних институција система – краља, владе и парламента и то у интеракцији, у периоду у којем је Србија доживљавала „*прво озбиљније парламентарно искуство* (подв. С. М.)“.

У првој целини, ауторка најпре даје *теоријско-методолошки оквир* са посебним освртом на *појам парламентаризма*. У одсуству нормативног формализма у дефинисању парламентарног система, у чињеници да се овај формира преваходно као *res facti non iuris*, можда се понајбоље показује релевантност ширег друштвеног миљеа, све до извесних менталитетских предиспозиција, за успешно функционисање система односно за функционалне аномалије у њему. Упознајући читаоце са развојем парламентарних форми у Енглеској и на континенту, пре свега у Француској, Олга Поповић-Обрадовић је увела у своје излагање оквир за компаративну анализу у једном специфичном смислу: однос између европских историјских и политичких узора парламентарног уређења и парламентарне праксе у Србији. Ово је било потребно тим пре што су западноевропски, а посебно енглески узорци били непрестано пред очима творцима политичког система у Србији у реченом раздобљу. Еволуција и модели парламентаризма објашњени су у овом поглављу кроз реконструкцију развоја двају најважнијих института парламентаризма: прерогатива шефа државе и министарске одговорности, као и кроз анализу питања дисолуције представничког тела. Такође, осцилирање између парламентарног и скупштинског система добило је на овим страницама сведену и јасну историју, са предоченим теоријским претпоставкама.

У првом делу истраживања, које чини други део књиге, насловљен „*Темељи парламентаризма у Србији*“, ауторка се бавила његовим *историјским, политичким и правним темељима*. *Историјске темеље* препознала је у страначком политичком груписању почетком девете деценије 19. века, указујући на динамична политичка и социјална догађања којима је садржај одређивао сукоб, у основи, двеју супротстављених идеолошких оријентација: напредњачке и либералске, са једне, и радикалске, са друге стране. Шире посматрано, међу историјским претпоставкама српског парламентаризма налази се целокупно историјско искуство уставности у Србији 19. столећа, чију сведену историју ишчитавамо на страницама књиге и чије је контроверзе и нијансе О. Поповић-Обрадовић приказала у овом поглављу, сугестивно доводећи у везу институционално (норме) и ванинституционално (менталитет, политичка култура, идеологија). Уопште, контекстуализација парламентарних форми у конкретне услове средине, у овом случају Србије, представља посебну вредност овог истраживања јер не дозвољава да се, макар и на тренутак, заборави сложена природа политичког система, наиме интеракција норми и друштвених предиспозиција за њихово прихватање.

Политички темељи парламентаризма у Србији 1903–1914. године постављени су, како наглашава О. Поповић-Обрадовић, војним превратом маја 1903,

а додатно дефинисани спорним питањем легитимитета Петра Карађорђевића и ограничени вануставним чиниоцем, завереничком групом официра који су на најгрубљи начин утицали на политичке одлуке у држави. Овако постављени политички темељи парламентаризма представљали су у најмању руку озбиљну, а понегде и непремостиву препреку његовој стварној укоренености, у готово оксиморонском склопу околности: демократске норме и вануставни центри моћи.

У *правним темељима* парламентаризма најпре се налазило питање положаја шефа државе, према Уставу из 1903, односно превасходно питање владаочево улоге у буџетском питању, потом питање аутономије скупштине, питања посланичког мандата министара и индивидуалне и колективне министарске одговорности. Сва ова питања ауторка је, више или мање исцрпно, анализира у овом поглављу.

Питање *изборног система* једно је од кључних у анализи карактера режима. Одговор на питање о уставности одређених законских решења у домену избора народних посланика, а нарочито установе квалификованих посланика, осцилирао је, како прецизно анализира ауторка, између уставне теорије, начелности и ужих партијских интереса. Такође, слично је било са питањем улоге и права политичке мањине, од којих су често многа одрицана у име стабилности владине већине, што је најчешће образлагао Стојан Протић, као главни теоретичар Радикалне странке, идући, на опште негодовање опозиције, толико далеко да је већини давао право чак и да се оглушује о устав и законе.

Други део истраживања посвећен је функционисању парламентарних форми – *парламентарној пракси*. У првом од два одељка овог, трећег дела књиге, „Странке и избори – Структурирање партијског система. Хомогена или коалициона влада“, ауторка је изнијансирала слику о партијском животу Србије у периоду који је хронолошки оквир истраживања, уочавајући развојни лук од политичког монизма, преко фактичког али специфичног бипартизма (1903–1906: две најјаче странке, настале издвајањем самосталске групе из јединствене Народне радикалне странке, које су ипак обновили страначко јединство након избора 1903. и формирале хомогену, једнопартијску владу са подршком у народној скупштини од близу 90% посланика, а од 1904. до 1906. смењујући се на власти, још увек недефинисане као две раздвојене политичке странке), преко мултипартијског система са доминантним странком, старорадикалском (1906–1914), до новог бипартизма који би се остварио најпре само тактичким обједињавањем опозиционих политичких партија у јединствени блок против старорадикала, наговештен пред изборе заказане за август 1914. године, али који нису одржани због избијања рата.

Истраживање Олге Поповић-Обрадовић показало је да је питање да ли ће изборе дочекати као владајућа или као опозициона било за сваку политичку партију питање свих питања. Организација избора са позиције власти отварала је могућност најмаштовитијих изборних махинација, али и сасвим отворене корупције, превара и уцене. Неке од њих ауторка је у књизи описала, истичући посебно изборе из маја 1906, који су остали упамћени као једни од најбескрупулознијих када је реч о предизборним и изборним нерегуларностима, које владајући старорадикали чак нису ни порицали: „Налазио сам да је тако требало учинити“, коментарисао је Никола Узуновић писмо којим је отворено уценио председника једне општине, док је Стојан Протић, као министар унутрашњих послова, на оптужбе да је беспризорно посмењивао бројне општинске управе, одговорио: „Само сам самосталце дигао“. Осим тога, политичка (не)култура, коју ауторка посебно истиче, била је конта-

минирана нетрпељивошћу која се кретала до размера политичког тероризма, са убиствима као честим исходом, за шта су најчешће оптуживани владајући старорадикали. Ауторка закључује да „уколико би се стало на гледиште да без слободних избора нема парламентаризма... (што су многи опозициони посланици истицали у скупштини, прим. – С. М.) разговор о српском парламентаризму после избора од 1906, а посебно до избора од 1912, био би готово беспредметан“.

У одељку „Министарска одговорност“ ауторка расправља о функционисању овог парламентарног института, најпре у светлости уставног и фактичког положаја краља, односно његовог утицаја на владу. О. Поповић-Обрадовић је препознала два заокружена ужа периода у развоју парламентаризма 1903–1914. године. У првом периоду, 1903–1906, питање утицаја завереника, „неодговорних елемената“, на краља, а преко краља на политички живот земље, било је стална тема политичких дебата. Владе су се формирале, долазиле у кризу и биле обаране на питању односа према завереницима, уз мање или више доследно примењивање читавог инструментаријума парламентарних али и непарламентарних механизма који су у односу на владу стајали на располагању краљу, тако да је, по форми, било речи о дуалистичком парламентарном систему, који подразумева активну улогу круне. Ауторка је у овом поглављу показала у коликој мери је краљ био зависан од завереника и у коликој мери је завереничко питање постављало ограничења стварном парламентаризму. Представљајући суштински инверзију у односу на период Обреновића, када је војска била инструмент владалачког апсолутизма, владавина краља Петра обележена је инструментализацијом краља од стране војних завереничких кругова.

Са формалним затварањем завереничког питања, пензионисањем петорице официра, 1906. није дошло и до одступања војске из политичког живота, већ до њиховог везивања за политичке партије и појединце у њима, а пре свега за радикале. Тада је, поново дакле у вези са политичким позиционирањем завереника, наступио период знатне пасивизације улоге краља, односно наступила је друга фаза у развоју парламентарног института министарске одговорности са преминацијом монистичког па и ултрамонистичког парламентарног обрасца, што се подудара са углавном хомогеним радикалским владама, изузев периода компромисних и неначелних коалиција од јула 1908. јуна 1911. Штавише, поред прегруписавања завереника, управо стабилна доминација радикалске већине, заинтересоване да власт концентрише у влади коју би сервисирала скупштинска већина, утицала је на ову пасивизацију круне. Разуме се да нису изостајали разни владини поступци који су ускраћивали права скупштинској мањини, која се, са своје стране, све више окретала крајњој мери парламентарне борбе – опструкцији – као једином ефикасном средству борбе против владиног игнорисања суштине парламентарног режима. Метода опструкције нарочито је била значајна у домену изгласавања буџета, питања на којем се прелама подршка или неповерење влади. Потпуно игнорисање опозиције претило је извргавањем руглу саме идеје парламентаризма. То се најочљивије видело на питању министарске одговорности пред парламентом, који није имао капацитет да обори министре који су најбеспризорније кршили устав и законе, а са којима се влада солидарисала, као у случају министра Настаса Петровића, оптуженог да је лично наредио ликвидацију вођа антизавереничког покрета у затвору. Поред тога, министри војни у владама после 1906. били су експоненти вануставних кругова, над којима ни влада није имала готово никаквог

утицаја. Оптерећеност политичког живота утицајем вануставних чинилаца коначно ће овима супротставити владајуће радикале, чији је однос према завереницима увек био амбивалентан, свакако не у погледу самог чина преврата 1903. већ његове политичке капитализације од стране завереника. Тада ће почети борба за власт на живот и смрт у којој ће радикали остати без подршке осталих странака. Та борба биће још тежа након тријумфалних балканских ратова из којих је српска војска изашла са знатним капиталом.

Политичко-правна схватања и анализе С. Протића, Љ. Стојановића, Ј. Продановића, браће Маринковић, С. Рибарца, Д. Лапчевића и других страначких првака, које пратимо на страницама књиге, откривају живу полемику око суштине пресног српског парламентаризма, који осцилира између начелности и страначке лојалности, као и између парламентарне демократије и волунтаризма вануставних „неодговорних елемената“. Негативним карактеристикама политичког живота може се довести у питање „не само парламентарност него и сама уставност режима“, закључује О. Поповић-Обрадовић, али неке позитивне тековине раног српског парламентаризма су неупитне: плурализација политичког живота, јачање свести о уставности и законитости, о важности процедуре и форме, врхунске скупштинске дебате, које су осликавале зрелост дела политичке елите. Ипак, „неспособност политичких странака да сагледају границу на којој престаје заштита сопственог партијског интереса а почиње разарање институција“, као и њихова неотпорност према милитаризацији друштва у Србији поставили су снажне баријере парламентаризму.

Заснована на широкој изворној бази (правни документи, изборна статистика, текстови савременика, штампа, архивска грађа), са Стенографским белешкама Скупштине Краљевине Србије као кључним извором, кроз који се преламају сва релевантна друштвена питања, до ове студије ретко коришћеним у српској историографији, књига *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, као веродостојна и упечатљива реконструкција историје парламентаризма реченог раздобља, пружа обиље разлога да буде окарактерисана као догађај, један камен међаш у српској историографији. Осим што је уравнотежила слику о стварном карактеру политичког режима у Србији 1903–1914. године, она је истовремено артикулисала нову оријентацију у разумевању тог режима у националном али, донекле, и у регионалном контексту. На свакој страници ове значајне књиге налази се на веома густ, али ни у чему и ни најмање хаотичан сплет питања, нових чињеница, пажљивих интерпретација, добро изабраних изворних цитата који сублимирају суштину анализираних појава. Метод који је примењен у истраживању органски је део излагања, које својим садржајем, али и формом открива ауторкину суверену власт над темом, у најбољем смислу тих речи. И премда се кроз ову „густу“ књигу тешко пролази, пут је вишеструко олакшан јасноћом израза, логичним распоредом материје, „добро темперованим“ тоновима излагања, који је чине отменом и хармоничном целином стила, информативности и учености, а тиме и ретком појавом у српској историографији.

Срђан МИЛОШЕВИЋ

Sanja Petrović Todosijević,
*Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u
Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947–1954,*
INIS, Beograd, 2008, 213 str.

У издању Института за новију историју Србије се недавно појавила књига Сање Петровић Тодосијевић *За безимене. Делатност УНИЦЕФ-а у Федеративној Народној Републици Југославији 1947–1954.* у којој је ауторка, кроз делатност једне велике међународне организације, заправо истражила положај деце као друштвене групе у првој деценији постојања социјалистичке Југославије. Иако су још од 60-их година прошлог века детињство и одрастање велика и важна тема светске историографије, српски и југословенски историчари су се децом као социјалном групом бавили тек узгред, па се ауторка нашла пред великим изазовом – требало је, наиме, готово искључиво на основу архивске грађе, реконструисати делатност Уницефа, обрадити положај деце у ратом разореној земљи и осветлити крупне друштвене проблеме и сопљонополитичка искушења и заокрете који су обележили период 1947–1954.

УНИЦЕФ је са радом у Југославији почео новембра 1947. године потписивањем Споразума о сарадњи између Међународног дечијег фонда и Владе ФНРЈ, дакле у време када се комунистичка Југославија налазила у „чврстом“ совјетском загрљају. Југословенске власти су у почетку сарадњу прихватиле невољно, исказујући велико неповерење према УНИЦЕФ-у. Раскол са СССР-ом, радикалан спољнополитички заокрет, блокада са Истока, као и лоше економске и здравствено-хигијенске прилике у земљи су натерали југословенске комунисте да своју „антиимперијалистичку“ реторику ублаже и до почетка 1949. године у потпуности редифинишу своје односе са мисијом Међународног дечијег фонда, који ће постати главни савезник власти у борби против свеопште здравствене и хигијенске заосталости. Ипак, делатност УНИЦЕФ-а у Југославији је била тесно повезана са бројним тешкоћама. Разореност путне и железничке мреже, мањак превозних средстава, непостојање магацина за складиштење робе, недостатак квалификованог и способног људства, неефикасност и тромост бирократије, неспособност месних народних одбора, полицијски надзор над страним службеницима, али и бројне злоупотребе и малверзације, отежавали су рад Фонда и утицали да помоћ у храни и одећи, на које су трошени милиони долара, не стигне увек до оних којима је била намењена. Ипак, кроз Програм допунске дечије исхране, Програм сировина за обућу и одећу, Кампању изградње млекарске индустрије, Програм аутомобила и других превозних средстава, Програм борбе против туберкулозе и Програм ендемијског сифилиса, УНИЦЕФ је успео, и поред свих потешкоћа, да помогне у делимичној модернизацији југословенског друштва, пре свега у изградњи здравствене службе и санирању тешке санитарне и хигијенске непросвећености и заосталости.

Монографија Сање Петровић Тодосијевић је настала као резултат обимног архивског истраживања у Архиву Србије и Црне Горе, Архиву Министарства иностраних послова и Архиву Јосипа Броза. Ауторка је користила грађу из 18 фондова, чланке објављене у *Политици* и *Борби* и консултовала релевантну домаћу и инострану историографску, социолошку и психолошку литературу. Овако широко постављено истраживање је, уз критичко и аналитичко читање докумената, довело

до тога да монографија о делатности УНИЦЕФ-а „надрасте“ свој првобитни оквир и постане знатно шира студија о историји детињства и одрастања у земљи која је покушавала да крчи свој посебан социјалистички пут у бољу будућност, али и о немару и (не)функционисању државног и бирократског апарата у друштву у коме је појединцима, само декларативно, у запаљивим партијским паролама и говорима, обећаван нови и праведнији свет, једнакост и бољи живот.

Мр Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

Мр Јован ЧАВОШКИ
Институт за новију историју Србије

Округли сто „Хладни рат и односи унутар социјалистичког блока“ (Leng zhan yu shehui zhuyi zhenying neibu guojia guanxi), Шангај, 21–23. новембра 2007.

„Центар за међународне студије хладног рата“ (основан 2001. године) Источнокинеског педагошког универзитета (Huadong shifan daxue), домаћин овог скупа, представља први и највећи центар у данашњој НР Кини који окупља најугледније историчаре и стручњаке за међународне односе са престижних кинеских универзитета и научних института, док, истовремено, одржава блиску и интензивну сарадњу са водећим светским научним институцијама које се непосредно баве темама везаним за хладни рат, као што су LSE Cold War Studies Center, Cold War International History Project, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, Cornell Cold War Project итд. Иначе, библиотека овог центра садржи богате фондове који чувају десетине хиљада копија докумената из главних кинеских, руских и америчких архивских институција (само за совјетско-кинеске односе има преко 30.000 докумената, не рачунајући ту оне који се директно тичу Корејског рата или унутрашње ситуације у СССР-у, затим више 40.000 америчких докумената који се односе на источну Азију, а такође библиотека поседује и копије докумената из источноевропских, вијетнамских, корејских, јапанских, као и локалних кинеских архива). Центар, иначе, издаје и угледни часопис *Међународне студије хладног рата*, који излази два пута годишње. Осим периодичног сазивања међународних научних скупова, Центар организује и постдипломске, докторске и постдокторске студије за многобројне домаће и стране истраживаче. Директор ове институције је професор Шен Цихуа (Shen Zhihua), водећи кинески стручњак за историју совјетско-кинеских односа.

Округли сто организован новембра 2007. у Шангају, окупио је стручњаке за историју хладног рата из неких од бивших и још увек постојећих социјалистичких земаља. Осим кинеских домаћина који су били најбројнији, скупу су присуствовале колеге из Бугарске, Мађарске, Румуније, Пољске, као и два учесника из Србије – проф. др Љубодраг Димић и мр Јован Чавошки. Циљ организовања овог научног

скупа био је да се на једном месту окупи што више истраживача из некадашњег лагера и социјалистичког света како би се што исцрпније могли информисати о најновијим научним трендовима у различитим националним историографијама, као и са досадашњим искуством декласификовања докумената у свакој од појединачних земаља. Као што смо се могли уверити из свих изнетих презентација, што се тиче политике декласификовања докумената ситуација је мање-више истоветна у свим источноевропским земљама, а по резултатима научних истраживања наша историографија нимало не заостаје у квалитету, а негде, чак, и предњачи у исцрпности архивских истраживања. Од реферата треба издвојити излагање професора Шена Цихуа о најновијим документима из Архива Министарства иностраних послова НР Кине, као и презентације колега из Бугарске и Мађарске – Јордана Баева и Петра Вамоша о бугарским и мађарским архивима. Што се тиче учесника из Србије, проф. др Љубодраг Димић имао је реферат „Историјски извори и историјско знање“ (Historical Sources and Historical Knowledge) о старим и новим тенденцијама у југословенској (српској) хладноратовској историографији, док је мр Јован Чавошки у реферату „Југословенски архиви као значајан извор за хладни рат у Азији“ (Yugoslav Archives as a Major Source for Cold War in Asia) представио домаће архиве као једно од референтних светских места за истраживање историје хладног рата у Азији, пре свега везано за земље као што су Кина, Индија, Бурма, Индонезија, Камбоџа итд.

Ипак, оно што би требало нарочито нагласити у вези са овим скупом јесте чињеница да је ово био и први састанак једног организационог одбора у чији састав су ушли сви учесници овог округлог стола. Циљ формирања једног оваквог тела састоји се у томе да се оствари блиска координација између различитих светских научних центара, затим да се планирају различите заједничке публикације, као и организовање великих светских научних скупова. Тако ће у јануару 2009. године бити одржана у Шангају конференција на тему совјетско-кинеских односа (рад аутора овог текста већ је прихваћен за овај скуп), а за 2010. годину планира се велики скуп о хладном рату и односима унутар социјалистичког лагера.

Све у свему, учешће домаћих истраживача на овом скупу у Шангају представља значајно искуство за нашу историографију, али и кључни искорак за наше стручњаке да се адекватно представе и уклопе у најновија истраживања, како на Западу тако и на Истоку, што ће учешће у организовању свих поменутих активности несумњиво и доказати.

**Међународна конференција „From Helsinki to Belgrade:
The First CSCE Follow-up Meeting in Belgrade 1977/78“,
Сава центар, Београд, 8–10. марта 2008.**

Хладни рат у Европи 70-их година био је несумњиво обележен процесом привременог попуштања напетости међу блоковима (*детант*), као и дефинисањем суштинских постулата европске безбедности и сарадње кроз институционалне механизме Конференције за европску безбедност и сарадњу (КЕБС). Био је то покушај да се утемељењем неких од универзалних принципа коегзистенције међу европским земљама (безбедносне гаранције, неповредивост граница, немешање у унутрашњу политику других земаља итд.) конструктивно повежу две стране нашег континента, дубоко подељеног деценијским идеолошким предрасудама. Иако је фундаментални документ био донет још на конференцији у Хелсинкију 1975. године, Београдски састанак КЕБС-а 1977/78. године у много чему је допринео је да идеја континуитета и интегралне примене „хелсиншких принципа“ опстане и дуго после потписивања хелсиншког завршног акта. Ипак, пад *детанта* касних 70-их година, услед конфронтације суперсила у Африци и Индокини, допринео је да се поново пробудени антагонистички односи међу блоковима пресликају и на ток београдског састанка.

У организацији „Жикић фонда“ из Бона/Београда, а уз свесрдну подршку Министарства спољних послова Републике Србије, ОЕБС-а и вашингтонског Центра Вудро Вилсон, у београдском Сава центру одржана је међународна конференција о београдском састанку КЕБС-а (8–10. марта 2008. године). Овај престижни скуп окупио је широк круг водећих стручњака за хладни рат и европску историју и политику из многих земаља Европе и света (Немачка, САД, Русија, Велика Британија, Италија, Финска, Шведска, Аустрија, Пољска, Бугарска и, наравно, Србија). Ова конференција се састојала из два дела, мањег, политичког, на коме су представници Министарстава спољних послова Србије и Финске, као и представник ОЕБС-а, ставили дискусију о настанку КЕБС-а у актуелни међународни моменат, док је већи део овог скупа био искључиво посвећен научној дебати о историјском значају периода пре, током и после београдског састанка 1977/78. године.

Кроз низ панела на овом скупу могла се пратити улога и опште импликације ангажовања многих актера који су, на разне начине и са различитим циљевима и могућностима, утицали на ток београдског састанка – суперсиле, земље западне и источне Европе, неутралне и несврстане земље. Поред тога, питање људских права (тзв. III корпа) било је, итекако, важно за ток састанка из 1977/78. године, јер је то била главна тачка раздора у многим расправама између делегација два блока. Овом питању су била посвећена два одвојена панела. Кроз живу научну дискусију могло се доста сазнати како о појединачној политици и ставовима одређених држава у том периоду тако и о новим тенденцијама у историографији и политици декласификовања докумената земаља из којих су поједини учесници дошли.

Пошто су бивша Југославија и њен председник Јосип Броз Тито дали суштински допринос настанку и обликовању „хелсиншких принципа“, а у овом случају Београд и Југославија били су и домаћини састанка 1977/78. године, било је

врло важно да се појаве и наши историчари који би рекли коју реч више о улози Југославије у процесу КЕБС-а и тако упознали колеге у свету с најновијим тенденцијама у српској историографији у вези са темама везаним за хладни рат. На овом скупу два представника из Србије, проф. др Љубодраг Димић и мр Јован Чавошки, детаљно су представили у својим радовима улогу Југославије током два кључна периода – до конференције у Хелсинкију 1975. и од Хелсинкија до Београда 1975–77. године.

Сви радови са овог скупа ускоро ће бити публиковани у краћем зборнику који ће бити објављен у организацији ОЕБС-а, док је за 2010. предвиђено и проширено међународно издање овог зборника.

**Међународна конференција „Sixth Annual GWU-UCSB-LSE
International Graduate Student Conference on the Cold War“,
Санта Барбара, 4–5. априла 2008.**

Ове године, већ шести пут, Универзитет Џорџ Вашингтон из Вашингтона, Калифорнијски универзитет из Санта Барбаре и лондонски LSE организују међународни научни скуп постдипломаца и доктораната из целог света који се баве различитим димензијама хладноратовског конфликта. Ова конференција сада је постала већ традиционално место окупљања за професоре и студенте чије поље интересовања обухвата светску историју после 1945. године, а сваке године овај скуп се премешта на један од универзитета који су стални организатори овог подухвата. Ове године скуп је одржан у калифорнијском месту Санта Барбара, на кампусу ондашњег универзитета.

Конференција је окупила многе младе истраживаче из САД-а и Европе (Британија, Ирска, Шпанија, Србија), док су неки од њих били и из других крајева света (НР Кина, Јужна Кореја) али су своје постдипломске студије похађали, углавном, у САД-у. На шест панела учесници су представљали радове и дискутовали на најразличитије теме везане за глобалну политику суперсила (спољна политика САД-а у време Никсонове администрације, совјетска спољна и економска политика), Трећи свет и процес деколонизације, Блиски исток, различита религиозна и социјална питања итд.

Можемо слободно рећи да је највише пажње и најинтензивнију дебату подстакао панел о деколонизацији, у коме је учествовао и мр Јован Чавошки са својим радом „Arming Nonalignment: Yugoslav Arms Shipments to Burma and the Cold War in Asia“. Поред овог учесника, друга два панелиста из Британије и САД-а представила су своје радове који се тичу британско-француских односа у светлу рата у Алжиру и правне дебате у УН-у о статусу југозападне Африке (данашња Намибија) под окупацијом Јужноафричке Републике.

Иначе, већ устаљена традиција ове конференције јесте да се на крају додели награда за најбољи рад коме се омогућава да буде објављен у неком од престижних светских часописа који се баве хладним ратом. Овом приликом је направљен председан и додељене су две награде за најбољи рад и једну од њих понео је и рад мр Јована Чавошког о југословенско-бурманским војним и политичким односима 50-их година. Међународна публикација овог рада може се очекивати у скороје време.

Пошто је ово већ други пут да истраживачи из Србије учествују на овом годишњем скупу (колега мр Александар Животић је учествовао 2006. године), уверени смо да је српска хладноратовска историографија у оба случаја неспорно доказала да може да се апсолутно равноправно носи са свим светским изазовима које проучавање глобалне историје после Другог светског рата намеће историчарима. Надамо се да ће тако и остати.

Ненад АНТОНИЈЕВИЋ
Музеј жртава геноцида, Београд

International Seminar for Educators „Teaching about the Shoah and Antisemitism“, The International School for Holocaust Studies, Јад Вашем, Јерусалим, Израел, 6–24. јануара 2008.

Министарство културе Владе Републике Србије и Савез јеврејских општина Србије су ме одредили као представника Републике Србије на Међународном семинару за предаваче на енглеском језику Међународне школе за студије холокауста у музеју Јад Вашем у Јерусалиму (Yad Vashem), на којем су били присутни представници из више земаља (Аустралија, САД, Велика Британија, Канада, Бразил, Јужноафричка Република, Румунија, Хрватска, Македонија, Литванија, Естонија, Летонија, Чешка Република, Србија). За време трајања семинара имао сам могућност да користим базу података библиотеке, архива и визуелног центра овог музеја, а велики део документације доступан је и преко интернет адресе музеја: www.yadvashem.org.

Од посебне важности била је могућност упознавања са сталном поставком музеја Јад Вашем која је отворена марта 2005. и која представља спој коришћења досадашњих искустава презентације тродимензионалних предмета, фотографија, архивске грађе, филмске документације и видео-сведочења преживелих, са најсавременијим достигнућима у мултимедијској, дигиталној презентацији и формама савременог дизајна прилагођеног различитим узрастима. Основна намера аутора представља истицање едукативног карактера изложбе што, поред упознавања са основним чињеницама о историји холокауста, жртвама, концентрационим логорима, ратним злочинцима, извршиоцима и саучесницима, представља основни циљ. Посебан нагласак на изложби је дат отпору Јевреја који су се нашли на удару нацистичких расних закона и индустрије уништења, као и нејеврејима – „праведницима“ који су ризикујући сопствене животе спасавали Јевреје за време Другог светског рата.

Видови презентације у овом музеју омогућавају интеракцију између кустоса и посетилаца (могућност постављања питања и коришћења документације која се чува у музеју). Са становишта музеологије, посебан значај представља коришћење искустава музеја Јад Вашем у прикупљању, обради, чувању и презентацији музеалија. Важно питање представља и потреба успостављања узајамних веза између музеја Јад Вашем и Музеја жртава геноцида уз неизбежно поређење холокауста над Јеврејима и геноцида над Србима за време Другог светског рата. Током семинара је 24 предавача одржало 46 предавања и презентација, међу којима је било неколико еминентних професора са израелских универзитета (Хебрејски универзитет у Јерусалиму и Универзитет у Тел Авиву), као и стручњака за истраживање холокауста у музеју Јад Вашем. Међу најзначајнијим учесницима били су рабин професор др Песах Шиндлер и професор др Менахем Милсон са Хебрејског универзитета у Јерусалиму, професор др Рафи Ваго са Универзитета у Тел Авиву, професор др Јехуда Бауер са Историјског института у музеју Јад Вашем и професор др Давид Банкир, директор Историјског института у том музеју, др Давид Силберкланг, уредник научног часописа *Yad Vashem Studies*, и госпођа Шуламит Имбер, директор педагошког сектора истог музеја.

Директор међународног семинара за студије холокауста на енглеском језику Ефраим Кеј и секретар - госпођа Стефани Мекмахон-Кеј одржали су неколико предавања на тему холокауста и едукације о холокаусту. Предавачи су имали мултидисциплинарни приступ, а предавања су представљала комбинацију коришћења методологије из више научних дисциплина и области људске делатности: историја, књижевност, музика, историја уметности, сведочења особа које су преживеле холокауст, документарни и играни филмови и друга грађа. Теме предавања су обухватиле историјске процесе дугог трајања: историју Јевреја од библијских времена до данашњих дана, односе Јевреја са другим народима и религијама, феномене антијудаизма и антисемитизма, историју Јевреја у источној Европи (посебно у балтичким земљама), историју Трећег рајха (расна идеологија, историја национал-социјалистичке партије, нацистичке војне и полицијске формације, хронологија догађања), историју холокауста и историју Другог светског рата.

За историчаре су посебан значај имале тежње предавача да укажу на потребу проучавања холокауста у контексту Другог светског рата, као и проучавање Другог светског рата у контексту холокауста (објашњавање узрока и последица, узајамне везе и прожимања). Предавачи су истицали значај коришћења историјских извора о холокаусту различитог порекла, а посебна пажња је посвећена феномену порицања холокауста који се исказивао кроз три нивоа: ревизионизам у историографији, релативизацију холокауста и кроз извртање чињеница, које на крају доводе до потпуног порицања холокауста.

Током трајања овог семинара одржао сам 17. јануара презентацију дигиталне верзије изложбе Музеја жртава геноцида „Били су само деца - Јасеновац гробница 19.432 девојчице и дечака“. У музеју Јад Вашем сам обавио разговор са представницима тамошњег историјског института о могућности коришћења архивске грађе из италијанских извора која се налази у архиву њиховог музеја, а која говори о холокаусту на подручју бивше Југославије. Такође сам имао два сусрета са др Ефраимом Зурофом, директором канцеларије Центра Симон Визентал у Јерусалиму и руководиоцем акције „Последња шанса“ која има за циљ лоцирање, проналажење доказа, хапшење, подизање оптужнице и суђење живим нацистичким ратним злочинцима и њиховим колаборационистима. Др Зуроф је у свом предавању посебно истакао помоћ Музеја жртава геноцида у прикупљању неопходних доказа ради подизања оптужнице против др Шандора Кепироа из Будимпеште, који је као припадник мађарске жандармерије учествовао у масовном злочину мађарских фашиста од 21. до 23. јануара 1942, када је за три дана убијено више од хиљаду људи у Новом Саду, а у широј регији, укључујући и подручја општина Жабаљ и Тител, више од 3.000 људи, већином Јевреја, Срба и Рома. Семинар је трајао од 6. до 24. јануара 2008. и после 140 сати наставе успешно сам га положио, добивши сертификат за звање едукатора у области студија холокауста на енглеском језику.

Милан ПИЉАК
Институт за новију историју Србије

Извештај о једномесечном истраживачком боравку у Бугарској

Захваљујући уговору о размени студената Универзитета у Београду и Универзитета Св. Климент Охридски у Софији, било ми је омогућено да спроведем једномесечно истраживање у Софији. Поред библиотеке Историјског факултета, која је потпуно реновирана 2006, почетна истраживања сам обављао и у Народној библиотеци Бугарске Св. Кирило и Методије. У њој сам нашао важну литературу и изворе потребне за израду дисертације *Привредна елита у Југославији и Бугарској током шездесетих година*. Након једнонедељног истраживања у библиотекама, остатак истраживања сам спровео у Централном државном архиву (ЦДА). Унутар ЦДА налази се и архив Комунистичке партије Бугарске (на пр. фондови: Пленуми и седнице ЦК БКП 1945–1967, Протоколи и решења Политбироа и секретаријата ЦК БКП 1946–1989, Одлуке Министарског савета за ДСП „Родопа“, ДСО „Тексим“). Архивска грађа доступна је до 1989. године, чиме се стиче целовит увид у период хладног рата. Архив поред лисног, поседује и могућност електронског претраживања. Током истраживања све време сам имао издашну помоћ бугарских колега са универзитета Св. Климент Охридски и Историјског института при Бугарској академији наука (БАН).

Исправке из прошлог броја

У раду *Драгана ЦВЕТКОВИЋА*, „Страдање цивила Независне Државе Хрватске у логору Јасеновац” поткрале су се следеће техничке грешке:

Страна 154

Стоји LCXMM, треба да стоји USHMM, што је међународно призната скраћеница за Музеј холокауста у Вашингтону.

Спојене су напомене 2 и 3, па је напомена 3 поновљена што ствара забуну код читалаца јер се у њима говори о две различите енциклопедије холокауста.

Страна 158

Стоји LCXMM, треба да стоји USHMM, што је међународно призната скраћеница за Музеј холокауста у Вашингтону.

Страна 162

У табели у колони Укупно хоризонтално и вертикално стоји **122.300 – 300.100**, а треба да стоји **122.300 – 130.100**.

ДОБРОДОШЛИ НА НАШ САЈТ – WWW.INISBGD.CO.RS

Садржај сајта Института за новију историју Србије редовно се ажурира и попуњава уз помоћ наших сарадника. На сајту можете погледати садржај часописа *Токови историје* и бесплатне пуне верзије чланака.

Осим тога објављујемо редовна детаљна обавештења и саопштења (праћена фотографијама) о научном животу Института, као и о научним догађајима у којима су учествовали наши сарадници. На сајту можете да пронађете биографске податке, библиографије и фотографије свих сарадника Института за новију историју Србије.

Дођите на наш сајт, напишите нам своје идеје и предлоге у вези са садржајем, уређивањем сајта и пошаљите на e-mail: inis@ptt.yu

Упутство за предају рукописа:

Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику. Сви текстови морају бити праћени апстрактном који не прелази 100 речи и резимеом који не прелази 250 речи. Текстови не би требало да буду дужи од 25 страна (1.800 знакова по страни), тј. један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), односно од седам страна за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у MS Wordu или у неком од програма компатибилних с MS Wordom и морају бити снимљени у формату MS Word докумената. Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама, резимеима и апстракту величина слова 10, уз једноструки проред. Прва страна треба да садржи поред наслова рада, апстракта, име аутора и институцију у којој ради. Текстове приложити у штампаној верзији и на дискети. Прилоге слати на адресу:

Институт за новију историју Србије
Трг Николе Пашића 11
11000 Београд
или електронском поштом на: inis@ptt.yu

Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године, две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад.

Да би рад био прихваћен за штампу потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.

Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више научно звање од аутора радова.

Упутства за писање фуснота, напомена и библиографија

Име и презиме аутора: курент (обична слова)

Наслов књиге: *italic* (курзив)

Наслов чланка или прилога (из књиге или зборника): курент под наводницима

Назив часописа: *italic* (курзив)

Исто: *italic* (курзив)

н. д.: *italic* (курзив)

Цитирање књиге:

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. I/235.

Исто, стр. 44.

Цитирање чланка из часописа, новина, дневних листова:

Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956“, *Токови историје*, 1–4/1998, Београд, 1998, стр. 23–60.

Исто, стр. 44.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај“, *Хришћанска мисао*, VI, 1–2, Београд, 1940, стр. 9.

Ј. Јовановић, н. д., стр. 10.

Цитирање прилога из књига или зборника:

Др Ђорђе Станковић, „Жена у уставима Краљевине Југославије (1918–1945)“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2, *Положај жене као мерило модернизације*, научни скуп, (ур. Латинка Перовић), Београд, 1998, стр. 36–41.

Цитирање докумената из архивских фондова:

Архив Србије (даље АС), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, г. 25.

Архив Србије и Црне Горе, Савезно извршно веће (даље АСЦГ, СИВ), 130-783-1259.

Цитирање из енциклопедија:

„Срби“, *Енциклопедија Југославије*, 7, Загреб, 1968, стр. 529.

Цитирање са World Wide Weба:

Carrie Mc Lauthlin, „The Handmaid’s Tale in the context of the USSR“, Section 18, 2003, www.y.arizona.edu

Напомена: Рукописи достављени редакцији *Токови историје* се не враћају.